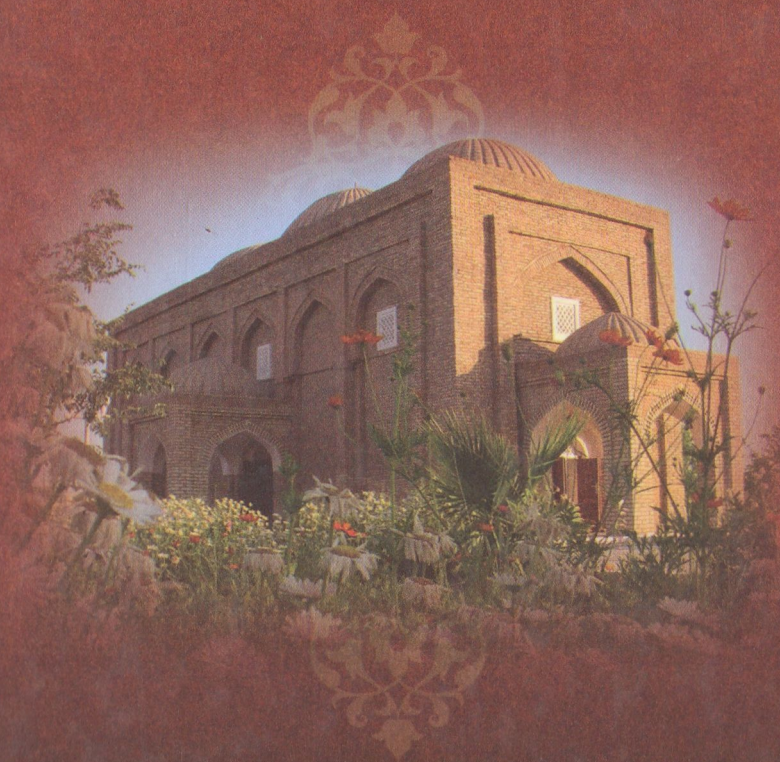

ТЕРМИЗ
ТАЗКИРАСИ

БУЮК ТЕРМИЗИЙЛАР

Мирзо Кенжабек

ИМОМ ТЕРМИЗИЙ ХАЛҚАРО ИЛМИЙ-ТАДҚИҚОТ МАРКАЗИ

МИРЗО КЕНЖАБЕК

Термиз тазкираси

БУЮК ТЕРМИЗИЙЛАР

«Ўзбекистон миллий энциклопедияси»

Давлат илмий нашриёти

Тошкент–2017

УЎК: 001(575.151-25)(092)

КБК: 63.3(5Ў)

Б-98 к354

Мусанниф
Мирзо Кенжабек

Тақризчилар:
Убайдулла Уватов

тарих фанлари доктори, профессор;

Омонулла Бўриев

*тарих фанлари номзоди, Абу Райҳон Беруний
номидаги Шарқишунослик илмий-тадқиқот
институтини етакчи илмий ходими.*

Кенжабек, Мирзо

Б-98 **Буюк Термизийлар:** Термиз таъкираси / Мусанниф
к354 **Мирзо Кенжабек.** — Тошкент: «Ўзбекистон миллий эн-
циклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2017. — 528 бет.

ISBN: 978-9943-07-471-2

Ушбу «Термиз таъкираси» рукнидаги «Буюк Термизийлар» китобига қадимий Термиз ва Чағонийён ҳудудида ўтган 90 нафар азиз-авлиё, уламо ва фузало, шоир ва адиб Термизий ҳамда Чағонийлар зикр қилинди. Шу билан бирга муайян муддат Термиз шаҳрида яшаб, илм ва ижод билан шуғулланган шахслар манокйби ҳам китобдан ўрин олди.

Даврлар ўзгармокда, авлодлар янгиланмокда. Шунинг учун ўз замонасининг азизлари ҳисобланган мўътабар зотларнинг номлари тарих саҳифасидан ўчиб кетмаслигини умид қилиб, бу таснифда XIX ва XX аср олим, шоир ва шайхларидан баъзилари ҳам эслаб ўтилди.

Яратган Раббимиздан асарнинг кенг китобхонлар учун севимли бўлишини тилаб қоламыз.

УЎК: 001(575.151-25)(092)

КБК: 63.3(5Ў)

ISBN: 978-9943-07-471-2

© Мирзо Кенжабек (Кенжабоев М. Т.), 2017

© «Ўзбекистон миллий энциклопедияси»
Давлат илмий нашриёти, 2017

ТЕРМИЗНИНГ БЕЗАВОЛ ҚАЛЪАЛАРИ

(Термиз ва буюк Термизийлар)

Бисмиллаҳир Роҳманир Роҳийм

Мўминларнинг дўсти бўлган Аллоҳ таолога чексиз ҳамду сано бўлсин. Одамзод ҳидоятига сабабчи бўлган севикли пайгамбаримиз ҳазрат Муҳаммад Мустафо (солаллоҳу алайҳи ва саллам) жанобимизга сўнгсиз салоту салом бўлсин. Илмда Пайгамбар алайҳиссалом ворислари бўлиб, инсониятнинг гўзал ҳаёт кечиришига сабаб бўлган барча уламоларга Парвардигорнинг чексиз раҳматлари ёғилсин.

Мухтасар таъриф. Термиз тарихи бугунги озод Ўзбекистон, қадимий Турон ёки Туркистон ёхуд Мовароуннаҳр тарихининг бир бўлагидир. Тарихчилар Термиз ёки Самарқанд тарихини олқишлайдими, Бухоро, Хива, Насаф, Кеш, кўҳна Шош, Уструшона тарихини мадҳ этадими, шубҳасиз, яхлит бир Ватанни – тарихда турли номлар билан аталиб келган Ўзбекистонни мадҳ этган бўлади.

Термиз – Ўзбекистон жанубида, кўҳна Жайхун, яъни Амударёнинг ўнг соҳилида жойлашган бандаргоҳ шаҳар. У асрлар давомида Тармита, Антиохия-Тармита, Деметриас, Тармид, Тармиз, Тами, Тамо сингари турли номлар билан аталиб келган. X асрдан Термиз деб номланган (араб ва форс манбаларида Тирмиз дейилади).

Эскидан маъмурий жиҳатдан Термизга қарашли бўлган ҳудуд Термиз деб аталган. Шунинг учун мазкур шаҳар ва унинг атрофларида етишган зотларнинг ҳаммалари Термизий деган нисба билан шуҳрат топганлар.

Шубҳасиз, башарият тамаддуни шаклланишида, жумладан, қадимги Шарқ илму фани равнақ ва ривожига Термизнинг ўз ўрни бор.

Термиз жаҳондаги энг ҳароратли – иссиқ шаҳарлардан биридир. Оламдан ёш кетган раҳматли шоир Теша Сайдали шаҳарнинг бу сифатидан ҳам яхшилик аломатини излаб, гўзал ташбих тузган эди:

Тўғри, дўстим, тўғри, шаҳрим ҳавоси
Оловдай иссиқдир ҳаттоки тунда.
Чунки машъал қилиб эл муддаосин,
Олов қалблар яшайди унда!..

Тарихга бир назар. Археологик топилмалар, араб ва юнон манбаларида келтирилган маълумотлар Термизнинг Шарқдаги энг қадимий шаҳарлардан эканини исботлайди. Буюк ипак йўлининг муҳим бир тармоғи ҳам Термиз орқали ўтган. Кўҳна Термиз Сугдиёна, Хоразм, Марғиёна ва Парфия давлатлари билан маданий ва савдо алоқаларини ўрнатган. Топилмаларга қараганда, шаҳарнинг Ҳиндистон билан маданий ва савдо алоқалари ҳам фаол ва муттасил бўлган.

Милоддан аввалги IV–III асрларда қатта майдонни эгаллаган Термизнинг қадимги қалъаси ўрнида аҳоли манзили бўлган.

Милоддан аввалги III–II асрларга келиб Термиз Бақтрия давлатининг энг ривожланган, сиёсий, иқтисодий ва маданий марказларидан бирига айланди.

Термиз шаҳрининг гуллаб-яшнаган даври (милоддан аввалги I аср охири – милодий I–II асрлар) Кушонлар ҳукмронлиги даврига тўғри келади. Бу даврда Термиз ҳудудий жиҳатдан кенгайиб, Шимолий Бақтриянинг йирик шаҳрига айланди.

Исломият фатҳи даврида (686–704) Термиз 70 гектарга яқин майдонни эгаллаган, мураббаъ, яъни тўртбурчак шаклидаги қалъадан иборат бўлган. X асрда ёзилган «Худуд ул-олам» асарида Термиз «Жайхун бўйидаги кўркам ва обод шаҳар. Қалъаси дарё бўйида, улкан бозори машҳур, Хутталон ва Чағониён аҳли шу ерда савдо қилади» деб таърифланади.

X–XII аср бошларида Термиз равақ топиб, Тохаристоннинг йирик шаҳри, хунаромандчилик ва савдо марказига айланди. Бу

даврда шаҳарда бир қанча маҳобатли бинолар барпо этилган. Шулардан Эски шаҳар қисмида Термизшоҳлар саройи сақланиб қолган.

Термизшоҳлар саройи Термиз хукмдорларининг қароргоҳи бўлиб, XI – XII аср меъморлигининг диққатга сазовор намуналаридан. 1926–28, 1936–37 йилларда қазиб ўрганилган. Сарой мажмуаси катта ҳудудни ишғол этиб, мураббаъ, яъни тўғри тўртбурчак тарҳда қурилган.

Термиз вақт-вақти билан Ғазнавийлар, Қорахонийлар, Қорахитойлар, Салжукийлар, Хоразмшоҳлар давлатлари таркибига ўтиб турган. 1220 йилда шаҳар мўғуллар томонидан вайрон қилинган. Чунки халқ мўғуллар босқинига қаттиқ қаршилиқ кўрсатган.

Соҳибқирон Амир Темур Мовароуннахрни эгаллагач (1370), Термиз Сурхондарё воҳаси билан бирга Амир Темур давлати таркибига кирди. 1407 йилда Темурий Халил Султон фармони билан дарё соҳилидаги Термиз қалъаси қайта тикланди. Кўп ўтмай, ўз тангаларини зарб этадиган катта шаҳарга айланди¹.

Термиз – «Мадинат ар-рижол». XIV асрнинг биринчи ярмидан бошлаб тарихий битиклар ва Термизда зарб қилинган тангаларда шаҳар номига унинг сифат-фазилатларини тасвирлаш мақсадида «Мадинат ар-рижол» («Мардлар шаҳри») сифати қўшиб ишлатила бошлаган. Бу номнинг асосини Термиз аҳолисининг мўғуллар босқинига қарши кураши билан боғлаб талқин этиш устунлик қилади. Масалан, Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асарида Термиз аҳолиси мўғуллар истибдодига қарши қаттиқ курашгани ва шу боисдан шаҳар «Мадинат ар-рижол» деб аталгани қайд этилади².

Безавол қалъалар. Жаҳондаги қадимий шаҳарлар, одатда, ўз тарихий обидалари, қалъа деворлари билан машҳурдир. Ўзбек диёридаги машҳур тарихий ёдгорликларнинг ҳаммаси азиз сиймолар, даҳо шахсиятлар номи билан боғлиқ.

¹ Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 8-жилд. – Т., 2004, 387–388-бетлар.

² Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 8-жилд. – Т., 2004, 387–388-бетлар.

Азим Жайхун соҳилидаги кўҳна Термиз харобаларига назар ташласак, қадимий қалъа деворларини ҳам кўрамиз. Дарҳақиқат, инсон кўли билан бунёд этилган иморат борки, безавол қолган эмас. Ҳар қандай қаср, кўргон, сарой, мақбара аста-секин емирилади, чўкади, нурайди, таъмирга ёки қайта тикланишга муҳтож бўлади. Тарихнинг бешафқат вайроналик қаҳқаҳаси ҳеч бир қалъани четлаб ўтган эмас...

Аммо улуғ тарихий шаҳарларнинг асл безавол қалъалари – улуғ сиймолар, улар қолдирган ўлмас маънавий мерослар, валий зотлар, алломалар, нодир шахсиятлардир. Сайёҳ фақат бир тарихий манзилнинг зоҳирини – ташқи томонини кўради. Лекин беназир Бухорийларни танимаган киши асло Бухорони танимаydi. Даҳо Самарқандийлардан беҳабар инсон Самарқанддан беҳабар инсондир. Улуғ Хоразмийлар, Насафийлар, Шоший ва Фарғонийларни билмаслик рангин Хоразмни, пурҳикмат Насафни, кўҳна Шошни, зарофатли Фарғонани билмасликдир.

Қадимий Термизнинг шон-шавкати, эътибор ва шарафи ҳам мангу Термизийлар биландир. Термизнинг абадий безавол қалъалари улуғ Термизийлар саналади.

Маҳшар талошида иймондан бўлак
Нима бор нажотга бергувчи имкон?
Термизий бермаса маънодан дарак,
Термизни танирди қайси бир инсон?!..

Термиз – даҳо зотлар етишмоғига замин бўлган қутлуг маскан мустамлака даврида ҳар жиҳатдан ёпиқ шаҳар эди. Истиқлол даврида шаҳарнинг моддий ва маънавий кулфлари очилди: маънавий хазиналар кашф бўлди, азиз Термизийларнинг маънавий мерослари халққа қайтарила бошланди.

Икки денгиз. Қуръони каримда «Мажмаъ ул-баҳрайн» («Икки денгиз бирлашган жой») деган гўзал ибора бор. Бу ҳазрат Хизр алайҳиссалом билан Бани Исроил пайғамбари ҳазрат Мусо алайҳиссаломнинг кўришган жойларидир. Қози Байзо-

вий тафсирларида: «Икки денгиз, аслида, Хизр алайҳиссалом билан Мусо алайҳиссаломнинг ўзларидир, дейилади», деган иқтибос келади. Қадимий Рум – кўҳна Кўнё шаҳридаги Мавлоно Жалолуддин Румий билан Шамси Табризий кўришган ерда ҳам «Мажмаъ ул-бахрайн» – «Икки денгиз бирлашган жой» дея ёдгорлик ўрнатилган.

Бутун дунё халқларининг маънавий раҳнамоларидан бўлган икки денгиз: Ҳаким Термизий ботин – тасаввуф илмлари денгизи, Имом Термизий эса зоҳир – шариат илмлари денгизидирлар. Лекин ҳар икковларида ҳам икки соҳа илмларининг улуғ насибаси бор. Чунончи, ҳазрат Навоий Ҳаким Термизийни «ва зоҳир улумида ҳам кутуби бор (шариат илмларига оид китоблари ҳам бор) ва бир тафсир ҳам ибтидо қилғондур», дейдилар. Имом Термизий ҳам «Ал-Жомий ас-саҳиҳ» асарида Жаброил алайҳиссалом (эҳсон) ҳадиси, асҳоби суффа, Хизр алайҳиссалом ҳадислари, «Аш-Шамоил ал-Муҳаммадийя» асарида ахлоқ ва одоб ҳадислари каби тасаввуф аҳлининг одоби равиши учун улуғ далил-ҳужжат бўладиган ҳадисларни жамлаганлар.

Шунинг учун китобимизга жаҳон раҳнамолари бўлган бу икки азиз зот ҳақидаги маноқибни икки мустақил боб қилдик. Халқ Пайғамбар оролидаги муборак қабрни Қуръони каримда номлари келган Зул-Кифл алайҳиссаломга нисбат бергани боис бу азиз зот ҳақидаги маноқибни китоб ибтидоси қилдик. Чунки у кишини Термизийлар деган ном остида зикр қилишдан тортиндик.

Ҳазрат Ҳаким Термизий. Фаридуддин Аттор «Тазкират ул-авлиё» асарида Муҳаммад ибн Али Ҳаким Термизийни: «У зот илм-фан соҳаларида комил, шариат ва тариқатда мужтаҳид эди... У олими Раббоний бўлиб, умматнинг ҳақими эди. Бағоят ҳикмат соҳиби бўлганидан, у зотни «Ҳаким ул-авлиё» («Авлиёлар ҳақими») деб аташарди...» – десалар, ҳазрат Алишер Навоий: «Кўп ҳадиси бор ва зоҳир каромати ва таснифи дағи бор», – деб таърифлайдилар.

«Бадвв уш-шаън» асаридан у зот фақат шариат, тасаввуф, ҳадис илмлари билан шуғулланиб қолмасдан, балки табобат,

осмон ва буржлар илми (астрономия) билан ҳам машғул бўлганлари англашилади.

Ер юзида ўтган авлиёларнинг энг улуғларидан бўлган бу азиз зот ҳақидаги боб китобхон қалбига фараҳ ва шодлик берса, ихлос ва муҳаббати ортишига сабаб бўлса, ушбу фақир мусанниф муродиға етган бўлади.

Ҳазрат Имом Термизий. Дунё имомларидан бири бўлган бу зот ёшлиқдан жаҳон кезиб, муборак Ҳижоз сафарида бўлиб, ҳазрат Пайғамбаримизнинг изларидан юриб, фидолик билан ҳадис тўплаб, дунёдаги олти нафар улуғ муҳаддислар сафидан ўрин олдилар. Ўзларидан «Ал-Жомий ас-саҳиҳ» («Сунани Термизий») дея машҳур бўлган, дунё тургунча турадиган ўлмас мерос қолдирдилар.

Имом Термизий кўплаб устозлардан таълим олган бўлсалар-да, асосий устозлари ҳазрат Имом Бухорийдирлар. «Сунани Термизий» асарининг ўта севимли ва баракотли китоб бўлишининг сабабларидан бири шуки, Имом Термизий Найсабурда бу асардаги ҳадисларни бошдан охир ҳазрат Имом Бухорийнинг назарларидан ўтказиб олганлар. Бас, бу китоб маънода ҳазрат Имом Бухорийнинг ҳам китобидир. Бу икки азиз зотнинг устоз-шогирдлик мактаби, дўстлик одоби, илмий-амалий ҳамкорликлари жаҳон аҳлиға ибратдир. Муҳаддислар султони Имом Бухорий у зотни ҳурматлаб: «(Эй Абу Йисо!) Сен мендан баҳраманд бўлганингдан ҳам кўра кўпроқ мен сендан баҳраманд бўлдим», деган бўлсалар, Имом Термизий ҳам: «На Ироқда ва на Хуросонда илал, тарих ва иснодлар соҳасида Имом Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорийдан кўра билимдонроқ кишини кўрмадим», деганлар ва у кишининг вафотидан кейин дунёнинг шундай зотдан жудо бўлганиға қайғурганларидан, кўп йиғлайвериб, кўздан қолганлар.

Ҳазрат Абу Бакр Варроқ Термизий. Бу зот ҳазрат Ҳаким Термизийнинг шогирди ва тариқат силсиласидаги халифаларидир. «Тазкират ул-авлиё»да у киши: «Муомала ва адаб бобида беназир зот эди. Чунончи, у зотни шайхлар: «Муаддиб

ул-авлиё» («Валийлар адиби, мураббийси») деб аташарди», – дея тавсифланганлар.

Абу Бакр Варроқ Термизий айтадилар: «Ҳакимлар (ҳикмат соҳиби бўлган валийлар) пайғамбарларнинг издошларидир. Пайғамбарликдан кейин ҳикматдан бошқа ҳеч нарса қолмади, магар ҳикмат қолди. Ҳикмат эса барча (диний ва дунёвий) ишларнинг ҳаққоний ҳукмларидир...». Алишер Навоий «Насойим ул-муҳаббат» асарида: «Асли Термиздандур. Қабри ҳам андадур», дейдилар.

Ҳазрат Саййиди Сирдон Бурҳонуддин Муҳаққиқ Термизий. Бу зот ҳам оламга машҳур ориф, ошиқ ва валий зот бўлиб, Султон ул-уламо – Баҳоуддин Валад ҳазратларининг муриди, ҳазрат Мавлоно Жалолуддин Румийнинг устози, отабеги, яъни мураббийси ҳамда Пиридир. Қабрлари Туркия мамлакатининг Қайсарийя шаҳридадир. Қабрлари бошида кўркам макбара қурилган. «Бугунги Ўзбекистон жумҳуриятининг Термиз шаҳриданدير» деган ёзувни кўриб, қалбингиз ифтихор туяди.

Ҳазрат Муҳаммад ибн Ҳомид Термизий. Алишер Навоий «Насойим ул-муҳаббат»да: «Хуросон шайхларининг жавонмардларидан», деб таърифланганлар. У зотнинг ҳикматларидан бири ушбу: «Сенинг сармоянг кўнглингдир. Агар кўнглингни ҳаёлингга келган ҳар хил шубҳаю гумонга машғул қилсанг, вақтингни кераксиз ва нолойиқ нарсалар учун зое қилган бўласан. Ўз сармоясини зиёнга берган киши қачон бир фойда кўрибди?!».

Бу ҳикматлар умр қадри, вақт киммати, кўнғил сарвати ва маъно оламининг давлати борасида инсонни огоҳ этади.

Ҳазрат Абдулмузаффар Термизий. Муҳаммад ибн Ҳомид Термизийнинг шогирди, тариқат силсиласидаги халифасидир. У зот манбаларда улуғ муҳаббат ва эътироф билан тавсифланган. Муомалот, зуҳд, вараъ ва тақво бобида у зотнинг яхши сўзлари кўп эканлиги таъкидланган. Шайхулислом Ҳазрат Хожа Абдуллоҳ Ансорий (қуддуса сирруху) айтадилар:

ки: «Абулмузаффар Термизий ва унинг устози Абу Ҳомид Термизий ўзларига кўнган чибинни қўримас эдилар, тагин учиб бориб бошқа бировнинг устига кўнмасин, дердилар». Алишер Навоий «Насойим ул-муҳаббат»да бу гўзал хулқни изоҳлаб, шу риоятлари боис Аллоҳ таоло Ўзи уларни чивиндан муҳофаза қилиб қўйганини таъкидлайдилар. Уламолар: у зотларнинг гўзал ахлоқи «Қўлидан ва тилидан бировга озор етмайдиган киши ҳақиқий мусулмондир» деган ҳадиси шарифга асосланган, дейдилар.

Ҳазрат Абу Зарр Термизий ва ҳазрат Юсуф Хайёт Термизий кароматлари зоҳир, таваккули том валий зотлардан бўлганлар.

«Сунани Термизий» китобида номлари келган Термизийлар. Кўҳна Термиз замини – бугунги Сурхон воҳаси ҳудудида қадимдан халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиёт, китобат санъати ривожланиб келган. Қирқдан ортиқ аллома, муҳаддис, мутасаввиф, шоир ва адиб Термизийлар, ўндан ортиқ Чағоний таҳаллуси билан ижод қилган алломаларнинг илмий-адабий мероси буни тўлиқ исботлайди. «Шоир ва адиб Термизийлар» боби анча тўлдирилди. Келажакда янада бойитилиши кўзда тутилмоқда.

Бу боб бугунги илму фан учун янгилик бўлди, деб умид қиламан. Аллоҳга кўп шукрлар бўлсинки, бу мавзу ўзим учун ҳам, ёр-дўстларим ва азиз китобхонлар учун ҳам мўъжаз бир илмий тадқиқотдир. Худо хоҳласа, бу бўлим келажакда яна тўлдирилади ва бойитилади. Алҳол, «Термиз тазкираси» рукнидаги «Буюк Термизийлар» китоби қуйидаги боблардан иборат:

1-боб. Ҳазрат пайғамбар Зул-кифл алайҳиссалом. Бу бобда Қуръони каримда муборак номлари келган пайғамбар – ҳазрат Зул-Кифл алайҳиссалом ҳамда у зотга нисбат берилган – Пайғамбар оролидаги мақбара ҳақида сўз боради.

2-боб. Жаҳоннинг азизи, авлиёлар ҳаками – ҳазрат Муҳаммад ибн Али Ҳаким ат-Термизий. Бу боб авлиёлар ҳаками, миллатнинг салими, илоҳий сиргоҳнинг маҳрами-сирдоши бўлган мазкур зот ҳақида.

3-боб. Дунёнинг имоми, улуғ муҳаддис – ҳазрат Абу Ийсо Муҳаммад Термизий. Бу бобда жаҳоннинг имоми, дунёдаги олти улуғ муҳаддисдан бири, буюк муҳаддис бўлган мазкур зот ҳақида сўз боради.

4-боб. Азизи жаҳон Термизийлар. Бу бобда ушбу азиз зотлар ҳақида сўз боради: 1. Ҳазрат Абу Бакр Варроқ Термизий. 2. Ҳазрат Саййиди Сирдон – Бурхонуддин Муҳаққиқ Термизий. 3. Ҳазрат Муҳаммад ибн Ҳомид Термизий. 4. Ҳазрат Абдул-музаффар Термизий. 5. Ҳазрат Абу Зарр Термизий. 6. Ҳазрат Юсуф Хайёт Термизий.

5-боб. Уламо ва фузало Термизийлар.

6-боб. «Сунани Термизий» ва «Ал-Қанд фий зикри уламои Самарқанд»да зикр қилинган муҳаддис Термизийлар. Бу боб икки қисмдан иборат бўлиб, унда муҳаддис-ровийлар ҳақида сўз боради.

7-боб. Шоир ва адиб Термизийлар ҳамда Чағонийлар.

8-боб. Қадимий Чағониён азизлари. Бу бобда бир неча шайх, аллома ва фозил зотлар ҳақида сўз боради.

9-боб. Термиз манзумаси. Бу бобда мусаннифнинг турли йилларда ёзилган ва Термиз ва Сурхон воҳаси билан боғлиқ шеърлари жамланди.

Хотима. Имом Термизийга кўрсатилаётган ҳурмат ва эътибор. Биз кутуби ситта, яъни жаҳонга машҳур олти «Саҳиҳ» китобнинг муаллифларидан Имом Бухорий ва Имом Термизий билан фахрланамиз. Аслида, Имом Бухорий ва бошқа улуғ муҳаддисларга устозлик қилган Имом Доримий – Абдуллоҳ ибн Абдурраҳмон ибн ал-Фазл ибн Баҳром ибн Абдуссамад Термизий Самарқандий ҳам (ҳижрий 181–255 йил) Самарқандда туғилиб ўсган ва илк илмларни ўз юртида олган буюк ватандошимиздирлар. Баъзи олимлар, жумладан, атоқли аллома Ибн Ҳажар ал-Асқалоний (вафоти 852 йил) Имом Доримийнинг ҳадислар тўпламини Ибн Можанинг «Саҳиҳ»и ўрнига «Ас-Сихоҳ ас-ситта» («Олти саҳиҳ») жумласига киритганлар. Олти улуғ муҳаддиснинг уч нафари эса юртимиздан етишиб чиққанлар.

Термизий нисбали улуғлар ҳам кўп. Ҳазрат Ҳаким Термизий улар орасида буюк ва машҳурдир. Лекин жаҳон халқлари орасида Термизий деганда улуғ муҳаддис Имом Термизийни тушунади ва у зотнинг мақбараларига зиёрат кўзини тикадиганлар кўп.

Айтиш жоизки, Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёевнинг ташаббусига кўра Имом Термизийнинг Шеробод туманидаги мақбаралари қайтадан обод қилинмоқда, у зотнинг даргоҳларида янги масжид ва илмий муассаса барпо этилмоқда.

Президентимиз китобсиз келажак бўлмаслигини алоҳида таъкидлаб, халқимизни илму маърифат, юксак одоб ва ахлоқ, фазл ва камолот сари ундади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти ўз фаолиятларида Имом Термизийдек даҳо зотнинг мақбараларини обод этишга алоҳида эътибор қаратди. 2017 йил 14 февралда «Имом Термизий Халқаро илмий-тадқиқот марказини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарорни эълон қилиши халқимизнинг илмий-маърифий, маънавий-маданий ҳаётида улкан воқеа, Ватанимиз тарихида ўчмас ҳодисадир.

Улуғ зотларнинг қабрларини одобига мувофиқ ҳолда зиёрат қилиш, албатта, улкан савоб. Яна бир шундай зиёрат борки, бу азиз зотларнинг асарлари, маънавий мероси, таълимотларидан баҳраманд бўлишдир. Ана шу маънода муҳтарам Президентимизнинг юқорида тилга олинган ташаббуси илму маърифатга қаратилган хайрли ишдир.

Олимнинг илми, ижодкорнинг ижоди, талабанинг интилиши, бунёдкорнинг заҳмати, меҳнаткашнинг ҳалол ризқ излаши, тужжорнинг тижорати, обиднинг ибодати юртимиздаги тинчлик ва осойишталик сабаблидир. Яратган Эгамиз бутун дунёга тинчликни берсин. Жумладан, юртимиз – файзли Ўзбекистонимизни ҳам абадий тинч қилиб, халқимизга моддий ва маънавий фаровонликни бардавом насиб айласин!

Мирзо Кенжабек

Биринчи боб

**ҲАЗРАТ ПАЙҒАМБАР
ЗУЛ-КИФЛ АЛАЙҲИССАЛОМ**

Бу бобда Қуръони каримда муборак номлари келган пайғамбар – ҳазрат Зул-Кифл алайҳиссалом ҳамда у зотга нисбат берилган – Термиз яқинида жойлашган Пайғамбар оролидаги мақбара ҳақида сўз боради.

ҲАЗРАТ ПАЙҒАМБАР ЗУЛ-КИФЛ АЛАЙҲИССАЛОМ

Бисмиллаҳир Роҳманир Роҳийм.

Ҳадиси шарифда Аллоҳ таоло томонидан турли кавмларга юборилган пайғамбарларнинг саноғи 124 минг нафар эканлиги айтилади. Албатта, улар биз турган мана шу заминда, биз яшаётган мана шу Ер сайёрасида дафн қилинганлар.

Халқ нақлларига кўра, қадимий Мовароуннаҳр, бугунги Ўзбекистон ҳудудида муқаддас Каломда ва набийлар тарихларида номлари келган баъзи пайғамбарларнинг қабрлари мавжуд: Термиз яқинидаги Пайғамбар оролида Қуръони каримнинг «Анбиё» ва «Сод» сураларида эсланган Зул-Кифл алайҳиссалом, Қорақалпоғистоннинг Хўжайли туманида – Амударё бўйида «Қисас ул-анбиё» китобида тарихи келган Шамъун Набий алайҳиссалом, Самарқанд шаҳрида Дониёл алайҳиссаломнинг қабрлари борлиги айтилади. Бунинг асл ҳақиқати Аллоҳга маълум.

Термиз шаҳри чеккасида, ҳазрат Термиз ота – Ҳаким Термизий мақбаралари рўпарасида Пайғамбар ороли (ёки Пайғамбаророл) деган кўриқхона бор: Амударё иккига бўлиниб, икки орада орол пайдо қилиб оқади, шу оролда қадимдан табаррук ҳисобланган узун қабр ва кўҳна мақбара мавжуд. Бу қабр кейинчалик шу Оролда пайдо бўлганми ёки қабр қадимдан мавжуд бўлиб, кўҳна Жайхун кейинчалик ҳурмат юзасидан бу қабрни зиёрат қилиб, иккига бўлиниб оққанми – бу тадқиқта-лаб масаладир. Чунки кўҳна Амударё асрлар давомида бир неча бор ўз ўзанини ўзгартириб оққани тарихдан маълум. Хуллас, бу табаррук қабрни Қуръони каримда муборак номи келган пайғамбар Зул-Кифл алайҳиссаломга нисбат беришади.

Уламолар тафсирларда Зул-Кифл алайҳиссаломни Аллоҳ таоло Куръони каримда пайғамбарлар каторида зикр қилгани боис у зотни пайғамбар деган фикрда тўхталган. У кишини бир солиҳ зот деган муфасссирлар ҳам бўлган. Лекин пайғамбар эканликлари ҳақидаги далил барча тафсир ва тарих китобларида устунлик қилади.

Пайғамбар ороли Термизга туташ бўлгани боис китобни азиз пайғамбар Зул-Кифл алайҳиссалом зикрларидан бошладик.

Инсонлар ва қалблар кўприги

Термиз Ғазнавийлар тасарруфида бўлган даврда, 1025 йилда Маҳмуд Ғазнавий буйруғига кўра Пайғамбар оролида дарёнинг икки соҳилини боғлаб турувчи понтон кўприк қурилган. Кичкина қайиқлар бир-бирига мол терисидан тикилган занжирлар билан боғланган. Атрофига Сеистондан келтирилган лифлар – тошлар қўйиб чиқилган. Кўприк шу қадар мустаҳкам бўлганки, ҳатто узоқ йиллар ўтса-да, ундан фойдаланишган. 1038 йили Термиз кутволи Бектегинга Жайхун орқали кўприк қуриш топширилганда, у Султон Маҳмуд замонидан қолган кўприк мустаҳкам эканини, душман зарар келтирмаслиги учун кечаю кундуз қўриқлаб турилганини маълум қилади¹.

XVII асрда яшаган балхлик машҳур комусий олим Маҳмуд ибн Валий «Сирлар денгизи» асарида пайғамбар Зул-Кифл алайҳиссалом дафн этилган Термиз яқинидаги орол (Пайғамбар ороли) Ҳаким Термизий билан Хизр алайҳиссаломнинг учрашув жойи бўлганини қайд этади².

Пайғамбар ороли ҳақида бир неча сўз

Ислом фотиҳлари 667 йилда дастлаб Чағониён ва Термизга юриш қилиб, бу шаҳарларни фақат VIII асрнинг иккинчи ярмидагина тўлиқ фатҳ этишган. Ўзбекистон жанубидаги ерлар XI асргача Чағониён давлати тасарруфида бўлган. XI асрда

¹ Жалоуддин Мирзо. Термиз тарихи. – Т., 2001. 40-бет.

² Қ а р а н г : Иброҳим Усмонов. Ҳаким Термизий. – Т., 2014. 21-бет.

Ғазнавийлар ва Қорахонийлар Чағониён ва Термизни эгаллаш учун ўзаро курашади. Термиз Ғазнавийлар давлатига қўшиб олинади, сўнгра Хоразмшоҳлар давлати таркибида бўлади. 1220 йилда уни мўғуллар босиб олди. 1370 йилдан Амир Темур салтанати таркибига кирди. Эски Термиз (ҳозирги Сурхондарё) вилояти кўҳна тарих, қадимий маданият, беназир меъморий ёдгорликларга эга.

Шеробод туманининг шимоли-ғарбий қисмида икки мустақил майдон – Кўхитанг тоғининг шарқий ёнбағри ва Пайғамбар оролидан иборат қўриқхона мавжуд бўлиб, у Сурхон давлат қўриқхонаси деб аталар эди. Пайғамбар ороли минтақаси 1971 йилда водий-тўқай табиий жараёнини ва Бухоро буғусини муҳофаза қилиш мақсадида ташкил этилган. Кўхитанг давлат буюртма қўриқхонаси 1986 йилда Пайғамбар ороли қўриқхонаси билан бирлаштирилиб, Сурхон давлат қўриқхонасига айлантирилган. Вазифаси: қўриқхона ҳудудидаги ўсимлик ва ҳайвонот оламини муҳофаза қилиш, ўрганиш, илмий-тадқиқот ишлари олиб боришдан иборат. Қўриқхона ҳудудида Зараутсой расмлари сақланган дара машҳур.

Қўриқхонанинг Пайғамбар ороли минтақаси ўрмонзор ва тўқайзордан иборат. Амударёдаги кичик оролниң узунлиги 8 чақирим (км), эни 5 чақирим; майдони 3044 гектарни ташкил этади. 1986 йилгача андаза тўқайзорларниң ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини табиий ҳолида сақлаш мақсадида ташкил этилган мустақил қўриқхона бўлган.

Тўқайзорларда Бухоро хонгули, ёввойи тўнғиз, қамиш мушуги, қушлардан қирғовул, бургут, тасқара, қирғий; хинд жайраси, судралувчилардан чўл ағамаси, тошбақалар, қалтақесаклар, илонлар ва бошқа махлуқлар кўп учраган.

XII–XIII асрларда орол табарруқ зиёратгоҳ ҳисобланган. «Ўзбекистон миллий энциклопедияси»да ёзилишича, оролда ислом улуғларидан бири дафн этилган ва унинг қабри устида Зул-Кифл (алайҳиссалом) масжиди бўлган. Шу боис мусулмонлар бу оролни муборак жой ҳисоблаб, «Пайғамбар ороли» деб аташган¹.

¹ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 8-жилд. – Т., 2004. 155–160-бетлар.

Зул-Кифл алайҳиссалом ҳақидаги Қуръони карим оятлари

اعوذ بالله من الشيطان الرجيم* بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
وَإِسْمَاعِيلَ وَإِدْرِيسَ وَذَا الْكِفْلِ كُلٌّ مِنَ الصَّابِرِينَ*
وَأَدْخَلْنَاهُمْ فِي رَحْمَتِنَا إِنَّهُمْ مِنَ الصَّالِحِينَ

Минъноси: «Исмоилни, Идрисни ва Зул-Кифлни ҳам (оғзаки). Уларнинг ҳар бири сабр қилгувчилардан эди. Биз уларни ҳам Ўз раҳматимизга дохил қилдик. Чунки улар софидан эди. (Анбиё сураси, 85–86-оятлар.)

وَاذْكُرْ إِسْمَاعِيلَ وَالْيَسَعَ وَذَا الْكِفْلِ وَكُلٌّ مِنَ الْأَخْيَارِ

Минъноси: «Исмоилни, Ал-Ясаъни ва Зул-Кифлни ҳам ёд қилиш! Барчалари хайрли (зот)лардандир». (Сод сураси, 48-оят) Бу оятлар шарҳига кейинроқ тўхталамиз.

«Пайғамбарлар тарихи» китобида Зул-Кифл алайҳиссалом зикрлари

Зул-Кифл алайҳиссалом насаб жиҳатидан ҳазрат Айюб алайҳиссаломга боғланадилар: Бишр (Зул-Кифл) ибн Айюб алайҳиссаломдир¹.

Зул-Кифл алайҳиссаломнинг пайғамбарликлари ва баъзи фазилатлари

Аллоҳ таоло Айюб алайҳиссаломдан сўнг Бишр ибн Айюб алайҳиссаломни пайғамбар қилиб юборди² ва у зотни Зул-Кифл деб номлади. Унга халқни тавҳид ақидасига – Аллоҳнинг бирлигига инонишга даъват этиш амр қилинди.

¹ *Табарий.* Тарих. 1-жилд. 167-бет; *Ҳоким.* Мустадрок. 2-жилд. 582-бет; *Салабий.* Ароис. 163-бет; *Ибн Асир.* Комил. 1-жилд. 136-бет; *Абулфидо.* Ал-бидоя ван-нихоя. 1-жилд. 225-бет.

² *Табарий.* Тарих. 1-жилд. 167-бет; *Ҳоким.* Мустадрок. 2-жилд. 582-бет; *Салабий.* Ароис. 163-бет; *Ибн Асир.* Комил. 1-жилд. 136-бет; *Муҳйиддин ибн Арабий.* Муҳоддат ул-аброр. 1-жилд. 128-бет; *Абулфидо.* Ал-бидоя ван-нихоя. 1-жилд. 225-бет.

Зул-Кифл алайҳиссалом Шомда истиқомат қилар эдилар¹.

Аллоҳ таоло Анбиё сурасида Айюб алайҳиссалом қиссасидан сўнгра Зул-Кифл алайҳиссалом ҳақларида айтади (маъноси):

«Исмоилни, Идрисни ва Зул-Кифлни ҳам (эсланг). Уларнинг ҳар бири сабр қилгувчилардан эди. Биз уларни ҳам Ўз раҳматимизга дохил қилдик. Дарҳақиқат, улар солиҳлардан эди» (Анбиё сураси, 85–86-оятлар).

Яна Аллоҳ таоло Сод сурасида айтади:

«Қувват-шижоат ва басират эгалари бўлган бандаларимиз Иброҳим, Исҳоқ ва Яъқубни ҳам ёд этинг! Дарҳақиқат, Биз уларни холис ҳолда (охират) диёр(и)ни эслайдиган ихлосли (сидқидилдан Ҳаққа боғлиқ) зотлар қилдик. Чунки улар Бизнинг ҳузуримизда танланган хайрли (киши) лардандир. Исмоилни, Ал-Ясаъни ва Зул-Кифлни ҳам ёд этинг! Барчалари хайрли (зот)лардандир» (Сод сураси, 45–48-оятлар).

Зул-Кифл алайҳиссаломнинг Қуръони каримда улуғ пайғамбарлар қаторида мадҳ этилиши у зотнинг ҳам улуғ пайғамбар бўлганлигидан далолат беради.

Маълум ва машҳур бўлган воқеа ушбудир²: Зул-Кифл алайҳиссаломга Рум тупроқларидаги халқ иймон келтирди ва тобе бўлди. Аллоҳ таоло уларга жиҳодни амр қилди, аммо улар буни истамадилар, ожизлик қилдилар: «Эй Бишр! Биз ҳаётни севамиз, ўлимни эмас. Аммо Аллоҳ таолога ва Унинг Расулига осий бўлишни ҳам истамаймиз. Агар умрларимизни узайтириб, ўзимиз истаган вақтда бизни ўлдиришини Аллоҳдан тилай олсанг, Унга ибодат қилиб, Унинг душманлари билан жанг қиламиз», — дейишди улар. Зул-Кифл алайҳиссалом: «Сиз мендан жуда катта нарса талаб қилдингизлар, таклифингиз жуда оғир келди», — дедилар ва намоз ўқишга киришдилар. Намозда: «Ё Аллоҳим! Сен менга элчилик вазифаларини етказишни буюрдинг. Душманларинг билан жанг қилишимни буюрдинг. Фақат

¹ *Табарий*. Тарих. 1-жилд. 167-бет; *Ҳоким*. Мустадрак. 2-жилд. 582-бет; *Салабий*. Ароис. 163-бет; *Ибн Асир*. Комил. 1-жилд. 136-бет; *Абулфидо*. Ал-бидоя ван-ниҳоя. 1-жилд. 225-бет.

² *Абулфидо*. Ал-бидоя ван-ниҳоя. 1-жилд. 225-бет.

Ўзинг кўриб турганингдек, бу борада менинг ўзимдан бошқага кучим етмаяпти. Қавмининг бу борада мендан талаб қилган нарсасини мендан кўра Ўзинг яхшироқ биласан! Мени ўзимдан бошқа кишининг гуноҳи билан азобга тутма! Мен Сенинг ғазабингдан Сенинг Ўзингга, Сенинг укубатингдан Сенинг авфингга сиғинаман!» – деб дуо қилдилар. Шунда Аллоҳ таоло: «Сен қавмингга Менинг улар учун танлаган нарсам уларнинг ўзлари танлаган нарсадан яхшироқ эканини ўргатмадингми?» – дея ваҳий қилди.

Шундан кейин бу одамлар ўз ажаллари билан ўлишга рози бўлдилар ва ажалдан ўлдилар¹.

Зул-Кифл алайҳиссалом Шомда вафот этдилар². Вафот этганда 75 ёшда эдилар³. У зотга ва барча пайғамбарларга салом бўлсин!

«Қасас ул-анбийё» («Пайғамбарлар қиссаси»)да Зул-Кифл алайҳиссалом зикрлари

Колуб ва Харқил (Зул-Кифл) алайҳиссалом қиссалари

Юшаъ алайҳиссалом вафот этганларидан кейин нубувват Колуб ва Харқилга етди (алайҳиссалом), улар бани Исроил тадбирида бўлдилар. Харқил Яхудо ибн Яъқуб алайҳиссалом наслидан эдилар.

Бани Исроил уларнинг фармони ва итоатида бўлдилар. Бир неча замондан кейин Колуб алайҳиссалом ҳам вафот этдилар. Кейин Харқил бани Исроил тадбирини юритдилар, бани Исроил олтмиш йилдан кейин Мисрга қайтган эди. Шу жумладан, қирқ йил Тих чўлида қолдилар ва йигирма йил жабборлар мулкани фатҳ этиш ва бошқа ишлар билан ўтди. Уларнинг аксари

¹ *Салабий*. Ароис. 164-бет.

² *Табарий*. Тарих. 1-жилд. 167-бет; *Ҳоким*. Мустадрок. 2-жилд. 582-бет; *Салабий*. Ароис. 164-бет; *Ибн Асир*. Комил. 1-жилд. 136-бет.

³ *Табарий*. Тарих. 1-жилд. 167-бет; *Ҳоким*. Мустадрок. 2-жилд. 582-бет; *Ибн Асоқир*. Тарих. 5-жилд. 269-бет; *Ибн Асир*. Комил. 1-жилд. 136-бет; *Муҳйиддин ибн Арабий*. Муҳодарот-ул-Аброр. 1-жилд. 128-бет.

Шом мулкида ва бошқа жойларда яшаб қолдилар. Чунончи, хануз уларнинг фарзандлари ўша мулкларда бордирлар.

Колуб алайҳиссаломнинг вафотларидан сўнг бир қанча вақт ўтиб нубувват Харқил алайҳиссаломга етди.

Муфассирлар айтадиларки, у Харқилнинг исмлари Зул-Кифл ҳам эди (алайҳиссалом), у кишининг дуоси билан ўликлар тирилар эди. Аллоҳ таоло айтади (оят маъноси):

Яъни Исмоилни, Ал-Ясаъни ва Зул-Кифлни ҳам ёд этинг! Барчалари хайрли (зот)лардандир («Сод» сураси, 48-оят).

Мусаббиб ул-асбоб, яъни барча сабабларнинг Яратгувчиси бўлган Зот у кишига олий манзалат-мақом ва юксак мартаба иноят этган эди.

У кишининг қиссалари шундайки, Харқил (Зул-Кифл) алайҳиссалом Аллоҳ таолонинг ҳукми билан, бани Исроилни кофирларга қарши ҳарбга чақирдилар. Улар ўлимдан кўрқиб, қабул қилмадилар. Кейин ғазаби илоҳийдан тоъун (вабо) иллатидан кўплари ўлдилар, бир гуруҳ вабонинг шиддатини кўриб, шаҳардан чиқиб қочишга чоғландилар. Шаҳар чеккасига етганда ҳаммалари ўлдилар. Шаҳар аҳолиси уларнинг кўплиги сабабли қабристонга олиб бора олмадилар. Ночор тўрт томондан девор кўтардилар. Қуёшнинг тиғидан ҳаммаларининг жасадлари ириб, этлари тўкилди. Бир муддатдан кейин Харқил алайҳиссалом у ердан ўтиб, суякларини чириган ҳолда кўрдилар. Қалбларида раҳм пайдо бўлиб, дуо қилдилар, Аллоҳ таоло ҳаммаларини тирилтирди. Кавлуху таоло:

أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ خَرَجُوا مِن دِيَارِهِمْ وَهُمْ أُلُوفٌ
حَذَرَ الْمَوْتِ فَقَالَ لَهُمُ اللَّهُ مُوتُوا ثُمَّ أَحْيَاهُمْ

Яъни (Эй Расулим!) Ўлим кўркуви билан мингларча¹ кишилар ўз диёрларидан чиқиб кетганларини кўрмадингизми? Бас, Аллоҳ уларга «Ўлинглар!» деди. (Улар эса Синода бир лаҳзада ўлдилар ва қисқа бир муддатдан)² кейин (ибрат учун,

¹ Вабо киргинидан қочган Исроил авлодлари.

² Саккиз кун (Мукотил. 106-бет).

қолган, тақдир қилинган умрларини тўлиқ яшашлари учун)¹ уларни тирилтирди («Бақара» сураси, 243-оят).

Кейин улар келдилар. Айтишларича, ким уларнинг авлодидан бўлса, улар терлаган вақтида баданларидан ўликнинг хиди келади.

Бир муддатдан кейин Харқил вафот этдилар. Бани Исроил қавми бутпараст бўлиб кетди ва Мусо алайҳиссаломнинг динини унутди. Айтадиларки, узоқ муддатдан кейин Аллоҳ таоло Илёс алайҳиссаломга пайғамбарлик берди. Валлоху аълам.

Зул-Кифл алайҳиссалом
Алишер Навоий зикрида
(«Таърихи анбиё ва ҳукамо»дан)

Биринчи қисм

Ал-Ясаъ алайҳиссалом бани Исроил анбиёсидиндур. Ато-сини Ахтуб дебдурлар. Ва анинг иши деҳқонлик эрди. Илёс алайҳиссаломга ваҳий еттиким, ани валиаҳдинг қил! Ул ҳазрат анинг тарбиятига машғул бўлди, иши элга хилофатқа етти. Ва муддате бани Исроилни Ҳақ таолоға даъват қилди. Ва андин хориқ одот ва мўъжизот кўп воқе бўлубдур. Ул жумладин бири буким, биров уйига меҳмон бўлди ва ул мезбониға фарзанд орзуси эрди ва бўлмас эрди. Анинг дуоси била Тенгри таоло анга фарзанд берди. Ва ул фарзандиға неча вақтдин сўнгра ажал етти. Яна анинг дуоси била руҳ баданиға кириб, кўп вақт тирилди. Бу нав мўъжизоти кўптур. Бовужуди бу нав холот бани Исроил гоҳи анга мунқод эрдилар, гоҳи йўқ. Хотирри ул элдин ториқиб, Зул-Кифлни ўз хилофатиға тайин қилди. Ва ўзи муножот қилиб, Тенгри таолоға восил бўлди. Ва бу му-родини Тенгри таоло ҳосил қилди. Р у б о и й:

Илёс чу Ал-Ясаъни волий этти,
Ҳақдин анга анвори нубувват етти.
Гар ул қочиб эл малолатидин кетти,
Ул кетгондек бу доғи кетмай нетти.

¹ Рухул-баён. Фақиҳ Абул-Лайс Самарқандий, Саййид Маҳмуд Торозий, Мавлавий-Ҳиндистоний.

Зул-Кифл алайхиссалом бобида ихтилоф кўбдур. Баъзи ани Дизкил дебдурлар. Баъзи дебдурларки, Айюб алайхиссаломнинг ўғлидур, оти Бишр. Ва агар бу ривоятлардин ҳар қайси рост бўлса, Ал-Ясаъ замонидин йироқ тушар. Ул асах ривоят била Ал-Ясаъ бинни Ахтуб алайхиссаломга васийдур. Ва бу лақаб била мулаққаб бўлганида ақвол кўптур. Бу мухтасарда икки қавл била ихтисор қилинур.

Бири улким, Ал-Ясаънинг ва соясиға бани Исроилнинг Тенгри таолоға далолат қилмоғида Мусо алайхиссалом динининг ривожиди ва Таврот аҳкомининг ижросида ва таълимида мутакаффил бўлди.

Яна бир қавл улким, Тенгри таоло бир кофир подшоҳ даъватиға амр қилдиким, оти Канъон эди. Ул айттиким, мендин кўб исён воқе бўлубдур. Сўзунг била иймон қабул қилсам, не билайким Тенгри таоло қошида қабул борму ё йўқ? Магар сен ҳақ таоло раҳматиға кафил бўлғайсенким, мен кўнгул тинчи била иймон кетургаймен. Зул-Кифл алайхиссалом Канъонға кафил бўлди, кафолат хати битиб берди. Ул иймон қабул қилиб, салтанат таркин тутуб, Тенгри ибодатиға машғул бўлди. Чун ажал етти, ул хатни васият қилдиким, анинг била дафн қилғайлар. Ривоят будурким, Ҳақ таоло пайғамбари кафолати жиҳатидин Канъонға раҳмат қилиб, биҳишт насиб қилди.

Ва бир малакка амр бўлдиким, ул хат била элга зоҳир бўлуб, Канъон башоратин еткурди. Қавм ул ҳолдин мутаассир бўлуб, иймон қабул қилиб, анинг рисолатиға эътироф қилдилар. Баъзи дебдурларким, эътироф аҳлининг иймонлариға ҳам қабул учун кафил бўлди. Чун иши Тенгри таоло раҳматиға эътимодидин бу нав ишларга кафолат эрди, бу лақаб била машҳур бўлди. Ва муддат қавми ҳидоятиға иштиғол кўргузуб, олами фонийға видо қилди. Р у б о и й:

Зул-Кифл ишиким, Ҳаққа далолат эрди,
Ҳақ раҳматидин элга кафолат эрди.
Чун қавмнинг ойини залолат эрди,
Ўтти чу замириға малолат эрди.

Ашмуил алайҳиссалом олий шаън пайғамбардур. Зул-Кифл ўткандин сўнгра, неча қарнғача бани Исроил орасида пайғамбар мабъус бўлмади.

Иккинчи қисм

Омус ва Мусо ва Маъ. Соҳиби «Гузида» Ҳамдуллоҳ ал-Муставфий бу уч кишини аҳли тарихдин нақл қилибдурки, мурсал эрдилар. Ва бани Исроилни Мусо алайҳиссалом диниға даъват қилдилар.

Содиқ ва Сиддуқ ва Салум – бу уч кишига Тенгри таоло нубувват бериб, Антокийя халқиға йибордиким, алар ҳавлидин борча ҳалок бўлдилар. Гайри атфолким, булуғ хаддиға етқайдур эрдилар ва ул атфол иймон давлатиға мушарраф бўлдилар.

Фанжар Мусо ва Момал-Қавси ва Жавфарф ва Санъо Куси ва Урё – бу беш кишини аҳли тарих пайғамбар дебдурлар. Бани Исроилда Мусо алайҳиссалом диниға даъват қилдилар ва Зул-Кифл аҳдиға ёқин эрдилар. Баъзи Зул-Кифл алайҳиссаломни булардин сўнгра айтибдурлар.

Фавойил ва Ҳикой. Баъзи муаррихлар бу иковни ҳам пайғамбар дебдурлар. Зул-Кифл замонида Мусо алайҳиссалом диниға даъват қилдилар.

Зижурмо ва Мадоҳи. Баъзи қавл била пайғамбардурлар. Зул-Кифл алайҳиссаломдин сўнгра ва даъватлари Мусо алайҳиссалом диниға эрди.

Тафсир китобларида ҳазрат Зул-Кифл алайҳиссалом зикрлари

Анбиё сураси 85–86-оятлари маъноси:

«Исмоилни, Идрисни ва Зул-Кифлни ҳам (эсланг). Уларнинг ҳар бири сабр қилгувчилардан эди. Биз уларни ҳам Ўз раҳматимизга дохил қилдик. Чунки улар солиҳлардан эди».

Ҳазрат Фақиҳ Абул-Лайс Самарқандий «Тафсийр ул-Қуръон» китобида айтади: «Зул-Кифл (алайҳиссалом) ҳақларида турли қавллар бор. Имом Атонинг баён қилишларича, Аллоҳ зул-жалол (беҳад буюклик эгаси бўлган Аллоҳ) бани Исроил пайғамбарларидан бирига ваъдасининг яқинлашиб қолганини, унинг ўрнига мулки (салтанати)ни, хилафотини ва нубувватини топширадиган, халқ орасида адолат билан ҳукм қиладиган, тунги (таҳажжуд) намозини ўқийдиган, кундузи рўза тутадиган бир кишини тайин этмоғини ваъда қилди. У пайғамбар қавмини тўплаб, бу амрни арз этди (билдирди). Шунда ораларидан бир ёш йигит бу амрларни бажо келтиришга сўз беради ва аҳдини бажо келтиради. Аллоҳ таоло унга нубувват (пайғамбарликни) беради ва шундан сўнг унинг исми Зул-Кифл (аҳду паймон эгаси, қафолат эгаси) бўлиб қолади»¹.

Қози Байзовий (раҳматуллоҳи алайҳ) «Анбиё» сураси 85-оятини тафсирида шундай дейди: «Исмоилни, Идрисни ва Зул-Кифлни ҳам (эсланг)» ифодасидаги «Зул-Кифлни, яъни Илёсни демакдир, Юшаъ ҳам дейилган, Закариё ҳам дейилган. У зотга бу исмнинг берилиши Аллоҳдан насиби бўлгани сабаблидир ёки умматига (кафил бўлиб) қафолат бергани боисдир ёхуд ўз замонининг пайғамбарлари қадар савоб қозонганлари учундир. Кифл – насиб, қафолат ва қат-қат, устма-уст бўлиш маъноларида келади»².

* * *

Исмоил Ҳаққий Бурсавий ояти каримадаги «Уларнинг ҳар бири сабр қилгувчилардан эди» жумласини шарҳлаб айтадилар: «Яъни ибодатларнинг машаққати ва қийинчиликларни кўтариш борасида сабр қилиш билан камолга етгандирлар. Чунки Исмоил алайҳиссалом қурбонлик учун сўйилиши буюрилган вақтда сабр қилдилар, оталарига (Иброҳим алайҳиссаломга): (Исмоил:) «Эй отажоним! Сиз ўзингизга буюрилган нарсани қилинг. Иншоаллоҳ, мени сабр қилгувчилардан

¹ Абул-Лайс Самарқандий. Тафсийр ул-Қуръон. [4-жилд]. Истанбул, 2011 216-бет.

² Қози Носируддин Абу Саъид Абдуллоҳ ибн Умар ибн Муҳаммад аш-Шерозий ал-Байзовий. Анвор ул-танзил ва асрор уг-таъвил [Тафсири Байзовий]. 3-жилд. Истанбул, 2011. 467-бет.

топурсиз!» – (Соффат сураси, 102-оят) дедилар. Хусусан, экин унмаган, соғиладиган ҳайвони бўлмаган бир шаҳарда (Маккада) яшаш даврида сабр қилдилар. Ҳазрат Идрис алай-хиссалом балоларга сабр қилдилар; Зул-Кифл алайхиссалом эса кундузлари рўза тутиб, кечалари намоз ўқиш сурати билан ва инсонларнинг озору жафоларига чидаш билан сабр қилдилар»¹.

Бошқа пайғамбарлар каторида Зул-Кифл алайхиссаломнинг сабрили зот эканликларидан чиқадиған нозик хулоса шуки, «Ояти каримада Аллоҳга тоат-ибодат қилишда ёки мол, жон ва бола-чақа жиҳатидан ўзларига етган мусибатларга сабр қилган кишининг ўз сабри даражасида Аллоҳнинг неъматига эришувига, бандалик мартабасига етишувига ва Аллоҳ уни Ўз хос раҳматига киритишига ишорат бор. Зеро, Аллоҳ таоло (оят давомида) айтади: «Биз уларни ҳам Ўз раҳматимизга дохил қилдик», яъни «уларни пайғамбарлик бериш билан ва бошқа жиҳатлардан Ўз хос раҳматимизга олдик», – дейди. «Чунки улар солиҳлардан эди», яъни истиқомат, яхшилик, тўғрилиқ ва садоқат бобида камолга етган зотлар эдиларки, улар пайғамбарлардир. Чунки уларнинг яхшиликлари фасодга учрашдан маъсумдир – пок ва холидир»².

Зул-Кифл алайхиссалом Аллоҳ таолонинг васфига ва раҳматига эришган ана шундай зотлардандир.

«Сод» сураси, 48-оятда айтилади:

«Исмоилни, Ал-Ясаъни ва Зул-Кифлни ҳам ёд этинг! Барчалари хайрли (зот)лардандир».

Пайғамбарлар саноғи 124000 экани ҳақида баъзи ривоятлар бўлса-да, ҳақиқатда, анбиё ва расулларнинг аниқ саноғини фақат Аллоҳ билади деб эътиқод қилмоқ энг тўғри йўлдир³.

Ҳамма пайғамбарларга Аллоҳнинг саломи бўлсин!

¹ *Исмоил Ҳаққий Бурсавий*. Рухул баён. [5-жилд]. Истанбул, 1997. 351-бет.

² Ўша манба.

³ «Нисо» сураси 164-ояти шарҳидан: «Файз ул-Фурқон», «Ҳақ дини, Қуръон тили».

Иккинчи боб

**ЖАҲОННИНГ АЗИЗИ, АВЛИЁЛАР
ҲАКИМИ – ҲАЗРАТ МУҲАММАД
ИБН АЛИ ҲАКИМ
АТ-ТЕРМИЗИЙ**

Авлиёлар ҳаками, миллатнинг салими, илоҳий сиргоҳнинг маҳрами-сирдоши ҳазрат Муҳаммад ибн Али Ҳаким ат-Термизий ҳақларида сўз боради.

АВЛИЁЛАР ҲАКИМИ – ҲАЗРАТ МУҲАММАД ибн АЛИ ал-ҲАКИМ ат-ТЕРМИЗИЙ

*(IX асрнинг 1-чораги, X асрнинг боши. Вафотлари
ҳижрий-қамарий 2035 ёки 2069, милодий 898 ёки 909)*

Илоҳий сиргоҳнинг маҳрам-сирдоши

Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Али ибн Ҳасан ибн Башир ал-Ҳаким ат-Термизий диёримизнинг энг қадимий илму маърифат марказларидан бўлмиш Термиз шаҳридан етишиб чиққан беназир олим, улуғ мутафаккир ва маънавият пешволаридандир.

Илмий ва эътиборли тасаввуфий манбаларда бу олим ва ориф зотнинг номи улуғ эҳтиром билан эсланади. Абу Абдулрахмон Суламий (вафоти 1021 й.) «Табакот ус-суфия» китобида у кишидан бир қанча ҳикматли ва маърифатга оид сўзларни нақл қилса¹, ҳазрат Фаридуддин Аттор (1148/51–1219/21) «Тазкират ул-авлиё» китобида у зотни «суннатнинг салими, миллат (дин)нинг азими – улуғи, авлиёнинг мужтаҳиди, асфиёнинг – соф зотларнинг мутафарриди (ягонаси), илоҳий сиргоҳнинг маҳрами-сирдоши, замон шайхи – Муҳаммад ибн Али Ҳаким ат-Термизий, раҳматуллоҳи алайҳ, шайхларнинг муҳташамларидан ва валоят аҳлининг муҳтарамларидан эди» деб таърифлайдилар².

Бу тавсифларнинг энг олийси «илоҳий ҳаримнинг – Аллоҳ сиргоҳининг маҳрами-сирдоши» деган таърифдирки,

¹ Манозил ул-ибод. [Таржимон Абдуқаҳҳор Шоший. Сўнгсўз муаллифи Сайфиддин Сайфуллоҳ]. – Т., 2003; Абу Абдулрахмон Суламий. Табакот ус-суфия. Миср, 1406 х. (1974). 217–220-бетлар.

² Фаридуддин Аттор. Тазкират ул-авлиё. [М. Кенжабек таржимаси]. – Т., 1997. 112-бет.

худди узукка кўз кўйгандек. Ҳазрат Ҳаким Термизийнинг ҳолларига ярашган васф ана шудир.

Муҳаббат дўконининг Аттори яна тавсифда давом этиб, айтадилар: «У барча тилларда мақталган, маънолар шарҳида нодир намуна, ҳадис, ривоят ва хабар (ҳадис илми) бобида комил ишончли зот эди. Маърифат ва ҳақиқатлар баёнида ҳайратланарли, қабули баркамол, ҳилми гўзал, шафқати мўл, хулқи улуг зот эди. Ва унинг риёзат ва кароматлари кўпдир. Илм-фан соҳаларида комил, шариат ва тариқатда мужтаҳиддир. Термизийлар жамоаси унга иктидо қилурлар. Унинг мазҳаби шундай илм асосига қурилган эдики, у зот олими Раббоний бўлиб, умматнинг ҳақими эди. Бировнинг муқаллиди – тақлид қилувчиси эмас, чунки ўзи соҳиби кашф ва соҳиби асрор эди. Бағоят ҳикмат соҳиби бўлганидан у зотни Ҳаким ул-авлиё (Валийлар ҳақими) деб атар эдилар»¹.

Ҳазрат Алишер Навоий ҳам «Насойим ул-муҳаббат»да у зотни таърифлаб: «Машойихи кибординдур (шайхларнинг улуғларидандир)», – дейдилар. Яна «Кашф ул-махжуб» китобининг соҳиби у киши ҳақида кўп муболаға билан сўз қилишини айтиб: «Ул дебдурки: «Менинг пирим дер эрдиким, Муҳаммад (Термизий) дурри ятимдурки, оламда адили (тенги) йўқдур»², – дейдилар. «Дурри ятим» деб бир садаф ичида якка ўзи етишган йирик, донатор дурни, яъни ўта қимматбаҳо инжу-марваридни айтадилар.

Муҳаммад Боқирнинг «Мақомоти Шоҳ Нақшбанд» китобида ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанд пиримизнинг ушбу сўзлари келтирилади: «Йигирма икки йилдирки, биз Ҳаким Али Термизий тариқатига эргашамиз ва улар бесифат эдилар. Агар бирор киши билса, мен ҳам бу замонда бесифат-дурман»³.

¹ *Фаридууддин Аттор*. Тазкират ул-авлиё. [М. Кенжабек таржимаси]. – Т., 1997. 112-бет.

² *Алишер Навоий*. Насойим ул-муҳаббат. [Мукамал асарлар тўплами]. 17-жилд. – Т., 2001. 84-бет.

³ Баҳоуддин Балогардон. [Маҳмудхон Маҳдум Ҳасанхон Маҳдум ўғли таржимаси]. – Т., 1993.

Бу ўриндаги «бесифат» дегани жаноб Пайғамбаримиз алай-ҳиссаломда ва авлиёларнинг улуғларида бўладиган ўхшаши йўқ ҳислатдир.

Таваллудлари

Таваллуд ва вафот йиллари турли китобларда турлича кўрсатилган. Лекин вафот этган йили ва узоқ умр кўрганлиги назарда тутилса, ҳижрий учинчи асрнинг биринчи даҳаси, милодий IX асрнинг биринчи чораги атрофида деб тахмин қилиш мумкин. Вафот тарихини эса олимлар, асосан, 235-ҳижрий-қамарий (милодий 898) ва 269-ҳижрий-қамарий (милодий 909) йил деб кўрсатишган.

Ал-Ҳаким ат-Термизий таваллуди санасини ойдинлаштирувчи энг муҳим маълумотлар, асосан, унинг тасаввуф тариқати доирасидаги илк устозларининг таваллуди ва вафоти саналаридир. Фаридуддин Атторнинг «Тазкират ул-авлиё» китобида: «Ул зот Абу Туроб Нахшабий, Аҳмад Хадравий ва Ибн Жалло ҳазратларининг суҳбатларини топган, Яхё ибн Муъоз билан ҳам баҳслашгандир», – дейилади. Эътибор берилса, Абу Туроб Нахшабийнинг вафоти 861 йил, Аҳмад Хадравийнинг вафоти 855 йил, Ибн Жалло ва Яхё Муъознинг вафоти 872 йиллар экан¹.

Хулоса шуки, барча далил-исботлар, шу жумладан, ал-Ҳаким ат-Термизий устозларининг ҳаёт йиллари, аллома сафарлари, археологик ашёвий далиллар ва бошқалар ўзаро қиёсий таққосланганда ал-Ҳаким ат-Термизийни 800 йилларнинг бошларида таваллуд топган дейишга имкон беради.

Вафотлари

Муаллифлар жамоаси ёзадилар: «Ал-Ҳаким ат-Термизий қабр тошида аллома вафоти 255 (869) йил дейилган, айти шу сана алломанинг XV асрда кўчирилган «Наводир ал-усул» ва Ҳожи Халифанинг (1609–1657) «Кашф уз-зунун» асарларида

¹ Қаранг: З. Чориев ва бошқ. Ал-Ҳаким ат-Термизий. – Т., 2008. 25-бет.

ҳам қайд этилган. Ҳожи Халифанинг асари қабри устига мармар қабртош ўрнатилгандан кейин икки юз йил ўтгач ёзилган ва тошдаги санага асосланган. Аллома асари «Наводир ал-усул» ва Ҳожи Халифанинг «Кашф уз-зунун» асарларидан бошқа барча ёзма манбалар мармар қабртошдаги ал-Ҳаким ат-Термизий вафоти санаси 255 (869) йил эканлигини қатъий рад этади. Мавжуд манбаларга кўра, ал-Ҳаким ат-Термизий таржимаи ҳолида завжасининг 269 (883) йили туш кўргани, олмон олими Б. Радтке тузган ал-Ҳаким ат-Термизий сафарлари йилномаси ва бошқа мавжуд манбалар ал-Ҳаким ат-Термизийни 869 йилда ҳаёт бўлганини тасдиқлайди. Қолаверса, 869 йил ал-Ҳаким ат-Термизийнинг ислом дунёсида машҳур илоҳиётчи сифатида танилган вақти ҳамдир. Аллома дафн этилган мақбарани қайта таъмирлаш жараёнида ал-Ҳаким ат-Термизий вафоти санасини янада аниқроқ қилишга имкон берувчи янги илмий-ашёвий далиллар топилди. Ал-Ҳаким ат-Термизий қабри атрофида шаклланган энг дастлабки мақбара томонлари 30 × 30 см, қалинлиги 5–6 см бўлган хом ғиштлардан бунёд этилган. Айни шу катталиқдаги ғишт фанда «сомонийлар даври ғишти» деб аталади ва уларнинг қурилишда кенг қўламда ишлатилиши IX аср охири ва X аср бошларига оид.

Эски Термиздаги ал-Ҳаким ат-Термизий мақбараси қабртошидаги аллома вафоти кўрсатилган ҳижрий 255 (милодий 869) йилда ал-Ҳаким ат-Термизий ҳаёт бўлган ва, ёзма манбаларга кўра, халифаликнинг Басра, Куфа каби шаҳарларига ташриф буюриб, ҳадислар тўплаган. Ал-Ҳаким ат-Термизийнинг ҳаёти ва фаолияти билан боғлиқ бу саналар алломанинг 749 йилда таваллуд топганлиги ҳақидаги фикрларни бутунлай инкор этади.

Ҳазрат Ҳаким Термизий тарихи билан шуғулланувчи олимларнинг фикрича, манбаларни қиёслаб ўрганиш натижаси шуни кўрсатадики, ал-Ҳаким ат-Термизийнинг таваллуд йили 809–810, вафоти йили 898–909 йиллар оралари деган фикр ҳақиқатга яқиндир¹.

¹ Қаранг: З. Чориев ва бошқ. Ал-Ҳаким ат-Термизий. – Т., 2008. 29–31-бетлар.

Ном ва лақаблари

Ал-Ҳаким ат-Термизийнинг лақаблари ҳақида Абу Абдурахмон ас-Суламийнинг «Табақот ус-суфийя» асарида Абу Абдуллоҳ шаклида келади. Ал-Ҳаким ат-Термизийнинг таржимаи ҳоли келтирилган асарларда ҳам, шунингдек, унинг асарлари ва рисолаларининг номларида ҳам у турли лақаблар билан аталганини кўрамиз. Жумладан, уни аш-Шайх, ал-Олим, ал-Аллома, Муҳаддис, аз-Зоҳид, ал-Ҳофиз, айниқса, аксар ҳолларда ал-Имом лақаблари билан атаганлар. Бундан ташқари, ал-Ҳаким ат-Термизий баъзи ҳолларда ал-Муаззин деган лақабга ҳам эга бўлган. Бу лақаб у кишининг «Таҳсийл назоир ул-Қуръон», «Ал-Масоил ал-макнуна», «Наводир ул-усул фи маърифат ахбор ар-Расул» каби асарларида, шунингдек, тарихчилар Шамсуддин аз-Заҳабийнинг «Тазкират ул-хуффоъ», Ибн Ҳажар ал-Асқалонийнинг «Лисон ал-мезон» асарларидаги ал-Ҳаким ат-Термизийнинг таржимаи ҳоли келтирилган қисмларида ҳам кўришимиз мумкин.

Албатта, ушбу лақаблар унинг илмий салоҳияти ғоятда юксак бўлганлиги ва бу ҳол илму ирфон намояндалари томонидан юксак эътироф этилганидан далолат беради. Айни вақтда, ат-Термизий, асосан, ал-Ҳаким лақаби билан аталиб, ал-Ҳаким ат-Термизий (баъзан ат-Термизий ал-Ҳаким) шаклида келтирилган. Бинобарин, ат-Термизийга берилган ал-Ҳаким лақабини баъзилар «Табиб» маъносида талқин қилишган ва шунга кўра ат-Термизийни буюк табиб деб ҳисоблаган.

Бу ўринда айтиш керакки, «табиб» ва «ҳаким» сўзлари ўрта-сида муайян даражада умумийлик мавжуд. Айнан шу мавзуга, яъни табиблар, ҳакимлар ҳақидаги муҳим қомусий китоблардан бири Ибн Жалжалнинг «Табақот ул-атиббо вал-ҳукамо»сига мурожаат қилсак, унинг «Буқрот» бобида шундай ёзилган: «Табиб бўлган киши руҳонияти тоза, фазилатли, ўз биродарларига шафқатли, шакли чиройли, кийиниши озода, ўз касбини яхши эгаллаган, ҳаким (яъни ақли фаросати комил), ҳамма нарсани ҳисобга олувчи ва идрок этадиган бўлиши шарт».

Ёшликдан илм олишга интилганлари

Ҳазратнинг ўзлари «Бадв уш-шаън Аби Абдуллоҳ» рисоласида ёзадилар: «Саккиз ёшга тўлганимда барчанинг шафқатли ва меҳрибони бўлмиш Аллоҳ таоло ўз иноятини мендан дариф тутмади. Шайх менга илм сирларини ўргатиб, тинмай илм олишни тарғиб қилар эди ва иш шу даражага етиб бордики, бутун вужудим билан сабоқ олишга интилдим. Гўдаклик чоғимданоқ ўйин ўрнини китоб мутолаа қилиш машғулоти эгаллади. Шу тариқа ёшликдан илм ул-осор (ҳадис илми) ва илм ур-рой (ҳанафий фикҳи)ни ўрганишни бошлаган эдим»¹.

Фаридуддин Аттор «Тазкират ул-авлиё»да ёзишларича, «Ҳазрат Термизий айтади: «Шундай қилиб, Пири нуроний ҳар куни менга сабоқ берар эди. Шу йўсин уч йил ўтди. (Менга бутун анвойи илмларни ўргатди). Шундан сўнг билдимки, ул зот ҳазрат Хизр алайҳиссалом экан! Бу улуг давлатни онамнинг ризосидан топдим...»

Мухтарам олим Сайфиддин Сайфуллоҳ «Манозил ул-ибод» китоби сўнгсўзида ёзади: «Хатиби Боғдодийнинг ёзишича, Термизийнинг отаси – Али ибн ал-Ҳасан ҳадис илмининг билимдон олимларидан бўлган. У араб халифалигининг пойтахти бўлган Боғдодда ҳадис илми тўғрисидаги баҳсу мунозараларда фаол иштирок этган. Ҳаким Термизий «Ар-Радду алал-муаттила» китобида таъкидлашича, унинг онаси ва бобоси ҳам ҳадис илмида етук олимлардан бўлишган. Демак, Ҳаким Термизий илм ўчоғи бўлган хонадонда дунёга келган ва тарбияланган. Аллоҳ каломию ҳазрат Пайғамбаримизнинг муборак ҳадисларига асосланган илмий муҳит ва тарбия маскани Термизийнинг истикболени белгилаш ва тафаккурини шакллантиришда асосий омил бўлиб хизмат қилган»².

¹ Бадв уш-шаън ёхуд Ҳаким Термизийнинг ўзи ҳақида ёзганлари. [Нашрга тайёрловчи, таржимон, муҳаддима ва изоҳлар муаллифи Рамазон Абдуллаев]. – Т., 2016. 10-бет.

² Манозил ул-ибод. [Таржимон Абдуқаҳҳор Шоший. Сўнгсўз муаллифи Сайфиддин Сайфуллоҳ]. – Т., 2003. 45-бет.

Сафарлари

Ҳаким ат-Термизий ўз ҳасби ҳоллари баён этилган «Бадвв уш-шаън Аби Абдуллоҳ» асарида таъкидлашича, йигирма етти ёшда муборак ҳаж сафарига жўнайдилар ва Араб халифалигининг Марв, Нишопур, Рай, Ҳамадон, Басра, Бағдод, Куфа, Мадинаи мунаввара, Маккаи мукаррама, Самарра каби марказларида бўладилар.

«Бадвв уш-шаън»да аллома ёзадилар: «Йигирма етти ёшда бўлганимда, ирфоний илмларни чунон ўргандимки, қалбимда Аллоҳ таолонинг Байти – Маккани зиёрат қилиш ишқи уйғонди. Сафарга чиқиш имкони туғилиши биланок йўлга отландим ва Ироққа етиб бориб, муҳаддис сифатида танилдим. У ердан Басрага, Басрадан Ражаб ойида Макка сари йўл олдим. Шундай қилиб, Шайбон ойининг охирларида Маккатуллоҳга етиб келдим ва Аллоҳнинг амри билан ҳаж мавсумигача ўша ерда бўлдим»¹.

Қуръони каримни ёд олганлари

Оламлар Рабби бу азиз зотга ўз муқаддас Каломини тўлиқ ёд олиш бахтини насиб этган. Ҳофизи Қуръон бўлиш ва унинг иззатини сақлаш Аллоҳнинг аҳли бўлиш демакдир.

«Бадвв уш-шаън»да айтадилар: «Ўша кунлари Аллоҳга яқин бўлган пайтларимда дуо қилиб, руҳиятимни ўзгартиришини, мени дунёвий ишлардан озод этиб, муқаддас Китобини ҳифз этишга муваффақ қилишини сўрадим. Бу менинг ёлғиз орзуйим эди. Шундай қилиб, йўлда келаётган онларимда Қуръони шарифни мутолаа этиш ишқи қалбимда жўш уради. Шу боис сафарда бўлган онларимданок Каломуллоҳни ёд олишга киришдим.

Ватанга қайтишим билан, Аллоҳнинг изни-хоҳиши ила, бу машғулотни охирига етказишга муяссар бўлдим. Кечалари ухламай, Қуръонни кироат этишдан чарчамас эдим. Иш шун-

¹ Бадвв уш-шаън ёхуд Ҳаким Термизийнинг ўзи ҳақида ёзганлари. [Наширға тайёрловчи, таржимои, муқаддима ва изоҳлар муаллифи Рамазон Абдуллаев]. – Т., 2016. 10-бет.

гача бориб етдики, гоҳида эрталабгача тунни Қуръон тиловати билан ўтказар эдим. Оз-оз унинг ҳаловатини татир эдим ва ўша муқаддас Китоб таъсирида ҳазрат Муҳаммад пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг сара сўзларини танлашга тушдим»¹.

Табобат билан шуғулланганлари

Баъзи валий зотларнинг жуфти ҳалоли унинг учун бир кўзгуга айланади. Ўз маънавий ҳоллари, қилар ишлари аёлининг тушлари орқали унга равшан бўла боради. Ҳаким Термизийнинг аёллари у зот учун ана шундай истиқбол кўзгусига айланган эди. Кетма-кет ёруғ ва равшан тушлар кўриб, у кишининг тутар йўллари ва Аллоҳнинг иноятларидан у зотни хабардор қилар эди.

Ул ҳазрат умрларининг муайян йилларида табобат билан шуғулланганлар. Лекин Ҳақ таоло у зотга бундан улуғроқ вазифани юклагани маълум бўлади. Аёллари бир гал туш кўриб, у зот учун айтилган сўзларни бундай баён қилади: «Ерга қадам ташладим. Кўриниши ҳайбатли бўлмиш икки киши у ерда турган эди. Уларнинг ҳузурига бориб, узрхоҳлик қилдим, хар иккови кулимсиради ва улардан бири: «Эрингга айт, нега у фақат фурузд ариқ ва экинзорларда ўсадиган худрўй – ўзича ўсган ёввойи ўсимлик ўти билан беморларни даволаш ишлари билан ўзини банд этмоқда?» – деди. Унга айт: «У ердаги автодларнинг биридир. Улар ернинг бир қисмини устувор сақлашга қодирдир»².

«Ғиёс ул-луғот»га кўра, автод – бутун дунёда маънавий раҳбар бўлган авлиёлардан тўрт авлиёдир.

Осмон ва буржлар илми (астрономия) билан шуғулланганлари

Ҳазрат Ҳаким Термизий «Бадвв уш-шаън»да: «Кейин ўша йилларнинг бирида мен нисф ун-наҳор (тушлик вақти)ни ҳисоблаш ва ўрганиш мақсадида минтақат ул-буруж (буржлар

¹ Бадвв уш-шаън ёхуд Ҳаким Термизийнинг ўзи ҳақида ёзганлари. [Нашрга тайёрловчи, таржимон, муқаддима ва изоҳлар муаллифи Рамазон Абдуллаев]. – Т., 2016. 10-бет.

² Бадвв уш-шаън. 18-бет.

минтақаси)ни ҳисоблаш учун устурлоб (расадхонада юлдузлар ҳаракатини кузатадиган асбоб) ишлатиш билан қаттиқ шуғулланар эдим», – дейдилар.

«Ғиёс ул-луғот»га кўра, минтақат ул-буруж – 12 буржни ўз ичига олган буржлар доирасидир. Бу доира минтақа шаклида, яъни белбоғ тарзида етти осмоннинг ҳаволисига чиққандир. Бу минтақат ул-буруж доираси муъаддил ун-наҳор доирасини – шарқдан ғарбга ва шимолий кутбга қараб осмонни синфлаб (ажратиб) турадиган доирани кесиб ўтган бўлади. Ўз ҳаракатини амалга оширадиган Ер айланаси 12 буржга бўлинади ва ҳар бирининг шамсий йилномасида алоҳида номи бор.

Ул ҳазрат сўзда давом этиб, айтадилар: «Ўша вақт бир киши менинг ҳақимда туш кўрибди ва тушида кимдир унга бундай дебди: «Ибн Али (Термизий)га айт: бугунги кунда шуғулланаётган иши унга тааллуқли эмас. Бу йўл ва амал уники эмас, уни тўхтатсин».

... Яна бир кекса киши деди: «Ибн Алига айт: у бу амалини бир четга қўйсин! Қўрқаманки, унинг бу иши у билан Раббининг ораларида ҳижоб (парда, тўсиқ) бўлмасин. Сен ва халқинг учун Аллоҳдан кўрқсин! Аллоҳдан кўрқсин! Негаки у умматгина эмас, балки у бир уммат ва миллатнинг дин пешвосидир. Буни сен унга айт: Аллоҳнинг халқ тўғрисидаги насихатини эсидан чиқармасин».

Бундан маълум бўладики, Аллоҳ таоло Ҳақим Термизийга ўхшаган улуғ зотлар зиммасига алоҳида маънавий вазифаларни юклаган ҳамда вазифадор шахслар – пири комиллар ўз вазифасида собитқадам бўлиши зарур бўлган.

Устозлари

«Ал-Ҳақим ат-Термизий» китобида муаллифлар жамоаси ёзади: «Араб исломшуноси Муҳаммад Иброҳим ал-Жуюший томонидан 1970 йилда нашр этилган «Ал-Ҳақим ат-Термизий: унинг асарлари ва қарашлари» номли мақоласида алломани ўзига устоз деб билган 164 нафар шахс номини келтирган (олмон шарқшуноси Бернд Радтке ибораси билан ифодалаганда,

ат-Термизий уларни менинг шайхларим деб эъюзлаган). Бу шахсларнинг номлари тўлдирилган ҳолда рисолада келтирилган, булардан тўрттаси Термизий нисбали шайхлар бўлиб, улар қуйидагилар:

1. Али ибн ал-Ҳасан ат-Термизий (ал-Ҳаким ат-Термизийнинг оталари).

2. Солиҳ ибн Абдуллоҳ ат-Термизий.

3. Солиҳ ибн Муҳаммад ат-Термизий.

4. Ал-Жоруд ибн Муъоз ас-Суламий ат-Термизий.

Солиҳ ибн Абдуллоҳ ат-Термизий ҳижрий 231 ёки 239 (милодий 845 ёки 853) йиллар, ал-Жоруд ибн Муъоз ас-Суламий ат-Термизий ҳижрий 244 (милодий 847) йилда вафот этади. Солиҳ ибн Муҳаммад ат-Термизий эса бирмунча вақт Термизда қозилик ҳам қилади ва ҳижрий 299 (милодий 911) йилда оламдан ўтади.

Ал-Ҳаким ат-Термизийнинг 164 нафар устози орасида энг узоқ умр кўрганлардан бири Солиҳ ибн Муҳаммад ат-Термизийдир (Б. Радткенинг «Ал-Ҳаким ат-Термизий IX аср Ислом илоҳиётчиларидан бири» асарида уларнинг сони 4 нафарга кўп, яъни 168 нафар). Рисолада номлари келтирилган шайхлардан Ҳажжож ибн Муҳаммад ал-Массисий ал-Ағвор ҳижрий 206 (милодий 821) йил, ал-Ҳасан ибн Саввор ал-Бағавий ҳижрий 216 (милодий 821) йил, Яҳё ибн Абдуллоҳ ал-Ҳарроний ҳижрий 218 (милодий 823) йилда вафот этган. Аксарият шайх-устозларининг вафот саналари ҳижрий 240–260 (милодий 854–874) йиллар оралиғига тўғри келади.

Ал-Ҳаким ат-Термизий таваллуди ва ҳаёти саналарини ойдинлаштирувчи яна бир маълумот алломанинг сафарлари йилномасидир. Бу далиллар илк бора 1980 йилда олмониялик шарқшунос Б. Радткенинг «Ал-Ҳаким ат-Термизий – IX аср Ислом илоҳиётчиларидан бири» номли асарида келтирилган¹.

Муаллифлар жамоаси «Ал-Ҳаким ат-Термизий» китобида Муҳаммад Иброҳим ал-Жуюший маълумотларига асосланиб, у зотнинг 164 нафар устозининг номларини қайд этадилар.

¹ З. Чориев ва бошқ. Ал-Ҳаким ат-Термизий. – Т., 2008. – 29–31-бетлар.

Бошқа манбаларда улар 168 нафар эканлиги таъкидланади. Табаррукан устозларидан баъзиларининг номларини келтириш билан кифояланамиз:

1. Аббод ибн Аббод ибн Касир ас-Сақафий.
2. Аббод ибн Усмон ибн Аббод ибн Қосим.
3. Аббод ибн Яъқуб ал-Асадий ар-Равожиний.
4. Ал-Аббос ибн Абдалазим ал-Анбарий.
5. Ал-Аббос ибн Айюб аз-Зубайдий.
6. Ал-Аббос ибн Зурара ал-Яшқурий.
7. Абдулазиз ибн Муслим ал-Қасмалий.
8. Абдалазиз ибн Муниб ал-Марвазий.

Шогирдлари

Сайфиддин Сайфуллоҳ ёзади: «Ҳаким Термизий ўзларидаги илму маърифатни ўзларидан кейинги наслларга етказишда ҳам фаол бўлганлар. У зот кўплаб ориф ва фозил инсонларни етиштирганлар. Шулардан икки нафарини эслаш кифоя. Бирлари «Авлиёлар муаллими» сифатини олган Абу Бакр Варроқ Термизий, иккинчиси «Қалблар жосуси» лақабига сазовор бўлган Ҳасан ибн Али Журжонийдир. Бироқ Термизийнинг ҳаёти ва ижоди билан боғлиқ воқеалар, у кишининг таълимоти, кўрган тушлари, каромати ва Хизр алайҳиссалом билан бўлган мулоқотлари, асосан, Абу Бакр Варроқ Термизий орқали халқ орасида кенг тарқалган. Биз бу ориф ва улўғ авлиёлардан бўлган шогирдлари ҳақида ҳам тазкираларда эътиборга молик маълумотларни учратамиз».

Андалусиялик буюк ислом олими Муҳйиддин ибн ал-Арабий (1165–1240) ўзини Ҳаким Термизийнинг шогирди деб ҳисоблаган.

«Ал-Ҳаким ат-Термизий» китобида муаллифлар жамоаси у зотнинг шогирдлари ҳақида янги давр ислом-шунос-шарқшунос олимларининг маълумотига таяниб, уларнинг рўйхатини келтиради. Эълон қилинган адабиётлар (Б. Радтке, У. Уватов ва бошқа олимларнинг асар-

лари) асосида ал-Ҳаким ат-Термизийнинг ўн икки нафар шогирди ҳақида фикр билдириш мумкин. Булар:

1. Абу Муҳаммад Яҳё ибн Мансур ал-Қозий.
2. Абу Мансур Али ибн Абдуллоҳ ибн Холид аз-Зухдӣ ал-Ҳиравий.
3. Абу Али ал-Ҳасан ибн Али ал-Жузжоний.
4. Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Ийсо ал-Жузжоний.
5. Абу Бакр Муҳаммад ибн Умар ал-Варроқ (вафоти милодий 907 йил).
6. Муҳаммад ибн Жаъфар ибн Муҳаммад ибн ал-Ҳайсам ибн Умрон ибн Бурайда.
7. Абул Ҳусайн ал-Форисий.
8. Абул Ҳусайн Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Ёқуб ал-Ҳажжожий ан-Найсобурий.
9. Абу Али Муҳаммад ибн Умар ан-Найсобурий.
10. Абул Ҳасан Али ибн Курд ибн Сол ал-Укбарий.
11. Абу Бакр ал-Увсий.
12. Ал-Ҳасан ибн Алий.

Ал-Ҳаким ат-Термизийнинг шогирдларидан бири – таникли илоҳиётчи, ўнга яқин асар муаллифи Абу Бакр Муҳаммад ибн Умар ал-Варроқ ат-Термизийнинг ҳаёти ва фаолияти бевосита Термиз шаҳри билан боғлиқ, у киши (907 йил) Термизда дафн этилган. Ёзма манбаларда, хусусан, XVII асрнинг таникли тарихчи-географ олими Маҳмуд ибн Валийнинг «Баҳр ал-асрор» («Сирлар денгизи») асарида Абу Бакр Муҳаммад ибн Умар ал-Варроқ Термизийнинг қабри шаҳар деворининг ташки шимолӣ тарафида шуъла таратиб турганлиги айtilган. Абу Бакр Варроқ Термизий макбараси профессор М. Е. Массон бошчилигида фаолият кўрсатган Термиз археологик экспедицияси ходимлари томонидан ҳам қайд этилган ва Эски Термиз ёдгорликлари харитасидан жой олган. Абу Бакр Варроқ Термизий макбарасининг қолдиғи XX асрнинг 80-йилларида бузилиб кетган¹.

¹ З. Чориев ва бошқ. Ал-Ҳаким ат-Термизий. – Т., 2008. – 37–38-беллар.

Тарикат ва таълимотлари

Тарикатлар – шариат асосида таъсис этилган тасаввуф сулуклари, бандани Аллоҳга яқинлаштирадиган муҳаббат йўллариридир. Имом Раббоний «Мактубот» китобида: «Тарикат ҳам, ҳақиқат ҳам шариатнинг хизматидадир», – деганлар. Бу тарикатларнинг раҳнамолари – пири комил ёки муршиди комиллар ўз пири муршидларидан олган ижозат хати – иршоднома асосида жаноб Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг вакили ҳисобланадилар.

Тарикатлар аҳли суннат вал-жамоат эътиқодига мувофиқ бўлиши шарт. Агар бу доирадан чиқса, гумроҳлик ҳисобланади. Нақшбандия (ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанд), яссавия (ҳазрат Хожа Аҳмад Яссавий), кубравия (ҳазрат Нажмуддин Кубро), қодирия (ҳазрат Абдулқодир Гилоний), суҳравардия (ҳазрат Шаҳобуддин Суҳравардий, Тошкентдаги Тилла Шайх мазорида дафн этилган Шайх Зайнуддин бобонинг оталари) ва бошқа сулуклар саҳиҳ ва мақбул, аҳли суннат вал-жамоат эътиқодига мувофиқ саналади. Энг асосли далилларга кўра, нақшбандия таълимоти буларнинг энг улуғидир.

Сайфиддин Сайфуллоҳ «Манозил ул-ибод» китоби сўнгсўзида ёзади: «Ҳаким Термизий нафақат ҳадис ва шариат илмлари билимдони, балки тасаввуф тариқати асосчиси ҳамдир. У зот аҳли суннат вал-жамоат эътиқодига мувофиқ ҳақимия тариқатига асос солган ва мухлислари кўп бўлган.

Ҳужвирий (вафоти 1072–1077 йиллар) «Кашф ул-маҳжуб» асарида тасаввуфнинг келиб чиқишидан то асарнинг ёзилиш даврига қадар бўлган турли тасаввуфий тариқатларни ўн икки гуруҳга бўлиб, улар ҳақида маълумот беради. Ўн икки тоифадан иккитасини ботил, қолганларини мақбул, ҳақ дея эътироф этади. Ана шу ҳақ тариқатлардан еттинчиси ҳақимия эканлиги, унинг мансублари Ҳаким Термизийни муршид, пешво деб билишларини таъкидлайди».

Махсус валийлар зумрасига мансуб эканликлари

«Тазкират ул-авлиё» китобида ҳазрат Абу Бакр Варроқ Термизийдан нақл қилинади:

«Бир куни ҳазрат Муҳаммад ибн Али Ҳаким ат-Термизий менга: «Бугун сени бир жойга олиб борсам», – деди. «Шайхнинг ўзлари биладилар», – дедим. У билан бирга кетдик. Кўп ўтмасдан, ўта ёввойи бир биёбонни кўрдим. Бу тақир чўлнинг ўртасида ям-яшил бир дарахт бўлиб, дарахт тагида бир олтин тахт ўрнатилган эди. Унда бир булок ҳам оқар эди. Тахт устида гўзал кийимлар кийган чиройли бир зот ўлтирибди. Шайх Ҳаким ат-Термизий у зотга яқин бориб, салом берди. У зот ўрнидан туриб, эҳтиром билан Шайхни тахтга – ўз ёнига ўтказди. Бир муддат ўтгач, ҳар тарафдан бир жамоа одамлар чиқиб келдилар. Қирқ киши жам бўлдилар. Осмонга ишорат қилган эдилар, таом тушди. Едилар. Шайх Ҳаким ат-Термизий у зотдан савол сўрар, у зот жавоб берар, аммо мен бу турфа суҳбатдан бирорта сўзни ҳам тушунмасдим. Бир муддат ўтгач, Шайх ижозат сўраб, изига қайтди. Ва менга: «Борғилки, саидлардан (саодатли зотлардан) бўлдинг!» – деди. Озгина вақт ўтиб, Термизга қайтиб келдик.

Мен дедимки: «Ё Шайх! Бу нима (сир) эди ва у ер қаер эди ва ул зот ким эди?...». Шайх айтди: «Ул ер Бани Исроилнинг Тих чўли эди ва ул эр қутб ул-Мудор эди, ёнидагилар эса қирқ танлар – чилтанлар эди!». «Мунча қисқа вақтда ул ерга қандай бориб келдик?» – дедим. Шайх айтди: «Эй Або Бакр! Олиб боровчи Аллоҳ таоло бўлгач, етмоқ осондир! Бу ишнинг қандайлиги билан сенинг нима ишинг бор? Сенинг ишинг етмоқдир, (тафсилотини) сўрамоқ эмас!...»

«Бадвв уш-шаън» асарида эса Ҳаким Термизий жуфти ҳалолларининг тушини баён этиб, автодлар зумрасига мансуб бўлганларини билдирадилар. Бир азиз ва мухтарам зот аёлларига: «Унга (Муҳаммад ибн Алига) айт: «У ер юзидаги автодларнинг (дунёнинг тўрт томонида масъул бўлмиш тўрт авли-

ёнинг) биридир. Улар ернинг бир қисмини устувор сақлашга қодирдир», – дейди. Аёл айтади: «Мен ундан: «Сиз кимсиз?» – деб сўрадим. «Мен Муҳаммад Аҳмадман (соллаллоҳу алайҳи ва саллам) ва бу Ийсодир», – деб жавоб бердилар».

Ҳар ҳолда, ҳазрат Ҳаким Термизийнинг «Ҳаким ул-авлиё» («Валийлар ҳаками») деб аталишлари бежиз эмасдир.

Асарлари

Алишер Навоий «Насойим ул-муҳаббат» асарида: «Кўп ҳадиси бор ва зоҳир каромати ва таснифи дағи бор. Ул жумладин «Хатм ул-валоят» китоби ва «Наҳаж» китоби, «Наводир ул-усул» ва мундин ўзга ҳам китоблари бор ва зоҳир улумида (шариат илм-ларига доир) ҳам кутуби бор ва бир тафсир ҳам ибтидо қилғондур. Аммо итмомига умр вафо қилмайдур», – деб ёзадилар¹.

Фаридуддин Аттор «Тазкират ул-авлиё» китобида: «Унинг кўп таснифлари бор, ҳаммаси элларда машҳур, тилларда мазкурдир. Ўз даврида Термизда у зотнинг сўзини англайдиган кимса бўлмади, шу боис у шаҳар аҳлидан ажралиб, яққаланиб қолган эди», – дейдилар.

Шайх Абдулфаттоҳ Бараканинг ёзишича, ал-Ҳаким ат-Термизий ўзидан кейин 400 дан ортиқ қимматли асар қолдирган. Улардан 57 таси бизгача етиб келган.

Ал-Ҳаким ат-Термизий асарлари рўйхатини тузиш борасида ватанимизда ва хорижий мамлакатларда муҳим тадқиқотлар эълон қилинган. Бу борада дастлабки илмий тадқиқотлар Л. Массиньон ва Усмон Яҳё номи билан боғлиқ. Айниқса, 1954 йилда америкалик шарқшунос Н. Хер томонидан аниқланган ал-Ҳаким ат-Термизийнинг 55 та асари номи ва бу асарларнинг сақланиш жойлари ҳақидаги маълумотлари жуда муҳим².

Китобларда у асарлар номи санаб келтирилгани учун бу ўринда тақрор қилмадик.

¹ Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. [Мукаммал асарлар тўплами]. 17-жилд. – Т., 2001. 84-бет.

² Қ а р а н г : З. Чориев ва бошқ. Ал-Ҳаким ат-Термизий. – Т., 2008. – 38–39-бетлар.

Тадқиқотчи олим Иброҳим Усмонов «Ҳаким Термизий» рисоласида у зотнинг асарларини синфларга бўлиб, қуйидагича тақдим этади.

1. *Тафсир ва Қуръон илмларига оид асарлари:*

- а) «Ал-Амсол мин ал-китоб ва-с-сунна»;
- б) «Таҳсил назоир ал-Қуръон»;
- в) Тафсир асари (охирига етмаган, аниқ номи ҳам номаълум);
- г) «Ал-Фурук ва манат-тародуф».

2. *Фиқҳ илмига оид асарлари:*

- а) «Ал-Ҳажж ва асроруху»;
- б) «Шарҳ ас-солат ва мақосидихо»;
- в) «Сабаб ат-такбир фи-с-солат»;
- г) «Илал аш-шариъа» ёки «Кайфият ас-солат ва-л-вузуй ва-с-сивак»;
- д) «Ал-Масоил ал-афина».

3. *Каломга оид асарлари:*

- а) «Ар-Радд ала-р-рофиза»;
- б) «Ал-Ақл ва-л-ҳаво»;
- в) «Ал-Фарқ байн ал-айат ва-л-каромат»;
- г) «Ар-Радд ала-л-муъаттила»;
- д) «Шарҳ кавл – Ма ал-иман ва-л-ислом ва-л-ихсон»;
- е) «Ал-Калом ала мона ла илаҳа илла Аллоҳ».

4. *Ислом фалсафасига оид асарлари:*

- а) «Китоб ал-ақёс ва-л-муғтаррин»;
- б) «Исбот ал-илал фи-л-амр ва-н-наҳй»;
- в) «Баён ал-илм», «Ҳуқуқ».

5. *Тасаввуф тарихига оид асарлари:*

- а) «Анвоъ ал-маъориф»;
- б) «Тарих ал-машойих».

6. *Тасаввуфий қарашларига оид асарлари:*

- а) «Будувв аш-шаън Абий Абдуллоҳ»;
- б) «Адаб ан-нафс», «Риёзат ан-нафс»;
- в) «Хатм ал-авлиё»;
- г) «Баён ал-фарқ байн ас-садр ва-л-қалб ва-л-фуад ва-л-лубб»;

- д) «Маърифат ал-асрор»;
- е) «Манозил ал-ибод мин ал-ибода»;
- ё) «Ал-Масоил ал-макнуна»;
- ж) «Адаб ал-муридин»;
- з) «Рисолат макр ан-нафс»;
- и) «Илм ал-авлиё»;
- й) «Абвоб мухталифа»;
- к) «Ал-Жумал ал-лозим маърифатуху»;
- л) «Жавоб китоб Усмон ибн Саид мин ар-Раъй»;
- м) «Ал-Ҳикма мин ал-илм ал-ботин»;
- н) «Сифат ал-қулуб ва аҳволиҳо ва ҳайъат таркибиҳо»;
- о) «Урс ал-муваҳҳидин»;
- п) «Урс ал-орифин»;
- р) «Ғавр ал-умур»;
- с) «Масоил ат-таъбир»;
- т) «Дақоик ал-улум».

7. Ҳадис илмига оид асарлари:

- а) «Наводир ал-усул»;
- б) «Ал-Амсол мин ал-китоб ва-с-сунна»;
- в) «Ал-Манҳиёт ва кулл ма жаъа мин ҳадис би-н-наҳй»;
- г) «Баён ал-касб».

Асарларнинг номларидан ҳам муаллиф мавзунинг ўзини курук баён қилишдан кўра кўпроқ унинг моҳияти, кўз илғамас ҳикмати ва чуқур маъносини очиб беришни мақсад қилгани намоён бўлади.

Ҳаким Термизийнинг ҳадис илми ривожига кўшган ҳисса-си бекиёс. Зеро, унинг ҳажм жиҳатидан энг йирик шоҳ асари бўлган «Наводир ал-усул» ҳадисларга бағишланган асар бўлиб, муаллиф қарашларининг ўзагини ўзида жамлаган асардир. «Наводир ал-усул»да қисқача баён этилган масалалар унинг кейинги китобларида муфассал ёритилган. Ҳаким Термизий ушбу асарини ёзишидан мақсад анъанавий ҳадис тўпламлардан фарқли ўларок, фақат ҳадисларни жамлаб, уларни ривоят қилиш бўлмай, ўз асаридаги ҳар бир ҳадисни муфассал шарҳлаб, унинг зоҳирий ва яширин ҳикматларини кўрсатиб,

ҳадис мазмун-моҳиятини ҳар томонлама чуқур таҳлил қилиш бўлган. Унинг ҳар бир шарҳида тасаввуфий талқин сезилиб туради ҳамда ҳадисларни руҳиятда ва маиший ҳаётда қандай татбиқ қилиш кўрсатиб берилади.

Бандалик манзиллари ҳақидаги «Манозил ул-ибод мин ал-ибода» асари

Термизийнинг тасаввуфдаги тариқат мартабалари ҳақидаги қарашлари мукаммалроқ очиб берилган асарлари орасида «Манозил ал-ибод мин ал-ибода» («Бандаларнинг бандачиликдаги манзиллари») асарининг алоҳида ўрни бор.

Бу асар икки бобдан иборат бўлиб, бандалик (Ҳаққа бандалик), яъни сайру сулук йўлида солиқнинг босиб ўтиши керак бўлган маънавий манзиллари ҳақидадир. Тасаввуф таълимотидаги бундай манзиллар ҳол ва мақомлар деб айтилади.

Ҳаким Термизий манзиллар ҳақида гапирар эканлар, Қуръони карим ва ҳадислардан далиллар асосида етти манзилни келтириб ўтади. Биринчиси – *тавба* манзили; иккинчиси – *дунёда зоҳидлик* манзили; учинчиси – *нафс душманлиги* манзили; тўртинчиси – *муҳаббат* манзили; бешинчиси – *ҳою ҳавасни узиб ташлаш ва ундан покланиш* манзили; олтинчиси – *қўрқув* манзили ва, ниҳоят, еттинчиси – *қурбат* манзилларидир.

Бу асарда валийларга хос бўлган хусусиятлар ҳақида бундай дейди: «Аллоҳ Ўз авлиёларини, солиҳ бандалари ва пайғамбару расуллардан пешқадамларини молу дунёдан бебаҳра қилганини зоҳидлик йўлига кирганлар биладилар. Аллоҳ уларга авратни ёпиб юриш ва очликдан сақланиб юриш учун кифоя қилгудек дунёга эга бўлиш имконини берган. Аллоҳ Ўзининг авлиёлари ва асфиёлар учун дунёнинг сарой ва қароргоҳ бўлиб қолишига ва, шунингдек, уларни дунёга ажабланиш кўзи билан қарашларига ва унга қўнғил қўйишларига розилик бермаган¹», – дея

¹ Ҳаким Термизий. Манозил ул-ибод мин-ал-ибода. [Араб тилидан А. Шайхий таржимаси]. – Т., 2003. 10-бет.

куйидаги оятни келтиради (маъноси): «Биз уларни синаш учун у (кофир)лардан баъзи қисмларини фойдалантириб қўйган дунё ҳаётининг зийнатига (бойлик ва дабдабасига) асло кўзларингизни тикманг! (Уларга ҳавас қилманг!) Раббингизнинг ризқи яхшироқ ва боқийроқдир» (Тоҳо сураси, 131-оят).

Маънавий манзилларни кезиш эса дунё манзилларини сайр этишдан кўра кийинроқ, жиддийроқ, аммо шарафлидир... Зеро, дунё манзилларини ҳар қандай инсон кезиши мумкин. Бандалик манзилларини кезиш эса фақат хос кишиларга насиб этур... Чунки маънавий манзилларни кезиш учун илм, адаб, ихлос, эътикод, муҳаббат, садоқат, ахлоқ ва ҳоказо фазилатларга ҳамда йўл кўрсатувчи бир муршид (пир)и комилга боғлиқ бўлиш лозим. Акс ҳолда, бу мақомларда ўзбошимчалик, авомлик билан мақсадга етиб бўлмайди...

Ҳаким Термизий манзиллар ҳақида гапирар эканлар, оят ва ҳадислардан далиллар келтирадилар. Ишончли воқеа ва ходисаларга ишора қиладилар. Асоси Қуръон ва суннат бўлган етти манзилга оид тавсиялар шариат ва тариқатда собит бўлган ҳар бир кишини бефарқ қолдирмайди. Бу рисола қайсидир маънода саодатли манзилга йўлловчи дастур ва зарур қўлланмадир...

Бу китобнинг ёзилишига замондошларининг Ҳаким Термизийдан тариқатдаги манзиллар ҳақида бир китоб ёзишни илтимос қилиши сабаб бўлган.

* * *

Сайфиддин Сайфуллоҳ ёзади: «Ҳаким Термизий тафсир, тасаввуф, машойих тарихи, ҳадис, фикҳ, калом, ахлоқ ва нафс масалаларига доир бир қанча асарлар ёзган. Уларнинг сони манбаларда 30 дан 126 тагача китоб ва рисолалардан иборат деб қайд этилади. Филология фанлари доктори Абул Ҳусайн Зарринқўбнинг аниқлашича, Ҳаким Термизийнинг куйидаги асарлари нашр этилган:

1. «Наводир ул-усул фи маърифати ахбор ир-расул». [Димишкий шарҳи]. – Истанбул, ҳ.-к. 1293 (мил. 1876 й.).

2. «Хатм ул-авлиё». [Усмон Яҳё нашрга тайёрлаган]. – Байрут, 1925 й.

3. «Рисолату баён ил-фарқ байн ас-садр ва-л-қалб ва-л-фу-од, ва-л-лубоб». [Никелос Ҳир]. – Қоҳира, 1958 й.

4. «Рисолату арш ил-муваҳҳидин». [Paul Sdath]. – Қоҳира (Миср), 1946 й.

5. «Китоб ур-риёза», «Адаб ун-нафс». [Орбери, Али Ҳасан Абдулқодир]. – Қоҳира (Миср), 1946.

6. «Ҳақиқат ул-адлия». [Абдулмуҳсин ал-Ҳусайний]. – Искандария (Миср), 1946.

7. «Масоил ут-таъбир». [Орбери]. – Италиядаги «Муталаъоти шарқий» журнали, инглизча таржимаси билан, 1940.

8. «Ар-Радду ала-р-рофиза ва-л-ақл ва-л-ҳаво». – Истанбул, 1966.

9. «Рисолаи Бадвв уш-шаън». – Карачи (Покистон), «Муталаъоти исломий» журнали¹.

Мазкур китоблардан ташқари «Ила-л-убудия», «Ал-Ақёс ва-л-муғтаррин», «Баён ул-қасб», «Ал-Макнун ва исолату мо кона ва мо якун», «Азоб ул-қабр», «Ат-Тавҳид», «Тарих ул-машойх», «Одоб ул-муридин» каби асарлар ёзганлиги ҳам манбаларда қайд этилади.

Олимларнинг аниқлашича, Ҳаким Термизий асарлари Мухйиддин ибн Арабий, Ҳужвирий, Субкий, Заҳабий, Ибн Ҳажар Асқалоний, Абдурахмон Жомий, Ибн Таймия, Ҳожи Халифа, Имом Шаъроний ва бошқа олимларнинг ижодига у ёки бу даражада таъсир этган».

Ҳазрат Ҳаким Термизий билан ҳазрат Хизр алайҳиссалом ўрталаридаги муносабатлар

Ҳазрат Хизр алайҳиссалом Қуръони каримнинг «Каҳф» сураси 60–82-оятларида тавсифлари келган, Аллоҳ тарафидан лудунний илм ва раҳматга (узоқ умр ёки нубувватга) эга бўлган зотдирлар. Бани Исроил пайғамбарларидан бўлмиш ҳазрат Мусо алайҳиссалом илмда ҳазрат Хизр алайҳиссаломга

¹ Абдулҳусайний Зарринқўб. Жустужў дар тасаввуфи Эрон. Душанбе, 1992. 43–49-бетлар.

мухтож бўлганларидек, «Менинг умматимнинг уламолари бани Исроил пайғамбарлари кабидир» деган ҳадиси шарифга кўра, бу умматнинг уламолари ҳам Хизр алайҳиссаломга эҳтиёж туядилар. Муқаддас ислом дини авлиёларининг жуда кўплари Хизр алайҳиссаломдан баҳраманд бўлганлари барча тазкира ва тарих китобларидан маълум. «Тазкират ул-авлиё», «Нафаҳот ул-унс», «Насойим ул-муҳаббат» китобларида Ҳаким Термизийнинг Хизр алайҳиссалом билан кўришганлари баён қилинади.

Алишер Навоий: «Ва Хизр алайҳиссалом била суҳбат тутар эрмиш», – деб ёзсалар, Фаридуддин Аттор Шайх Абу Бакр Варроқ Термизий сўзларини келтириб: «Ҳар якшанба куни ҳазрат Хизр алайҳиссалом ул зотнинг олдига келар, турли воқеаларни (тушларни ва маънавий ҳолларни) бир-бирларидан сўрар эдилар», – деб ёзадилар.

Бу ҳақиқатга шубҳа назари билан қарайдиганлар ҳам бор.

Иброҳим Усмонов ёзади: «Ҳаким Термизийнинг Хизр алайҳиссалом қўлида таълим олгани ҳақидаги ривоятлар борасида профессор Жуюший ёзади: «Биз икки йўл олдида турибмиз. Биринчиси – ушбу ривоятларни тамомила рад этиш. Чунки бунга асослар бор.

Бу асосларнинг энг кучлиси, Ҳаким Термизий ўзининг автобиографик асарида ушбу ривоятларга асос бўлиши мумкин бўлган ҳеч бир маълумотга ишора ҳам қилмаган. Агар шу нуқтаи назардан келиб чиқадиган бўлсак, Хизр алайҳиссалом Ҳаким Термизийнинг устози бўлган деган фикрдан воз кеча оламиз. Иккинчи йўл эса, бутун масъулиятни ровийлар зиммасига юклаб, Хизр алайҳиссалом Ҳаким Термизийнинг устози бўлган деб ҳисоблаймиз. Чунки аллома асарларида ўз отасидан бошқа ҳеч бир устозига яқиндан ҳам, узоқдан ҳам ишора қилмаган. Лекин шу билан бирга, Хизр алайҳиссалом ҳақидаги ривоятларни тасдиқловчи бирор ишора ёки далил ҳам топа олмаймиз. Хизр алайҳиссалом Ҳаким Термизийга устозлик қилган бўлса ҳам, унга фақат сулуқ таълимини берган».

Иброҳим Усмонов олимнинг бу сўзини изоҳлаб: «Аммо кайд қилиш лозимки, Ҳаким Термизий «Наводир ал-усул» аса-

ридаги бир фаслни Хизр алайҳиссалом сиймосига бағишлаган. Шунингдек, «Хатм ул-авлиё» асарида Ҳаким Термизий авлиёларнинг зоҳирий аломатларини зикр этиб, шулардан бири «Хизр алайҳиссалом билан ҳамсухбат бўлиш» эканини айтиб ўтади»¹, – дейди.

Ҳазрат Ҳаким Термизий «Бадвв уш-шаън»да: «Саккиз ёшга тўлганимда... Шайх менга илм сирларини ўргатиб, тинмай илм олишни тарғиб қилар эди», – дейдилар. Баёндаги шайхнинг кимлиги маълум эмас, бу сўз ушбу ривоятларга асос бўладиган ишора эмасмикин?

Фаридуддин Аттор «Тазкират ул-авлиё»да Ҳаким Термизийнинг ёшлик маҳалларида икки нафар толиби илм билан аҳдлашиб, илм олишга қарор қилганини, сафар фурсати келганида у киши онасининг беморлиги ва ёлғизлиги сабабли илм шаҳрига боролмай қолганини, қабристонда ўтириб: «Маҳмул (қолоқ) ва жоҳил бўлиб қолдим», – деб зор-зор йиғлаганини ҳикоя қилади. Сўнг бир пири нуроний келиб: «Мен ҳар куни сенга сабоқ бераман, тез орада ўша икки ўртоғингдан кўра олимроқ бўлиб, ўзиб кетасан», – дейди. Аттор баёнларига кўра, ҳазрат Термизий: «Шундай қилиб, пири нуроний ҳар куни менга сабоқ берар эди. Шу йўсин уч йил ўтди. (Менга бутун анвойи илмларни ўргатди). Шундан сўнг билдимки, ул зот ҳазрат Хизр алайҳиссалом экан! Бу улуғ давлатни онамнинг ризосидан топдим», – дейди.

Ҳазрат Абу Бакр Варроқ Термизий зикри келган бобда ҳам Ҳаким Термизийнинг Хизр алайҳиссалом билан бўлган мулоқотлари эсланади.

Ҳазрат Шайх Абу Бакр Варроқ Термизий айтади: «Бир куни ҳазрат Шайх ўзи тасниф этган асарлардан бир қанча жузъини менга берди-да: «Бунини олиб бориб Жайхунга ташлагин», – деди. Асарларга қарасам, ҳаммаси латойиф ва ҳақойиқ – латиф ва ҳақиқатга кон жузлар экан. Ташлашга кўнглим бормади. Келтириб уйга қўйдим. Шайхга эса: «Дарёга ташладим», – дедим. «Ташлаганда нимани кўрдинг?» – деди Шайх. «Ҳеч нарсани», – дедим. «Унда ташламабсан, бор, ташла!» – деди...

¹ Иброҳим Усмонов. Ҳаким Термизий. – Т., 2014, 21–22-бетлар.

қилиб бориб, асар жузларини Жайхунга ташладим... Шайх: «Оиди ташлабсан», – деди... (Сўнг) Шайх айтди: «Бу тоифага (яъни тасаввуф тоифасига) оид бир асар тасниф этган эдимки, унинг ҳақиқатини англамоқ – уни кашф ва идрок этмоқ ақллар учун мушкул эди. Биродарим ҳазрат Хизр алайҳиссалом уни менидан сўради, бояги сандикни эса унинг фармони билан бир башиқ келтирган эди. Ҳақ таоло сувга буюрди, токи сандикни ҳазрат Хизрга етказгай!..».

Зул-Кифл алайҳиссалом бобида айтганимиздек, XVII асрда яшagan Балхнинг машҳур қомусий олими Маҳмуд ибн Валий «Сирлар денгизи» китобида пайғамбар Зул-Кифл алайҳиссалом дафн этилган Термиз яқинидаги орол (Пайғамбар ороли) Ҳаким Термизий билан Хизр алайҳиссаломнинг учрашув жойи бўлганини қайд этади¹.

Бу ва бошқа далиллар ҳазрат Ҳаким Термизийнинг ҳазрат Хизр алайҳиссалом билан доимий мулоқотда бўлганларини кўрсатади.

Ҳазрат Ҳаким Термизий билан ҳазрат Шоҳ Баҳоуддин Нақшбанд ўрталаридаги маънавий иртиботлар

Ҳазрат Ҳаким Термизий билан ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанд ўрталарида тўрт асрдан ортиқ – 410–420 йиллик масофа бор: Термизий 898 ёки 909 йилда вафот этганлар, Баҳоуддин Нақшбанд пиримиз эса 1318 йилда туғилганлар.

Лекин маъно оламида бу икки азиз зот ўрталарида маънавий боғлиқлик борлигига далиллар кўп.

«Мақомоти Шоҳ Нақшбанд» китобида айтилади: «Нақл қилишларича, ҳазрат Хожа (Баҳоуддин Нақшбанд) бундай дедилар: «... Бир кун кечаси турк машойихларининг улуғларидан бўлган Ҳаким Ато (Термизий) куддиса сирруҳуни тушимда кўрдим. Улар мени бир дарвешга топширар эдилар. Уйғонган пайғимда дарвешнинг шамойил ва сиймолари эсимда қолган эди. Солиҳа бувим бор эди, бу тушни у кишига айтдим. «Турк

¹ Қаранг: *Иброҳим Усмонов. Ҳаким Термизий.* – Т., 2014. 21-бет.

машойихларидан сенга насиба ҳосил бўлади», – деди. Мен доимо ўша дарвешни кўриш орзусида юрар эдим.

Бир куни Дарвозаи Оҳангарондан чиқаётиб, ўша дарвешга дуч келиб қолдим... Мурғкуши кўчасига етиб, бир уйга кирди. Мен эса орқага қайтдим.

Тунда танишларимдан бири менинг олдимга келди. «Халил номли бир турк шайходаси сени йўқлаяпти», – деди. Хурсанд бўлиб ўрнимдан турдим. Куз фасли эди. Бухоро неъматларидан бироз ҳадя олдим ва бордим. У ерда бир хона бўлиб, дарвеш хонанинг бурчагида ўтирган экан. Олдида бир гуруҳ киши бор эди. Салом қилиб ўтирдим. Сўнг ўша тушни айтиш истаги туғён урди. Шу пайт менга туркийда: «Улким сенинг кўнглингдадур, ўзи бизга аёнدير, айтмоқ не ҳожат?» – деди. Ҳолим ўзгарди, унга майлим зиёда бўлди.

Мен унинг мулозаматида бўлдим. Унинг ҳузурида ажойиб ҳолатларни кўрдим...»

Улуғ устозлар: «Авлиёнинг руҳи вафотидан кейин янада қувватга киради», – дер эдилар. Бу воқеадан ҳазрат Ҳаким Термизий руҳониятларидан Шоҳ Баҳоуддин Нақшбанд пиримизга улуғ бир насиба етганлиги маълум бўлади.

«Мақомот»да яна ушбу нақл келтирилади: «Ҳазрат хожамиз ҳаётларининг охирларида кўпинча сулуқлари ҳақида ҳикоят қилиб берар эдилар. Улар ўз таважжуҳ (диққат)ларини тариқат машойихлари ва улуғларига, қаддасаллоху арвоҳаҳум, қаратар эдилар... Агар улар Хожа Ҳаким Али Термизий қуддиса сир-рухунинг руҳониятига таважжуҳ қилсалар, бу таважжуҳнинг асари соф бесифатлик ҳолатида бўлар эди. Бу бесифатликда ҳеч бир иш кўзга ташланмасди. Етти юз саксон тўққизинчи йилда айтган эдилар: «Йигирма икки йилдирки, биз Ҳаким Али Термизий тариқатига эргашамиз ва улар бесифат эдилар. Агар бирор киши билса, мен ҳам бу замонда бесифатдурман».

Бесифатлик эса жаноб Пайғамбаримиз алайҳиссаломда ва авлиёларнинг улуғларида бўладиган хислат эканини юкорида айтдик.

Яна «Моқомот»да Шайх Абдуллоҳ Хўжандий нақл қилади: «Менинг ҳазрат Хожа (Баҳоуддин Нақшбанд) қаддасаллоху

сиррах ул-азизга етишганимнинг сабаби шу эдики, ҳолнинг аввалида менда жазба пайдо бўлган эди. Беқарор эдим ва кучли изтиробим бор эди. Шу ҳолатда ҳар тарафга чопар эдим. Ногоҳ Термизга бориб қолдим. Хожа Али Ҳаким Термизийнинг мунаввар марқадларига таважжух қилдим. Мени уйқу элитди. Тушимда менга деди: «Мен Хожа Муҳаммад Али Ҳаким Термизийман». Ёнида нуроний бир қария бор эди. «Бу Хизр алайҳиссаломдир. Аммо сен ҳозир ўзингга ташвиш берма ва изтиробга тушма, сен қидираётган нарса ўн икки йилдан сўнг Бухорода, ўша даврнинг Қутби замони бўлган Хожа Баҳоуддин Нақшбанд қошида ҳосил бўлади», – деди.

Бу воқеалар Ҳазрат Ҳаким Термизий билан ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанд ўрталаридаги маънавий иртиботга далилдир.

Ул ҳазратнинг ғазабланган онлари

«Тазкират ул-авлиё» китобида нақл қилинадики, Шайхнинг аҳли аёлидан сўрадилар: «Агар Шайх ғазабланса, сизлар ғазабланганини билар эдингизларми?» Улар айтдиларки: «Билар эдик. Агар бизлардан Шайхга бирор озор етса, ўша куни биз билан янада юмшоқроқ муомала қилар ва йиғлар эди. Йиғлаб, зорлиқ билан ёлвориб дер эдики: «Илоҳий, мен Сени нима иш билан ғазаблантирдим эканки, буларни менга қарши ғазаблантириб қўйдинг!.. Илоҳий, Ўзингга тавба қилдим! Буларни яхшиликка қайтар!..» – дер эди. Шунда биз ғазабланганини билар эдик ва Шайхни бу балодан чиқариш учун тавба қилар эдик...»

Улуғ хулқ, шафқат ва ҳилм намунаси

Яна «Тазкират ул-авлиё»да нақл қилинадики, Шайхнинг замонида бир улуғ зоҳид бор эди. У доим Ҳаким Термизийга эътироз қилиб, уни инжитар эди. Ҳаким Термизийнинг дунёда бор-йўғи битта тор кулбаси бор эди, холос. Унинг ҳам эшиги йўқ эди. Шайх ҳаж қилиб, Ҳижоз сафаридан қайтиб келганида, кўрдикки, кулбасига бир она ит кириб жойлашиб, болалаб

ётган экан. Итни чиқариб юборишга кўнгли бормади. Шояд, ит ўз ихтиёри билан болаларини олиб чиқиб кетса, деб Шайх кулбасига саксон марта келиб кетди. Ўша кеча ҳалиги зоҳид Ҳазрат Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва салламни тушида кўрди. Ҳазрат Пайғамбар алайҳиссалом зоҳидга: «Эй фалончи! Сен шундай бир зот билан довлашмоқдасенки, у бир ит учун саксон марта имдод кўрсатди! Бор, агар саодати абадияни топмоқчи бўлсанг, унинг хизмат камарини белингга боғла!» – деб буюрдилар... У зоҳид Ҳаким Термизийнинг саломига алик олишга ҳам ор қилар эди. Шундан сўнг қолган бутун умрини Шайхнинг саодатли хизматида ўтказди.

Нафс билан мужодала ва илоҳий мадад

Яна «Тазкират ул-авлиё»да накл қилинадики, ҳазрат Шайх айтади: «Нафсимни тоатга келтирмоқ учун у билан кўп олишдим. Унга бас келолмадим. Ўзимдан ноумид бўлдим. Дедимки: «Магар Ҳақ таоло бу нафсни дунё ва дўзах учун яратдим? Дўзахни қандай тўйдирсам экан», деб Жайхун дарёси бўйига бордим. Бир кишига: «Менинг қўл-оёғимни боғлаб дарёга ташлагин», дедим. У қўл-оёғимни боғлаб, ўтиб кетди. Сўнг бир томонга қараб йиқилдим ва ўзимни сувга ташладим. Мақсадим ғарқ бўлиш эди. Лекин сув урилиб, қўлимни ечиб юборди ва бир тўлқин гупуриб келиб, мени қирғоққа чиқариб ташлади. Яна ўзимдан умид уздим. Дедимки: «Субҳоналлоҳ! Бир нафсни яратибсанки, на жаннатга ярайди, на дўзахга!»

Мен ўзимдан умидимни буткул узган шу соатда, шу соатнинг баракоти билан, менинг сиррим кашф бўлди! Мен ўзимга лозим нарса нима эканини кўрдим ва шу соатда ўзимдан ғойиб бўлдим. Кейин то умрим борица ўшал соатнинг баракоти билан яшадим».

Шайхнинг ўз сўзидирки, деди: «Ҳаргиз, менинг номимга нисбат берсинлар, деган ўйда бирор жузь асар тасниф этмадим. Лекин вақт (маънавий ҳол) жўшиб, мени сиқувга олганида, китоб таснифлар қилиш билан тасаллий топар эдим...»

Наклдирки, Шайх деди: «Ҳаётимда бир мингу бир марта Аллоҳ таборак ва таолони туш кўрдим».

Авлиёнинг аломати ва ҳикмат манбаи

«Авлиёнинг энг тўғри аломати шулдирки, у асл илмлардан сўзлагай». «Асл илмлар қандай бўлади?» – деб сўрадилар. Ҳаким Термизий айтдики: «Ибтидо илми, мақодир илми, аҳду мийсоқ илми ва ҳуруф (ҳарфлар) илми. Ҳикматнинг асл асослари ана шулардир. Уламнинг ҳикмати шулдир. Бу илм авлиёларнинг улуғларида зоҳир бўлди. Бу илмни авлиёлардан шундай зот қабул қила оладики, унинг валоятидан шайтонга ҳеч насиба йўқдир!» (Бу мавзунини яхшироқ тушуниш учун Ҳаким ат-Термизий: «Хатм ул-авлиё» асари, 358, 362-бетларга қараш лозим).

Авлиёнинг нубувватдан насибаси

«Тазкират ул-авлиё»дан: «Агар киши: «Авлиёнинг нубувватдан насиби қандай бўлади?» деб сўраса, айтадимики, ҳазрат Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва саллам: «Иқтисод (мўътадиллик), яхши бир ҳидоят ва гўзал ахлоқ пайғамбарликнинг йигирма тўрт жузидан бир жузидир», деб марҳамат қилганлар. Бас, мажзубда мўътадиллик ва яхши ҳидоят бўлмоғи лозим. Ҳазрат Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва саллам айтдиларки: «Яхши туш пайғамбарликнинг (қирк олти жузидан) бир жузидир». Зеро, Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам жанобимиз пайғамбарлик муддатини олган йигирма уч йилнинг олти ойида илоҳий амрларни туш орқали қабул қилиб олганларини айтганлар. Олти ой эса йигирма уч йилнинг қирк олти жузидан бир жузидир». Бошқа бир ўринда эса Ҳазрат Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам айтадилар: «Қиммат қаром (топиб олинган ёки ноҳақ йўл билан олинган) бир қимматни эгасига қайтариб берса, у пайғамбарликдан бир даража топан бўлур». Бас, ана шу ҳислатларнинг ҳаммаси мажзубда бўлмоғи керак».

Ҳаким Термизий мақбаралари ва Амир Темури зиёратлари

Ҳаким Термизийнинг мақбараси мўътабар зиёратгоҳ сифатида XIV аср адабиётида, аниқроғи, Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асарида қайд этилган. Бу маълумотлар Амир Темурининг бир неча марта бу азизнинг зиёратларига келганига далилдир.

Темури ва теурилар даврида, бутун минтақада бўлганидек, Термизда ҳам маданий тараққиётнинг юксак даражаси кузатилади. Мусулмон дунёси маънавиятида Ҳаким ат-Термизий мероси чуқур из қолдирган, лекин унинг омавийлаштирилиши Амир Темури даври билан боғлиқ. Ўша давргача Термиз ҳақидаги маълумотларда, жумладан, Ибн Баттута эсдаликларида ҳам Ҳаким ат-Термизий ҳақида маълумот берилмаган¹.

Бундан кейинги давр адабиётларида мақбара зиёратгоҳ сифатида кўп зикр этилади. Жумладан, балхлик машҳур қомусий олим Маҳмуд ибн Вали (XVII аср) «Баҳр ал-асрор» асарида Ҳаким Термизий ва у зотнинг шогирди ҳисобланган Абу Бакр Варроқ Термизийнинг мақбараларини эҳтиром билан тилга олади².

Ҳаким Термизий (Термиз ота) меъморий мажмуаси асрлар давомида бир неча марта қайта қурилган. Масжид, мақбара, хонақоҳ, қорихона каби бинолардан иборат бўлган. Дастлаб IX асрда хом ғиштдан хонақоҳ бунёд этилиб, Ҳаким Термизий шу ерда яшаб мударрислик қилган.

Кейинчалик X асрда мақбаранинг шарқий деворига туташтириб кичик қорихона ва ўғли ал-Ҳаким Абдуллоҳ мақбараси, шимолда унча катта бўлмаган – ҳовлига қараган уч гумбазли, равоқли йўлак кўринишидаги намозгоҳ масжиди (XI–XII асрлар) ҳамда бир қатор қўшимча хоналар қурилган.

¹ Жалолуддин Мирзо. Термиз тарихи. – Т., 2001. 62-бет.

² Иброҳим Усмонов. Ҳаким Термизий. – Т., 2014. 9–10-бетлар.

Хонақоҳ ҳовлисининг ғарбидаги уч гумбазли масжид мақбарага туташ, учта равоғи ҳовлига қараган. Масжид устунлари ғиштдан безакли қилиб терилган. Масжиддан равоқ орқали мақбарага ўтилади. Мақбара ичи ганч ўймакорлигида гиламнуса безакда серхашам пардозланган. Гумбаз ости шарафасида куфий хатида Қуръони каримнинг «Ёсин» сураси ўйиб ёзилган. Хонақоҳ ичи ҳам юлдузсимон гириҳ нақшлар билан пардозланган.

Темурийлар ҳукмронлиги даврида, XV асрда хонақоҳ баландлиги 1,5 метр бўлган асос устига пишиқ ғиштдан қайта қурилди.

Ҳаким Термизий мақбараси IX асрда бунёд этилган хонақоҳ хужраларидан бири бўлган. Хонақоҳ ҳовлисининг ғарбидаги уч гумбазли масжид мақбарага туташ, учта равоғи ҳовлига қараган.

Мақбара ичидаги оқ мармар сағана темурийлар давридаги тош ўймакорлиги санъатининг юксак намунасидир. Сағанадаги ёзувларда Ҳаким Термизий ҳаёти ва фаолияти тавсифланган. Кичик мақбарада ҳам таъмирлаш ишлари олиб борилган. XVI асрда Абдуллаҳон ҳукмронлиги даврида ҳазира (ўралган мазорлик) худудида тўққиз гумбазли масжид эски масжидни ўз ичига олган ҳолда қурилган. XIX асрда тўққиз гумбазли масжид ўрнида тўрт гумбазли масжид бунёд этилган. Жанубдан кираверишда гўрхона ва зиёратхонадан иборат яна бир мақбара қурилиб, равоқли бўлмалар орқали Термизий мақбараси ва хонақоҳ билан ўзаро боғланган.

Меъморий ёдгорлик мажмуаси 1955–57 йилларда илмий ўрганилиб, XIV–XV асрлардаги кўриниши қайта тикланган эди.

1980–81 ва 2001–02 йилларда мақбара ва хонақоҳ қайта пардозланган эди¹. Ўзбекистон мустақиллиги даврида мақбара ва ёдгорлик мажмуаси тамоман янги шаклда деярли қайтадан бунёд этилди.

¹ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 8-жилд. – Т., 2004. 395–396-бетлар.

**Ал-Ҳаким ат-Термизий қабртошидаги
ёзувларнинг маънолари**
[«Ал-Ҳаким ат-Термизий»
(3. Чориев ва бошқалар) китобидан]

Мармар қабртошининг жанубий томони

Аллоҳ субҳонаҳу таолонинг исми билан.

Бу маркад (қабр) аш-Шайх, ал-Имом, ал-Ориф, ал-Валий Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Али ал-Ҳаким ат-Термизий раҳимахуллоҳга оиддир. У киши улуғларнинг улуғи, шайхлар саййиди, ширин сўзlidir ва у кишининг машхур китоблари кўп, (ўзи эса) олий санадли (далил) бўлганлар. У киши «Саҳиҳи Бухорий»нинг соҳиби Абу Абдуллоҳ ал-Бухорий раҳматуллоҳнинг баъзи шайхлари билан шерик бўлишган. (Баъзи) ханафий мазҳабидаги фақиҳлардан фикҳ илмини ўрганган. У киши икки юз эллик бешинчи йил вафот этган.

Аллоҳ ҳузурида ҳақиқатга мувофиқ бўлган маъноларни келтирамиз. Али ал-Ҳаким Термизий айтадилар: «Қийналган онларимда асарларим менга тасалли берар эди».

**Мармар қабртошнинг шарқий
ўрта баланд қисми**

Меҳрибон ва Раҳмдил Аллоҳ номи билан.

Еру кўкда интиҳоси ва чегараси йўқ ва барча нарсалар унинг исми билан бошланур. Еру осмондаги бойликлар ва барча нарсалар аршни яратган Зотникидир. Сен сўзингни махфий қилсанг-да, ошкор қилсанг-да, У Зот билувчидир. Аллоҳдан ўзга Илоҳ йўқ. Аллоҳ учун гўзал исмлар бордир.

Мармар қабртошнинг шимолий тарафи

Меҳрибон ва Раҳмдил Аллоҳнинг номи билан.

Ё Раббим, сен беҳисоб неъмат берувчи ва доимо ҳолимиздан хабардор Зотсан. Ё Раббим, беихтиёр имонимга кирган шубҳалардан тавба қилиб айтаманки, Аллоҳдан бошқа Илоҳ йўқ, Муҳаммад (эса) Аллоҳнинг расулидир.

Барча оламнинг мураббийсининг Расули, такводорлар имоми бўлган Муҳаммад, унга ва покиза авлодига Аллоҳнинг саломлари бўлсин, айтадилар: «Кимки Аллоҳга ва қиёмат кунига иймон келтирса, яхшилиқни кўп қилсин ёки (ёвузлик содир бўлаётганда) жим турмасин.

Ва кимки Аллоҳга ва қиёмат кунига иймон келтирса, қўшнисини ҳурмат қилсин. Аллоҳга ва қиёмат кунига иймон келтирса, содиқ меҳмонини ҳурмат қилсин».

Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам айтадилар: «Дунёнинг азизлиги мол билан ва охиратнинг азизлиги солиҳ амаллар биландир».

Дедилар: «Бисмиллаҳи ас-Салом. Қабр амаллар сандиғидир».

Аллоҳим! Эй Ҳаннон, эй Маннон, эй Даййон, эй зу-л-Жалол ва-л-Икром. Гувоҳлик бераманки, албатта, Сендан ўзга Маъбуд йўқдир. Иймон келтирдим сенга. Сендан ўзга Илоҳ йўқдир ва рози бўлдим Сенинг раббийлигинга. Эй ёмғирлар ёғдирувчи Зот. Менинг гуноҳларимни дунё-охиратда мағфират қилгин ва барча ёмонликлардан Ўзинг асра. Эй мислсиз бўлган Зот.

Мармар қабртошнинг шарқий юқори қисми

Ё Раббим, билмасдан гапирган ёлғон ва ғийбат гапларим учун тавба қилиб айтаманки, Аллоҳдан бошқа Илоҳ йўқ, Муҳаммад (алайҳиссалом) Аллоҳнинг расулидир.

Ё Раббим, қалбимга беихтиёр хатар ва васваса кириб қолган бўлса, тавба қилиб айтаманки, Аллоҳдан бошқа Илоҳ йўқ, Муҳаммад (алайҳиссалом) Аллоҳнинг расулидир.

Ё Раббим, сени танишлиқда билмасдан иштибоҳ қилган бўлсам, тавба қилиб айтаманки, Аллоҳдан бошқа Илоҳ йўқ, Муҳаммад (алайҳиссалом) Аллоҳнинг расулидир.

Мармар қабртошнинг шарқий тепа қисми

Ё Раббим, менга берган тинч-тотувлик неъматларинга билмасдан ношукурлик қилган бўлсам, тавба қилиб айтаманки, Аллоҳдан бошқа Илоҳ йўқ, Муҳаммад (эса) Аллоҳнинг расулидир.

Ё Раббим, менга берган неъматларингга билмасдан осийлик қилган бўлсам, тавба қилиб айтаманки, Аллоҳдан бошқа Илоҳ йўқ, Муҳаммад (алайҳиссалом) Аллоҳнинг расулидир.

Ё Раббим, менинг қалбимга беихтиёр кириб қолган ужб (манманлик), кибр, риё, тухматдан тавба қилиб айтаманки, Аллоҳдан бошқа Илоҳ йўқ, Муҳаммад (алайҳиссалом) Аллоҳнинг расулидир.

Мармар қабртошнинг шарқий пастки қисми

Набийларнинг сараси, пайғамбарлар хотимаси Муҳаммади Маккаий соллаллоҳу алайҳи ва саллам айтадилар: «Кимки илм талабида бўлса, у жаннатни тилаган бўлади ва кимки гуноҳ талабида бўлса, дўзахни тилаган бўлади».

Расули, унга ва покиза авлодларига ва тобе саҳобаларига Раҳмоннинг саловотлари бўлсин, айтадилар: «Кимки «Оят ал-Курсий»ни ўқиса ва савобини қабр аҳлига бағишласа, Аллоҳ таоло машрикдан-мағрибгача бўлган ҳар бир қабрга қирқ нур киргилади ва Аллоҳ унинг қабрини кенг қилади ва ўқиган кишига олтмишта пайғамбар савобини беради ва ҳар бир ҳарфи учун биттадан фаришта қиёматгача унга тасбеҳ айтади». Бу хабарни Аллоҳнинг расули сидқдан тўғри айтган.

Расулуллоҳ, унга ва таййиб авлодига салом ва саловотлар бўлсин, айтадилар: «Кимки етти кун олим кишига хизмат қилса, гўёки Аллоҳ учун етти йил хизмат қилибди ва Аллоҳ таоло ҳар бир куни учун минг шаҳиднинг савобини беради». Ва яна салоту мақтовларга арзанда бўлган (Расулуллоҳ) айтадиларки: «Қайси мўмин киши олим кишининг вафотини эшитиб маҳзун бўлса, Аллоҳ таоло унга мингта шаҳиднинг ва мингта олимнинг савобини беради». Бу хабарни Аллоҳнинг расули ҳақ айтган.

Мармар қабртошнинг ғарбий тепа қисми

Аллоҳдан ўзга илоҳ йўқ, Муҳаммад Аллоҳнинг расулидир.

Ё Раббим, менга берган яхшиликларингга билмасдан ношукурлик қилган бўлсам, тавба қилиб айтаманки, Аллоҳдан ўзга Илоҳ йўқ, Муҳаммад Аллоҳнинг расулидир.

Ё Раббим, менинг динимга беихтиёр аралашиб қолган куфрдан тавба қилиб айтаманки, Аллоҳдан ўзга Илоҳ йўқ ва Муҳаммад Аллоҳнинг расулидир.

Ё Раббим, сенга билмасдан шак келтирган бўлсам, тавба қилиб айтаманки, Аллоҳдан ўзга Илоҳ йўқ ва Муҳаммад Аллоҳнинг расулидир.

Мармар қабртошнинг ғарбий баланд ўрта қисми

Ё Раббим, Сенга сажда қилади еру кўк, денгиз ва қуруқлик ва ундаги барча жонзотлар. Ё Раббим, Сен мисли йўқ ва барча нарсага қодир Зотсан, бунга эса Ўзинг гувоҳсан. Ё Раббим, Сен қалблардаги сир ва ошкор нарсаларни билувчи Зотсан. Илоҳим, Сен борлиқни тур-тури билан яратиб, ўзингга қаратувчисан.

Мармар қабртошнинг ғарбий ўрта катта қисми

Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам айтадилар: «Аллоҳнинг мисли йўқдир ва мулкида шериги ва вазири йўқдир». Илтижо қилиб сўрайман, эй Азиз, эй Азиз, эй Азиз, эй Аллоҳ, эй Аллоҳ, эй Аллоҳ.

Мармар қабртошнинг ғарбий пастки ўрта қисми

Олам Парвардигорининг Расули соллаллоҳу алайҳи ва саллам айтадилар: «Кимки қабрга тайёргарликсиз кирса, гўёки денгизга кемасиз чиқибди».

Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам айтадилар: «Қабр охират манзилларидан бўлган манзилдир, агар ундан нажот топса, ундан кейингиси осондир, агар ундан нажот тополмаса, ундан кейингиси бундан-да баттар».

Анбиёлар хотимаси, асфиёлар афзали Муҳаммад, унга Раҳмоннинг салом ва саловотлари бўлсин, айтадилар: «Мен қабрдан кўра даҳшатлироқ жой кўрмадим».

Анбиёлар хотимаси, асфиёлар афзали Муҳаммад, унга Раҳмоннинг салом ва саловотлари бўлсин, айтадилар: «Қабрларни зиёрат қилинглар, албатта, у ўлимни эслатади».

Пайғамбар, унга, авлодлари ва саҳобаларига салом ва салотлар бўлсин, қачонки қабристонга чиқсалар, саҳобаларга таълим бериб айтар эдиларки, «Ассалому алайкум, эй мўмин ва мусулмон аҳли, албатта, биз ҳам сизларга йўлиқувчимиз, иншоаллоҳ. Аллоҳдан бизга ва сизларга офият сўрайман».

Ё Раббим, менинг гуноҳларимни кечгин ва ҳожатларимни ўтаб қўйгин. Сенинг ва Сенинг «Дуо қилинглар, қабул қиламан» деган ваъданг ҳақдир. Ё Раббим, менга ғаму кулфатлардан нажот бер, Сен мазлумларга ёрдам берувчисан. Ё Раббим, Сен: «Менинг раҳматимдан ноумид бўлма», – дединг, Раббим, мени дунё ва охирада раҳматингдан дариғ тутма. Ё Раббим, айнан мени қиёмат куни халойиқ олдида шарманда қилмагин. Аллоҳ улуғ, Аллоҳ улуғ. Унинг акси, ўхшаши, тимсоли, тенги, чеку чегараси йўқдир. Ё Раҳмон, ё Раҳмон, ё Раҳмон, ё Раҳим, ё Раҳим, ё Раҳим ва Сен барча нарсага қодирсан, менинг гуноҳларимни мағфират қилгин. Мени Қуръон ва илм билан машғул қилгин, у иккаласини қон-қонимга сингдиргин ва нафсим амрига бўйсунадиганлардан қилмагин. Сен хоҳлаган ишга қодирсан, ҳол йўқ, қувват йўқ, фақат Улуғ ва Олий бўлган Аллоҳ ёрдами билан.

Ё Раббим, менга берган неъматларинг шукронасини қилмай ғафлатда қолдим, тавба қилиб айтаманки, Аллоҳдан бошқа Илоҳ йўқ, Муҳаммад (эса) Аллоҳнинг расулидир.

Ё Раббим, менга неъмат қилиб берган мевали дарахтларинг шукронасини адо этолмадим, тавба қилиб айтаманки, Аллоҳдан бошқа Илоҳ йўқ ва Муҳаммад Аллоҳнинг расулидир.

Мармар қабртошнинг шарқий ўрта катта қисми

Аллоҳнинг расули соллаллоҳу алайҳи ва саллам дейдилар: «Инсонлар қиёмат куни кечирилади, чунки У Ғофур, Раҳим, Ҳалим, Шакурдир. Аллоҳга ҳамду сано бўлсинким, У зот осмонларни ва улуғ аршни яратувчи ал-Қадим, ал-Аввал, ар-Раҳим, ал-Маликдир».

Эй огоҳ бўлгин, Аллоҳ доимо ризқ берувчи, душманга қаҳр қилувчи, ризқ беришга Раҳимлидир, Латифдир, оламда ҳукми адолатдир, раҳимлилар Раҳимлиси, олимлар Олими, басирлар Бабири, кечиримлилар Кечиримлиси, пайғамбарлар Дўсти, ҳамма нарсага Қодир ва хоҳлаган нарсасини тезда Бажарувчидир.

Эй ризқ берувчи ва тарбият қилувчи ва олий бўлган Зот. Эй қиёмат кунида адолатли бўлган Зот. Эй қаҳри чексиз ва барча нарсага қодир бўлган зот. Эй барча махлуқотни яратувчи Зот ва барча нарсаларни билувчи ва эшитувчи Зот. У Зот тавбаларни қабул қилувчи, шакур ва ҳалим Зотдир, ҳамд бўлсин Аллоҳга. У Зот ал-Аввал, ал-Охир, аз-Зоҳир, ал-Ботин, ал-Фотих, ад-Доим. Эй ризқ берувчи ва эй балолардан даф қилувчи, эй касалларга шифо берувчи, эй хатоларни кечувчи. Эй солиҳларни ва тавба қилувчиларни яхши кўрувчи. Эй гуноҳкорларни кечирувчи Зот. Сендан ўзга Илоҳ йўқдир.

Мармар қабртошнинг жанубий пастки синиқ қисми

Мармар қабртошнинг жанубий пастки синиқ қисмида яна бир ҳадис матни қисман «Иза таҳаййартум фи-л-умури фастаъи» иборасигача сакланиб қолган.

Бу ҳадиснинг тўлиқ матни мармар қабртошнинг шарқий ва ғарбий томонларида битилган «Иза таҳаййартум фи-л-умури фастаъину мин аҳли-л-кубури» деб келтирилган, яъни «Қачонки сизлар бир тараддуд (мушкулот) ҳолида қолсангиз, қабр аҳлидан ёрдам сўранглар».

Ал-Ҳаким ат-Термизий қабри устига ўрнатилган мармар қабртош бениҳоя юксак тоштарошлик санъати намунаси ҳисобланади. Бутун ислом дунёсида у билан тенглашадиган бу каби санъат намунаси йўқ. Бу мармар қабртошнинг яратилган даврини аксарият мутахассислар (М. Массон, Э. Ртвеладзе, Т. Аннаев, М. Юсупова) бевосита темурий шаҳзода Халил Султон ҳукмронлиги (1405–1409) билан боғлайдилар. Мармар қабртошга битилган ёзувларнинг жанубий томони илк бора В. В. Бартольд, кейинчалик А. А. Семёнов томонидан ўқилган. Ушбу китоб муаллифларининг бевосита илтимоси асосида Ш. Воҳидов ва М. Чориев томонидан мармар қабртошдаги барча ёзувлар тўлиқ ўрганилиб, нашрга тайёрланди¹.

**Ҳазрат Ҳаким Термизий –
Навоий зикрида**
(«Насойим ул-муҳаббат»дан)

Муҳаммад ибн Али Ҳаким Термизий – қаддасаллоҳу таоло руҳаҳу (Аллоҳ таоло руҳини муқаддас қилсин).

Иккинчи табақадиндур. Кунияти Абу Абдуллоҳдур. Машойихи кибординдур ва Абу Туроб Нахшабий ва Аҳмад Хузравайҳ ва Ибн Жалло била суҳбат тутубдур ва кўп ҳадиси бор ва зоҳир каромати ва таснифи дағи бор. Ул жумладин «Хатм ул-валоят» китоби ва «Наҳаж» китоби, «Наводир ул-усул» ва мундин ўзга ҳам китоблари бор ва зоҳир улумида (шариат илмларига доир) ҳам кутуби бор ва бир тафсир ҳам ибтидо қилғондур. Аммо итмомиға умр вафо қилмайдур.

Ва Хизр алайҳиссалом била суҳбат тутар эрмиш. Абу Бакр Варроққим, онинг шогирдидур, ривоят қилурким, ҳар якшанба Хизр анинг била келиб, мулоқот қилур эрди ва воқеълар бир-бирларига айтурлар эрди ва сўзлашурлар эрди. «Кашф ул-маҳжуб» китобининг соҳиби анинг васфида муболага кўп қилур. Ул дебдурки: «Менинг пирим дер эрдиким, Муҳаммад дурри ятимдурки, оламда адили (тенги) йўқдур».

¹ Қаранг: З. Чориев ва бошқ. Ал-Ҳаким ат-Термизий. – Т., 2008. 93–107-бетлар.

* * *

Ул дебдурким: «Менга нисбат беришларини ўйлаб бирор ҳарф ёзмадим. Фақат юрагим сиқилган, ишим юришмаган кезлари тасалли топиш учун ёзар эдим». «Кимки, бандалик сифатларини билмаса, у Ҳақ сифатларини билмайдиган нодонрокдир».

* * *

Ва ҳам ул дебдурки: «Ҳақ субҳонаҳу ва таолонинг муҳаббатининг ҳақиқати унс давомидур».

* * *

Ундан феълий ва зотий сифатлар ҳақида сўрадилар, айтди: «Ҳар нарсаси, ортмоқ, камаймоқ эҳтимоли бор – феълий сифатдан. Ҳар нарсаси, ортмаса, камаймаса – зотий сифатдандир».

* * *

Ундан ийсор ҳақида сўрадилар, айтди: «(Ийсор) бошқаларнинг насибасини ўзингникдан ортиқ кўрмоғингдур!»

* * *

Яқийн ҳақида сўрадилар, айтди: «(Яқийн) – қалбнинг Аллоҳ ва унинг амрлари билан қарор топишидир».

* * *

Шукр ҳақида айтди: «Шукр – қалбни мунъимга – неъмат соҳиби бўлмиш Аллоҳга боғлашдир».

* * *

Ҳазрат Хожа Баҳоуддин Муҳаммад Бухорий ал» маъруф Нақшбанд қаддасаллоҳу таоло асрораҳум вақтики, ўз мабодийи аҳволу сулукидин ҳикоят айтурлар эрмиш ва машойиҳи, кибор арвоҳиға ўз таважжуҳларининг асарин баён қилур эрмиш. Дер эрмишларки, ҳар қачон қудват ул авлиё Хожа Муҳаммад Али Ҳаким Термизий руҳиға таважжуҳ воқеъ бўлур эрди, ул таважжуҳ асари маҳзи бесифатлиғ зухури эрди ва ҳар неча ул таважжуҳда сайр воқеъ бўлур эрди, ҳеч асаре ва гарде ва сифате мутолаа тушмас эрди.

**Ҳазрат Ҳаким Термизий –
Фаридуддин Аттор зикрида**
(«Тазкират ул-авлиё»дан)

**Ҳазрат шайх Муҳаммад ибн
Али Ҳаким ат-Термизий**
(қаддасаллоҳу руҳаҳ ул-азиз) зикри

Ул суннатнинг салими, ул миллатнинг азими, ул авлиёнинг мужтаҳиди, ул асфиёнинг – соф зотларнинг мутафарриди, ул илоҳий ҳаримнинг, сирғоҳнинг маҳрами-сирдоши, замон шайхи – Муҳаммад ибн Али Ҳаким ат-Термизий, раҳматуллоҳи алайҳ, шайхларнинг мухташамларидан ва валоят аҳлининг муҳтарамларидан эди. У барча тилларда макталган, маънолар шарҳида нодир намуна, ҳадис, ривоят ва хабар бобида мукамал ишончли зот эди. Маърифат ва ҳақиқатлар баёнида ҳайратланарли, қабули баркамол, ҳилми гўзал, шафқати мўл, хулқи улуғ зот эди. Ва унинг риёзат ва кароматлари кўпдир. Илм-фан соҳаларида комил, шариат ва тариқатда мужтаҳиддир. Термизийлар жамоаси унга иқтидо қилурлар. Унинг мазҳаби шундай илм асосига қурилган эдики, ул зот олими Раббоний бўлиб, умматнинг ҳақими эди. Бировнинг муқаллиди – тақлид қилувчиси эмас, чунки ўзи соҳиби кашф ва соҳиби асрор эди. Бағоят ҳикмат соҳиби бўлганидан ул зотни «Ҳаким ул-авлиё» («Валийлар ҳақими») деб аташарди.

Ул зот, Абу Туроб Нахшабий, Аҳмад Хадравийя ва Ибн Жалло ҳазратларининг суҳбатларини топган, Яҳё ибн Маъоз билан ҳам сўзлашгандир. Чунончи, Термизий бундай дейди: «Бир куни Амир Яҳёнинг бир мунозарасида сўз айтаётган эдим. У сўзимдан ҳайратланди...»

Унинг кўп таснифлари бор, ҳаммаси элларда машҳур, тилларда мазкурдир.

Ўз даврида Термизда ул зотнинг сўзини англайдиган кимса бўлмади, шу боис у шаҳар аҳлидан ажралиб, яккаланиб қолган эди.

Ҳаким Термизий ўсмирлик вақтида икки ўртоғи билан аҳд-лашиб, илм олмоққа қарор қилган эдилар. Сўнг сафар фурсати келишида онаси ғамгин бўлиб: «Эй онасининг жони бўлган ўғлоним! Мен бир ёлғиз онангман: заифман, бекасман. Менинг ишларимга сен қарайсан. Энди мени кимга ташлаб кетасан? Мен ёлғиз ва ожизман-ку!» – деди. Бу сўздан ўғлоннинг дилига бир дард тушди. Сафардан воз кечди. Унинг икки ўртоғи эса илм талабида жўнаб кетдилар. Бир қанча вақт ўтди. Бир куни у қабристонда ўтириб: «Ё Аллоҳ! Шерикларим ҳадемай олим бўлиб, илмни камолга етказиб қайтадилар, мен эса бу ерда маҳмул (қолоқ) ва жоҳил бўлиб қолдим...» – деб зор-зор йиғлар эди. Шунда бир пири нуроний пайдо бўлди, келди ва: «Эй ўғил! Нечун йиғлайсан?» – деди. Ўғлон ҳолини айтди. Шунда пири нуроний: «Хоҳлайсанми, ҳар куни сенга сабоқ бераман, тез орада ўша икки ўртоғингдан ҳам кўра олимроқ бўлиб, ўзиб кетасан», – деди. «Хоҳлайман!» – деди.

Ҳазрат Термизий айтади: «Шундай қилиб, пири нуроний ҳар куни менга сабоқ берар эди. Шу йўсин уч йил ўтди. (Менга бутун анвойи илмларни ўргатди). Шундан сўнг билдимки, ул зот ҳазрат Хизр алайҳиссалом экан! Бу улуғ давлатни онамининг ризосидан топдим...»

* * *

Яна Абу Бакр Варроқ Термизий нақл қилади: «Бир куни ҳазрат Муҳаммад ибн Али Ҳаким ат-Термизий менга: «Бугун сени бир жойга олиб борсам», – деди. «Шайхнинг ўзлари билладилар», – дедим. У билан бирга кетдик. Кўп ўтмасдан, ўта ёввойи бир биёбонни кўрдим. Бу тақир чўлнинг ўртасида ям-яшил бир дарахт бўлиб, дарахт тагида бир олтин тахт ўрнатилган эди, унда бир булоқ ҳам оқар эди. Тахт устида гўзал кийимлар кийган чиройли бир зот ўлтирибди. Шайх Ҳаким ат-Термизий у зотга яқин бориб, салом берди. У зот ўрнидан туриб, эҳтиром билан Шайхни тахтга – ўз ёнига ўтказди. Бир муддат ўтгач, ҳар тарафдан бир жамоа одамлар чиқиб келдилар. Қирқ киши жам бўлдилар. Осмонга ишорат қилган эдилар,

таом тушди. Едилар. Шайх Ҳаким ат-Термизий у зотдан савол сўрар, у зот жавоб берар, аммо мен бу турфа суҳбатдан бирор-та сўзни ҳам тушунмасдим. Бир муддат ўтгач, Шайх ижозат сўраб, изига қайтди. Ва менга: «Борғилки, саидлардан (саодатли жаннат аҳлидан) бўлдинг!» – деди. Озгина вақт ўтиб, Термизга қайтиб келдик. Мен дедимки: «Ё Шайх! Бу нима (сир) эди ва у ер қаер эди ва ул зот ким эди?...»

Шайх айтди: «Ул ер бани Исроилнинг Тих чўли эди ва ул эр Қутб ул-мудор эди, ёнидагилар эса қирқ танлар – чилтанлар эди!». «Мунча қиска вақтда ул ерга қандай бориб келдик?» – дедим. Шайх айтди: «Эй Або Бакр! Олиб боровчи Аллох таоло бўлгач, етмоқ осондир! Бу ишнинг қандайлиги билан сенинг нима ишинг бор? Сенинг ишинг етмоқдир, (тафсилоти-ни) сўрамоқ эмас!...»

* * *

Нақлдирки, ҳазрат Шайх айтади: «Нафсимни тоатга келтирмоқ учун у билан кўп олишдим. Унга бас келолмадим. Ўзимдан ноумид бўлдим. Дедимки: «Магар Ҳақ таоло бу нафсни дунё ва дўзах учун яратдими? Дўзахни қандай тўйдирсам экан?» – деб Жайхун дарёси бўйига бордим. Бир кишига: «Менинг қўл-оёғимни боғлаб дарёга ташлагин», – дедим. У қўл-оёғимни боғлаб, ўтиб кетди. Сўнг бир томонга қараб йиқилдим ва ўзимни сувга ташладим. Мақсадим ғарқ бўлиш эди. Лекин сув урилиб, қўлимни ечиб юборди ва бир тўлқин гупуриб келиб, мени қирғоққа чиқариб ташлади. Яна ўзимдан умид уздим. Дедимки: «Субҳоналлох! Бир нафсни яратибсанки, на жаннатга ярайди, на дўзахга!»

Мен ўзимдан умидимни буткул узган шу соатда, шу соатнинг баракоти билан, менинг сиррим кашф бўлди! Мен ўзимга лозим нарса нима эканини кўрдим ва шу соатда ўзимдан ғойиб бўлдим. Кейин то умрим борича ўшал соатнинг баракоти билан яшадим».

Нақлдирки, Шайхнинг шогирди баён қилади: «Бир куни ҳазрат Шайх ўзи тасниф этган асарлардан бир қанча жузъи-

ни менга берди-да: «Бунни олиб бориб Жайхунга ташлагин», – деди. Асарларга қарасам, ҳаммаси латойиф ва ҳақойиқ – латиф ва ҳақиқатга кон жузлар экан. Ташлашга кўнглим бормади. Келтириб уйга қўйдим. Шайхга эса: «Дарёга ташладим», – дедим. «Ташлаганда нимани кўрдинг?» – деди Шайх. «Ҳеч нарсани», – дедим. «Унда ташламабсан, бор, ташла!» – деди. Ўйланиб қолдим. Бир мушқулим иккита бўлди: биринчиси – нима учун жузларни сувга ташлайди? Иккинчиси – бунда қандай фавқулодда ҳол зоҳир бўларкин?..

Қайтиб бориб, асар жузларини Жайхунга ташладим. Кўрдимки, Жайхун суви иккига ажралди ва ўртасидан қопқоғи очик сандик пайдо бўлди. Жузлар шу сандикка бориб тушди-ю, қопқоғи ёпилди. Сўнг Жайхун суви ўз ҳолига қайтиб, оқишда давом этди. Бу ҳолдан ҳайратда қолдим. Ҳазрат Шайхнинг хизматига қайтиб келганимда, Шайх: «Энди ташлабсан», – деди. Мен дедимки: «Эй ҳазрат Шайх! Аллоҳ таолонинг иззати ҳақи, бу сирни менга билдиринг!» Шайх айтди: «Бу тоифага (яъни тасаввуф тоифасига) оид бир асар тасниф этган эдимки, унинг ҳақиқатини англамоқ – уни кашф ва идрок этмоқ ақллар учун мушқул эди. Биродарим ҳазрат Хизр алайҳиссалом уни мендан сўради, бояги сандикни эса унинг фармони билан бир балиқ келтирган эди. Ҳақ таоло сувга амр қилди, энди у сандикни Хизр алайҳиссаломга элтади!..»

* * *

Нақлга кўра, бир дафъа ҳазрат Термизий ёзган барча китобларини сувга ташлади. Хизр алайҳиссалом уларнинг ҳаммасини олди ва Шайхга келтириб берди. Дедик: «Ўзингни бу ишга машғул қилма!»

Шайхнинг ўз сўзидирки, деди: «Ҳаргиз, менинг номимга нисбат берсинлар, деган ўйда бирор жузъ асар тасниф этмадим. Лекин вақт (маънавий ҳол) жўшиб, мени сиқувга олганида, китоб таснифлар қилиш билан тасалли топар эдим...»

Шайхнинг: «Ҳаётимда бир мингу бир марта Аллоҳ таборак ва таолони туш кўрдим», – деган сўзи нақл қилинади.

Нақлдирки, Шайхнинг замонида бир улуг зоҳид бор эди. У доим Ҳаким Термизийга эътироз қилиб, уни инжитар эди. Ҳаким Термизийнинг дунёда бор-йўғи битта тор кулбаси бор эди, холос. Унинг ҳам эшиги йўқ эди. Шайх ҳаж қилиб, Ҳижоз сафаридан қайтиб келганида, кўрдик, кулбасига бир она ит кириб жойлашиб, болалаб ётган экан. Итни чиқариб юборишга кўнгли бормади. Шояд, ит ўз ихтиёри билан болаларини олиб чиқиб кетса деб, Шайх кулбасига саксон марта келиб кетди. Ўша кеча ҳалиги зоҳид Ҳазрат Пайғамбар солалллоҳу алайҳи ва салламни тушида кўрди. Ҳазрат Пайғамбар алайҳиссалом зоҳидга: «Эй фалончи! Сен шундай бир зот билан довлашмоқдасенки, у бир ит учун саксон марта имдод кўрсатди! Бор, агар абадий саодатни топмоқчи бўлсанг, унинг хизмат камарини белингга боғла!» – деб буюрдилар... Ул зоҳид Ҳаким Термизийнинг саломига алик олишга ҳам ор қилар эди. Шундан сўнг қолган бутун умрини Шайхнинг саодатли хизматида ўтказди.

Нақлдирки, Шайхнинг аҳлу аёлидан сўрадилар: «Агар Шайх ғазабланса, сизлар ғазабланганини билар эдингизларми?» Улар айтдиларки: «Билар эдик. Агар бизлардан Шайхга бирор озор етса, ўша куни биз билан янада юмшокрок муомала қилар ва йиғлар эдилар. Йиғлаб, зорлик билан ёлвориб дер эдиларки: «Илоҳий, мен Сени нима иш билан ғазаблантирдим эканки, буларни менга қарши ғазаблантириб қўйдинг!.. Илоҳий, Ўзингга тавба қилдим! Буларни яхшиликка қайтар!..» – дер эдилар. Шунда биз ғазабланганларини билар эдик ва Шайхни бу балодан чиқариш учун тавба қилар эдик...»

Ҳазрат Термизий Хизр алайҳиссалом билан бир қанча вақт кўриша олмади. Кунларнинг бирида жория гўдакнинг кийимларини ювган, тоғора нажосат ва бавл сувига тўлганди. Шайх покиза либосларини кийиб, пок салласини ўраб, масжидга ке-

таётган эди. Магар жория бир сабаб билан хафа бўлган ва ғазабланиб турган экан. У бояги тоғорани юқори кўтариб, ифлос сувни Шайхнинг бошидан тўкиб юборди. Шайх ҳеч нарса демади, ғазабини ичига ютди. Шунда дарҳол ҳазрат Хизр алай-хиссаломни топгани нақл қилинади.

* * *

Нақлдирки, айтадилар: у зот шунчалик адаб соҳиби эдики, ўз аҳли оиласи олдида ҳеч қачон бурун қокмаган эди. Бир киши бу гапни эшитиб, у зотни зиёрат қилишни қасд этди. Шайхни масжидда топди ва авродини – кундалик зикр вазифаларини тугатгунича кутиб турди. Шайх фориг бўлиб, масжиддан чиқди. Ҳалиги киши Шайхнинг изидан бораверди. Йўлда: «Кошки, айтилган гапларнинг рост эканлигини билсам эдим!» – деб кўнглидан ўтказди. Шайх буни фаросат билан билди-да, унга қайрилиб, бурун қокди. У киши бундан таажжубда қолди. Ўз-ўзича: «Менга айгган бояги таърифлари ё ёлғондир, ёки бу: «Улуғларнинг сирини талаб этма!» – деб Шайхнинг менга урган бир қамчисидир», деб ўйлади. Шайх буни ҳам билди ва у одамга ўгирилиб, бундай деди: «Эй фарзанд! Сенга айтган гаплари ростдир. Лекин агар бутун сирларни сенга очмоқларини истасанг, Ҳақнинг сиррини халқдан пинҳон тутгил! Чунки подшоҳларнинг сирини сақлай олмайдиган киши сирдош бўлишга лойиқ қўрилмас!..»

* * *

Нақлдирки, ёшлик маҳалида бир соҳибжамол аёл уни ўзига жалб этмоқчи бўлди. Шайх рад этди. Бир куни аёл Шайхнинг боғда эканлигидан хабар топди-да, ўзига оро бериб, ясаниб-тусаниб, ўша ерга борди. Шайх буни билгач, боғдан қочди. Аёл унинг орқасидан чопиб: «Сен менинг қонимга ботиш учун югурыпсан!» – деб чақириб, фарёд қилар эди. Шайх қайрилиб қарамади. Баланд деворга етди, девордан ошиб ўтиб кетди.

Ҳаким Термизий кексайган чоғида ўз аҳволи ва ақволини – ҳоллари ва сўзларини мулоҳаза қилиб ўтирар экан, ўша воқеа ёдига тушди. Бирдан: «Ўша аёлнинг ҳолатини қондирсам,

нима бўларди? Чунки ёш эдим, кейин тавба қилардим-да!..» деган фикр хаёлидан ўтди. Сўнг шундай фикр хаёлига келганидан қаттиқ қайғуга тушди. Дедик: «Эй гуноҳга ботган нопок нафс! Қирқ йил аввал ҳали ёш эдинг, аммо хаёлингда бу фикр йўқ эди. Бас, энди қариган чоғингда, қанча мужоҳадаю курашлардан кейин, қилмаган гуноҳинг учун пушаймонлик ҳисси сенга қаердан келди?!» – деди ва андуҳларга ботиб, мотам тута бошлади. Шу фикр туфайли роса уч кун мотам тутди. Уч кундан кейин ҳазрат Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва салламни тушида кўрди. Ҳазрат Расулulloҳ алайҳиссалом дедиларки: «Эй Муҳаммад ибн Али! Бас, ғамгин бўлма! Бу фикр сенинг ҳаётингда орқага қайтиш бўлганидан эмас! Балки сендаги бу фикр шундан эдики, бизнинг вафотимиздан кейин орадан бошқа бир қирқ йил ўтди ва бизнинг муддатимиз дунёдан янада узоклашди, биз ҳам янада узоклашдик. Сенда ҳеч қандай айб йўқ ва сенинг ҳолатингда ҳам ҳеч қандай қусур йўқ. Сенинг бошингга тушган бу нарсa бизнинг дунёдан ажралганимиз муддати узайганидандир, асло сенинг сифатинг нуқсонга учраганидан эмас!..»

* * *

Нақлдирки, Шайх айтибдир: «Бир гал бемор бўлдим ва кўпгина авродим – зикру дуо вазифаларим бажарилмай қолди. Ўз-ўзимга: «Во дариғ! Мендан қанча хайрот – яхшиликлар келишига сабаб бўлган танисихатлигим ўтиб кетди!» – дедим. Шунда хотифдан бир овоз эшитдимки, «Эй Муҳаммад ибн Али! Сен нечук бу сўзни сўзладинг! Сен қиладиган иш Биз қиладиган ишга асло ўхшамайди. Сенинг ишинг фақат хато ва ғафлатдир. Бизнинг ишимиз эса фақат сидқу тўғрилик бўлгай!» – дейилди. Бу сўздан пушаймон бўлиб, тавба қилдим...»

Яна Шайхнинг сўзидирки, айтмиш: «Бир киши кўп риёзат чекса ва кўп зоҳир адабларни бажо келтирса ва унда таҳзиби ахлоқ – ахлоқий покланиш ҳосил бўлиб, Аллоҳ таоло ато этган нурларни ўз кўнглида топса ва бу сабаб билан кўнгли фараҳ топиб, очилиб, кўкси кенгайса ва ундан кейин унинг нафси тавҳид фазосига ўтса ва бундан шодланса, ана шундан сўнг, шубҳасиз, у ўша нуқтада узлатни тарк этади ва энди сўз айта

бошлайди, бу йўлда ўзида юз берган футухотни шарҳ этишга киришади. Ана шунда халқ, унинг сўзлари ва ғайбдан етган футухоти сабабли унга иззат-икром кўрсатиб, уни эъзозлай бошлайди, уни улуғ санайди. Бас, ана шу ўринда нафс қониқиш ҳосил қилади ва худди бир арслондек унинг ичидан ирғиб чиқиб, энди бўйнига миниб олади. Ўз мужоҳадаларининг ибтидосида унда пайдо бўлган лаззатлар (ва маънавий завқлар) энди ёйилади. Бунда нафс худди бир сапчиб тўрдан қутулган ва дарёга шўнғиган балиққа ўхшайдики, энди унинг олдини зинҳор тўр билан тўсиб бўлмайди. Тавҳид фазосига етган нафс энди аввалгидан кўра минг карра тубанроқ ва маккорроқ бўлади. Чунки аввал у боғланган эди, энди эса ечилди ва озод бўлди. Чунки аввал у башарият торлигидан ўз феъл-атвори олатини ясаб олган бўлса, энди эса тавҳид кенгликларидан ўз олатини тузиб олади. (Яъни аввал инсонлик доирасида унинг ёмон ишлар қилиш имконияти чекланган бўлса, энди тавҳид кенгликларида нафснинг ёмон ишлар қилиш соҳалари ҳам кенгайди). Бас, ҳеч қачон нафсдан эмин бўлма ва қулоғингни сергак тут, ана шунда нафс устидан зафар топгайсан. Ва биз билдирган офатдан ҳазар қил, чунки шайтон ичкарида ўрнашиб олган...»

Яна Мухаммад ибн Али Ҳаким ат-Термизий ушбу воқеани нақл этади: «Одам алайҳиссалом билан Ҳавво (Ер юзига туширилганларидан кейин) тавбалари қабул бўлиб, бир-бирлари билан топишдилар. Сўнг бир куни ҳазрат Одам алайҳиссалом ишга кетди. Шунда иблис Ханнос исмли боласини олиб, Ҳаввонинг олдига келди.

«Менинг зарур ишим чиқиб қолди, қайтиб келгунимча боламга қараб тургин», – деди. Ҳавво қабул қилди. Иблис кетди. Ҳазрат Одам қайтиб келгач, болани кўриб: «Бу ким?» – деб сўради. «Бу иблиснинг боласи, уни менга топшириб кетди», – деди Ҳавво. Шунда Одам: «Буни нечун қабул қилдинг?» – деб Ҳаввога маломат қилди, ғазабланди. Сўнг болани ўлдирди, парча-парча қилиб, ҳар бир парчасини дарахтнинг шохларига осиб-осиб ташлади. Кейин кетди. Иблис қайтиб келди. «Менинг болам қани?» – деди. Ҳавво бўлган воқеани билдирди ва: «Боланг парча-парча қилинди ва ҳар бир парчаси дарахт

шохларига осиб ташланди», – деди. Иблис: «Ханнос!» – деб овоз бериб боласини чақирган эди, ҳалиги парчалар бирикиб, тирилиб, иблиснинг олдига келди.

Бошқа бир гал иблис келиб, яна Ҳаввога: «Менинг бошқа бир зарур ишим чиқиб қолди, боламни қабул қилиб, унга қараб турсанг», – деди. Ҳавво қабул қилмади. Аммо иблис ялиниб-ёлвориб, яна қабул қилдирди. Сўнг иблис кетди. Одам қайтиб келди. Болани кўриб: «Бу нима?» – деди. Ҳавво аҳволни билдирди. Одам Ҳаввони койиб, уришиб, ранжитди: «Билмадим, бунда не сир борки, менинг буйруғимни бажармайсан-у, Аллоҳнинг душмани бўлган шайтоннинг сўзини тутасан, унинг гапларига ишонасан!..» – деди. Сўнг тагин болани ўлдирди, оловда ёндирди. Кулининг ярмини денгизга ташлади, қолган ярмини шамолга совурди. Яна ишига кетди. Иблис яна қайтиб келиб, боласини талаб қилди. Ҳавво аҳволни билдирди. Иблис овоз бериб: «Ханнос!» – деб боласини чақирди. Унинг куллари яна бирикиб, тирилиб, иблиснинг олдига келиб ўтирди.

Шундан сўнг яна бошқа бир гал иблис келиб, Ҳаввога: «Боламни қабул қил!» – деб ҳар қанча ялиниб-ёлворса ҳам, Ҳавво унамади. «Одам мени ҳалок қилади!» – деб қабул қилмади. Сўнг иблис қасамлар ичиб, ҳийла-найранглар билан яна қабул қилдирди. (Аёл киши яхши сўзнинг гадоси бўлади, сўзловчи иблис бўлгач, қандай қабул этмасин!) Иблис кетди. Одам келди. Яна ўшани кўргач, дарғазаб бўлди ва:

– Аллоҳ биладики, энди бизга не бўлур! Бизга яна неки келса, ул Аллоҳ душманининг ўчидан келур. Сен шайтоннинг сўзига кирасан-у, менинг сўзимга кирмайсан! – деди. Одам ғазбланиб, Ханносни сўйди, гўштини парчалаб, ўчоққа солиб пиширди, ярмини ўзи еди, ярмини Ҳаввога едирди. Айтадиларки, охирги марта иблис Ханносни бир кўзичок сифатида келтирган эди. Иблис тагин қайтиб келиб, боласини талаб қилди. Ҳавво воқеани билдириб: «Уни пишириб, қовурдоқ қилдик, ярмини мен едим, ярмини эса Одам еди!» – деди. Шунда иблис: «Менинг мақсадим шу эди! Қасдим Одамнинг ичига кириб олиш эди! Бас, энди мақсадим ҳосил бўлди: Одамнинг кўксига кириб жойлашиб олдим!» – деди. (Турли васвасалар-

ким, Одам боласининг кўнглига келар, ҳаммасини Ханнос қилар!) Чунончи, Аллоҳ таоло Ўз муқаддас каломида: «Ханносиллазий йувасвису фий судуриннос, минал жиннати ваннос! [«Ўзи жин ва инсонлардан бўлган, инсонларнинг кўксига васваса соладиган Ханноснинг ёмонлигидан паноҳ беришини сўраб, Аллоҳга илтижо қиламан!» – дегил» («Ан-Нос» сураси, 5–6-оятлар)], – деб эслатган нарса ана шудир.

Ҳаким Термизийнинг ҳикматли сўзлари

«Ҳар кимнинг зотида нафсоний сифатларидан бир сифат қолган бўлса, у худди мукотаб қулга ўхшар: агар унинг бўйнида бир дирҳам қарзи қолган бўлса, у озод бўлмас ва шу бир дирҳамнинг кули бўлур. Аммо озод қилинган қулнинг зиммасида ҳеч нарса қолмас, у мажзуб кишига ўхшар: Ҳақ таоло Ўзига жазб айлаган вақтда уни нафснинг қуллигидан озод қилган бўлур, у нафсоний сифатлардан йироқлашган бўлур. Бас, ҳақиқий озод киши улдирки, Аллоҳ таоло Қуръони каримда сифатини айтмишдир: **«Аллоҳ Ўзи хоҳлаган кишини Ўз тарафига тортиб олур, ижтибо этар ва Ўзига йўналган кишини – ижобат аҳлини Ўзи тарафига ҳидоят қилур»** (Шўро сураси, 13-оят).

Ижтибо аҳли мажзуби Ҳақ бўлган – Аллоҳга жазб этилган кишилардир. Ҳидоят аҳли эса инобат билан – Аллоҳга қайтиш билан Унга борадиган йўлни излаб топган тоифадир».

* * *

«Мажзуб учун турли манзиллар бор, чунончи, улардан баъзилари нубувват (пайгамбарлик) манзилининг сулсига (учдан бирига) етгайлар, баъзилари ярмига, баъзилари ярмидан кўпроғига етгайлар. (Аммо охирига етмаслар). Бу манзиллар ортиб боргай ва, ниҳоят, мажзуб шундай бир манзилга етгайки, унинг нубувватдан оладиган насиби бошқа барча мажзублар оладиган насибдан кўра кўпроқ бўлгай. Шунда у Хотам ул-авлиё – барча авлиёларнинг энг улуғи бўлгай. Чунончи, Ҳазрат Муҳаммад Мустафо соллаллоҳу алайҳи ва саллам бар-

ча пайғамбарларнинг улуғи эдилар ва нубувват – пайғамбарлик у зот билан яқунланди, муҳрланди.

Ул Хотам ул-авлиё дейилган мажзуб Маҳдий бўлиши мумкин. (Солиҳ мўминларда пайғамбарлик нишони бордир). Агар киши: «Авлиёнинг нубувватдан насиби қандай бўлади?» – деб сўраса, айтамик, Ҳазрат Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва саллам: «Иқтисод (мўтадиллик), яхши бир ҳидоят ва гўзал ахлоқ пайғамбарликнинг йигирма тўрт жузъидан бир жуздир» деб марҳамат қилганлар. Бас, мажзубда мўтадиллик ва яхши ҳидоят бўлмоғи лозим. Ҳазрат Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва саллам айтдиларки: «Яхши туш пайғамбарликнинг (қирқ олти жузъидан) бир жузъидир». Зеро, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам жанобимиз пайғамбарлик муддатини олган йигирма уч йилнинг олти ойида илоҳий амрларни туш орқали қабул қилиб олганларини айтганлар. Олти ой эса йигирма уч йилнинг қирқ олти жузъидан бир жузъидир». Бошқа бир ўринда эса Ҳазрат Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам айтадилар: «Қимқи ҳаром (топиб олинган ёки ноҳақ йўл билан олинган) бир дирҳамни эгасига қайтариб берса, у пайғамбарликдан бир даража топган бўлур». Бас, ана шу хислатларнинг ҳаммаси мажзубда бўлмоғи керак».

* * *

«Авлиёнинг энг тўғри аломати шулдирки, у асл илмлардан сўзлагай». «Асл илмлар қандай бўлади?» – деб сўрадилар. Ҳаким Термизий айтдики: «Ибтидо илми, мақодир илми, аҳду мийсоқ илми ва ҳуруф (ҳарфлар) илми. Ҳикматнинг асл асослари ана шулардир. Уламонинг ҳикмати шулдир. Бу илм авлиёларнинг улуғларида зоҳир бўлди. Бу илмни авлиёлардан шундай зот қабул қила оладики, унинг валийлигидан шайтонга ҳеч насиба йўқдир!»

* * *

«Авлиёлар суи хотимадан кўрқадиларми?» – деб сўрадилар. Шайх жавоб бериб айтди: «Ҳа, албатта, кўрқадилар. Лекин бу кўркув хатарот тарзидаги кўркувдир. Чунки Аллоҳ таоло Ўз дўстлари учун яхши ҳаётни қоронғи қилишни асло хоҳламайди».

* * *

Унинг зикри билан шундоғ машғул бўлиш керакки, Ундан бирор нарса сўрашга имкон қолмасин. Бу шундай бир улуғ мақомдирки, бунини балъамийлар асло англамас». «Балъамийлар қайси қавм?» – деб сўрадилар. Айтди: «Улар илоҳий оят-ало-матларга, фавқулодда ҳолларга алоқаси бўлмаган тоифадир».

* * *

«Тақво ва жавонмардлик нима?» – деб сўрадилар. Жавоб берди: «Тақво шулдирки, қиёмат куни ҳеч ким сенинг ёқангдан тутмасин. Жавонмардлик шулдирки, қиёмат куни сен ҳеч кимнинг ёқасидан тутмагил».

* * *

Яна деди: «Азиз киши улдирки, гуноҳ уни хор этмас (яъни у нафсини хор этар).

... Озод киши улдирки, тама уни қул қилмас (яъни у тамани қул этгувчи бўлур)».

* * *

Хожа улдирки, шайтонга асир тушмас.

* * *

Оқил киши улдирки, парҳезгорликни Аллоҳ учун, ҳисобни эса нафси учун қилар.

* * *

Ҳар ким тариқатга кирса, унинг маъсият аҳлига инкори қолмас.

* * *

Ҳар кимки бир нарсадан кўрқса, ундан қочгай, ҳар кимки Аллоҳдан кўрқса, Аллоҳга қочгай.

* * *

Асл мусулмонлик икки нарсадир: бири – миннатни (Аллоҳнинг неъматлари, яхшиликлари, инъом-эҳсонларини) кўрмоқ, иккинчиси (Ҳақдан) айрилиқдан кўрқмоқ.

* * *

Ҳеч бир йўқотишдан қайғуриш керак эмас, фақат ниятни йўқотишдан қайғуриш керак. Чунки бирор хайрли иш ниятсиз дуруст бўлмайди.

* * *

Кимнингки ҳиммати фақат дин учун бўлса, унинг бутун дунёвий ишлари диний ишга айлангай. Кимнингки ҳиммати дунёвий бўлса, унинг бутун диний ишлари, ҳимматининг шумлиги боис, дунёвий ишга айлангай.

* * *

Ҳар кимки зухдсиз илмдан сўзга ўтиш билан кифояланса, у зиндикликка учрагай; ҳар кимки вараъсиз нафақа билан кифояланса, у фискқа гирифтор бўлгай.

* * *

Ҳар кимки убудият (бандалик) сифатларини билмаса, у Рубубият (Парвардигорлик) сифатларини ҳеч қачон билмас.

* * *

Сен ўз нафсинг боқий бўлгани ҳолда Ҳақни танимоқ (маърифатуллоҳ соҳиби бўлмоқ) истайсанми? Ҳолбуки, нафсинг ўз-ўзини танимаса ва таний олмаса, у қандай қилиб Ҳақни таний олсин?!

* * *

Кишининг энг ёмон хислати кибрни севмоқлиги ва ишларда ихтиёр соҳиби бўлмоқлигидир. Ҳолбуки, кибр фақатгина зоти буткул беайб бўлган Зотга ярашади; ихтиёр эса илми буткул жаҳолатсиз бўлган Зотга дуруст бўлади.

* * *

Шайтоннинг бир соат ичида ҳалок қилганини юзта оч арслон бир сурув қўй ичида қила олмас. Нафсининг бир соат ичида одамга қиладиган вайронлик ишини эса юзта шайтон қила олмас.

* * *

Кишига шу биргина айби кифоя қилурки, ўзига зиёнкор бўлган нарса уни қувонтиргай.

* * *

Ҳақ таоло бандаларининг ризқини таъминлаб қўйган. Бас, бандалари таваккулни таъминлаб қўймоқлари шарт.

* * *

Аллоҳ ризқни кафолатлаб қўйиб, таваккулни фарз қилгандир.

* * *

Шундай зотни мууроқаба қилмоқ керакки, Унинг назари сендан ҳеч қачон ғойиб бўлмагай. Шундай зотга шукр қилмоқ керакки, Унинг неъматини ҳеч қачон сендан узилмагай. Хузуъни шундай зотга қилмоқ керакки, Унинг мулки ва салтанатидан ташқарига асло қадам босиб бўлмагай.

* * *

Жавонмард ул кишидирки, унинг олдида мусофир ва муқим баробардир.

* * *

Аллоҳ таоло муҳаббатининг ҳақиқати Унинг зикри билан доимий унсият (дўстлик, яқинлик) сақламоқликдир.

* * *

«Кўнгли ниҳоясиздир», – деб айтишлари дуруст эмас. Чунки ҳар бир кўнгил учун маълум бир камол нуқтаси бордир. Шу нуқтага етганда у тўхтайдди. Аммо маъно шулдирки, йўл ниҳоясиздир. Биз деймизки, бу сўзда кўнгилнинг суврати назарда тутилган. Чунки кўнгил маънода ниҳоясиздир.

* * *

«Исми Аъзам Ҳазрат Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва саллам замонларидан бошқа даврда тажаллий этмади».

ҲАЗРАТ ҲАКИМ ТЕРМИЗИЙ АСАРЛАРИДАН НАМУНАЛАР

«Наводир ал-усул фи маърифати аҳодис ар-Расул»

Бу китобни Тошкент ислом университети Исломунослик илмий тадқиқот маркази ходими Иброҳимжон Усмонов таржима қилиб, муқаддима ва изоҳлар билан «Ҳадисларнинг биз англаган ва англамаган ҳикматлари» деган номда 2006 йилда «Мовароуннаҳр» нашриётида нашр эттирган. Мазкур китобдан баъзи мавзулар жузъий таҳрирлар ила танлаб олинди.

Жаноб Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг ҳазрат Билол розийаллоҳу анҳуни асарларига ўхшатганларининг ҳикмати

Ҳазрат Абу Ҳурайра розийаллоҳу анҳу ривояти: «Кунлардан бир кун жаноб Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам Куръон тиловат қилиб ўтирган Билол розийаллоҳу анҳунинг ёнидан ўтиб қолдилар. Ҳазрат Билол розийаллоҳу анҳу гоҳ у сурадан, гоҳ бошқа бир сурадан тиловат қилар эдилар. Кейин (жаноб Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламга қараб): «Яхшисини яхшиси билан аралаштиряпман», – дедилар. Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам унга қарата: «Сураларни ўз кетма-кетлигида ўқи», – дедилар. Сўнгра: «Билол гўёки кундузи ширин ва аччикни (гўё шираларини) еб, кечкурун эса шуларнинг барини ширин қилиб чиқарадиган асарларига ўхшайди», – дедилар.

Асарлари шу ишга буюрилган. Унинг ризқи ширин ва аччик нарсаларда белгиланган. Зеро, ширин нарсаларда шифо ҳам, дард ҳам бўлганидек, аччикда ҳам шифо ва дард бор. Асарлари

ана шу икковини бир ерга жамлашга буюрилган, шунда шифо дард билан, дард шифо билан аралашиб, мўътадиллашиб, зарари кетади ҳамда шифога айланади.

Аллоҳ таоло деди (оят маъноси): «(Эй Расулим!) Раббингиз асаларига бундай ваҳй қилди (ички оламига илҳом билан жойлади)¹: «Тоғлардан, дарахтлардан ва (одамлар сизлар учун қурган) чордоқлардан² (чиройли) инлар куриб ол»³ («Наҳл» сураси, 68-оят).

Шунинг учун асалари Аллоҳга итоат этиб, ўзига кўрсатилган жойларни маскан тутати, зикр этилган жойлардан ризкини теради. Маълумки, аччиқ мевани барча жонзот ва жониворлар ёқтирмайди. Асалари одамзотга мусаххар қилинган – унга бўйсундирилиб, унинг хизматига бериб қўйилган, у ўзига белгиланган ризқни хоҳ тотли бўлсин, хоҳ у аччиқ бўлсин, итоат билан қабул қилади. Яйловдаги ҳайвонларга разм солсанг, тиканли ўсимликлардан ўзларини олиб қочади, қанотли жонзотлар кўпам меваларга яқинлашавермайди. Асаларига эса барча мевалар ризқ қилиб берилган, аччиғи ҳам, тотлиси ҳам, яхшиси ҳам, ёмони ҳам. У ўзига буюрилган жойдан маскан тутати, у ерда уячалар барпо этади, унинг еган нарсасидан Аллоҳ одамларга шифо қилиб беради. Барча меваларнинг нафи-фойдаси бўлгани учун Аллоҳ таоло асаларига уларни истеъмол қилишни амр қилди. Шу билан у барча фойдани еган нарсасида жамлайди. Асалари Аллоҳнинг амрига бўйсуниб, шахватини – ўз нафсоний истакларини тарк этади ҳамда яхши ва ёмон мева унинг наздида бир хил бўлиб қолади. Шунда бу емиш Аллоҳ учун истеъмол қилинган бўлади, ўз нафси учун эмас. Асалари Аллоҳ учун егулигида ўз нафсини тийгани сабабли, унинг ичидаги еган нарсалари лаззатли бўлиб қолади ҳамда одамлар-

¹ Бу маълумот унинг ички хиссиётига Аллоҳ томонидан жойланди.

² Чордоғ – устки том билан остки том оралиғи ёки шипнинг оралиғи, ёки асалари учун қурилган сандиқлар.

³ Ояти каримада кўрилганидек, асаларининг асал қиладиган гулни билиши, топиши, ҳатто унинг учун жуда узоқларга кетиши бир савқи табиий эмас, балки илоҳий илҳом натижасидир. Аллоҳга ишонганлар бунга ҳам ана шундай деб ишонадилар.

нинг дардларига давога айланади. Бас, ҳадиси шарифга кўра, сигирнинг сути шифо, гўшти эса дард бўлади. Чунки у барча ўт-ўлан ва дарахт баргларида тановул қилади. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам дедилар: «Сизлар сигир сутини истеъмол қилинглар, чунки у барча дарахт баргларида ёйди».

Ҳазрат Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва саллам: «Сигирнинг сути даво, ёғи шифо, гўшти эса дарддир», – дедилар. Сутининг шифо эканлиги унинг турли ўт-ўлан ва дарахтлар баргларида ёйишидан, гўшти дард эканлиги эса унинг ютоқиб, очкўзлик билан ёйишидандир. Сигир Аллоҳнинг амрига бўйсуниб, асаларига ўхшаб аччиқ ва ширини аралаштириб ёйди, аммо унга Аллоҳ томонидан илҳом (вахий) келмагани учун ахлатхоналардан, ифлос ерлардан ҳам озуқаланади. Шу боис унинг гўшти дард бўлади. Сути эса турли ўсимлик ва баргларида аралаштириб истеъмол қилганидан шифо бўлади. Очкўзлик билан истеъмол қилгани сабабидан эса гўшти бебаракадир. Ҳар қандай бебарака нарсаси бу дунё ва охирада дарддир.

Асалари эса Парвардигорининг илҳоми билан Унга итоат этиб, Аллоҳ учун аччиқ ва тотли нарсаларни егани учун, унинг асали шифо бўлди. Шу сабабдан ҳам жаноб Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам асаларини ўлдиришни ман этдилар, зеро, унинг хилқатида энг афзал хислатлар намоён бўлган.

Одамзот ҳам худди шундай, агар у Аллоҳ учун нафсини тийса, очкўзлик хусусиятини тарк этса, ўзи яхши кўрган ва ёмон кўрган ишларига бир хил муносабатда бўлса, унинг ёмон кўрган ишлари ҳам яхшига айланиб кетади, унинг сўзлари, феъл-атвори гуноҳкорлар учун, атрофдагилар учун шифо бўлади.

Ҳазрат Билол розийаллоҳу анҳунинг асаларига ўхшатилиши эса, у Куръон тиловат қилганда раҳмат оятларини, Жаннат васфи келган оятларни, яъни нафсига хуш келувчи оятларни ўқир эди. Шунда Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам унга оятларни кетма-кет, тартиб билан ўқишни буюрдилар. Аллоҳ таоло ўз бандаларининг давосини, ҳожатларини билди. Агар хоҳлаганда эди, У оятларни турига қараб, тасниф қи-

либ, алоҳида-алоҳида килич туширган бўлар эди. Лекин Аллоҳ уларни [рахмат ва ваъид (қўрқитув) оятларини] аралаштириб туширди, токи қалбларга таъсир этсин.

Оятларнинг тартиби ҳикматини анбиё ва авлиёлардан бошқа ҳеч ким тушунмайди (уларга Аллоҳнинг саломини бўлсин). Қалби ва ақли нафс гирдобиди бўлганлар унинг тартиб ва низомига идрок эта олмайдилар. Унинг низоми эса ҳар қандай донишманд ва мутафаккирни ожиз қолдиради. Мана шу тартиб-низомда ажойиботлар мужассам. Ҳазрат Билол розийаллоҳу анҳу ана шу нарсани идрок этишдан ожиз бўлиб, ўз нафсига хуш келувчи, Аллоҳнинг бандаларига раҳмати ҳақидаги оятларнигина тиловат қилаётганини кўрган Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам Раббул Изза нозил қилган тартибда ўқишга буюрдилар, зеро, У бандаларнинг шифоларини билгувчидир. Аллоҳ таоло Қуръонни «диллардаги нарсаларга шифо»¹ деб атади. Чунки дилда нафс дардлари – шахватлар бор, Аллоҳ таолонинг мавъизалари мана шу дардларни кетказувчидир. Билол розийаллоҳу анҳу кундузи аччиқ ва тотли нарсаларни еб, кечкурун барчасини ширинга айлантирадиган асаларига ўхшатишга каби, мўмин ҳам ваъда (рахмат ва мағфират ҳақидаги) оятини ўқиса, қалби ором олади, сўнгра ваъид (азоб ва жазо ҳақидаги) оятларини ўқиса, қалби чилпарчин бўлади. У Аллоҳдан умид ва қўрқув орасида қолади. Бири тотли, бири аччиқ. Сўнгра у Раббисининг раҳматига умидвор бўлиб, кўнгли таскин топади ва барчаси ширинга айланади.

Аллоҳ таоло деди (оят маъноси): «Ундан (Қуръондан) Раббисидан қўрқадиганларнинг баданлари титрар, кейин танлари ва қалблари Аллоҳнинг зикри учун юмшар» («Зумар» сураси, 23-оят).

Ваъиддан қалблари даҳшатга келиб, баданлари титраб кетади. Бу бир қанча муддат давом этади. Сўнгра Раббисининг саховатли, раҳмли, меҳрибон эканини англаб, баданлари ва

¹ «Юнус» сураси, 57-оят (маъноси): «Эй инсонлар! Раббингиздан сизларга бир насиҳат, диллардаги нарсаларга (ёмон туйғулар, шахват, ботил ақидалар, дард ва қийноқларга) шифо ҳамда мўминларга (тўғри йўлни кўрсатувчи) ҳидоят ва раҳмат (бўлган Қуръон) келди».

қалблари Аллоҳнинг зикрига юшаб, хотиржам бўлади, нафслари ором олади, баданлари юмшайди. Агарда ваъда оятларини ўқиса, умидвор бўлади, ваъидни ўқиса кўркувга тушади. Сўнг-ра Аллоҳнинг беҳад меҳрибонлигини ўйлаб, кўнгли хотиржам бўлади, худди аччиқ ва тотлини еб, сўнг-ра барчасини ширинга айлантирадиган асаларига ўхшаб қолади.

Ўнг томоннинг фазилати ҳақида

Ҳазрат Абу Ҳурайра розийаллоҳу анҳу ривоятлари: жаноб Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва саллам дедилар: «Сизлардан ким оёқ кийим кийса, ўнг томондан бошласин. Ким оёқ кийимини ечса чап томондан бошласин. Ўнг томон биринчи кийилиб, охири ечиладиган бўлсин».

Ўнг томон Аллоҳнинг суйгани ва нарсалар ичида ихтиёр этганидир. Жаннат аҳли қиёмат куни Аршнинг ўнг томонида бўладилар ва уларнинг китоблари ҳам ўнг томонларидан берилади. Тарозидаги яхшиликлар палласи, яхшиликларни ёзувчи фаришталар ҳам ўнг томонда бўлади. Жаноб Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам Аллоҳ ихтиёр этгани учун ҳар бир ишни ўнгдан бошлар эдилар. У зот сув ичсалар, аввал ўнг томонда турганларга узатар эдилар.

Бир куни у зот (соллаллоҳу алайҳи ва саллам) сув ичдилар ва ҳазрат Абу Бакр (розийаллоҳу анҳу) чап томонларида, бир аъробий эса ўнг томонларида эди. Сувни ичиб бўлгач аъробийга: «Аввал кексаларга узатишимга рухсат берасанми?» – дедилар. Аъробий: «Сизнинг бундай марҳаматингизни ўзимдан бошқа ҳеч кимга афзал кўра олмайман», – деди. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам сувни аъробийга узатдилар.

Илова. «Саҳиҳи Бухорий»дан:

5620. Саҳл ибн Саъд разияллоҳу анҳу ривоят қиладилар: «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламга мева шарбати келтиришган эди, ундан ичдилар. Шунда ул зотнинг ўнг томонларида бир йигит ва чап томонларида кексалар ўлтиришган эди. Жаноб Расулуллоҳ йигитдан: «Аввал анави кексаларга узатсам, рухсат берасанми?» – деб сўрадилар. Йигит: «Аллоҳ таоло

хаки, ё Расулуллоҳ, сиздан тегадиган насибамдан воз кечмайман!» – деди. Шунда Жаноб Расулуллоҳ унинг қўлини чимчилаб қўйдилар»

Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам масжидга кирсалар, ўнг оёқлари билан кирар, масжиддан чиқсалар ёки оёқ кийимларини ечсалар, чап томондан бошлар эдилар. Токи ўнг оёқлари масжиддан охири бўлиб чиқсин.

Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам Аллоҳ таолонинг тадбирини ҳар бир ишда, ҳатто уловдан тушганларида, оёқ кийим кийганларида ва соч олдириб, тирноқ олганларида ҳам қўллар эдилар. Ҳазрат Анас розийаллоҳу анҳу дедилар: «Жаноб Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам шайтонга тош отиб, қурбонликларини сўйиб бўлганларидан кейин сартарошга бошларини тутиб: «Ўнг тарафидан бошлаб олавер», дедилар. Кейин олинган сочни Абу Талҳа розийаллоҳу анҳуга бердилар. Сўнг чап қисмини олдирдилар ва уни ҳам Абу Талҳага бериб: «Саҳобаларга таркатиб юбор», – дедилар.

Ҳазрат Ибн Умар розийаллоҳу анҳу ривоят қиладилар: Жаноб Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам дедилар: «Сизлардан ким таом еса, ўнг қўли билан есин. Ким ичимлик ичса, ўнг қўли билан ичсин».

... Хабарда келишича: «Қиёмат кунда жаннат Аршнинг ўнг томонида, дўзах эса чап томонида бўлади. Тарози келтирилиб, Аллоҳнинг ҳузурига қўйилади. Яхшиликлар палласи Аршнинг ўнг томони – жаннат рўпарасида, ёмонликлар палласи Аршнинг чап томони – дўзах рўпарасида бўлади. Аллоҳ таоло айтади (оят маъноси):

Ўнг томон аҳли – не (саодат)дир у ўнг томон аҳли(нинг мукофоти)? («Воқеа» сураси, 27-оят).

Чап томон аҳли эса – не (бадбахт)дир у чап қўл аҳли! («Воқеа» сураси, 41-оят).

Жаъфар ибн Касир ҳазрат Али (карромаллоҳу ваҷҳаҳу)дан ривоят қилди: «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам фарз намозини ўқиганларидан кейин чап томонга сурилиб, хоҳлаган-

ча нафл намоз ўқир эдилар. Саҳобаларга ҳам (фарз номозидан кейин) ўнг томонга эмас, чап тарафга юришни буюрар эдилар».

Добиъа бинт ал-Микдод отасидан ривоят қилади: «Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам устун, чўп ёки шунга ўхшаш нарсага қараб намоз ўқисалар, уларнинг рўпарасида турмасдан, чап томонларида қолдираб эдилар».

Араб тилида «ўнг томон» сўзи «ямийн» бўлиб, у ўзида «иймон», «омонлик» маъноларини ҳам мужассам этган.

Маълум бўладикки, жаноб Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам фарз намозини адо этган ўринда нафл намозини чап томонга бориб ўқир эдилар. Бу билан Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам фарз намозидан ҳеч нарсани устун қўймас эдилар.

Абу Солиҳ ал-Ҳанафий ривоят қилдилар: «Ҳазрат Али (карромаллоҳу ваҷҳаҳу) намозда икки томонга салом берганларида, бири иккинчисидан пастроқ бўларди». Абу Солиҳдан: «Қайси бири пастроқ бўлар эди?» – деб сўрашганда, у киши: «Чап томонга берилган салом» – деб жавоб берди. Бунинг сабаби, ўнг елкадаги яхшиликларни ёзиб борувчи фариштанинг ҳаққини адо этиш ва ўнг томоннинг чап томондан афзаллигини билдириш эди.

Кимки кийим кийса ёки масжидга кирса, ўнг томондан бошлаш унинг зиммасига ҳақ бўлади. Чунки бу хайрли амалдир. Ҳар доим яхшилиқни бошлаш арафасида бўлсин ёки яхшилиқни тарқ этишда бўлсин, чапга нисбатан ўнгнинг афзаллиги намоеън бўлади. Кимки масжидга кирса, у хайр ва раҳматга ғарк бўлади, шу раҳматга ўнг қадамини аввал қўяди. Агар масжиддан чиқса, раҳматда кўпроқ қолиши учун ўнгни кечиктириб, аввал чап қадамини ташқарига қўяди. Демак, агар оёқ кийим кийса, уни оёққа нисбатан қўллаб, ўнгни аввал кияди. Агар оёқ кийимни ечса, чап томондан бошлайди. Вақт оз бўлса ҳам бу нарсаларга эътибор бериш лозим.

Ҳазрат Оиша розийаллоҳу анҳо ривоят қилдилар: «Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам таҳорат олишда, кийим кийишда, уловдан тушишда ва оёқ кийим кийишда иложи борица ўнг томондан бошлашга ҳаракат қилар эдилар».

Истихора одамзотнинг бахти экани

Ҳазрат Саъд ибн Абу Ваққос (розийаллоҳу анҳу) ривояти: Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам дедилар: «Одам боласининг бахти – Раббисидан истихора қилиши (Аллоҳдан марҳамат сўраб, унга ўз ишларида хайрлисини танлаб беришни умид қилиши). Одам боласининг саодати – Аллоҳнинг белгилаган тақдирига рози бўлишидир».

Ҳар ишда Аллоҳдан истихора (хайрлисини танлаб беришни) сўраш, банданинг ўз қисматини Раббисига топширишидир. Зеро, У бандасининг тақдирини уни яратишдан олдин белгилаб қўйган. Аллоҳ таоло ҳазрат Довуд алайҳиссаломга (ҳадиси кудсийда): «Сен ҳам хоҳлайсан ва мен ҳам хоҳлайман, барибир, Менинг истаганим бўлади», – деган.

Баъзи салаф аҳллардан (ўтган солиҳ зотлардан): Салаф аҳлининг (ўтган солиҳ зотларнинг) биридан: «Раббингни қандай деб биласан?» – деб сўралди. Деди: «Ҳар ишда азму қарор қилишни тарк этаман».

Одамзот ўйлайди, чора-тадбирларини кўради, азму қарорга келади, аммо Аллоҳ таолонинг тадбири буларнинг барчасини бекор қилади, у ўйлаган, қарор қилган нарсаларини барбод қилади. Ақл эгалари ўз хоҳиш-иродалари Аллоҳнинг иродаси олдида беҳуда бўлишини англаб, ўз иродалари ва фикр-ўйларини тарк этиб, барча ишларини Аллоҳга топширадилар ҳамда Аллоҳнинг тадбирлари ва ҳукмларини мушоҳада қилиб, натижасини кутадилар. Агар улар бир масалага тўқнаш келсалар: «Аллоҳим, бизга Ўзинг хайрлисини танлаб бер», – дейдилар. Мана шу банданинг бахт-саодатидир. Аллоҳ таоло танлаб, ихтиёр этган нарсасига банда рози бўлади, бу нарса унга мувофиқ келиш-келмаслигидан қатъи назар. Бошқа бир банда эса истихорани тарк этди, агар у ўйлаган ишларига Аллоҳнинг тадбири ва тақдирини келмас, ғазаби қайнади, сикилди, бе-сабр бўлди, нафаси қайтди, лекин ундан нарига ўта олмади, нафсида ҳўрлиги келди.

Истихоранинг қандай адо этилиши ҳазрат Жобир розийаллоҳу анҳу ривоят қилган ҳадисдан маълум бўлади: «Расу-

луллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам Қуръонни ўргатганлари каби, ҳар бир ишда истихора қилишни ўргатар эдилар. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам дедилар: «Сизлардан қай бирингизни бир иш ташвишга солса, фарз бўлмаган икки ракат намоз ўқисин, сўнгра ушбу дуони ўқисин: «(Маъноси: «Аллоҳим! Мен Сенинг илминг билан Сендан яхшилик сўрайман. Сенинг қудратинг билан Сендан куч-қудрат сўрайман. Сенинг улуғ фазлинг ҳурматидан сўрайман. Сен ҳар нарсага қодирсан, мен эса қодир эмасман. Сен билгувчисан, мен эса билмайман. Сен ғайб синоатларини билгувчисан. Аллоҳим, агар мана шу ишим диним, ҳаётим ва оқибатим (охиратим) учун хайрли бўлса, мени унга қодир қил ва уни менга осон қил. Сўнгра менга ундан барака бер. Агар мана шу ишим диним, ҳаётим ва оқибатим (охиратим) учун хайрсиз бўлса, уни мендан, мени ундан йироқ қил. Қаерда бўлса ҳам, менга яхшиликни насиб эт ва мени бу яхшилик билан рози эт». Шу дуони ўқиб бўлгандан сўнг ҳожатини айтади».

Айтилдики, банда бу дунёда ўзига белгиланган манфаатли ишларга рози бўлади, аммо унга белгиланган маъсият ишларга қандай рози бўлсин! Унга жавоб берилдики, бу нарса Аллоҳнинг тақдири билан бўлади. Аллоҳ сенга илм, ақл, ҳидоят берди, сен унинг тақдирига рози бўл, тақдирингдан нолима, ўз ёмон нафсингдан ўпкала.

Аллоҳнинг авлиёлари аломатлари

Ҳазрат Ибн Аббос розийаллоҳу анҳу ривоят қилдилар: «Жаноб Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламдан: «Аллоҳнинг авлиёлари кимлар?» – деб сўрадилар. Расули Акрам жавоб бердилар: «Кўрганда Аллоҳнинг зикри ёдга тушадиган бандалардир».

Бошқа бир ривоятда эса: Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламдан: «Кимлар билан ўтириб ҳамсухбат бўлганимиз хайрли, ё Расулуллоҳ?» – деб сўрадилар. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам дедилар: «Кўриниши Аллоҳнинг зикрини ёдга туширадиган, сўзлари хайрли ишларингизни

кўпайтирадиган, амали билан сизларга охиратни эслатадиган бандалар билан».

Улар авлиёлар бўлиб, Аллоҳ таолонинг зоҳирий аломатлари уларда намоён бўлгандир. Уларда Аллоҳга қурбат кўрки, улуғворлигининг нури, ҳайбатининг ҳашамати, виқорининг шукуҳи мужассам бўлган. Авлиёларга назар солган одам улардаги малакут (Султон тасарруфи ва фаришталар олами) асарини кўрадилар. Буларнинг барчаси уларнинг қалбларидан нур олади. Чунки қалб нур манбаидир, инсоннинг юзи мана шу манбадан сув ичади. Агар қалбда ваъда (охират хушхабари) ва ваъийд (охиратдаги таҳдид) Султонининг нури жо бўлган бўлса, у нур одамнинг юзига балқиб чиқади. Бу чехрага кўзинг тушса, у сенга яхшилик ва тақвони эслатади. Қалбингга эзгулик маҳобати, Аллоҳ таолонинг амрларини билиш илми жо бўлади. Агар инсоннинг қалбида ҳақиқат Султонининг (яъни Аллоҳ таолонинг) нури жо бўлган бўлса, унинг чехраси сенга ростгўйлик ва тўғрилиқни эслатади, сени ҳақ йўлдан юришга ва ҳидоятга ундайди. Агар унинг қалбига Аллоҳ таолонинг улуғворлик, ҳашамат, куч-қудрат нури жо бўлган бўлса, у бандага назар солишинг сенга Раббининг азаматини, буюклигини ва маҳобатини эслатади. Аллоҳ таолонинг бандаси қалбига берилган нурдан унинг юзи сув ичади (нурли бўлади). Зеро, Аллоҳ таоло Қуръони каримда айтади (оят маъноси): «Аллоҳ улар(нинг юзлари)га порлоқ нур ва (дилларига) севинч-сурур бахш этди» («Инсон» сура-си, 11-оят).

Дарҳақиқат, сурур қалбга, порлоқ нур эса чехрага берилади. Банда Аллоҳ таолодан рози бўлиб, қалби сурурга тўлса, унинг қалби Аллоҳнинг нуридан ёришади, парда (тўсиқ) очилиб, қалбга кирган нурдан унинг юзи жилваланади – нурланади.

Одамлар уч тоифадир, ҳар бир тоифа ўзидаги бор нарса билан танилади:

1. Аллоҳнинг ҳаром ва ҳалол қилган нарсаларини билган уламоларда илмнинг аломатлари намоён бўлиб, улар ўзларидаги илм билан таниладилар.

2. Аллоҳнинг бандаларига юритаётган тадбирлари ҳикматини англаган ҳакимларда ҳикмат илмининг аломатлари намоён бўлиб, у билан таниладилар.

3. Аллоҳ таолони билган уламоларда Унинг нури, ҳайбати ва виқорининг аломатлари намоён бўлади. Улар Аллоҳ(нинг атоси) билан таниладилар, ана ўшалар авлиёдилар.

Ана ўшалар ҳақида жаноб Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам Абу Жухайфага бундай деганлар: «Уламолардан сўра, ҳакимларга аралаш, кубаролар билан ҳамсуҳбат бўл».

Чунки улар билан суҳбат куриш – шифо, уларни кўриш – даво. Зоҳидлар, обидлар, тақводорлар шу ном билан таниладилар, уларни «зоҳид», «муттақий» деб атайдилар. Аммо валий келиб қолса, бу каби барча фикрлар қалбдан чиқиб кетиб, унутилади, унга назар солганларнинг қалбида Аллоҳнинг зикри устун келади.

Амр ибн Жумуҳдан ривоят қилинган ҳадисда бундай дейилади: Жаноб Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам дедилар: «Аллоҳ таоло айтадики: «Авлиёлар Менинг бандаларим – яратмишларим ичида менинг суйганларимдир. Улар (бандаларга) Мени зикр қилишни эслатадилар, Мен ҳам уларни зикр қилишни (бандалар учун) ёдга соламан».

Ҳазрат Анас розийаллоҳу анҳу ривояти: «Ё Расулуллоҳ! Ҳамсуҳбат муаллим бўлишга қай биримиз энг муносиброқмиз?» – дедилар. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам дедилар: «Қараганда Аллоҳнинг зикри ёдга келадиганларингиз».

Жаноб Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам авлиёларни «Сўзлари хайрли ишларингизни кўпайтирадиган» деб васф этдилар, зеро, авлиё Аллоҳ номидан гапиради. Кўрганда Аллоҳнинг зикрини ёдга туширадиган кишининг сўзлари инсонларнинг хайрли амалларини ҳам зиёда қилади.

Нотиклар икки хил бўлади: улардан бири илм ҳақида китоблардан ёдлаб, одамларнинг оғзидан олиб олиб сўзлайди. Иккинчиси эса ушбу илмни Аллоҳдан олиб сўзлайди.

Китобларга таянган нотик ўз гапига амал қилмаса, унинг сўзлари тингловчилар қулоқларига яланғоч ҳолатда киради.

Агар бу нотик ўз гапига ўзи ҳам амал қиладиган бўлса, унинг сўзлари тўзиб кетган кийимли ярим-яланғоч холида етиб боради, чунки улар нуроний қалбдан эмас, балки ифлосланган қалбдан чиқди. Унинг иймони амалпарастлик, иззатталаблик, тамагирлик ва дунё қолдиқларига очкўзлик пардаси билан ўралган.

Аллоҳнинг номидан сўзловчи нотикнинг сўзлари тингловчиларнинг кулоқларига безанган, бекаму кўст ҳолатда кириб боради; барча парда ва тўсиқларни куйдириб юборади, чунки бу Аллоҳ таолонинг нуридир. Бу сўзлар нурга тўлган қалбдан нур ила отилиб чиқиб, эшитувчиларнинг кулоқларидан кириб бориб, қалбни ўраб олган гуноҳ ва маъсият, шахват зулмати, дунёга муҳаббат доғларини куйдириб юборади. Қалбда тавҳид нуруни жо қилади, уни ёритиб юборади. Бу ҳолат худди кул ўраб олган чўғга ўхшайди. Кул чўғнинг ҳароратини, ёруғини кетказди. Лекин шабада эсса, кулни учириб кетади, чўғ янада ёлқинланади ва уйни ёритади.

Жаноб Расулулоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам: «Амали билан сизларга охиратни эслатадиган», – дедилар. Чунки унинг амалида нур, итоаткорлик, ибодатида сидқидиллик, виқор, ҳаловат ва салобат мужассам бўлган. Чунки у ибодатини худди Раббисини кўриб тургандек адо этади. Риёкор бандаларнинг амалларида эса бу нур, бу маҳобат, бу ҳаловатни кўрмайсан. Зеро, улар Аллоҳ билан тама, кўрқув, ҳадик асосида муомала қиладилар. Ўтиқод аҳли, яъни авлиёлар шавқ, эҳтирос ва муҳаббат билан унга ибодат қиладилар. Қалблари Аллоҳга соғинч билан тўла, Унга ибодатни қалб ҳаловати, нафс ороми билан бажарадилар.

Жаноб Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам ҳазрат Авф ибн Молик розийаллоҳу анҳуга: «Агар сенинг икки кулинг бўлиб, улардан бири сенга хиёнат қилса, ёлғон сўзласа, бошқаси эса тўғри сўзлаб, хиёнат қилмаса, улардан қай бири сенга суюмлироқ?» – дедилар. «Тўғри сўзлаб, хиёнат қилмайдигани», – деди. Шунда Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам: «Сизлар ҳам Раббингиз ҳузuriда шундайсизлар», – дедилар.

Барча ишларни катталардан бошлашнинг ҳикмати

Ҳазрат Ибн Умар (розийаллоҳу анҳу) ривояти: «Жаноб Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам тишларини тозалаб бўлсалар, (мисвокни) қавмнинг каттасига берар эдилар. Сўнг-ра: «Жаброил (алайҳиссалом) катталардан бошлашимга буюрганлар», – дер эдилар».

Ҳазрат Зайд ибн Рофийъ (розийаллоҳу анҳу) ривояти: «Жаноб Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам тишларини (мисвок билан) тозалаётганларида ҳузурларига Жаброил (алайҳиссалом) ва Микоил (алайҳиссалом) кириб келишибди. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам мисвокни Жаброил (алайҳиссалом)га узатиблар. Жаброил (алайҳиссалом): «Катталардан бошланг!» (яъни «Аввал Микоил алайҳиссаломга узатинг») – дебилар. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам шундай қилдилар».

Ҳазрат Абдуллоҳ ибн Каъб розийаллоҳу анҳу ривояти: «Жаноб Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам агар мисвок ишлатсалар (ундан фойдаланиб бўлганларидан сўнг), уни ёши каттага, агар ичимлик ичсалар, қолганини ўнг томонларида ўтирган инсонга берар эдилар». Бунинг ҳикмати шундаки, ёши катта одамнинг тиши бошқаларга қараганда илгарироқ чиққан бўлади (шу билан у мисвокка кўпроқ ҳақли бўлади. Агар кимнинг ёши катта бўлса, демак, у ҳақлироқ бўлади. Бу тартиб тана аъзоларига ҳам қўлланади.

Ҳазрат Анас розийаллоҳу анҳу ривояти: Жаноб Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам дедилар: «Қай бирингиз (танасига) ёғ суртмоқчи бўлса, қошидан бошласин, (бу иш) бош оғриғини кетказди.

Қош инсон танасида чиқадиган тукларнинг аввалгисидир. Агар қандайдир бир аъзо ўз яралишига кўра мукаддам бўлса, демак, бу Аллоҳ таолонинг бандасига қўллаган тадбиридир. Банда бу тартибни сақлаши, унга риоя қилиши, Аллоҳ мукаддам қилган нарсани у ҳам мукаддам қилиши даркор. Шу билан у аъзосининг ҳаққини адо этган бўлади. Кимки ҳар бир ишида

ҳақиқатга эргашса, унинг ақли ором олади, ўткирлашади. Лекин нодонликка эргашса, ақлини чарчатади. Ақлнинг маскани бошда бўлиб, у қалбни бошқаради. Агар у ёғ суртишни қошларидан бошласа, уларнинг ҳаққини адо этган бўлади, чунки улар хилқатига кўра аввалдир. Аммо банда бу ҳақ-ҳуқуқни зое қилса, тартибга амал қилмай, кейингиларни олдинга ўтказса, илгаригагиларни орқага сурса, унинг бош оғриғи кўзгаши мумкин. Чунки ўз хатти-ҳаракатлари билан ҳақ-ҳуқуқларни поймол этиши туфайли, банда ақлини толиқтиради. Ҳар бир иш катталардан бошланиши лозим, агар банда шундай қилмаса, катталарнинг ҳурматиани жойига қўймаган бўлади. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам дедилар: «Катталаримизни ҳурмат қилмаганлар биздан эмасдирлар».

Ҳазрат Ибн Аббос розийаллоҳу анҳу ривояти: Жаноб Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам агар (ичимлик) куйсалар: «Катталардан бошланглар, чунки барака катталар биландир», – дер эдилар. Аммо Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам ичимлик ичсалар, уни ўнг тарафга узатишларининг боиси – идиш битта бўлган, агар катта одам ичиб, ундан ортиб қолса, ўнг томондагидан бошқасига узатишидан бошқа иложи йўқ, чунки ўнг томондаги бунга энг ҳақлироқдир. Ўнг томондаги инсон ҳам худди шундай қилиши лозим бўлади.

Илонларни ўлдирishдан кайтарилишининг сири

Сиррий бинти Раҳбон ривояти: Жаноб Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам бундай деганларини эшитдим: «Илонларнинг кичигини ҳам, каттасини ҳам, қорасини ҳам, оқини ҳам ўлдиринглар. Ким уларни ўлдирса, унга дўзахдан товон бўлади, агар (илонлар чақиб) ўлса, у шаҳиддир».

Илон душмандир, у ўз адоватини аллақачон намоён этиб бўлган.

Ибн Аббос розийаллоҳу анҳу ривояти: Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам дедилар: «Илон ва чаённи ҳатто намозда бўлсангиз ҳам ўлдиринг».

Ибн Умар розийаллоҳу анҳу ривояти: Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам дедилар: «Эҳромдаги одам беш нарсани ўлдиради». Мана шуларнинг ичида илон ҳам зикр қилинган.

Ҳазрат Абдуллоҳ ибн Масъуд розийаллоҳу анҳу ривояти: «Жаноб Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам билан Минада бирга эдик, олдимиздан илон ўтиб қолди. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам: «Уни ўлдилинглар!» – дедилар. Илон қочиб, тошлар орасига кириб кетди. Шунда Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам: «Хурмо дарахтининг барглари ва олов олиб келинглар», – дедилар. Кейин уни ёқиб юбордилар. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам қаттиқ жазолашдан ва Аллоҳнинг азоби билан азоблашдан қайтарар эдилар».

Юқоридаги ҳадисдан маълум бўлишича, бу душмanning заррача ҳам хурмати қолмаган, шунинг учун ҳам Расули Акрам кўлдан келган усуллар билан унга талафот етказдилар.

Ибн Аббос розийаллоҳу анҳу: «Аллоҳнинг душмани бўлмиш иблиснинг зиммасидагидан сакланинг», – дер эдилар. Хабарларда келтирилишича, Аллоҳнинг душмани иблис илонга: «Мени жаннатга олиб кирсанг, менинг зиммамда бўласан», – деган.

Аммо Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам илон сура-тидаги жинларни ўлдиришдан қайтарганлар, чунки улар хонадон жинлари бўлиб, улар ўлдирилса, зарар етади.

Ҳазрат Зайд ибн Хаттоб розийаллоҳу анҳу ривояти: «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам уй жонзотлари, яъни жинларни ўлдиришдан қайтардилар».

Ҳазрат Абу Дардо розийаллоҳу анҳу ривояти: Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам дедилар: «Аллоҳ азза ва жалла жинларни учдан уч қилиб яратди: учдан бири итлар, илонлар ва ҳашаротлар, яна учдан бири тез эсадиган шамол, қолган учдан бири одамзот кабидир. Уларга ҳам савоб ва жазо бор».

Ибн Саълабанинг ривоятида эса «тез эсадиган шамол» лафзи ўрнига, «ҳавода уча оладиган қанотли» лафзи келган.

Аллоҳ таоло инсонни ҳам учдан уч қилиб яратган: учдан бирининг қалби бор, лекин қалблари билан тушунмайдилар, кўзлари бор – кўрмайдилар, қулоқлари бор – эшитмайдилар.

Улар гўёки чорва, улардан-да йўлдан озганроқ кимсалардир. Яна бир қисмининг танаси инсонники, қалби эса шайтонники, қолган учдан бири эса – соя бўлмайдиган кунда Аллоҳнинг соясида бўладиган бандалардир.

Ҳазрат Абу Саъид ал-Худрий розийаллоҳу анҳу ривояти: Жаноб Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам дедилар: «Мадинада исломга кирган бир неча жинлар бор, ким жинларни қўрса, уч маротаба азон айтсин. Шунда ҳам унга кўринса, уни ўлдирсин. Зеро, у шайтондир».

Ҳазрат Абу Саъид ал-Худрий розийаллоҳу анҳу ривояти: «Жаноб Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам Уҳуд жангига чиқдилар. Улар билан Бани Худра кавмидан бир йигит ҳам жангга борди. Йигит яқиндагина уйланган эди ва Расули Акрамдан аҳлидан хабар олиш учун рухсат сўради. Улар рухсат бердилар. Йигит қўлига найзасини олиб йўлга чиқди, уйига кириб борганда рафиқаси хонадон эшиги олдида ўтирганини кўрган заҳоти хавотирланиб сўради: «Сени уйдан нима чиқарди?» Аёл: «Ўрнимга илон ўралиб ётиб олибди, шундан кўркиб кетдим», – деди. Йигит ичкарига кириб илонга найзасини санчди ва типирчилаётган илонни ҳовлига олиб чиқди. Илон ўлди. Йигит ҳам соати етиб ўлиб қолди. Бу воқеа Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламга етиб борганда: «Уйларда йўлиққан нарсаларингизни, агар илгари учратмаган бўлсангиз, ўлдирманглар», дедилар.

Ибн Абу Малика ривояти: «Ҳазрат Оиша розийаллоҳу анҳо бир жинни ўлдириб қўйдилар. Шунда тушларида: «Аллоҳ ҳақки, мусулмон жинни ўлдирдингиз», – деб таъна қилинди. Ҳазрат Оиша розийаллоҳу анҳо «Агар мусулмон бўлганида эди, мусулмонларнинг оналари (уммаҳот ал-муслимийн) ҳузурига кирмас эди», – дедилар. Уларга: «Сиз ёпинчикда бўлганингизда кирган эди», – дейилди. Ҳазрат Оиша розийаллоҳу анҳо садақа қилдилар ва бир қулни озод этдилар».

Собит ибн Қутба ас-Сақофий ривояти: «Бир киши Абдуллоҳ ибн Масъуд розийаллоҳу анҳунинг ҳузурларига келиб деди: «Сафарда кетаётганимизда йўлда қонига беланиб ётган ўлик илонни кўриб қолдик ҳамда уни ерга кўмдик. Бир жойга

етиб борганимизда бир қанча аёллар ёки кишилар келиб: «Қай бирингиз Амрнинг соҳибисиз?» – дедилар. Биз ҳайрон бўлиб: «Ким у Амр?» – дедик. Улар: «Кеча сизлар дафн этган илон. У Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам(дан Куръон)ни тинглаган бир нафар жинлардан эди», – дедилар. Биз: «Унга нима бўлган?» – деб сўрадик. Улар эса: «Мусулмон ва мушрик жинлар ўртасида жанг бўлган эди, шунда у ўлдирилди», – деб жавоб қилдилар.

Робийъ ибн Бадр дедилар: «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам ўлдиришдан қайтарган жин-илонлар юради, иланг-биланг (илонизи) бўлиб судралмайди». Алқама розий-аллоҳу анҳу дедилар: «Барча илонларни ўлдиришлар, илло эгилганга ўхшаганига тегманглар, чунки у жиндир».

«БАДВВ УШ-ШАЪН»

[«Бадвв уш-шаъни Аби Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Али ал-Ҳаким ат-Термизий раҳимаҳуллоҳу таоло» («Мақомотнинг ибтидоси» ёхуд Ҳаким Термизийнинг ўзлари ҳақида ёзганлари)]

Бу асар илк бор 1965 йилда Байрутда Усмон Яҳё томонидан «Китоб хатм ал-авлиё» асарига илова тарзида нашр қилинган. Ўзбек тилида 2008 йилда З. Чориев, Т. Аннаев, Б. Муртазоев, Ж. Аннаевлар тасниф этган «Ал-Ҳаким ат-Термизий» китоби таркибида, 2016 йилда эса Рамазон Абдуллаев тасниф этган «Бадвв уш-шаън ёхуд Ҳаким Термизийнинг ўзи ҳақида ёзганлари» китоби таркибида чоп этилган.

Бисмиллаҳир Роҳманир Роҳийм (Беҳад меҳрибон ва бениҳоят раҳмли Аллоҳ исми билан).

Абу Абдуллоҳ (Термизий) айтди(лар):

Менинг ҳаёт тарзим, фаолиятим қуйидагилардан иборат.

Саккиз ёшга тўлганимда барчанинг шафқатли ва меҳрибони бўлмиш Аллоҳ таоло ўз иноятини мендан дариг тутмади. Шайх менга илм сирларини ўргатиб, гинмай илм олишни тарғиб қилар эди ва иш шу даражага етиб бордики, бутун ву-

жудим билан сабоқ олишга интилдим. Гўдаклик чоғимданок ўйин ўрнини китоб мутолаа қилиш машғулоти эгаллади. Шу тариқа ёшликдан илм ул-осор (ҳадис илми) ва илм ул-рой (ҳанафий фикхи)ни ўрганишни бошлаган эдим.

* * *

Йигирма етти ёшда бўлганимда, ирфоний илмларни чунон ўргандимки, қалбимда Аллоҳ таолонинг Байти – Маккани зиёрат қилиш ишқи уйғонди. Сафарга чиқиш имкони туғилиши биланок йўлга отландим ва Ироққа етиб бориб, муҳаддис сифатида танилдим. У ердан Басрага, Басрадан ражаб ойида Макка сари йўл олдим. Шундай қилиб, шаъбон ойининг охирларида Маккатуллоҳга етиб келдим ва Аллоҳнинг амри билан ҳаж мавсумигача ўша ерда бўлдим.

Ҳар эрта тонгда дуо сеҳри билан уйғонар эдим. У ерда қалбим замирида тавба қилиш, озми-кўпми дунёвий молу мулкдан воз кечиш ҳисси уйғонди. Ҳаж зиёратини бажо этиб, ватанга қайтдим. Қалбим савоб йўлини топган эди. Ўша кунлар Аллоҳга яқин бўлган пайтларимда дуо қилиб, ундан шуни сўрадимки, руҳиятимни ўзгартириб, мени дунёвий ишлардан озод этиб, муқаддас Китобини ҳифз этишга муваффақ қилсин. Бу менинг ёлғиз орзуим эди. Шундай қилиб, йўлда келаётган онларимда Қуръони шарифни мутолаа этиш ишқи қалбимда жўш урар эрди. Шу боис сафарда бўлган онларимданок Қаломуллоҳни ёд олишга киришдим.

Ватанга қайтишим билан, Аллоҳнинг хоҳиши ила, бу машғулотни охирига етказишга муяссар бўлдим. Кечалари ухламай, Қуръонни кироат этишдан чарчамас эдим. Иш шунгача бориб етдики, гоҳида эрталабгача тунни Қуръон тиловати билан ўтказар эдим. Оз-оз унинг ҳаловатини татир эдим ва ўша муқаддас Китоб таъсирида ҳазрат Муҳаммад пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг сара сўзларини танлашга тушдим. Айнан шу мақсад билан юрт кезиб, ўзимга раҳнамолик қилувчи кишини изладим, аммо мени маънавий жиҳатдан руҳлантирувчи муршидни топмаганим сабабли нима қилишни билмасдим. Узлуксиз рўза тутиш ва намоз ўқишни ихтиёр этдим.

* * *

Аҳли маърифат каломини батамом ўзлаштирганимча, бу ҳолат менда давом этарди. (Аҳмад ибн Осим) Антокий китобини ўқигандан сўнг нафс риёзати бобида нимадир топгандек бўлдим. Сўнг риёзатга юз тутдим, нафс хоҳиш қилган нарсалардан ўзимни тийиб, Аллоҳнинг паноҳида бўлдим. Бу ҳолат менга илҳом бахш этгани учун нафсоний шаҳватдан узоқда бўлдим. Менга шундай туюлар эдики, гўё қалбимда ажиб нарсаларни ҳис этгандек бўлар эдим. Бора-бора шундай бўлдики, оқиб келадиган дарёнинг совуқ сувидан парҳез қиладиган бўлдим. Сувлар қандайдир нопок жойлардан ўтиб келгандек туюлар эди. Шу сабаб қудук ё булоқ сувидан ичар эдим.

* * *

Менда хилватгоҳга узлат қилиш ҳамда биёбонларни ихтиёр этиш ишқи туғилди. Қабристон, шаҳар атрофидаги вайроналарни айланиб юрар эрдим. Бу менинг одатий ҳолимга айланиб қолди. Айнан мана шу дамларда руҳан мадад берадиган кишиларга мушток эдим, аммо бунга муяссар бўла олмасдим. Хароба, хилват жойлар менинг маконимга айланди.

Шундай кунларнинг бирида тушимда жаноб Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламни кўрдим, ул зот бизнинг шаҳримиз жомеъ масжидига кириб келар эдилар. Мен у зотнинг изларидан масжидга кириб, орқаларида турдим. Ул жаноб юришни давом эттириб мақсура (имом турадиган хужра) га кирдилар. Мен у зотнинг орқаларидан эргашдим, у кишига жуда яқин турар эдим, гўё худди орқаларига ёпишгандек эдим ва ўзимнинг қадамимни ул жанобнинг излари устидан кўяр эдим. Шу пайт минбарга чикдилар ва мен ҳам у зотнинг орқаларидан кўтарилдим. У зотнинг босган изидан мен ҳам юриб борар эдим. Бу ҳолат то юкорига чиккунча давом этди. У киши юкори паллага кўтарилдилар, мен у зотдан бир поғона пастга, у кишининг оёқлари остига ўтирдим. Ўнг қўлим ул зотнинг сиймолари томонида, юзим бўлса бозор тарафидан очиладиган эшикка қаратилган эди, чап қўлим раиятга узатилган ҳолатда эди. Шу лаҳза уйқудан уйғониб кетдим.

Бироз вақт ўтгандан сўнг бир окшом намоз ўқиётган пайтимда вужудимда оғирлик сездим ва бошимни жойнамоzgа қўйиб уйкуга кетдим. (Тушимда) кенг саҳрони кезар эдим, аммо бу ер қарлигини билмас эдим. Сўнг катта мажлисни ва мажлисни бошқарувчи кишини кўрдим ва ҳажлани (пардалар билан безатилган уйни) кўрдимки, унинг безакларини васф этишга ожизман.

Шу дам гўё кимдир: «Сени Аллоҳнинг ҳузурига олиб борадилар», – деди. Сўнг пардалар ичидан ўтдим, аммо ҳеч ким ва ҳеч нарсани учратмадим. Яна гўё кимдир: «Сени Аллоҳнинг ҳузурига олиб борадилар», дегандек бўлди. Шундай қилиб, ичкарига кирганимда қалбимни кўркинч хисси чулғаб олди. Тушимда шунга ишондимки, Аллоҳнинг ҳузурида турибман ва мен билан Унинг орасида фақат бир парда турар эди. Бундай ҳолат унча кўп чўзилмади. Ўзимни четроққа, парданинг ортига олдим ва: «Ё Раббим, мени кечиргин!» – дедим. Шу он қалбимдаги кўркувдан таскин топгандек бўлдим.

Шундай аҳволда, яъни нафснинг шиддатли истакларидан парҳез қилиш, уйдан узлатда туриш, раиятдан узоқда бўлиб, кўпроқ Аллоҳ йўлида риёзат қилиш билан кунларимни ўтказар эдим. Аста-секинлик билан баъзи нарсаларнинг сири менга аён бўлар ва юракдан қувват ва огоҳлик топардим. Менга мадад қилувчи кишини истар эдим. Кечалари бир жойга йиғилсак, баҳс ва мунозара қилиб, эрта тонгдан дуо ва тазарру билан машғул бўлар эдик.

Шу он тухмат ва бўҳтондан пайдо бўлган ғам мени қамраб олди. Бу тухматлар ҳеч тўхтамас, аммо мен уларга эътибор бермас эдим. Дин илми билан шуғулланувчилар мени муттаҳам қилмоқчи бўлардилар. Улар менга озор бериб, турли хил мазҳаб қарама-қаршилигига учратиб: «Бидъат йўлига кирган», – деб бадном қилар эдилар. Мен бўлсам, ўз йўлимни ўзгартирмасдан куну тун мақсад сари интилар эдим.

Аммо тухмату бўҳтонлар тобора авж олиб иш шу даражага етдики, кимдир мен ҳакимда шахар волийси (ҳокими)га хабар берибди. Волий томонидан воқеанинг асл моҳиятини ўрганиш учун вакил келди ва волийга: «Бу ерга қандайдир киши келиб,

Аллоҳга муҳаббат борасида турли хил ваъзлар ўқиб, кишиларни йўлдан оздиришга уриниб, пайғамбарликка ҳам даъво қилаётган эмиш», — деб хабар берди. Улар менинг шаънимга шундай сўзлар айтар эдиларки, бу нарсалар ҳатто ҳаёлимга ҳам келмас эди. Ахири Балхга бордим ва токи бошқа хубб (илоҳий муҳаббат) бобида сўзламаслигим учун мени шаҳар волийси ҳузурига таклиф этдилар.

Назаримда, бу кечинмаларнинг бари менинг қалбан пок-ланишим учун Аллоҳ томонидан қилинаётган ишлардек туюлар эди.

Дарвоқе, ғам қалбни поклайди. Шу дамда Аллоҳ билан Довуд пайғамбар (алайҳиссалом) ораларида бўлган суҳбат ёдимга тушдики, Довуд алайҳиссалом: «Ё Раббим! Менга йўл кўрсатгин! Ўз жисмимни рўза тутиш ва намоз ўқиш билан покларман, аммо қалбимни қандай поклайин?» — деган эдилар, Аллоҳ жавобан айтди: «Эй Довуд! Аини дамда ғамлар билан (қалбни поклайсан)!»

* * *

Кетма-кет келган давомли ғамлар менинг нафсимни забун этишга қор қилди. Олдинлари ўз нафсимни залил (забун) этишга кўп ҳаракат қилар эдим, бироқ нафс мендан қочар, итоат этмас эди. Баъзан ҳийлани ҳам ишга солдим, жумладан, бозорда эшак миниш, дарвешлик кийимида кўча айланиш, кишилар юкини кўтариш каби. Бу ҳолатлар менда оғир кечар эди. Жойлардаги маъраз (юз берган ҳолат), менинг шаънимга нисбатан айтилган тухмат ва бўҳтонлар ғам келтирганда нафс қувватим заифлашди. Шу кечмишлар менинг руҳиятимни ўзимга мутеъ этишга ёрдам берди ва шуларнинг ҳаловати қалбимда жо бўлганини юракдан ҳис этдим.

Руҳиятим шундай ҳолатда бўлган бир дамда тариқатга — сўфийлик йўлига кирган биродарларимиздан бирининг уйида йиғилдик. Тун ярмидан ошганда, манзилимга қайтдим. Йўлда келаётганимда, тўсатдан қалбимда қандайдир ички тугуннинг ечими ҳосил бўлгандек бўлдики, буни тасвир этишга ожизман. Назаримда, қалбимда шундай бир туйғу пайдо бўлди, бутун вужудим ундан ҳаловатланиб, лаззатлангандек бўлди. Йўлда юра

туриб, хурсандчилик эхтироси билан юрганимни ва атрофдаги ҳеч бир нарсадан, ҳатто айланиб юрган итлардан ҳам қўрқмаётганимни ҳис этардим. Уларнинг аккиллаши ҳам кулоғимга хуш ёқар эди... Назаримда, бу ҳолат осмондаги ой ва юлдузлар ерга яқинлашиб, тонг-сахар пайти бўлгунича давом этди.

Шу аҳволда Аллоҳнинг даргоҳига дуолар қилар эдим. Вужудим шуни ҳис этдики, назаримда, қалбим замирида қандайдир ички туғён кўтарилгандек бўлди ва бу ҳаловатни чуқур сезганимда ичимда бир-бири билан ўралгандек, икки руҳий кечинма: бири лаззат, иккинчиси эса ғамгинлик ҳаловати менга маълум бўлди. Бу ички туғён бел ва томирларимга (бутун вужудимга) сингиб кетди. Назаримда, шундай туюлар эдики, гўё Арши аълога яқин тургандек эдим. Ҳар тунда давом этадиган бу одат бомдод вақтигача давом этарди. Кечалари уйғок, уйқуни билмас эдим. Қалбим бўлса бундан қувват олар эди, аммо мен ҳайратда эдим ва менда юз берадиган бундай ғайритабиий ҳолатнинг қандай ҳолатлигини тушуна олмас эдим. Шундай бўлса-да, ҳар ишга қўл урганимда қувватим ва қувончим кундан-кунга ошар эди.

* * *

Шундай бир пайтда диёримизда фитна ва ғалаён кўтарилди. Менга озор бериб, туҳмат тошини отганлар балоларга гирифтор бўлдилар. Улар қочиб, ғурбат ва ғарибликка мубтало бўлдилар ва шаҳримиз бу диёнатсиз кишилар шарри-ёмонлигидан нажот топди.

Ҳолатим шу тарзда бўлганда, аёлим менга бундай деди: «Тушимда бир хушсурат, жингалак соч, эғнида оқ жубба, оёғида сандал (сандал дарахтидан ясалган кавуш) кийган ўспирин сиймосидаги кишини уйнинг ташқарисида, кўчада, ҳавода турган ҳолда кўрдим. Мен унинг қаршисида, ҳовлимизнинг супасида турганимда: «Хожанг қасрда?» – деди. «Уйдан чиқиб кетган эди», – дедим. «Айтиб қўйгин, амир унга нисбатан ўз амрини чиқариб: «Одил бўлсин!» – деб айтди ва у ердан ғойиб бўлди».

Кўп вақт ўтмасдан одамлар, жумладан, машойихлар уйимнинг эшиги олдида тўпландилар. Бу кишиларни олдиндан тани-

мас эдим. Улар эшигимни тақиллатдилар. Уйдан чиқиб, олди-
рига бордим. Бирга ўтиришимни, баҳсга киришишни сўрадилар.
Булар ўша диёнатсиз ва халқнинг орасида мени бадном қилган-
лар эди. Айни ҳолда, назаримда, мен тўғримда ёмон гапларни
таркатганлари учун беморлардек руҳий хасталикка гирифтор
бўлгандек кўринар эдилар. Бу шахслар мени бидъатчи деб туҳ-
мат қилиб, шаънимга, ҳатто ўзимнинг тасаввуримда бўлмаган
гапларни айтиб, бадном қилган эдилар. Улар яна шу ҳолатда ўша
сўзларни айтдилар, сабр ила уларга гапириш учун имкон бер-
дим. Сўнг гўё дарё қаъридан териб чиккан гавҳардек сўзларимни
бирма-бир айта бошлаганимда, сўзларим уларнинг қалбларига
шундай таъсир этдики, оқибатда менинг асирим бўлдилар.

Бора-бора, йиғилувчилар шунча кўпайдиларки, уйимга сиғ-
масдан, ҳатто кўча ва масжидлар ҳам улардан тўлиб кетди. Мени
нафақат ўз ҳолимга қўйдилар, балки масжид томон олиб борди-
лар. Энди уларнинг олдинги айтилган ёлғонлари ўз-ўзидан ботил
бўлди. Одамлар тавба-тазарру қилишга киришдилар, баъзилари
шогирд сифатида менга мурожаат этадиган бўлишди. Ҳатто Ал-
лоҳ томонидан ато этилган ранж ва роҳат-ҳаловатини татиган
дамларида ҳам мени маслаҳатчи ўлароқ сўраб келар эдилар.

* * *

Мавжудотлар менинг кучли эканимга ишонгандан кейин
шаҳарга қайтдилар. Шогирдларим сони ниҳоятда кўпайди ва
менинг ақидаларим уларнинг кўнгилларидан жой топди. Мен-
га нисбатан ҳасад ва жафони раво кўрганлари уларнинг ўзла-
рига ҳам аён эди. Бундан кейин уларнинг сўзлари таъсир кучи-
ни йўқотиб, умидсизликка тушдилар. Олдинроқ улар султон ва
шаҳар халқини шу даражада менга қарши кўтарган эдиларки,
бошимни кўтариб, ўз ақидаларимни баён этишга ҳам журъат
этолмас эдим. Аммо Аллоҳнинг амри-ла бу ёлғон ақидачилар-
нинг фикрлари ўз-ўзидан ботил (бекор) бўлди.

* * *

Бундан аввал ҳам жуфти ҳалолимнинг тушларида менга
тегишли баъзи нарсалар аён бўлар эди ва, одатда, бундай туш-

ларни тонг-сахарда кўрар эди. У туш кетидан туш кўрар ва бу тушлар гўё элчилик (хабар, етказувчилик) вазифасини бажарар ва аниқ-аёнлиги сабабли уларни таъбир этишга ҳожат йўқ эди. У кўрган бир тушини шундай баён этди: «Нотаниш бир жойда ҳовузни кўрдим. Ҳовузнинг суви булоқ сувидек тиник эди. Сувнинг бош қисмида доналари оқ рангдаги узум бошлари осилиб турарди. Мен ва икки синглим ҳовузнинг бошида туриб, бу узумлардан узиб еявердик. Оёқларимиз сув томон осилиб турар ва гўё булоқ бизларни ўз кафти билан суяб, сувга тушиб ғарқ бўлиб кетишдан асрар эди.

Кичик синглимга: «Кўряпсанми, биз бу узумларни ейиш билан бандмиз, аммо бу узумлар ким томонидан бизлар учун юборилган экан?» -- дедим. Айни ҳолда, биз томон келаётган кишини кўрдим. Жингалак соч, оқ саллалари ва сочлари салла тагидан кўриниб турган, эғнида оқ жубба кийган киши менга мурожаат қилиб: «Бундай ҳовуз ва шундай узумлар кимники?» -- деди. Сўнг кўлимдан ушлаб, оёққа турғизди ва сингилларимдан бироз узоқликка олиб бориб: «Муҳаммад ибн Алига (Термизийга) айт, (бу оятни охиригача) қироат қилсин:

وَنَضَعُ الْمَوَازِينَ الْقِسْطَ لِيَوْمِ الْقِيَامَةِ فَلَا تُظْلَمُ نَفْسٌ شَيْئًا
وَأِنْ كَانَ مِثْقَالُ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ أَتَيْنَا بِهَا وَكَفَى
بِنَا حَاسِبِينَ

Яъни: «Биз қиёмат куни учун адолат тарозуларини ўрнатурмиз, бас, (шу сабабли) ҳеч кимга ҳеч бир шаклда ноҳақлик қилинмас. (Яхши ёки ёмон амал) бир хантал донаси оғирлигича бўлса ҳам, Биз уни келтирурмиз. Ҳисоб олувчи ўлароқ Ўзимиз кифоя қилурмиз...» («Анбиё» сураси, 47-оят).

Бу тарозу билан на ун ва на нонни, балки сўзларни ўлчайдилар. Билиб қўйки, ҳукмда кўп ва зарур бўлмаган сўзлар сукридир (ақлу ҳуш, идрокни фаромуш қилишдир), худди шароб сукридек.

Мен унга қараб: «Кимлигингизни билишни жуда хоҳлар эдим», -- дедим. У: «Мен фаришталарнинг биридирман. Биз ер

юзига саёҳат қилиб, Байт ул-мукаддасда манзил тутамиз», – деб жавоб берди. Мен унинг ўнг қўлида бир туп ям-яшил Ос дарахти шохи ва райҳонни кўрдим (бу дарахт йил бўйи ям-яшил бўлиб, барг ва гулидан хушбўй ҳид таралиб туради ва даво сифатида ҳам ишлатилади. У мурд дарахти ҳам дейилади).

Шу нарсаларни қўлида тутган ҳолда мен билан суҳбатлашар эди. У яна деди: «Биз ер юзида кезиб юрамиз ва Аллоҳнинг бандалари билан дийдорлашамиз ва бу райҳонларни уларнинг кўнгилларига қўямиз, токи Аллоҳнинг ибодатига қиём қилганда (тик турганда) ўзлари билан бирга бўлсин. Биз бу Ос дарахти шохларини сиддиқун (Аллоҳга сидқи комил зотлар) ва мувқинун (шубҳасиз, собит иймон билан ишонувчи) бўлган зотларнинг кўнглига қўямиз, токи улар сидқ нималигини тушунсинлар. Райҳон фақат ёзда кўм-кўк бўлади, аммо Ос дарахти кишин-ёзин ўзгармасдир. Муҳаммад ибн Алидан сўрагин: «Буларнинг ҳар икковига соҳиб бўлишни хоҳлайдими?» – шундай дея Ос ва райҳонга ишора қилди.

* * *

Яна деди: «Аллоҳ устувор бўлган тақво (Аллоҳнинг амрларига мувофиқ яшаш, Аллоҳдан кўрқиш, гуноҳ ишлардан сақланиш)ни шунча юксакликка кўтариши мумкинки, тақво йўлидаги қийинчилик ҳеч қандай таъсир қилмағай. Аммо Аллоҳ бу ишни шунинг учун муқаррар деб биладики, токи кишилар тақвони тушунсин ва билсин. Унга айт: «Ўз уйини тоҳир (пок ва озода) тутсин». Сўнг мен: «Чақалоқ фарзандларим бор, уйимни тоҳир тутолмайман», – дедим. У жавобан: «Менинг манзурим бавлдан покиза тутиш эмас, балки бундан тоҳир (пок) тутишдир», – дея тилига ишора қилди. Унга: «Нега ўзинг унга айтмайсан?» – дедим. Жавоб берди: «Мен унга айтмайман, чунки у амр этишганда, на буюк ва на кичикдир. У раият билан бўлганда кичик, аммо шахс сифатида буюкдир. Нега бундай амал тутаси?» У қўлидан ушлаб турган ўсимликни ҳаракатга келтириб: «Негаки, у бундан узоқда», – деди. Сўнг қўлидаги райҳон бутасидан бироз менга узатди. «Буни ўзим учун олайми ёки унга берайми?» – дедим. У кулди. Унинг тишла-

ри марвариддек кўринди ва менга деди: «Буни ол, кўлимдаги икки нарсани унга ўзим етказаман. Бу сизларнинг ораларингизда муштарақ (баробар)дир. Сизлар икковларингиз маконда ягонасизлар. Унга айт: аммо бу менинг охирги тақсимлаган ҳиссамдир, вассалому алайк!»

Шу он деди: «Аллоҳ сизлар ва сингиллар учун боғ ато қилади, бу эса (фақатгина) намоз ва рўза ибодати учун эмас, балки қалбларингизнинг поклиги учун ато этилган. Тўғрироғи, сизлар хайр (яхшилик)ни яхши кўриб, ёмонликни ёмон кўрганлигингиз учундир. Ажамий: «Ёмонликни истаманг, яхшиликни севинг» деган». Мен унга: «Нега бу сўзларни икки синглим олдида айтмайсиз?» – дедим. У жавобан: «Ростини айтсам, улар сен билан (маърифатда) баробар, тенг эмаслар», – деди. Сўнг: «Сизларга салом бўлсин!» – деди ва жойидан узоклашди, шу лаҳзада уйғондим».

* * *

Кейин у (Термизийнинг жуфти ҳалоли) яна бошка туш кўрибдир. Унинг баён этишича, гўё катта саройда бизнинг хонамиз жойлашган экан. Хонадаги бир нечта тахта сўрилар устига ипакдан тўқилган мато тўшалган. Хонада жойлашган тахта сўрилардан бири уйнинг масжиди (қибла томони)га қаратиб қўйилган.

Уйнинг қибла томонида кўзимга бир дарахт намоён бўлди. Унинг баландлиги одам бўйидек келар эди. Дарахтнинг кўриниши худди қуруқ ёғочга ўхшар эди. Шохларини нахл (хурмо) шохига, яъни михга ўхшатиш мумкин эди. Бу қуруқ дарахтни илдизидан беш ё бешга яқин янги кўм-кўк новдалар ўсиб чиққан ва бу шохлар унинг ярмигача келар эди. Дарахтнинг узунлиги, шу назар тушиб турган лаҳзада, уч кишининг бўйи баландлигича қад кўтарди ва яшил шохлари ўсиб, унинг ярмигача етди. Шохларида хурмо меваси кўрина бошлади. Мен тушимда: «Бу дарахт менинг дарахтим ва ҳеч кимда бунақа дарахт йўқ», – дедим. Пастки қисми, илдизи бу ердан Маккагача етарди. Мен у томонга бордим, илдиздан қандайдир товуш қу-

логимга чалинди, аммо ҳеч кимни кўрмадим. Дарахтнинг илдизига қарадим ва у тош орасини ёриб чиққанини кўрдим. Бу катта харсангтош хонанинг ярмини эгаллаб, дарахт тошнинг қоқ ўртасидан ёриб ўсиб чиққан эди. Бу харсанг (катта тош) нинг ёнида яна битта сахра (тош) бор эдики, у ҳовуз шаклини эслатарди. Дарахтнинг илдизидан булоқ оқиб турар, унинг суви қавак ҳосил бўлган жойда йиғиларди. Булоқнинг тоза ва соф суви сифат жиҳатидан худди шохлардан чиққан ширага (дарахтдан чиққан сувли мойга) ўхшар эди. Сўнг кимнингдир дарахт ёнидаги овозини эшитдим, у менга деди: «Сен бу дарахтни сақлашни ўз бўйинингга олмайсанми? Балки кимдир дарахтга тегинар. Дарҳақиқат, бу сенга тегишли. Унинг илдизи майда тошларда ва тупроқда жойлашган. Қўл узатганда эса унинг меваси ерга тушиб, чириб қуриб қолади. Аммо биз дарахтнинг атрофига тошларни қўйиб, бир қушчани вакил этиб тайинладик. Зеро, у дарахт атрофидаги тошларнинг устига тўкилган меваларни териб қўяди. Аммо сен унга қара!»

Қарадим, кўзларим яшил рангли кабутарга ўхшаган қушчага тушди. У дарахтнинг шохида турган эди. У қўнган шох дарахтнинг илдизидан чиққан яшил шохлардан эмас, балки қуриган шохчалардан бири бўлиб, унинг учи энди кўкариб, деярли ерга тегарди. Қушча бир шохдан иккинчисига сакраб ўйнар, у қўнғач, қуриган шохлар ўша заҳоти кўкариб ям-яшил бўлар ва хурмо меваси кўзга ташланар эди.

Сўнг ўша товуш менга яна хитоб қилди: «Яхши, сен дарахтни кўриқлаб ўтир, токи қушча унинг учигача чиқсин-у, дарахт тўлиқ кўкарсин, бўлмаса, қушча унинг ўрталарида қолиб кетиши мумкин». Мен: «Яхши, уни кўриқлаб ўтираман», – дедим. Шу лаҳзаларда ким билан гаплашаётганимни мутлақо кўрмас эдим. Шу онда қушча дарахтнинг у шохидан бу шохига учиб, охири унинг учига чикди ва дарахт тўлиқ кўм-кўк бўлиб қолди. Ҳайратда қолиб: «Ла иллоҳа иллолоҳ! Баъзи одамлар бу дарахтни кўрмаслар ва унга етмаслар?» – дедим. Шу онда қушча дарахтнинг учидан туриб, сўзга кириб: «Ла иллоҳа иллолоҳ», – деди. Дарахтдан хурмо узиб олишни хоҳладим, аммо кўринмас сўзловчи: «Йўқ! Қўй-гил, пишсин», – деди. Шу онда уйғониб кетдим.

Яна бир тушида у (жуфти ҳалолим) гўё мен билан уйнинг томида ётган экан. У: «Кимнингдир бошига мусибат тушган-дек боғ томондан қандайдир товушлар эшитдим. Улар бизнинг меҳмонларми, деб қичқирдим», – деди. Биз уларни эсдан чиқарибмиз. Бориб уларга таом бераман. Шу мақсадда пастга тушмоқчи бўлиб томнинг лабига бордим. Шу лаҳза унинг лаби ўз-ўзидан чўкиб, ер билан баробар бўлди. Ерга қадам ташладим. Кўриниши хайбатли бўлмиш икки киши у ерда турган эди. Уларнинг ҳузурига бориб, узрхоҳлик қилдим, ҳар иккови қулимсиради ва улардан бири: «Эрингга айт, нега у фақат фурузд – ариқ ва экинзорларда ўсадиган худрўй – ўзича ўсган ёввойи ўсимлик ўти билан беморларни даволаш ишлари билан ўзини банд этмоқда? – деди. – Унга айт: «У ердаги автодларнинг (дунёнинг тўрт томонида масъул бўлмиш тўрт авлиёнинг) биридир. Улар ернинг бир қисмини устувор сақлашга қодирдир».

Мен ундан: «Сен кимсан?» – деб сўрадим. «Мен Муҳаммад Аҳмад (соллаллоҳу алайҳи ва саллам) ва бу Ийсодир», – деб жавоб бердилар.

У деди: «Эрингга сен айт: «Ё Малик, ё Қуддус, ирҳамно!» – десин. Яна айт, ўзини пок-муборақ тутсин! Ернинг қайси қисмида уни муборақ деб билсалар, ўша жой файзли ва қувватли бўлғай, агар уни мўътабар деб билмасалар, ўша жойда заифлик ва ҳўрлик бўлғай. Яна унга айт: «Биз Аллоҳнинг Байт ул-маъмурини – Обод уйини унга ато қилдик: «Вал Байт ул-маъмур» – «Байт ул-маъмурга (доим ибодатлар билан обод бўлган Каъбага) қасам!» («Тур» сураси, 4-оят).

Мен уларга миннатдорлик билдирдим ва шу онда уйғониб кетдим».

Рамазон ойининг йигирма тўртинчи кечасида у (жуфти ҳалолим) яна туш кўрди. Гўё менинг товушим узоқдан ёқимли тарзда унинг қулоғига эшитилибдики, шу пайтгача менинг товушимни бу тарзда эшитмаган экан. У деди: «Товуш келган томонга бордим ва бир қаср эшигига етдим. Қарасам, у жой

нурга тўла эди. Ичкарига кирдим. Масжид юқорига қараб қад кўтарган. У қаср одамлардан ҳам тепалиқда жойлашган. Сиз қибла томонга қараб, меҳробга ўхшаган жойда намоз ўқиш билан банд эдингиз. Атрофингизни нур камраб олган эди. Сўнг мен дедим: «Агарда ўзингизни одамлардан узоқда тутсангиз ҳам, чиндан бу товушингиз раиятга (халққа) етади ва ўз таъсирини кўрсатади».

* * *

Кейин тикувчи Абу Довуд тушида кўрдик, атрофдаги одамлар даражама-даража мадраж (тариқат йўли)га нарвонга ўхшаб саф тортган эканлар ва бу ҳолатда улар гўё баланд деворга қўйилган шоти поғоналари бўйлаб осмонга осилгандек бўлиб кўринарди. Мен олдинга қараб интилдим ва кўпчиликни нарвоннинг атрофида кўрдим, мен ҳам баландликка чиқишни хоҳладим. «То капалак олиб келмасанг, баландга чиқолмайсан», – дедилар. Бу ерда баландга чиқиш учун ман этилган кишилар интизор бўлиб кутиб турар эдилар. Мен ўзимга ўзим: «Қаердан ижозат олсам экан?» – дедим. Шу дам кўлимда бир парча қоғозни кўрдим. Уни кўрсатишим билан йўл очилди. Кейин баланд деворга чиқдим ва унинг тепасида бир неча кишиларни кўрдим.

Деворнинг нариги томонида дарё ва ундан узоқда кўзни қамаштирадиган кенглик – саҳро кўринди. Мен девор тепасида турганларга: «Сизлар кимсизлар ва бу ерда нима қиласизлар?» – дедим. Улар: «Ўша кенгликда кўринаётган шахс Муҳаммад ибн Али (Термизий)дир!» – деб жавоб бердилар.

Одатда, кишилар янги ойга қандай қарасалар, мен шундай қарадим ва узоқда Муҳаммад (ибн Али)ни кўрдим. Кўзларимни ишқалай-ишқалай, у кишига қарадим. Одамлар дарё қирғоғининг четидаги йўлдан борар эдилар. Аммо мен ўзимни деворнинг тепасидан дарёга ташладим. Кўп вақт ўтмасдан дарёнинг нариги соҳилига чиқдим. Сўнг бора-бора сенга етдим. Сен бошингга толсоний (эчки ё туя терисидан тайёрланган бош кийим) кийиб, кенг фазода турар эдинг. Олдингда турганимни кўриб, ҳайратда қолдинг. Кейин уйқудан уйғондим».

* * *

Алқисса, баззоз Аҳмад ибн Жаброил ҳам менинг тўғримда туш кўриб, шундай тарзда ҳикоят қилди: «Кўрдимки, гўё сен эҳтиром ила Байтуллоҳни тавоф қилар эдинг. Аллоҳнинг уйи деворларининг бироз пастроғида икки зироъ чиқадиган – худди қанотга ўхшаб турган жой бор эди. Тавофни ўшанинг устида бажарар эдинг. Сен уйнинг деворларидан ҳам баландрок турар эдинг. Айни замонда, жисминг девордан чиқиб, яъни уйдан юкори, фазода турар эди. Шу ҳолатда Аллоҳнинг уйини тавоф қилар эдинг. Мен ҳайратда қолиб, тушдан уйғондим».

* * *

Мухаммад ибн Нажм Ҳашшоб ҳам тушини шундай нақл қилди: «Ҳазрат Расулуллоҳ соллаллоҳи алайҳи ва олиҳи ва салламни нур ичида намоз ўқиётган ҳолатда кўрдим ва Мухаммад ибн Али тўғри у зотнинг орқаларида туриб, у зот билан бирга намоз ўқир эди».

Кейин ўша йилларнинг бирида мен нисф ун-наҳор (тушлик вақти)ни ҳисоблаш ва ўрганиш мақсадида минтақат ул-бурж-ни ҳисоблаш учун устурлоб (расадхонада юлдузлар ҳаракатини кузатадиган асбоб) ишлатиш билан қаттиқ шуғулланар эдим (ўз ҳаракатини амалга оширадиган Ер айланаси 12 буржга бўлинади ва ҳар бирининг шамсий йилномасида алоҳида номи бор).

Ўша дам бир киши менинг ҳақимда туш кўрибди ва тушида кимдир унга бундай дебди: «Ибн Али (Термизий)га айт: бугунги кунда шуғулланаётган иши унга тааллуқли эмас. Бу йўл ва амал уники эмас, уни тўхтатсин». У киши деди: «Унинг айтган гапларининг ҳайбатидан бутун вужудимни кўрқув босди. Уни оқ кийимли ва оппоқ соқолли нуроний чол сиймосида кўрдим. Унинг чехраси гўзал бўлиб, ундан қандайдир ёқимли хид таралиб турар эди. У тасаввуримда худди фаришта эди».

Яна бир кекса киши деди: «Ибн Алига айт: у бу амалини бир четга қўйсин! Кўрқаманки, унинг бу иши у билан Раббининг ораларида ҳижоб (парда, тўсиқ) бўлмасин. Сен ва хал-

қинг учун Аллоҳдан кўрқсин! Аллоҳдан кўрқсин! Негаки у умматгина эмас, балки у бир умматнинг ва миллатнинг дин пешвосидир. Буни сен унга айт: «Аллоҳнинг халқ тўғрисидаги насихатини эсидан чиқармасин».

* * *

Яна жуфти ҳалолим тушида кўрдик, гўё биз икковимиз бир жойда ётган эканмиз. Жаноб Расуллуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам бизнинг олдимизга келибдилар.

Яна бир карра жуфти ҳалолим тушида жаноб Расуллуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг уйимизга кириб келганларини кўриб, бундай ҳикоят қилди: «Мен ул зотнинг келганларига хурсанд бўлиб, хоки пойларини олмоқчи бўлдим. Аммо у киши буни ман этиб, ўпиш учун қўлларини узатдилар. Шу он бу кишидан нимани тилашни билмасдим. Бир кўзим қизариш бодига мубтало эди. «Ё Расуллуллоҳ, бир кўзим қизариш бодига ча- линган», дедим. У киши бундай жавоб бердилар: «Қар гал шундай бўлганда қўлингни кўзингга қўйиб: «Ло иллоҳа иллаллоҳу ваҳадаҳу ло шарика лаҳу, лаҳул-мулку ва лаҳул-ҳамд, бийади-кал-хайр ва ҳува ғало кулл шайъин қодир», дегин. Уйғониб кет- дим. Қар гал кўзим ачишиб, безовта қилганда бу сўзларни тилга олсам, оғриқ ўз-ўзидан пасайиб, бу дарддан фориғ бўлардим».

* * *

«Узоқдан қабристон томон назар солдим, нигоҳим қабрис- тондан ўтиб гўё Довудобод ноҳиясигача бориб етди, – дея умр йўлдошим яна бир рўёсини баён қилади. – Шу дамда санок- сиз оломонга кўзим тушди. Назаримда, худди еру кўкни одам босгандек эди. Ҳамма дарахт ва деворлар устида одамлар ту- рар, уларнинг туриши эса монанди дарахтга қўнган қушларга ўхшарди. Мен: «Бу нима?» – деб сўрадим. Менга дедиларки: «Амир тўсатдан келибди ва бундан ҳеч кимнинг хабари бўлма- ган экан. Охирги (Қиёмат) кун эшиги олдида унинг лашкарла- ри ўтиб турган эдилар, биз ундан ҳам хабардор эмасдик. Шун- дай қилиб, олам оломонга тўлиб кетди».

Жуфти ҳалолим деди: «Мен одамлар қиёфасига қарадим. Уларнинг чехралари сарғайган, лаблари, оғизлари босим ва қўрқувдан қуриб қолган эди. Шу он сизни ҳам кўрдим, менинг олдимга келдингиз. Кийимларингизни кийиб, мендан сув сўрадингиз. Таҳорат олиб, зикр қилиш учун оёқларингизга наълин (кавуш) кийдингиз».

У яна сўзини давом эттириб: «Сиздан: «Нима қилмоқдасиз?» – деб сўрадим. Сиз: «Амирнинг хоҳлаётган ажиб амрини кўрмаяпсанми?» – деб жавоб бердингиз».

У яна маълумот беришда давом этди: «Кўрдимки, ҳамма одамлар тинч эдилар. Назаримда, улар қўрқув ва ваҳшат таъсиридан бир-бирини танимасдилар. Гўё қўрқувдан ҳамма бир-бирига тамоман бегона бўлиб қолган эди. Аммо мен кўрдимки, сиз тинч ва хотиржамсиз. Қўрқув эса сизга тамоман бегона эди. Сиз менга: «Бу ғайриоддий амрни кўрмаяпсанми? Амир, олам аҳли орасидан қирқ кишини хоҳламоқда, улар билан суҳбат қурмокчи», – деддингиз. Мен сизга: «Сиз унинг олдига борманг!» – дедим. Сиз таажжуб ила форсча қилиб: «Субҳоналлоҳ! Жаҳон ҳама туро нигаранд! (Бутун олам аҳли сенга қараб турибди!)» – деб жавоб бердингиз. Шунда одамлар: «Агар Муҳаммад ибн Али бизларга ёрдам бермаса, барчамизнинг ҳалок бўлишимиз аниқдир!» – дейишди.

Шунда сиз: «У (Амир) ўша қирқ кишини дунё одамлари орасидан танлаб олмоқда. Агар мен уларни ичида бўлиб, сафларини тўлдирмасам (комил қилмасам), бу халқ фисқу фасодга берилади. Аммо Амир мени нимадандир огоҳ этишни хоҳламоқда, қачон огоҳ этаркин?.. Нима бўлганда ҳам, мен ўзим билан қирқ сонини тўлдирмоғим лозим, чунки у ердаги кишиларнинг сони ҳали қирқ нафарга етгани йўқ», – деддингиз.

Дарвоқе, эшитишимча, амир халққа қарши турклар (лашкар) билан келган экан. (Мен сизга дедим:) «Оқ жубба ва сандалин кийиб, йўлга тушинг». Шу дам туш оламида, назаримда, Амирнинг олдига борганингизда раиятни ҳам кўрдим. Улар турклар (лашкарлар) билан орқага қараб борар эдилар ва турклар уларни урмасдилар. Улардаги қўрқувдан асар ҳам қолма-

ган эди. Мен эшикнинг бир чеккасида турган ҳолда: «Сизларнинг орангизда ҳам ўша қирқ кишидан борми?» – дедим. Халқ ичидагилардан биров менга: «Биз ўша қирқ кишининг ёрдами билан нажот топдик!» – деди. Бошқа бирови: «Биз Муҳаммад ибн Али томонидан нажот топдик», – деди.

Шу замон мен йиғлашга тушдим. Шунда биров: «Нега йиғламоқдасан? Чиндан ҳам, биз унинг кўмаги билан нажот топдик», – деди. Мен: «Ҳазо (ва мукофот) жойига тушгани сабабидан йиғлаётганим йўқ. Балки унинг раҳмдил қалбини ўйлаб йиғламоқдаман. Қилич бошига келишига у қандай қараб тураркин?» – дедим. Чунки, назаримда, шу вақт қирқ кишининг бошлари қилич билан кесилгандай кўринди. Йиғлашимнинг сабаби ҳам шу эди. Сўнг уйга қайтсам, уй эшигига етганимда бошимни буриб қарасам, сиз мендан олдин етиб келган экансиз.

Назаримда, сиз кетган замондан бир кеча вақт ўтган эди. Иккинчи куннинг тонги эди. «Алҳамдулиллоҳ, сиз қандай нажот топдингиз?» – дедим. Кўлингиз билан ишора қилиб, форсчалаб: «Бош кош! Кош метавонистам, ба ту бигўям» («Кошки сенга айта олсам эди!») – дедингиз. Сизни оқ кийимда кўрдим, бўйингиз икки кишининг бўйича келар эди. Ҳатто ёноқларингиз қирмизиранг бўлиб, ёруғликдан ёнар эди. Сизнинг пешона ва қошларингиз атрофида қандайдир ғуборга ўхшаган нарса кўринар эди. Аммо дурустроқ диққат билан қараганимда ғубор эмас, балки ҳарос (кўрқув) сабабидин юзага келган ҳолат экан. Кейин сиздан: «Қандай нажот топдингиз?» – деб сўрадим. Сиз: «Мен қирқ кишининг биринчи нафари эдим. Кўрмадингми, олдингиси мен эдим. У огоҳ этди ва бу жойни олди», – деб жавоб бердингиз.

Сиз кўкрагингиз – юрагингизга ишора қилдингиз: «У мени шундай қаттиқ силкитдики, назаримда, гўё бутун баданим аъзолари бўлак-бўлак бўлиб кетганга ўхшади. У менга форсчалаб: «... Сен жаҳоннинг амирисан ва барча сипоҳларим сенинг асирингдир!» – деди», – деб айтдингиз.

Шунда мен сиздан: «Амирни кўрдингизми?» – деб сўрадим. Сиз дедингиз: «Йўқ, аммо мен куббали гумбазнинг эшиги олди-га келдим. Амир саройининг эшиги олдидаги ҳажла (жиҳозлан-

ган уй) менга насиб этган эди. Амир ўз кўлини ҳажла ичкарисига узатиб, мени у ердан чиқариб, силкитганини кўрдим ва бир нима деганини ҳам эшитдим. Кейин мени у ҳазира (атрофи ўралган кўрғон)га юборди. У ерни кўрганимда у бамисоли қабристондаги бир максура (ўзига хос қабр)га ўхшарди. Амир фармон берди: «Бу қирқ кишини шу ҳазирага келтиринг ва уларни тик турган ҳолда қамокда сақланг. Уларга ўтириш учун ижозат берманг!»

Улар билан ҳазирага кирдим ва у мен билан йиғилганларга ишора қилиб: «Уни намоз ўқишга жўнатинг!» – деди. Кейин мени намоз ўқишга юбордилар. Шундай қилиб, бошқаларни, халқ ичидан олиб фоний дунёга юбордилар. Мен Амирнинг сипоҳларига қарши рўпарасида турган турклар (лашкарлар) орасидан кесиб ўтиб борар эдим, аммо ҳеч ким менга озор етказмас эди. Кейин англадимки, шу йиғилган ўттиз тўққиз кишининг орасидан Амир мени кўрсатиш учун махсус шу ҳолатни ташкил қилган экан».

Жуфти ҳалолим давом этди: «Сизга: «Ўз нафсингизни қўлга олинг», – дедим. Сиз: «Мен нафс бандидан ҳалос бўлганман», – деб жавоб бердингиз. Сўнг масжидга чиқдингиз, сизни кўрдимки, барча кишилардан юқори турар эдингиз. Шу замон уйғондим».

* * *

Кейин яна икки ё уч йилдан сўнг зулқаъда ойининг охиридан ўн кун қолганда шанба кунининг энди зухур этаётган вақтида – 269 (милодий 883) йил у (жуфти ҳалолим) туш кўрди.

Кейин у бошқа бир туш кўрдик, бу тушнинг охирида: «Кейин мен уйғондим», – деди.

Кейин аёлда насиҳатни эшитиш иштиёқи ва нафс хоҳишларидан қутулиш ва оқибатда ташвишлардан ғолиб чиқиш ҳоли пайдо бўлди. Унинг туши ёрдамида содир бўлган биринчи ҳолат шу бўлдики, у гулзорда турганида, яъни бу зулқаъда ойининг тугашига уч кун қолганда, таъкидлаб ўтилган тушидан беш-олти кун ўтгандан сўнг унинг қалбидан қуйидаги калима ўтди: «Ё нуро кулла шайъин ва ҳудоху! Аннаталлазий фалақа-з-зулумата нурух» («Эй барча нарсанинг нури ва хидоятини бергувчи зот! Зулматларни нурини бериб ёритгувчи зот факат Сенсан!»).

Аёл (сўзининг давомида) деди: «Ичимга қандайдир ёғду таъсир этганини ҳис этдим. У қалбимда жо бўлиб, ҳалқумимгача тўлдиргандек эди. Бунинг таъсирида эса бўғилаётган киши ҳолатига тушгандек бўлдим. Қалбим замирида қандайдир кучли илиқликни сездим. Шу дам Ҳақ таолонинг барча гўзал исмларини тилга ола бошладим. Кўзларим еру осмон ёки борлиқдаги барча мавжудотларга тушса, зийнат, гўзаллик, лаззат бобида олдин учратганимнинг тамоман тескарисини менга намоён бўлар эди. Шу лаҳзаларда форсий калимоти хотирамга тушди: «Нигине ман туро додам» («Мен сенга узукни бердим»). Фараҳ ва хурсандликдан гулгун очилдим. У мени бундан хабардор қилди.

Бир кундан сўнг у деди: «Ушбу сўзлар менинг кўнглимдан ўтди: мен сизга уч нарсани ато этдим», – деди. Бу сўзлар форсча эди: «Жалоламо, азаматамо ва баҳоямо» («Улуғлигимни, буюклигимни ва қадр қимматимни сизга бахш этдим»), – деди. Мен учун самодан қандайдир нур товланди ва бошим устида, ҳавода, тушимда қай тарзда кўрган бўлсам, худди шундай ҳолатда турар эди ва у нур таъсиридан улуғлик илми, шукуҳийлик илми ҳамда оқибатлилиқ илми менда зоҳир бўлди.

Кўрдимки, барча нарсалар унинг таъсирида ҳаракатга келар, бутун борлиқдаги мавжудот унинг шукуҳидан баҳра олар, шон-шуҳрат, буюклик Ундандир. Самодан биринчи тарқалиб тушгувчи барча нарсалар У туфайлидир! Кейин учинчи куни бу сўзлар унинг ҳузуридан келди: «Сизга аввалги ва охириги илмни бердим». У шу тариқа ўз йўлини давом эттирди ва Аллоҳ исмлари ҳақидаги илмни бошлади. Ҳар куни Аллоҳнинг бир исмининг сири унга очилар эди. Нур (у исм) унинг қалбида товланар эди ва унинг танасида ошкора бўлар эди. Ҳайитга ўн кун қолганда, машварат учун тўшланган одамлар орасига кириб, қалбига асмоул-хуснодан «Ал-Латиф» деб битилганини маълум қилди.

Ҳазрат Ҳаким Термизийга ва барча улуғ термизийларга Аллоҳнинг чексиз раҳматлари бўлсин! Бу азиз зотларга эҳтиром кўрсатган ва маънавий меросларини халққа етказишда хизмат қилган кишиларни Яратган эгамиз дунё охирада эҳтиромга сазовор айласин!

Учинчи боб

**ДУНЁНИНГ ИМОМИ, УЛУҒ
МУҲАДДИС – ҲАЗРАТ АБУ ИЙСО
МУҲАММАД ат-ТЕРМИЗИЙ**

Жаҳоннинг азизи, дунёдаги олти улуғ
муҳаддисдан бирлари, буюк муҳаддис, ҳазрат
Абу Ийсо Муҳаммад ат-Термизий ҳақларида.

**ДУНЁНИНГ ИМОМИ, УЛУҒ МУҲАДДИС –
АБУ ИЙСО МУҲАММАД ат-ТЕРМИЗИЙ
[824(825)–892(893)]**

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

Улуғ устоз Имом Бухорий ўз шогирди Имом Термизийни алқаб, айтдилар:

«(Эй Абу Ийсо Термизий!) Сен мендан баҳраманд бўлганингдан ҳам кўра, мен сендан кўпроқ баҳраманд бўлдим».

(«Ал-Мирқот»дан)

Бир устозим айтдилар: «Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий вафот этганларида Хуросонда эдим. У кишининг ортидан илм, хифз, вараъ ва зуҳд бобида Абу Ийсо Термизийдек бошқа бир зот қолмади. Термизий йиғлайверганларидан кўзларидан жудо бўлиб қолдилар ва бир неча йил аъмо (кўрмас) ҳолатда яшадилар».

Ал-Ҳоким Абу Аҳмад

«Ушбу китобни тасниф қилганимдан кейин уни Ҳижоз, Ироқ ва Хуросон уламоларига тақдим этдим. Улар розилик билдириб, қабул қилдилар. Кимнинг уйида бу китобдан бор бўлса, ўша хонадонда ҳазрат Пайгамбар (соллаллоҳу алайҳи ва саллам) гапираётгандек бўладилар».

Абу Ийсо Муҳаммад ат-Термизий

«Менинг учун Имом Термизийнинг китоби Имом Бухорий ва Имом Муслим китобларидан кўра фойдалироқ. Чунки уларнинг китобларидан фақат теран илмли мутахассис олимларгина истифода этади. Термизийдан эса ҳар ким фойдаланиши мумкин».

Шайхулислом Абу Исмоил ал-Ансорий

Машойихлар: «Бу китоб қайси уйда бўлса, ўша уйга мухтожлик ва қашшоклик кирмайди», – дебдурлар.

(«Саҳиҳи Термизий»дан)

Бутун оламлар Рабби Аллоҳ таолога беҳад ҳамду санолар бўлсин! Аллоҳнинг бандаси ва Расули ҳазрат Муҳаммад Мустафо соллаллоҳу алайҳи ва салламга, бутун хонадони аҳлига ва саҳобаларига сўнгсиз салоту саломлар бўлсин! Ҳақ йўлига юриб, исломга кўнгил боғлаган барча инсонларга Ҳақ таолонинг раҳмати ва саломлари бўлсин!..

Исм ва насаби

Исм ва насаби – Муҳаммад ибн Ийсо ибн Савра ибн Мусо ибн аз-Заҳҳок ас-Суламий ал-Буғий ат-Термизий. Куняси – Абу Ийсо (яъни Ийсонинг отаси).

Термизийнинг насаби кўпгина манбаларда ана шундай зикр қилинган. У зотнинг насаби ҳақида яна икки хил қавл бор. Биринчиси – Муҳаммад ибн Ийсо ибн Савра ибн Шаддод. Иккинчиси – Муҳаммад ибн Ийсо ибн Язид ибн Савра ибн ас-Сакан.

Таваллуд вақти

Термизий ҳижрий 209 (милодий 824–825) йил таваллуд топган. Ҳофиз аз-Заҳабий «Мийзон ул-ийтидол» китобида Термизийнинг ҳижрий 279 (милодий 892–93) йилда вафот этганини зикр қилиб: «Вафот этган вақтларида етмиш ёшда эдилар», – дейди. Аллома Мулла Али ал-Қорий ҳазратлари ҳам «Аш-Шамоил» асари шарҳида худди шу гапни айтади.

Ватани

Имом Термизийнинг туғилган ватани Ўзбекистондир. Термизий Термиз шаҳридан олти фарсах (тақрибан 40 км) нарида жойлашган Буғ қишлоғида таваллуд топди. Ал-Буғий деб Буғ қишлоғига нисбат этилиши бу қишлоқда туғилгани ёки у ерда яшаб, вафот этгани сабаблидир. Мулла Али ал-Қорий ҳазратлари Термизийнинг ўзидан бундай деганини нақл этади:

«Лайс ибн Сайёр даврида бобом Марвазда яшар эди. Кейин Термизга кўчган»¹.

Термиз эски Жайхун, ҳозирги Амударё ёқасида жойлашган жуда қадимий ва ажойиб шаҳардир (Жайхун баъзи манбаларда «Балх дарёси» деб зикр қилинган).

Ислом илмларининг тараққий этишида Туркистон шаҳарлари ичида Термиз кенти улкан аҳамият касб этган. Самарқанд ва Бухорони Балх каби қадимий илм маркази билан боғловчи шаҳар Термиз эди. Шунинг учун бу ердан кўплаб алломалар етишиб чиқди. Шулардан бири Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Али ибн Ҳасан ибн Бишр Ҳаким Термизийдир [ҳижрий 245–320 (милодий 859–932) йил]. Манбаларда айтилишича, у зот 300 дан ортиқ асар тасниф этган. Шулардан 57 таси бизнинг замонамизгача етиб келган.

Саёҳат ва изланишлари

Имом Термизий ёшликларидан ғоят тиришқоқ, идрокли ва закий бўлиб, бу хислатлари билан ўз тенгдошларидан буткул ажралиб турган. Ёшлик чоғларидан илмга бўлган иштиёқи ўша даврнинг кўпгина илмларини, айниқса, ҳадис илмини теран эгаллашида алоҳида намоён бўлди. У зот ёшлик вақтларидан бошлаб Термиз, Самарқанд, Марв ва Ўрта Осиёнинг бошқа шаҳарларида истиқомат қилган машҳур уламо ва муҳаддисларнинг асарларини эътибор билан ўргана бошлаган, кейинчалик кўшни Балх ва Ҳайратон шаҳарларидаги илм аҳллари билан илмий-амалий алоқалар ўрнатилишига ҳисса қўшган.

Илм-фанга ташна Имом Термизий 950 йилдан бошлаб узоқ юртларга, кўплаб хорижий мамлакатлар ва шаҳарларга сафар қилади. У киши 20 ёшга етганида Хуросонга бориб, у ер шайхларидан Исҳоқ ибн Роҳвайҳ Марвазий ва бошқалардан илм ўрганди. Сўнг 25–26 ёшларида Ироққа (Басрага) бориб, у ердаги алломалардан дарс олади. Ундан сўнг Ҳижозга – Маккаи мукаррама ва Мадинаи мунавварага кетади. Мазкур

¹ «Шарҳ уш-шамоил». 136-саҳифа.

шаҳарларда кўплаб муҳаддислар, уламолар билан мулоқотда бўлиб, таълим олади, қизгин илмий мунозара ва баҳсларда иштирок этади. Узоқ йиллар давом этган сафарлари чоғида Термизий нафақат ҳадис илмидан, балки илм ал-қироат, илм ал-баён, фикҳ, тарих ва фаннинг бошқа соҳаларидан ҳам кўплаб устозлардан сабоқ олиб, ўз билимларини оширади. Бу ҳаракатларнинг ҳаммаси Имом Термизийнинг ўз даврининг йирик олими даражасига етишида мустаҳкам замин тайёрлайди. Лекин манбаларда у зотнинг Бағдод, Миср ва Шомга боргани ҳақида хабар келтирилмаган. Бунга ўша вақтда бу юртлардаги нотинчлик сабаб бўлган деган фикр бор.

Бу саёхатлари кўп йиллар давом этди, Имом Термизий Термизга ҳижрий 250 (милодий 864) йилда қайтиб келади. Шунга қараганда, тахминан 20 йил давомида ўзга юртларда ҳадисларни ўрганиб, йиғиб юрган. Имом Бухорий билан Нишопурда (ҳижрий 250 йил) учрашиб, кўп ҳадислар хусусида музокаралар олиб боргани ҳақида маълумотлар бор. Шундан сўнг «Ал-Жомий ас-саҳиҳ» («Сунани Термизий») китобини ёза бошлаган.

Ҳадис бобидаги қобилияти ва истеъдоди

Имом Термизий ёшлиқдан ўзларини қизиқтирган ҳадисларни тўплашга алоҳида эътибор қилган. Бу борада ҳар қандай қийинчиликларга бардош берган. Ўзлари китобдан ўқиган ёки бирорга ровийдан эшитган ҳадиснинг асли ва иснодини диққат ва огоҳлик билан аниқлаб, қайта-қайта текшириб, тўғрилигига тўлиқ ишонч ҳосил қилгандан кейин, уларни алоҳида қоғозларда қайд этиб борган. Шубҳали туюлган ҳадисларни эса бошқа алоҳида қоғозларга тартиб билан ёзиб борган. Ана шу тариқа саҳиҳ ва шубҳали ҳадисларни табақаларга бўлиб, саҳиҳ, ҳасан, заиф, ғариб каби сифат ва хилларга ажратган. Хуллас, ҳадис тўплаш иштиёқи у зотнинг табиатларида ёшлиқдан кучли бўлган.

Имом Термизийнинг зеҳни ўткирлиги, ёдлаш қобилияти ҳамда қувваи ҳофизаси – хотирада сақлаш истеъдодининг

кучлилиги ҳақида тарихий манбаларда кўплаб ҳаётӣ мисоллар учрайди. Хусусан, ҳадис бобидаги истеъдод Имом Бухорий, Имом Термизийдек зотларга Аллоҳдан бир каромат қилиб берилган десак, хато бўлмас. Араб тарихчиси Шамсуддин аз-Заҳабийнинг «Тазкират ул-хуффоъ» («Ҳофизлар ёдномаси») номли асарида қуйидаги воқеа нақл этилади:

Абу Ийсо Муҳаммад ат-Термизий Маккаи мукаррамага – ҳажга кетаётиб, йўлларда кўп машҳур муҳаддислар билан учрашади, мулоқот ва суҳбатда бўлади. Ана шундай олимлардан биридан ҳадисдан сабоқ беришни илтимос қилади. У олим: «Бўлмаса, қоғоз-қалам олинг», – дейди. Аксига олиб, шу маҳал ат-Термизий қалам топа олмайди ва олимнинг рўпарасига ўтириб, эшитган ҳадисларини ёзиб олаётгандек қўлларини қоғоз устида ҳаракатлантириб туради. Олим эса олғимишга яқин турли-туман ҳадислардан баён этади. Шу аснода олим қоғозга қараб, унда ҳеч нарса ёзилмаганини кўриб, аччикланади ва: «Нима, сен менинг вақтимни зое қилмоқчимисан?» – деб қўйиши. Ат-Термизий эса бамайлихотир: «Сиз сўзлаган ҳадисларни ёддан айтиб берайинми?» – дейди ва ҳозиргина олимдан эшитган ҳадисларнинг ҳаммасини бир-бир айнан баён этади. Устоз-олим эса ат-Термизийнинг хотираси кучлилигидан ҳайратланиб, ёқа ушлайди.

* * *

Шунга ўхшаган бир воқеа Имом Термизийнинг ўз тилидан ҳам нақл қилинади. Ўшанда у кишига қирқта ҳадис баён қилган Шайхнинг барча ҳадисини ат-Термизий бир-бир айнан айтиб берадилар. Ўзлари айтадилар: «Маккага кетаётганимда – у пайтда бир шайх тўплаган ҳадислардан икки қисмини ёзиб олган эдим – тасодифан ўша шайх билан яна шахсан учрашишга тўғри келиб қолди. У киши ҳақида сўраб-суриштирганимда, «фалончи жойдалар» деб тушунтирди. Кейин мен кидириб у кишининг ҳузурига йўл олдим. Турли ровийлар воситасида у кишининг ҳадисларидан ўзим аввал ёзиб олган эдим, улардан икки қисми ёнимда деб ўйлаган эдим. Ҳолбуки, ёнимдаги ҳадислар уларга ўхшаса-да, лекин бошқа ҳадислар экан.

Мен у кишининг ёнларига бориб, салом-аликдан кейин ҳадисларни айнан у кишининг ўз оғизларидан эшитишни илтимос қилдим. У киши бунга рози бўлиб, ёддан ҳадисларни баён қила бошлади. Кейин менга қараб қўлимдаги оқ қоғозни тоза, яъни ҳеч нарса ёзилмаган ҳолда кўргач: «Бу қилиғинг учун мендан уялмайсанми?» – деди. Мен узр сўраган ҳолда бор ҳақиқатни айтиб: «Сиз баён қилган ҳадисларнинг ҳаммасини ёддан биламан», – дедим ва уларни бирин-кетин сўзма-сўз айтиб бердим. Шайх эса сўзларимга ишонқирамасдан: «Нима, менинг ҳузуримга келишдан олдин уларни махсус ёдлаган эдингми?» – деди. «Йўқ», – деб жавоб бердим, сўнг: «Агар сўзларимга ишонмасангиз, бошқа ҳадислардан айтинг», – дедим. Шунда у киши ўзларининг ғаройиб ҳадисларидан қирқтасини баён қилди. Мен у кишига уларни ҳам бошдан охир бирма-бир айтиб бердим. Шунда у киши: «Сенга ўхшаганини ҳеч қачон кўрмаган эдим», – деди».

Устозлари ва шогирдлари

Термизий олдинги имомларнинг кўплари билан кўришган ва улардан баҳраманд бўлган. Термизий даври – ҳижрий III аср ҳадис илмларида буюк юксалиш бўлган давр эди. Кутуби ситта – олти энг машҳур ҳадис китоби муаллифи бўлган имомлар, яъни олти энг улуғ муҳаддис ана шу олтин даврда яшаб камол топдилар. У зотларнинг таваллуд ва вафот йиллари куйидагича:

1. Муҳаммад ибн Исмоил Абу Абдуллоҳ ал-Бухорий – ҳижрий 194–256 [милодий 810–869] йиллар ийди рамазон куни.
2. Муслим ибн Ҳажжож ал-Қушайрий Абул Ҳусайн – ҳижрий 204–261 [милодий 819 (820)–874 (875)] йиллар.
3. Абу Ийсо Муҳаммад ат-Термизий – ҳижрий 209–279 [милодий 824 (825)–892 (893)] йиллар.
4. Абу Довуд Сулаймон ибн ал-Ашъас ас-Сижистоний – ҳижрий 202–275 [милодий 817 (818)–888 (889)] йиллар.
5. Аҳмад ибн Шуайб Абу Абдулрахмон ан-Насоий – ҳижрий 215–303 [милодий 830 (831)–915 (916)] йиллар.

6. Ибн Можа Муҳаммад ибн Язид ибн Можа Абу Абдуллоҳ – ҳижрий 209–273 [милодий 824 (825)–886 (887)] йиллар.

Ушбу олти имомдан олтовларининг ҳам ривоятларида иштирок этган шайхлар қуйидагилар:

1. Муҳаммад ибн Башшар Бундор – ҳижрий 167–252 [милодий 783 (784)–866] йиллар.

2. Муҳаммад ибн ал-Мусанна Абу Мусо – ҳижрий 167–252 [милодий 783 (784)–866] йиллар.

3. Зиёд ибн Яҳё ал-Ҳассоний – вафоти ҳижрий 254 [милодий 868] йил.

4. Аббос ибн Абдулазим ал-Анбарий – вафоти ҳижрий 246 [милодий 860 (861)] йил.

5. Абу Саъид ал-Ашаж Абдуллоҳ ибн Саъид ал-Киндий – вафоти ҳижрий 257 [милодий 870 (871)] йил.

6. Абу Ҳафс Амр ибн Али ал-Фаллос – ҳижрий 160–249 [милодий 776 (777)–863 (864)] йиллар.

7. Яъқуб ибн Иброҳим ад-Даракий – вафоти ҳижрий 166–252 [милодий 782 (783)–866] йиллар.

8. Муҳаммад ибн Маъмар ал-Қайсий ал-Бохроний – вафоти ҳижрий 256 [милодий 870] йил.

9. Наср ибн Али ал-Жаҳдамий – вафоти ҳижрий 250 [милодий 865] йил.

Имом Термизий бу шайхлардан кўра олдинроқ ўтган шайхларни ҳам кўрган ва ушбу «Сунан» китобида улардан ҳадис ривоят қилган. Ўша шайхлардан баъзилари қуйидагилар:

1. Абдуллоҳ ибн Муъовия ал-Жумаҳий – ҳижрий 243 [милодий 857 (858)] йилда 100 ёшида вафот этган.

2. Али ибн Хужр ал-Марвазий – ҳижрий 244 [милодий 858 (859)] йилда 100 ёшга яқинлашиб вафот этган.

3. Сувайд ибн Наср ибн Сувайд ал-Марвазий – ҳижрий 241 [милодий 855 (856)] йилда 91 ёшда вафот этган.

4. Кутайба ибн Саъид ас-Сақофий Абу Ражо – ҳижрий 150–242 [милодий 767–856 (857)] йил.

5. Муҳаммад ибн Абдулмалик ибн Абу Шавориб – ҳижрий 244 [милодий 858 (859)] йилда вафот этган.

6. Иброҳим ибн Абдуллоҳ ибн Хотам ал-Ҳаравий – ҳижрий 178–244 [милодий 794 (795)–858 (859)] йил.

7. Исмоил ибн Мусо ал-Фазорий ас-Суддий – ҳижрий 245 [милодий 859 (860)] йилда вафот этган.

Термизий яна бошқалардан, Имом Бухорий шайхларининг кўпидан ҳам ҳадис ривоят қилган. У киши, асосан, Имом Бухорийнинг шогирди бўлиб, ижозатлари у зотдандир. Ҳадис илмини у зотдан олди ва у кишининг ҳузурида ўқиб, баҳра олиб, камол топди.

Ҳадис илмига тааллуқли баъзи ишларда устоз билан мунозара қилдилар. Ўша давр олимларида бу хусусият бор эди. Тақлидни тан олмас эдилар. Тақлиддан қочиш ва ҳамиша Ҳаққа, ҳақиқатга тобе бўлиш уларнинг одатлари эди.

Масалан, Имом Термизий ушбу «Сунан» китобининг 17-ҳадисда ровийлар ихтилоф қилаётганини кўриб: «Мен ўзим Абдуллоҳ ибн Абдуррахмондан сўрадим: «Бу ҳадисда Абу Исҳоқдан қилинган ривоятларнинг қайси бири саҳиҳроқ?» – десам, ҳеч қандай ҳукм билдирмади. Буни Муҳаммад (ал-Бухорий)дан сўрадим, у ҳам бирор ҳукм билдирмади», – дейди. Яъни икки имом ҳам ривоятлардан биронтасини устун қўймайди.

Кейин Имом Бухорий ривоятлардан биттасини танлаб, «Ал-Жомийъ ас-саҳиҳ» китобига киритганини Термизий баён этади. Лекин Термизий бу фикрга тақлид қилмасдан, ўз далилларига таяниб, бошқа ривоятни афзал кўриб, китобга киритади.

Абу Ййсо Муҳаммад Термизийнинг ўлкаларни кезиб, Хуросон, Ироқ, Ҳижоз олимларини тинглаганлари «Ат-Таҳзиб» китобида баён этилган. Мисрнинг аввалги шариат қозиси Аҳмад Муҳаммад Шокир: «Термизий Бағдод шаҳрига борган деб тахмин қилмайман. Чунки Бағдодга кирган бўлса эди, муҳаддисларнинг улуғи ва пешқадами саналмиш Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Ҳанбалдан (164–241) ҳадис эшитган бўларди ва Ҳофиз Абу Бакр ал-Хатийб «Тарих ул-Бағдод» китобида бу ҳақда ёзган бўларди», – дейди.

Термизийдан ҳадис ривоят қилган кишилар кўп. «Тазкират ул-хуффо» («Ҳофизлар ёдномаси») ва «Ат-Таҳзиб» китобларида булардан айримлари зикр қилинган.

Ал-Махбубий Термизийдан ҳадис ривоят қилган зотларнинг энг биринчиларидандир. Ибн ул-Имод у зот ҳақида бундай дейди: «Абул-Аббос ал-Махбубий; Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Махбуб ал-Марвазий, Марв ўлкасининг муҳаддиси, шайхи ва раисидир. 346-ҳижрий йилнинг рамазон ойида 97 ёшида вафот этди. «Сунани Термизий» китобининг муаллифидан (яъни Термизий ҳазратларидан) ҳадислар ривоят қилган зотдир»¹.

Кўп ҳадисли саҳобалар

Ҳазрат Пайғамбаримиз (соллаллоҳу алайҳи ва саллам)нинг ҳаётлик давларида ҳадислар жамланган эмас. Аммо омонатдор ровийларнинг ҳиммати, ғайрат-шижоати билан ҳадислар тилдан-тилга ўтиб, кейинчалик ҳадис китобларини таълиф этиш бошланган. Ҳижрий III асрда эса ҳадис илмида «муснад», «саҳиҳ» ва «сунан» деган сифатлар, яъни йўналишлар вужудга келди. Ислом тарихида қайси саҳобаи киромнинг қанча ҳадис ривоят қилганигача аниқ ҳисоблаб чиқилган. Чунончи, муксирини саҳоба, яъни энг кўп ҳадис ривоят қилган саҳобалар (розийаллоҳу анҳум) орасида мингдан ортиқ ҳадиси бўлган зотлар қуйидаги етти кишидир:

1. Абу Ҳурайра (розийаллоҳу анҳу) 5374 та ҳадис ривоят қилган. Шундан 335 таси «Саҳиҳайн»да, яъни Имом Бухорий билан Имом Муслимда, 93 таси фақат Имом Бухорийда, 189 таси фақат Имом Муслимда, қолган 4757 та ҳадис бошқа мусаннифларнинг китобларида зикр қилинган.

2. Абдуллоҳ ибн Умар (розийаллоҳу анҳумо) 2630 та ҳадис ривоят қилган. Шундан 170 таси «Саҳиҳайн»да, 81 таси фақат Бухорийда, 31 таси фақат Муслимда, 2348 таси бошқа китобларда.

3. Анас ибн Молик (розийаллоҳу анҳу) 2286 та ҳадис ривоят қилган. Шундан 168 таси «Саҳиҳайн»да, 83 таси фақат Бухорийда, 71 таси фақат Муслимда, 1964 таси бошқа китобларда.

¹ «Шажарот уз-заҳаб».

4. Уммул-муъминийн ҳазрат Оишаи Сиддиқа онамиз (розийаллоҳу анҳо) 2210 та ҳадис ривоят қилган. Шундан 174 таси «Саҳиҳайн»да, 54 таси фақат Бухорийда, 68 таси фақат Муслимда, 1914 таси бошқа китобларда.

5. Абдуллоҳ ибн Аббос (розийаллоҳу анҳумо) 1660 та ҳадис ривоят қилган. Шундан 75 таси «Саҳиҳайн»да, 28 таси фақат Бухорийда, 49 таси фақат Муслимда, 1508 таси бошқа китобларда.

6. Жобир ибн Абдуллоҳ ал-Ансорий (розийаллоҳу анҳумо) 1540 та ҳадис ривоят қилган. Шундан 58 таси «Саҳиҳайн»да, 26 таси фақат Бухорийда, 126 таси фақат Муслимда, 1330 таси бошқа китобларда.

7. Абу Саъид ал-Худрий (розийаллоҳу анҳу) 1170 та ҳадис ривоят қилган. Шундан 43 таси «Саҳиҳайн»да, 26 таси фақат Бухорийда, 52 таси фақат Муслимда, 1049 таси бошқа китоблардадир¹.

Ҳадис ривоят қилган саҳобаи киромларнинг ҳаммаларидан Аллоҳ таоло рози бўлсин.

Имом Бухорий билан Имом Термизий ўргаларидаги илмий-амалий ҳамкорлик

Имом Бухорий билан Имом Термизий ҳазратларининг устоз-шогирдлик фаолияти, беқиёс дўстликлари хусусида бироз тўхталмоқчимиз. Чунки бу муносабат ва дўстлик илму маърифат, ислом, хусусан, ҳадис оламига кўп улуғ самаралар берган.

Бу икки беназир зотнинг устоз-шогирдлик ва дўстлик фаолиятида уч муҳим жиҳат кўзга ташланади:

Биринчи — диннинг поклиги ва ҳадислар саҳиҳлигини сақлашда ҳамкорлик қилиш, устозлик ҳурматини сақлаш, вафо ва садоқат кўрсатиш, устоз сўзига эҳтиром ва эътимод билан караш, ҳар бир ихтилофли масалада, ҳадислар исноди ва сифати масалаларида ҳузури дил билан маслаҳатлашиш.

¹ Зайнулдин Аҳмад ибн Аҳмад ибн Абдил-Латиф аз-Забидий. Саҳиҳи Бухорий. [Мухтасари тажриди сарих]. 1-жилд. Анкара, 1984. 25–26-бетлар.

Иккинчи – устознинг ҳукми ва хулосасига эҳтиром сақлаган ҳолда ўз асарида мустақил йўл танлаш, баъзи ўринларда устоз билан баҳс-мунозарага киришиш, устозни такрорлашдан ва тақлид қилишдан қочиш.

Учинчи – камтарлик, холислик, бир-бирини кадрлаш ва маънавий мададкор бўлиш.

Биринчи жиҳатга мисол қилиб айтиш мумкинки, «Сунани Термизий»нинг юзлаб ўринларида Имом Термизийнинг «Муҳаммад (ал-Бухорий)дан сўрадим» ёки «Муҳаммад (ал-Бухорий) айтди», ёхуд «Муҳаммад ибн Исмоил (ал-Бухорий)дан эшитдим» каби у зотнинг исмига ишорат қилиб, илмига ҳавола этадиган ўринлар учрайдики, бу устознинг илми ва истеъдодига, ҳукми ва хулосасига қанчалик улуғ эътибор ва эътимод билан қараганларини кўрсатади. Масалан, намоз вақтлари мавзуининг давоми бўлиб келган 151-ҳадис шарҳида Имом Термизий ушбу сўзни қайд этади: «Муҳаммад (ал-Бухорий)дан эшитдим, айтдики: «Намоз вақтлари бора-сида Ал-Аъмашнинг Мужоҳиддан қилган ривояти Муҳаммад ибн Фузайлнинг Ал-Аъмашдан қилган ривоятидан кўра саҳиҳроқдир». Бу мисол икки улуғ муҳаддис ҳадисларнинг энг саҳиҳини танлашда ҳамкор эканликларига далилдир.

Ёки яна бир мисол: Имом ат-Термизий «Жунублик ва ҳайз ҳолатида Қуръон ўқилмайди» деган мавзудаги 98-бобдан ўрин олган ҳадис шарҳида ровийлардан бири ҳақида ушбу сўзни қайд этадилар: «Муҳаммад ибн Исмоил (ал-Бухорий)дан эшитдимки, бундай деди: «Исмоил ибн Аййош, Ҳижоз ва Ироқ аҳлидан мункар (ёлғон) ҳадислар ривоят қилади». Имом Термизий айтадилар: «(Ал-Бухорий) мазкур Исмоилнинг Ҳижоз ва Ироқ аҳлидан ёлғиз ўзи қилган ривоятини заиф деб топади ва бундай деб давом этади: «Исмоил ибн Аййошнинг (ушбу) ривояти фақат Шом аҳлидандир». Яъни Имом Бухорий ҳадис ровийларидан бўлган Исмоил ибн Аййошнинг Шом аҳлидан ривоят қилган ҳадисларини саҳиҳ ва фойдаланиш учун яроқли деб ҳисоблайди. Имом Термизий ўз ўрнида улуғ устознинг сўзларини қайд этади. Бу мисол икки улуғ муҳаддиснинг ҳадис бобидаги

талабчанлиги, қаттиққўллиги, ҳақиқатни юзага чиқариш учун шубҳалардан нақадар сақланганлигига чиройли далилдир.

Иккинчи жиҳатга шуни мисол қилиш мумкин: ҳазрат Абу Ҳурайра (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинган 341-ҳадисда у киши айтади: «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам: «Машриқ билан мағриб ораси қибладир», – деди.

Худди шу ҳадис «Сунан»да яна бошқа ровийдан – Яҳё ибн Мусодан, Муҳаммад ибн Абу Маъшардан ҳам ривоят қилингани айтилади. Имом Термизий айтади: «Абу Ҳурайранинг ҳадиси у кишидан бир қанча ваҳждардан ривоят қилинди. Баъзи илм аҳли Абу Маъшарни хотираси жиҳатидан танқид қилган. Абу Маъшарнинг исми Нухайх (Нажийх), Бани Ҳошимнинг мавло-си (озод этилган қули)дир». Шундан сўнг устознинг хулосасига ўтади: «Муҳаммад (ал-Бухорий) айтади: «Мен ундан (Абу Маъшардан) бирор нарса ривоят қилмайман, аммо бошқалар ундан ривоят қилган». Муҳаммад (ал-Бухорий яна) айтади: «Абдуллоҳ ибн Жаъфар ал-Махрамийнинг «Машриқ билан мағриб ораси қибладир» деган ҳадиси Усмон ибн Муҳаммад ал-Ахнасийдан, Саъид ал-Мақбурийдан, Абу Ҳурайрадан, (Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламдан) ривоят қилинган».

Кўриниб турибдики, ҳасан-саҳиҳ бўлган бир ҳадис ҳақида икки муҳаддис баҳс юритмоқда, иснодни пухта тадқиқ қилмоқда ва Имом Термизий танқидий қарашларни қабул қилган ҳолда, ўз мустақил ривоятини етказмоқда.

Бу илм аҳли учун улуғ ибрат ва сабоқдир. Ибрат эканлиги фақат шогирднинг «мунозара»си ва тақлиддан қочгани учун эмас, балки устоз ҳам кенгфеъллик ва илмий ҳақиқат учун бу ҳолатларни талаб этгани учундир.

Учинчи жиҳатга Имом Бухорийнинг ушбу машҳур сўзларини келтириш кифоя; у зот ўз шогирдлари Имом Термизийни ғоят қадрлаб, камтаринлик билан: «Сен мендан баҳраманд бўлганингдан ҳам кўра, мен сендан кўпроқ баҳраманд бўлдим», – дейди. Бу сўз Термизийга берилган улкан баҳо бўлиши билан бирга, Имом Бухорий ҳазратларининг улуғ қалбли, меҳрибон, адолатли устоз ва самимий дўст эканлигига далилдир.

Бу икки зотнинг муносабати, самимияти ва меҳр-муҳаббатини оламдаги илм аҳлига ибрат бўлгулик улуғ воқеадир.

Имом Термизий асарлари

Олимлар Имом Термизий турли асарлар тўрттик этганларини таъкидлашади. Уларнинг фикрига кўра, у зотнинг асарлари қуйидагилардир:

1. «Ал-Жомий ас-саҳих» («Сунани Термизий»).
2. «Аш-Шамоил ал-Муҳаммадийя» («Аш-Шамоил ан-Набавийя» ҳам дейилади).
3. «Ал-Ҳол».
4. «Ат-Тарих».
5. «Аз-Зухд».
6. «Ал-Асмоъ ва ал-куно» («Исмлар ва куньялар»).
7. «Ал-Илал фи-л-ҳадийс» («Ҳадис санадларидаги иллатлар ёки нуқсонлар»). Бу тасниф икки мустақил асардан иборат: 1) «Ал-илал ас-сағийр»; 2) «Ал-илал ал-кабийр» ёки «Ал-муфрад».

Термизийнинг бошқа асарлари ҳам бўлиши мумкин. Бунда зикр қилинган китобларни айрим манбаларга таяниб баён этдик¹.

Имом Термизий ҳақида уламоларнинг фикрлари

Улуғ устоз Имом Бухорий ўз шогирди имом Термизийни алқаб, камтаринлик билан: «Сен мендан баҳраманд бўлганингдан ҳам кўра, мен сендан кўпроқ баҳраманд бўлдим», – дейди. Бу Термизийга берилган жуда катта баҳо эди («Ал-Мирқот», 1-жилд, 22-бет.)

Ҳофиз Абул-Фазл Муҳаммад ибн Тохир ал-Мақдисий, Ҳасан ибн Аҳмад Абу Муҳаммад ас-Самарқандийдан, Абу Бишр Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Амрдан, Ҳофиз Абу Саъид Аб-

¹ Аҳмад Муҳаммад Шокирнинг Термизий китобига ёзган «Муқаддима»сидан олинди. 90-бет.

дуррахмон ибн Муҳаммад ал-Идрисийдан нақл этиб, бундай дейди: «Ҳофиз ва аъмо (кўзи ожиз) Муҳаммад ибн Ийсо ибн Савра Термизий – ҳадис илмида иқтидо этиладиган (эргашиладиган) имомлардан биридур. «Ал-Жомий», «Ат-Таворих» ва «Ал-Ҳол» китобларини олим ва диroyтли (дониш-идрок ва тажрибали) бир инсон сифатида қаламга олган. Ҳофизаси кучлилиги жиҳатдан ўрнак қилиб кўрсатилар эди»¹.

Самъоний «Ал-Ансоб» китобида Термизийни бундай тавсиф этади: «Муноқашасиз, у ўз асрининг имоми бўлиб, турли таснифлар соҳибидир».

Ибн Ҳалқон ҳам у зотни: «Ҳадис илмида иқтидо этиладиган имомлардан биридир», – деб тавсифлайди.

Аллома Тошкўпрулизода «Мифтоҳ ус-саода» китобида бундай дейди: «Уламоларнинг ҳофиз ва аъламларидан бири эди. Фикҳда қимматли асарлари бор. Ҳадисни имомлардан ташкил топган бир жамоатдан эгаллади. Биринчи табақа шайхларини кўрмоққа муяссар бўлди».

Ибн ул-Имод ал-Ҳанбалий «Шажарот уз-заҳаб» китобида: «Акронларидан (замондош ва тенгдош яқинларидан) устун, ҳифз ва итқон (хотира, устуворлик ва мустаҳкамлик) бобида бир мўъжиза эди», – дейди.

Ал-Ҳоким Абу Аҳмад ўз устозларидан бири Термизий ҳақида бундай деганини баён этади: «Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий вафот этганларида Хуросонда эдим. У кишининг ортидан илм, ҳифз, вараъ ва зуҳд бобида Абу Ийсо Термизийдек бошқа бир зот қолмади. Термизий йиғлайверганларидан кўзларидан жудо бўлиб қолдилар ва бир неча йил аъмо (кўрмас) ҳолатда яшадилар».

«Ат-Таҳзиб» китобида Ҳофиз Юсуф ибн Аҳмад ал-Бағдодий Термизий ҳақида бундай дейди: «Термизий умрларининг охирига бориб кўздан қолди».

Бу ўринда уламнинг Термизий ҳақидаги таъриф ва тавсифларидан фақат бир қисминигина баён этдик. Энди Термизийнинг китоби борасидаги фикр-мулоҳазалардан ҳам бир қадар сўз юритайлик.

¹ Мажмуъату фавоидаи ҳадисийя. Қадим кўлёзма асарлардан.

«Сунани Термизий» ҳақидаги эътирофлар

Термизийнинг «Сунан» китоби ҳақидаги фикрлар Ибн ул-Асийр ўз «Тарих»ида бундай дейди: «(Термизий) имом ва хофиз эди. Бебаҳо асарлар тортиқ қилди. «Ал-Жомий ул-кабир» («Катта тўплам», яъни «Сунани Термизий») бу асарларнинг энг мукаммалидир».

«Кашф уз-Зунун»да «Сунани Термизий» асари борасида бундай дейилади: «Бу ҳадис бобида тасниф этилган кутуби ситта (олти улуг китоб)нинг учинчисидир. Бу китоб «Ал-Жомий ас-саҳих» дейилади, шунингдек, «Сунан» ҳам деб аталади. Аммо биринчи номи кўпроқ қўлланади».

Ҳофиз Абул-Фазл ал-Мақдисий айтади: «Хиротда имом Абу Исмоил ал-Ансорийдан эшитдим. У ўз мажлисида Термизий ва унинг китоби борасида сўз кетганида бундай деди: «Менинг учун Термизийнинг китоби имом Бухорий ва Имом Муслим китобларидан кўра фойдалироқ. Чунки уларнинг китобларидан фақат теран илмли мутахассис олимларгина истифода этади. Термизийдан эса ҳар ким фойдаланиши мумкин».

Аллома Тошкўпрулузда Термизийнинг таржимаи ҳоли ҳақида бундай дейди: «(Термизий) ҳадис илмида кўпгина асарлар тақдим этди. Унинг ушбу «Ал-Жомий ас-саҳих» китоби бу асарлар орасида фойдаси энг кўп, тартиби энг ихчам, такрори энг оз китобдир. Унда бошқа ҳадис китобларида учрамайдиган хусусиятлар бор:

- мазҳаблар ва истидлол (далил келтириш) жиҳатлари эътиборга олинган;

- саҳих, ҳасан ва ғариб деб ҳадис турлари аниқ белгиланган;

- жарҳ (журх) ва таъдил (нуқсон ва таққос жиҳатлари, ровийнинг қиёфаси, бирор сифати, айби ёки фазилати, ишончли ёки ишончсиз экани ҳақидаги фикрлар)га ўрин ажратилган;

- китоб охирида иллатларга доир маҳсус бир боб илова қилинган. Хуллас, бу китобда улкан фойдалар жамлангандир. Китобни мутолаа қилган кишилар бунга тан берадилар».

Термизийнинг китобини ўта танқидий назар билан тадқиқ этган Ҳофиз Абул-Фазл ал-Мақдисий бундай дейди: «Абу Ийсо (Термизий)нинг китобида тўрт қисм ҳадислар ўрин олган:

а) саҳиҳ экани қатъиян қабул қилинган ҳадислар қисми. Бу қисмда Бухорий ва Муслимга мувофақат қилинган ҳадислар ўрин олган;

б) уҷлик шартига асосланган ҳадислар қисми¹. Бу қисмдаги ҳадислар толий (иккинчи) даражададир;

в) зиддият қисми. Бу қисмдаги ҳадисларнинг иллатлари очилган ва бу борада қаттиқ талабчанлик намоён қилинган;

г) тўртинчи қисм ҳадислар борасида (Термизий): «Ушбу китобимда фақатгина фақиҳлар амал қилган ҳадисларни таҳриж қилдим», – дейди. Бу шартнинг ҳудуди кенг. Шу асосга таяниб, Термизийнинг ҳужжат сифатида қабул қилган ёки керак бўлганда амал қилган ҳадисни унинг санади хоҳ саҳиҳ бўлсин, хоҳ бўлмасин, лекин ўзи ҳақида сўз юритилишига имкон қолдирмаганини кузатамиз. Яъни таҳриж этилган ҳар бир ҳадис ҳақида керакли изоҳни бериб, кўнгилларни хотиржам қилади.

Термизийнинг ўзлари ўз китоби ҳақида бундай дейди: «Ушбу китобни тасниф қилганимдан кейин уни Ҳижоз, Ироқ ва Хуросон уламоларига тақдим этдим. Улар розилик билдириб, қабул қилдилар. Кимнинг уйида бу китобдан бор бўлса, ўша хонадонда ҳазрат Пайғамбар (соллаллоҳу алайҳи ва саллам) гапираётгандек бўладилар».

«Сунани Термизий» китобида ҳадис мартабаларининг белгиланиши

«Сунани Термизий» китобида ҳадисларнинг даражаларини белгилашда икки ибора қўлланган. Ноаниқ ва мубҳам қолмасин деб бу икки иборани муҳтарам ўқувчига баён қилиб ўтмоғимиз лозим: биринчиси – «Бу ҳадис ҳасан-саҳиҳ» деган ибора; иккинчиси – «Бу ҳадис ҳасан-саҳиҳ-ғариб» деган ибора.

Имом Термизий айрим ҳадисларни «ҳасан-саҳиҳ» ёки «ҳасан-ғариб» деб, ёки «саҳиҳ-ғариб» ва ёхуд «ҳасан-саҳиҳ-ғариб» деб атайди. Лекин бу бирикмаларни таърифламайди. Масалан, бир ҳадисни фақатгина «саҳиҳ» деб ёки «ғариб» деб атаганида, бунинг таърифини келтирмаган. Балки булар муҳаддислар

¹ Уҷлик: Абу Довуд, Насойй ва Ибн Можа назарда тутилган.

наздида тушунарли бўлгани учун таърифни лозим кўрмагандир. Аммо ажабки, фақатгина «ҳасан»нинг таърифини келтиради. Бу номаълум бир ифода ёки янги бир истилоҳ бўлгани учун таърифга эҳтиёж ҳис этган бўлса керак деган фикрдамиз.

Ҳадисни уч қисмга бўлиш Термизийнинг ижоди эканини юкорида таъкидлаган эдик. Термизийдан олдинги муҳаддисларнинг асарларида «ҳасан» иборасига дуч келган бўлсак-да, аммо ҳадисни «ҳасан, саҳиҳ ва заиф» деб уч қисмга бўлган ва «ҳасан» иборасини илк маротаба илмий истилоҳ сифатида қўллаган зот Термизийнинг ўзидир.

Термизий «ҳасан» иборасини ўз китобида бундай таърифлайди: «Ушбу китобимизда «Бу ҳадис ҳасан» деган пайтимизда биз санадининг ҳасан эканини назарда тутганмиз. Чунки ровийси ёлғончи деб тахмин қилинмаган ҳар бир ҳадис, деярли бошқа сабабдан ривоят қилинса ва шоз(з) (ажралган, ёлғизланган ва якка) бўлмаса, у ҳадис, фикримизча, ҳасандир».

Ибн Салоҳ «Бу ҳадис ҳасан-саҳиҳ» деган ибора ҳақида бундай дейди: «Термизий ва бошқалар – Яхё ибн Моъин, Ибну Абу Шайба, Абу Али ат-Тусий ва бошқа муҳаддисларни назарда тутмоқда – қўллаган «Бу ҳадис ҳасан» иборасида ишкол (шакллар, боғлиқликлар) бор. Чунки «ҳасан»нинг мартабаси маълум сабабга кўра «саҳиҳ»нинг мартабасидан пастдир. Бир ҳадисда бу икки истилоҳни жам қилмоқ ўша қусур (айб-нуқсон)нинг ҳам нафйи, ҳам исботи (рад ва исботи) демакдир». Шундан кейин бу ишкол борасида бундай жавоб қайтаради: «Ушбу иборанинг қўлланиши санадга тегишлидир. Ҳадис икки иснод билан ривоят қилинади. Агар иснодларнинг биттаси ҳасан, иккинчиси саҳиҳ бўлса, бу ҳадисни «ҳасан-саҳиҳ», – деб айтиш тўғри бўлади. Яъни ҳадис бир иснодга кўра ҳасан, иккинчи иснодга кўра саҳиҳдир. Бу ўринда «ҳасан» сўзининг луғавий маъносини кўзда тутган бўлишини ҳам инкор этиб бўлмайди. Кўнгил мойил бўлган ва қалб қабул қилган нарса ҳасан дейилади. Бу тақдирда «ҳасан» ибораси истилоҳий маъносидан бошқа маънода қўлланган бўлади».

Ибн Салоҳ жавобининг биринчи қисмига эътироз билдирилган. Чунки Термизий фақат биттагина исноди бўлган ҳадисга нисбатан ҳам «ҳасан-саҳиҳ» таъбирини қўллаган. Демак, «ҳасан» сўзи бу ўринда луғавий маъносида қўлланганини таъкидлаш ишқолнинг олдини олиш учун энг мувофиқ йўлдир. Бу орада «саҳиҳ-ҳасан» ибораси «ҳасан» билан «саҳиҳ» орасидаги бир мартаба эканини иддао қилганлар ҳам бор.

«Ҳасан-саҳиҳ-ғариб» иборасига келсак, ҳасан ҳадис бир сабабдан ривоят этилса, ғариб бўлади. Ҳасан ҳадис ҳам шу сингаридир.

«Сунани Термизий»нинг уч хусусияти

«Сунани Термизий» асарини бошқа ҳадис китобларидан фарқлаб, ажратиб турган учта хусусиятни таъкидлаб ўтмоқчимиз, чунки бу уч хусусият «Кутуби ситта», яъни олтига энг машҳур ҳадис тўпламининг ҳеч бирида учрамайди.

1. Имом Термизий ҳар бир бобга кирган ҳадисни зикр қилганидан кейин, худди шу бобга тегишли ҳадис ривоят қилган саҳобаи киромларнинг исмларини санаб ўтади. Ҳоҳ улар ривоят қилган ҳадислар Термизий келтирган ҳадис маъносига мос бўлсин, ҳоҳ бошқа маънода бўлсин, ҳоҳ унга зид маънода бўлсин, ҳар ҳолда, яқиндан ёки узокдан алоқадор бўлса, кифоя! Ана шу хусусият Термизий китобининг шарҳини кучайтириб юборган жуда муҳим унсурдир. Айниқса, ҳадис олимлари кибрити аҳмардек – мис ва қалайни тилло қиладиган иксурдек нодир бўлиб қолган кейинги даврлар учун бу ўта муҳим хусусиятдир. Термизий ишорат этган барча ҳадисларни санадлари ва матнлари билан таҳриж қилмоқ, яъни асослаб юзага чиқармоқ бир умрни талаб қиладиган ишдир. Шайх Муборақфурий Термизий китобини шарҳлаганда бу ишни бажармоқчи бўлди, аммо барча ҳадисларни таҳриж этишга муваффақ бўла олмади, ўз таҳрижларида эса бошқа алломаларга эргашиш билан кифояланди.

2. Термизий фикҳий масалаларда фақиҳларнинг фикр-карашларини кўп бор зикр қилади, далилларга ишорат этиб,

худди ўша масалада бир-бирига зид ҳадисларни шарҳлайди. Бу хусусият қай даражада аҳамиятли, муҳим ва улуғ бир мақсадга мувофиқ экани очиқ-равшан. Асосан, ҳадис илмларининг ҳақиқий ғояси ва мақсади далил келтириш ҳамда бекаму кўст эргашиш ва амал қилиш учун асос бўладиган ҳадисларни аниқлаб, тайин этишдир.

3. Имом Термизий ҳадислар таълилига (иллатли жиҳатларига) жуда кучли эътибор беради. Ҳар бир ҳадиснинг саҳиҳ ва заифлик даражасини аниқлайди. Ҳадиснинг иллатлари ҳақида, ровийлар борасида батафсил ва аҳамиятли изоҳлар беради. Термизийнинг бу йўналиши билан ҳадис илми қоидаларининг, айниқса, таълил илмининг амалий бир татбиқи намоён бўлади. Хуллас, бу олимлар ва мутааллимлар учун энг фойдали бир китоб эканини иддао қилишимиз мумкин. Чунончи, Ҳофиз Абул-Фазл Муҳаммад ибн Тоҳир ал-Мақдисий, Термизий ҳақида бундай дейди: «Ҳиротда Имом Абу Исмоил Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ал-Ансорийдан¹ эшитдим. У ўз мажлисида Термизий ва унинг китобидан гап кетганида айтдики: «Менинг учун Термизийнинг китоби Имом Бухорий ва Имом Муслим китобларидан кўра фойдалироқ. Чунки уларнинг китобларидан факат теран илми мутахассис олимларгина истифода этади. Термизийнинг китобидан эса ҳар ким фойдаланиши мумкин»².

Термизий эса ўз китоби ҳақида бундай дейди: «Бу китобни тасниф қилганимдан кейин уни Ҳижоз, Ироқ ва Хуросон уламоларига тақдим этдим. Улар розилик билдириб, қабул қилдилар. Кимнинг уйида бу китобдан бўлса, ўша хонадонда ҳазрат Пайғамбар (соллаллоҳу алайҳи ва саллам) гапираётгандек бўладилар»³.

¹ Абу Исмоил ал-Ансорий – хиротлик аллома, шайхулислом, «Манозилус-соирийн» номли китоб муаллифи. Ҳирот эски Хуросон давлатининг пойтахти, ҳозир Афғонистон ҳудудидаги бир шаҳар.

² Ал-Мақдисийнинг «Шурут ул-аиммати асҳоб ил-кутуб ис-ситтати» номли қўлёзма асаридан.

³ «Тазкират ул-хуффоъ» («Ҳофизлар ёдномаси»): 2/188 «Таҳзиб ут-таҳзиб»: 9/389 ва «Мифтоҳ ус-сабода» («Саодат қалити»): 2/11.

«Аш-Шамоил ал-Мухаммадийя» асари

Абу Ийсо Мухаммад Термизийнинг «Ал-Жомийъ ас-саҳиҳ»-дан кейинги йирик ва машҳур асари «Аш-Шамоил ал-Мухаммадийя» – «Пайғамбарнинг алоҳида фазилатлари» асаридир. Тўлиқ номи – «Аш-шамоил ал-Мухаммадийя вал-хасоил ал-Мустафовийя», яъни «Ҳазрат Мухаммаднинг шакл-шамоиллари ва ҳазрат Мустафонинг хос хислатлари» (соллаллоҳу алайҳи ва саллам). Бу асар баъзи манбаларда «Аш-Шамоил ан-набавийя», «Аш-Шамоил фи Шамоил ан-набий соллаллоҳу алайҳи ва саллам», «Аш-Шамоил ал-Мухаммадийя» номлари билан ҳам келтирилган. Асар Пайғамбар алайҳиссаломнинг шахсий ҳаётлари, у зотнинг суврат ва сийратлари, ажойиб фазилат ва одатларига оид тўрт юзу саккиз ҳадиси шарифни ўзига жамлаган қимматли манбадир (тўлиқ матни келган ҳадис тўрт юзу бирга).

Таъкидлаш керакки, Пайғамбар алайҳиссаломнинг фазилатлари, одатлари ҳақидаги ҳадисларни тўплаш билан жуда кўп олимлар, муҳаддислар шуғулланган ва бу хилдаги ҳадислар хилма-хил китоблардан ўрин олган. Лекин Имом Термизий асарининг бошқалардан афзаллиги ва фарқи шундаки, у зот имкон қадар Пайғамбар алайҳиссалом фазилатларига доир барча ҳадисларни мунтазам равшан тўплаб, мантиқан изчил бир ҳолатда, босқичма-босқич тартибга келтирган ва ўзига хос мустақил, яхлит китоб шаклида тасниф қилган.

«Аш-Шамоил ал-Мухаммадийя»нинг шарҳлари

«Аш-Шамоил ан-набавийя» азалдан исломшунос олимлар ва тадқиқотчиларнинг диққатини ўзига жалб қилиб келади. Араб тилида битилган ушбу асарга бир қанча шарҳлар ва ҳошиялар ҳам ёзилган. Улардан Абдурауф ал-Муновий ал-Мисрийнинг (вафоти ҳижрий 1003 йил) «Шарҳ уш-Шамоил», Али ибн Султон ал-Ҳаравий ал-Қорийнинг (вафоти ҳижрий 1192 йил) «Жамъ ул-васоил фи шарҳи аш-Шамоил», Сулаймон

ибн Умар ибн Мансур ал-Жумалнинг «Ал-Мавоҳиб ал-Муҳаммадийя бишарҳ аш-Шамоил ат-Термизийя» (бу асарнинг бир кўлёмаси Қоҳирадаги ал-Азҳар кутубхонасида 144-рақам остида сақланмоқда), Муҳаммад ибн Қосим ибн Жасус ал-Моликийнинг (вафоти ҳижрий 1182 йил) «Ал-Фавоид ал-Жалийла ал-Баҳия ала «Аш-Шамоил ал-Муҳаммадия» (бу асар 1927 йилда нашр қилинган) ва, ниҳоят, ал-Азҳарнинг собиқ шайхи Иброҳим ал-Божурийнинг (вафоти ҳижрий 1277 йил) «Ал-Мавоҳиб ал-Ладуния ала аш-Шамоил ат-Термизийя» каби шарҳларини кўрсатиш мумкин.

Таъкидлаш керакки, асарнинг тили равон бўлиб, услуби ғоят соддалиги билан ҳам шу турдаги бошқа асарлардан ажралиб туради.

«Аш-Шамоил ал-Муҳаммадийя» асари ҳақида жаҳон олимларининг сўзлари

Имом Термизийнинг ушбу асарига шарҳ ёзган шайх Иброҳим ал-Божурий айтади: «Имом Термизийнинг «Аш-Шамоил ан-набавийя» китоби ўз мавзуида яккаю-ягона асардир. Тартиби ва ўз ичига олган мавзулари жиҳатидан ягона бўлиб, нодир китоблар жумласидан ҳисобланади. Унинг овозаси Мағрибу Машриққа бориб етди».

Машҳур аллома Али Ибн Султон ал-Ҳиравий ал-Қорий «Жамъ ул-васоил фи шарҳ аш-Шамоил» номли шарҳида Имом Термизийнинг «Аш-Шамоил ал-Муҳаммадийя» асари ҳақида айтади: «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг фазилатлари, ахлоқлари ҳақида тасниф этилган мусаннафотларнинг энг чиройлиси ва энг яхшиси – бу Имом Термизийнинг Пайғамбар (алайҳиссалом) сийратлари ҳақидаги мукамал ва мухтасар китобидир. Бу китобни мутолаа қилувчи жаноб Пайғамбарни кўргандай ва у зотнинг ҳар бобдаги маҳосини шарифлардан баҳраманд бўлганга ўхшайди»¹.

Дарҳақиқат, ҳозирги замон китобхонлари ушбу асар оркали жаноб Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва салламга мансуб

¹ «Ал-Мавоҳиб ал-ладуния» китоби. 1 жузъ. 2-бет.

юксак инсоний фазилатлар, у зотнинг гўзал ва муборак хулқлари, хайрат ва таҳсинга сазовор сифату сийратлари ҳақида тўла ва мукаммал маълумотга эга бўладилар. Шубҳасизки, буларнинг барчаси замонамиз аҳлининг, айниқса, ёш авлоднинг маънавий ва ахлоқий тарбиясида муҳим аҳамиятга моликдир. Мазкур хислатлар бу беназир асарнинг ҳамма замонлар учун, жумладан, бугунги кунимиз учун ҳам ғоятда қимматли ва манфаатли асар эканини исбот этади.

«Аш-Шамоиал-Мухаммадийя»нинг ўзбекча таржималари

«Аш-Шамоиал-набавийя» форс, турк ва ўзбек тилларига таржима қилинган. Асарни илк марта туркий-ўзбек тилига ҳижрий 1248 йил Ҳусомуддин ан-Нақшбандий таржима қилганлар. Араб тилини билмайдиган туркий халқлар учун бу таржима ғоятда фойдали қўлланма бўлиб хизмат қилган. Сўнг Саудия Арабистонида узоқ йиллар истиқомат қилган ватандошимиз – улуғ шайх, аллома ва шоир Саййид Маҳмуд Тарозий – Олтинхон Тўра ҳижрий 1384 (милодий 1965) йилда асарни бир оз мухтасар ҳолда таржима қилганлар. Асар ошкоралик ва мустақиллик замонида Тошкентда бир неча марта нашр этилган.

Дастлаб 1990 йил Имом Термизий таваллудининг 1200 йиллигига бағишланган анжуман муносабати билан Тошкентда араб имлосида қайтадан нашр қилинди. Сўнг 1991 йилда марҳум олим Масъудали Ҳакимжон табдили ва сўзбошиси билан кирилл ёзувида чоп этилди. Ундан кейин ушбу асарнинг ўзбек тилига қилинган табдили Убайдулла Уватов томонидан амалга оширилиб, 1993 йилда Тошкентда нашр этилди.

«Шамоиали Мухаммадийя» асарини 2015 йилда камина (фақир Мирзо Кенжабек) Саййид Маҳмуд Тарозий таржимаси асосида ҳозирги ўзбек тилига мувофиқлаштириб, арабий матни билан бирга зарур шарҳ ва изоҳлар киритиб, янгитдан нашр эттирдик. Илгари таржима қилинмаган ҳадисларни тўлиқ таржима қилиб, фақат матни мавжуд бўлган ҳадисларни Байрут ва Риёз нашрлари асосида қайта рақамлаб чиқдик.

Шундан кейин Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг буюк муҳаддис Абу Ийсо Термизийнинг бой меросини ўрганиш ва хотирасини абадийлаштириш борасидаги ташаббусига жавобан, таржимани янги шарҳ ва изоҳлар билан бойитиб, қайтадан нашр этишга муваффақ бўлдик (2017).

«Ал-Илал фи-л-ҳадийс» асари

Имом ат-Термизийнинг «Ал-Илал фи-л-ҳадийс» («Ҳадис санадларидаги иллатлар ёки нуксонлар») номли таснифлари икки мустақил асардан иборат. Бу икки асарнинг ҳам бизгача етиб келгани ҳақида далиллар мавжуд.

Улардан бири ва барча илм аҳлларига маълум бўлгани «Ал-Илал ас-сағийр» («Кичик Илал») бўлиб, у муаллифнинг бош асари «Ал-Жомий ас-саҳиҳ» китоби охирига илова этилган. Мазкур иловада Имом Термизий: «Бу китобдаги (яъни «Сунани Термизий»даги) икки ҳадисдан бошқа ҳамма ҳадисларга амал қилинади», – дейди ва у икки ҳадис қайсилар эканини айтиб, уларнинг матнини келтиради.

«Илал» сўзи «иллат» (арабча) сўзининг кўплиги бўлиб, ўзбекчада «бемор, дардли, бетоб, нокис, иллатли, оғиш» каби маъноларни англатади. Ҳадис илмида «илал» масаласи муҳим аҳамиятга ага бўлиб, бу соҳа ҳадис санадларида ҳар хил сабабларга кўра ровийлар томонидан содир этилган заифлик, ноаниқлик, сахву хато, ғалат, янглишларни тадқиқ қилишдек шарафли ва ўта масъулиятли вазифа билан шуғулланади. Бу ҳол муқаддас динимизнинг нақадар пок ва нақадар тўғриликка таянганини, илмга асосланган ислом эътиқоди пойдеворининг нақадар мустаҳкам эканини кўрсатади.

«Ал-Илал»нинг яна бири «Ал-Илал ал-кабийр» («Катта Илал») ёки «Ал-Муфрад» («Алоҳида Илал») деб аталади.

Нурулдин Атар исмли муҳтарам олим ҳазрат Имом Термизий ҳаёти ва фаолиятига доир махсус рисола ёзган. У киши мазкур рисоланинг 1988 йили Байрутда чоп этилган иккинчи нашри тақдимида Туркиянинг қимматли қўлёзмаларга бой кутубхоналаридан бирида Имом Термизийнинг «Ал-Илал ал-кабийр» асарининг ягона қўлёзма нусхасини кўргани ва ундан

фотонусха олиб, ўз тадқиқотининг қайта нашрида ундан фойдалангани ҳақида ёзади.

Олимнинг ёзишича, ат-Термизий «Ал-Илал ал-кабийр»ни таълиф этган вақтида уни бобларга ажратмаган ҳолда ёзган. Аммо кейинчалик бу ажойиб китоб олим Абу ал-Валид ал-Қозий томонидан тартибга келтирилиб, бобларга ажратилган ва китоб охиридаги мустақил бир боб ҳадис риҷоллари, яъни ровийлари ҳақидаги фикр-мулоҳазаларни ўз ичига олган.

Кўп муҳаддисларнинг ҳадис санадларининг нуқсонли жиҳатларига алоҳида эътибор бериб, асарлар тасниф этгани бу илмнинг ислом таълимотида ғоятда фойдали ва муҳим аҳамият касб этганини кўрсатади. Дастлаб санадлардаги иллатлар ошкор қилинса, ровийлар ҳақида ғийбат бўлиб қолади деган андиша билан муҳаддислар бу ҳақда гапирмаганлар. Кейин бунинг ўта зарур эканлиги эътироф этилгач, иллатлар ҳақида асарлар ёзилган. Иллатли ҳадислар хусусида Имом Бухорийнинг устози Али ибн Абдуллоҳ ал-Мадийний, Имом Аҳмад ибн Ҳанбал, сўнг Имом ал-Бухорийнинг ўзлари, Имом Муслим, Имом Термизий, Абу Ҳотам ва бошқалар асарлар ёзган. Мана шу буюк муҳаддислар орасида Имом Термизийнинг «Ал-Илал фи-л-ҳадийс» асари ҳадисларнинг тўғрилиги, аниқлиги ва ишончли эканини текширишда алоҳида аҳамиятга эгадир.

Имом Термизийнинг ўзи «Илал» масаласида бундай дейди: «Бу (илалга оид) масалада узок вақт фикр-мулоҳаза юритдим, бунинг боиси шундаки, биздан шу хусусда сўралганда, олдин ўз нуқтаи назаримизни очиқ-ойдин айтмадик. Чунки, биринчидан, биздан аввал илал масаласи хусусида сўралган бир қанча уламолар ҳам ўз фикрларини билдирмаганлар; иккинчидан, муҳаддислар ўрталарида ҳадисда сика бўлган ровийларнинг хато, янглиш ва ваҳмларини (ихтиёрсиз оғишларини) айтиш ғийбат бўлади деган уламолар ҳам бор эди. Сўнг одамлар манфаатини ўйлаб, бир қанча машҳур муҳаддислар, хусусан, Имом ал-Бухорий билан бир неча йиллик мулоқотлар бўлганидан кейин ҳамда мазкур фикрга алоқадор ривоятларни эшитгандан кейин илал масаласини ошкор қилишга жазм қилдим. На Ироқда ва на Хуросонда илал, тарих ва иснодлар соҳасида имом Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорийдан кўра билимдонроқ кишини кўрмадим».

Имом ат-Термизий мақбараси

Сурхондарё вилояти Шеробод туманидаги хазрат Имом Абу Ийсо Муҳаммад ат-Термизий мақбараси меъморий ёдгорлик сифатида дастлаб XI–XII асрларда у зотнинг муборак қабри бунёд этилган¹. Шу замонгача ёдгорлик бир-биридан равоқлар орқали ўтувчи тўрт бўлма-хонадан иборат яхлит бино кўринишида эди. Шимоли-шарқий тарзи айвон қурилиши муносабати билан кейинчалик тўсилган. Унда мармар сағана уч поғонали бўлиб, муқарнас нақш ва ёзувлар билан пардозланган. Гўрхонадан тор узун йўлак орқали хонақоҳга ўтилар эди. Хонақоҳнинг тағзамини гўрхонага нисбатан пастроқ бўлиб, улар оралиғи кенг равоқ билан ажратилган. Хонақоҳ гумбаз томли, меҳробли.

Азиз ва нодир шахслар шарафига масжид қуриш далилини уламолар Қуръони каримнинг «Каҳф» сураси 21-оятидан олганлар (оят маъноси):

Бисмиллаҳир Роҳманир Роҳийм.

«Шундай қилиб, Биз (инсонларни) уларнинг ҳолидан ҳабардор қилдик, токи Аллоҳнинг (қайта тирилтириш) ваъдаси ҳақ эканини ва қиёмат (қоим бўлиши)да ҳеч шубҳа йўқ эканини билсинлар (чунки ухлаб-уйғониш ўлиб-тирилиш кабилар)». Ниҳоят, (Асҳоби каҳфни ғорда топган халқ) ўзаро уларни нима қилишлари ҳақида тортиша бошладилар. Баъзилари: «Уларнинг хотирасига бир ёдгорлик-обида барпо қилинглари. (Биз уларнинг ҳақиқий ҳолларини била олмасмиз). Раббилари уларни яхшироқ билур», – дедилар. Уларнинг ишлари ҳақида (тортишувда) ғолиб чиққанлар: «Албатта, уларнинг устида бир масжид қилиб оламиз», – дедилар (ва ғор эшиги олдида бир масжид қурдилар)».

Амир Темури таваллудининг 660 йиллиги муносабати билан мақбарада таъмирлаш ишлари олиб борилиб, сағана ва ганчқори панжаралари қайта ўрнатилган эди.

¹ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 8-жилд. – Т., 2004. 395-бет.

² Қози Байзовий.

Бу мақбарани ҳазрат Имом Термизийнинг шаънига муносиб равишда қайта бунёд этиш, у ерда тамоман янги масжид ва обидалар барпо қилиб, мажмуани халқаро илмий марказга айлантириш эса Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мизиёевга насиб этди.

Кимнинг маънавий насибаси улуғ бўлса, Яратган Эгамиз унинг қалбини ўз азиз бандаларига нисбатан муҳаббатли қилиб қўяди. Соҳибқирон Амир Темур ҳам ўз фаолиятини жаҳон азизларига ҳурмат ва муҳаббат кўрсатишдан бошлаган.

Мовароуннаҳр диёридаги илк шарафли мадраса дастлаб жаноб Пайғамбаримиз алайҳиссаломнинг амакизодалари – ҳазрат Кусам ибн Аббос (розийаллоху анхумо) машҳадлари ҳудудида барпо этилган эди. Бу олам аҳли учун улуғ ибратдир. Ҳазрат Имом Термизийдек зот ҳузурларида илм даргоҳининг бунёд этилиши у зотнинг шарафларига лойиқ улуғ тарихий воқеадир. Бу улкан ёдгорлик мажмуасини Ҳақ таоло юртимиз учун ва бутун дунё зиёртчилари учун муборак қилсин!

Аллоҳ таоло қалбларимизни Ўз муҳаббати, Ўз сеvimли Расули (алайҳиссалом)нинг муҳаббатлари ва Ўз азиз уламо ва фузало бандаларининг муҳаббалари билан бардавом нурли айласин!

Улуғларимиз айтганидек: «Ҳар на қилким, ёдгоринг қолудек эъзоз топ!»

ҲАЗРАТ АБУ ИЙСО МУҲАММАД ТЕРМИЗИЙ АСАРЛАРИДАН НАМУНАЛАР

«Рамуз ал-аҳодис»дан ҳадис намуналари

Қуйидаги ҳадиси шарифлар бошқа улуғ муҳаддисларнинг китоблари каторида ҳазрат Имом Термизийнинг «Сунан»ида ҳам зикр қилинган.

Ҳазрат Расулуллоҳ соллаллоху алайҳи ва саллам айтадилар:

1. Мунофиқнинг аломати учтадир: сўзласа ёлғон сўзлайди, ваъдасида турмайди, омонатга хиёнат қилади (Ҳазрат Абу Хурайра розийаллоху анхудан ривоят қилинган).

2. Аллоҳ ҳеч севмайдиган кишилар душманликларида жуда қаттиқ кетадиган кишилардир (Ҳазрат Оиша розийаллоҳу анҳо онамиздан ривоят қилинган).

3. Мен учун заифларингизга қарашингизлар. Чунки сизлар заифларингиз туфайли ризқланасизлар ва ёрдам кўрасизлар. (Ҳазрат Абуд-Дардо розийаллоҳу анҳудан ривоят қилинган).

4. Биласизларми, ғийбат нимадир? Биродарингни у ёқтирмаган нарса билан зикр қилмоғингдир. «Ўша мен айтган айб биродаримда бор бўлса-чи?» – дейилди. Айтдиларки: «Сен гапирган айб унда бор бўлса, ғийбат қилган бўласан. Агар бу айб унда йўқ бўлса, тухмат қилган бўласан» (Ҳазрат Абу Хурайра розийаллоҳу анҳудан).

5. Қаерда бўлсанг ҳам, Аллоҳдан кўрққин! Бир ёмонлик қилиб қўйсанг, ортидан уни кетказадиган бир яхшилик қил. Инсонларга чиройли хулқ билан муомала эт! (Ҳазрат Абу Зарр розийаллоҳу анҳудан).

6. Ҳаромлардан сақлангинки, инсонларнинг энг обиди бўлгайсен; Аллоҳнинг тақсимотига рози бўлгинки, инсонларнинг энг бойи бўлгайсен; қўшнингга яхшилик қилгинки, (комил) мўмин бўлгайсен; ўзингга раво кўрган яхши нарсани бошқа инсонларга ҳам раво кўргинки, (холис) мусулмон бўлгайсен! Ва зинҳор кўп кулмагин. Чунки кўп кулмоқ қалбни ўлдиради. (Ҳазрат Абу Хурайра розийаллоҳу анҳудан).

7. Мендан ўзларингиз билган ҳадисдан ташқари ҳадис баён қилишдан сақланингизлар. Кимки мен ҳақимда қасдан ёлғон гапирса, у жойини дўзахдан ҳозирласин! Ҳар кимки Куръонни ўз раъйича тафсир қилса, у жойини дўзахдан ҳозирласин! (Ҳазрат ибни Аббос розийаллоҳу анҳумодан).

8. Аллоҳдан кўрқингизлар! Беш вақт намозингизни ўқингизлар; (Рамазон) ойингизда рўзангизни тутингизлар; молларингизнинг закотини адо этингизлар; бошлиқларингизга иттифак этингизлар. Ва Раббингизнинг жаннатига кирингизлар! (Ҳазрат Абу Умома розийаллоҳу анҳудан).

Хулоий ўз «Фавоид»ида ушбу қўшимчани зикр қилади: «Раббингиз Байтини ҳаж қилингизлар, нафсингиз рози бўлган ҳолда закотингизни адо этингизлар!».

Мазкур ҳадиси шарифлар Ҳазрат Аҳмад Зиёуддин ал-Ку-мушхонавий қуддиса сирруҳунинг «Рамуз ал-аҳодис» тасни-фидан ҳазрат Абдулазиз Беккина ал-Қозоний қуддиса сирруҳу таржимасига таяниб ўзбекчага ўтирилди.

**«Аш-Шамоил ал-Мухаммадийя»
китобидан ҳадис намуналари**

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

*Беҳад меҳрибон ва бениҳоят раҳмли Аллоҳ исми билан.
Аллоҳга ҳамд бўлсин, Аллоҳнинг танланган мумтоз
ва пок бандаларига салоту салом бўлсин.*

**Шайх, ҳофиз Абу Ийсо Мухаммад ибн
Ийсо ибн Сарва ат-Термизий
(рахматуллоҳи алайҳ) айтади**

1. *Ҳазрат Анас ибн Молик розийаллоҳу таоло анҳу айтди-лар:* «Жаноб Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам на кўп узун қоматлик ва на паст қадлик зот эдилар, балки ўрта бўй-лик, қоматлари ниҳоятда мавзун бир зот эдилар. Ранглари на ниҳоятда оқ ва на тўқ буғдойранг, балки оқ қизиллик ичирил-ган (малоҳатда – гўзаллик ва кўркамлиқда) ўн тўрт кечалик ой каби нурлик эди. Муборак сочлари на ниҳоятда буралган ва на ғоятда ёзилган эди, балки ўрта бир ҳолда ўзларига ярашган эди. Аллоҳ таоло ул жанобни қирқ ёш устида пайғамбарлик мақоми билан сарафроз этди. Жаноб ўн йил Маккаи мукарра-мада ва ўн йил Мадинаи мунавварада турдилар. Аллоҳ таоло ул зотни олтмиш ёшларида вафот эттирди. Муборак бошлари-да ва соқолларида йигирма адад ҳам оқарган тук йўқ эди».

Изоҳ. Бу ривоятда Маккадаги яшаш вақтлари ўн сана (йил) ва бутун умрлари олтмиш ёш деб кўрсатилган. Бунинг сабаби шуки, араблар гоҳо каср ададни зикр қилмайдилар. Ҳақиқатда жаноб Маккаи мукаррамада ўн уч сана турганлар. Ва вафот қил-ганларида муборак ёшлари олтмиш учда эди.

2. *Ҳазрат Анас ибн Молик розийаллоҳу таоло анҳудан ривоят қилинди.* Айтдилар: «Жаноб Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам ўрта қадлик бир зот эдилар, на узун ва на паст бўйли эдилар. Жисмлари чиройлик, келишган эди. Сочлари на буралган ва на ёзилган эди. Чехралари бугдойранг эди. Қачон юрсалар, олдиларига мойил бўлиброқ юрар эдилар».

10. *Ҳазрат Жобир ибн Самура розийаллоҳу анҳудан ривоят қилинди.* Айтдилар: «Мен ойдин бир кечада жаноб Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламни кўрдимки, баданларида қизил либос жавраси бор эди. Мен гоҳо жаноб Расулуллоҳга боқар эдим, гоҳо ойга боқар эдим. Боқа-боқа шу натижага етдимки, менинг наздимда, жаноб Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам ҳуснда, жамолда ва нурда ойдан зиёда ва ортиқдирлар».

11. *Абу Исҳоқ айтдилар:* «Бир киши Ҳазрат Бароъ розийаллоҳу анҳудан: «Жаноб Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг муборак чехралари қилич каби ялтираган эдими?» – деб сўралди. Ҳазрат Бароъ дедилар: «Йўқ, ой каби нуроний эди (яъни ниҳоятда нурли, дурахшон эди, узун эмас эди ва жуда юмалоқ ҳам эмас эди).

Изоҳ. Бундай ташбиҳлар ҳаммаси тахминийдир, ҳақиқат эмасдир. Бир ой нима бўлибди, минг ой бир бўлса ҳам, нуронийта чехраи набавийяга ўхшай олмайди.

12. *Ҳазрат Абу Ҳурайра розийаллоҳу анҳу айтдилар:* «Жаноб Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг муборак жисмлари шу қадар марғуб, жамил ва гўзал эдики, инсон кўриб, вужудларини Аллоҳ таоло кумушдан қуйганмикин деб қолар эди. Муборак сочларида бироз буралганлик бор эди».

Мухри нубувват (пайғамбарлик мухри) ҳақида

18. *Ҳазрат Румайса розийаллоҳу анҳо айтдилар:* «Мен жаноб Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламга шундоқ яқин турдимки, агар икки елкаларининг ўртасидаги мухри нубувватни ўпишни хоҳласам, яқин турганлигимда, албатта, ўпа

олар эдим». Ҳазрат Саъд ибн Маъоз розийаллоҳу анҳу ул зотнинг вафот этган кунлари дедиларки: «Бу зотнинг вафоти учун Аллоҳ таолонинг арши ларзага келди».

40. *Ҳазрат Абдуллоҳ ибн Умар розийаллоҳу анҳумо айтдилар:* «Жаноб Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг соч ва соқолларидаги оқлар аввали ва охири йигирма адад эди».

41. *Ҳазрат Ибн Аббос розийаллоҳу анҳумо айтдилар:* «Ҳазрат Абу Бакр розийаллоҳу анҳу арз қилдиларки: «Ё Расулуллоҳ! Ўзлари мижозлари мўътадил ва ёшлари кам бўлиб туриб ҳам, тез соч ва соқоллари оқариб қолди. Нима учун мундоқ бўлди?» Жаноб Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам марҳамат қилдиларки: «Менинг соч ва соқолимни «Худ», «Вокеъа», «Мурсалот», «Амма ятасаолуун» ва «Изаш-шамсу куввирот» каби сураларнинг мазмунлари оқартириб қўйди» [яъни умматимнинг аҳволига бўлган ихтимомим (ғайрат ва диққатим) ва улар учун бу суралардаги оғир ҳоллардан кўрққанлигим мени бу ҳолга етказди].

42. *Ҳазрат Абу Жуҳайфа розийаллоҳу анҳу айтдилар:* «Саҳобалар арз қилдиларки: «Ё Расулуллоҳ! Ўзларида қарилик ва заифлик асарларини кўра бошладик». Жаноб Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам жавоб бердиларки: «Мени «Худ» сураси каби оғир мазмунлик суралар қаритиб қўйди».

Либослари ҳақида

61. *Ҳазрат Абу Саъид Худрий розийаллоҳу анҳу айтдилар:* «Жаноб Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам қачон бир янги либос киймоқчи бўлсалар, аввал унинг номини айтар эдилар, кейин дер эдилар: «Эй Аллоҳим! Ўзингга шукр, бу либосни ато қилганинг учун Сенга ҳамд айтаман. Эй Аллоҳим! Мен сендан бу либоснинг ўзидаги яхшилиқни ва нима учун қилинган бўлса, ундаги яхшилиқни тилайман. Ва бу либоснинг ўзининг шарридан ва нима учун қилинган бўлса, унинг шарридан Ўзингдан паноҳ тилайман!»

69. *Ҳазрат Самура ибн Жундаб розийаллоҳу анҳудан ривоят қилинди.* Жаноб Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва сал-

лам айтдилар: «Либоснинг оқини кийинглар, чунки оклари покизароқ ва яхшироқ бўлади. Ўликларингизга ундан кафан қилинглар».

74. *Ҳазрат Бурайда розийаллоҳу анҳу айтдилар:* «Ҳабаш подшоҳи Нажоший жаноб Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламга бир жуфт қора содда маҳси ҳадя юборди ва жаноб таҳорат қилиб, уни кийиб олдилар. Кейин яна таҳорат қилганларида унга масҳ тортдилар».

124. *Ҳазрат Абу Ҳурайра розийаллоҳу анҳу айтдилар:* «Мен жаноб Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам каби чиройли бир инсонни ҳаргиз кўрмадим. Офтоб гўё жанобнинг чехраи анварларида туриб, дунёга жилва қилиб тургандек туюлар эди. Юришда ҳам ҳеч бир инсонни жанобдан тезрафтор ва қадамлари баракалик кўрмадим. Шундоқ юрар эдиларки, ернинг таноби жаноб учун тортилиб тургандек маълум бўлар эди. Бизлар ўзимизни қийнаб, баробар юрсак деб уринар эдик. Аммо жаноб юришга эҳтимом қилмагандек, бепарво қадам кўяр эдилар».

Суянишлари ҳақида

133. *Ҳазрат Абу Жухайфа розийаллоҳу анҳудан ривоят қилинади:* «Жаноб Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам айтдилар: «Мен таомни бир нарсага суянган ҳолда емайман».

138. *Ҳазрат Каъб ибн Молик розийаллоҳу анҳу айтдилар:* «Жаноб Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам таомдан кейин бармоқларини уч бор ялар эдилар».

Абу Ийсо (ат-Термизий) деди(лар): Бу ҳадисни Муҳаммад ибн Башшордан бошқа шахс ҳам ривоят қилди ва деди: «Бармоқларини уч бор ялар эдилар».

Изоҳ. Таомдан кейин қўлни ювмасдан илгари таом еган қўлнинг бармоқларини яламоқ мустаҳабдир. Бу ҳадисга биноан уч бор яламоқ мустаҳаб ҳисобланади.

144. *Ҳазрат Оиша розийаллоҳу анҳо айтдилар:* «Ҳазрат Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг вафотларига қа-

дар хонадонлари аҳли ва аёллари арпа унидан бўлган нонга қоринлари тўймади».

Изоҳ. Баъзи ҳадисларда келганки, жаноб Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг уйларида волидаларимизга бир йиллик нафақаларини ҳозирлаб берар эдилар. Шундан юқоридаги ҳадис билан таоруз – зиддият пайдо бўлиб, бунинг жавобига уламоларимиз айтганларки, ўша ҳозирланган нафақани истеъмол қилинганда сана охиригача икки кун пайдар-пай нонга навбат келмас эди. Гоҳо нон, гоҳо бошқа нарсаси бўлар эди. Ёки икки кун устма-уст фақат ноннинг ўзидан қорин тўйилмаган, аммо бошқа нарсалардан тўйилгандир.

159. *Ҳазрат Умар ибн ал-Хаттоб розийаллоҳу таоло анҳудан ривоят қилинди.* Жаноб Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам айтдилар: «Зайтун ёғини енглар ва у билан ёғланинглар, чунки у ёғ муборак дарахтдан пайдо бўлади».

161. *Ҳазрат Анас ибн Молик розийаллоҳу анҳу айтдилар:* «Бир кун жаноб Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг ҳузурларига таом келтирилди. Ёки таом учун чақирилдилар. Жанобга қовоқ марғуб эди. Мен бу нарсани билганим учун товоқнинг ҳар тарафидан уни ахтариб топиб, олдиларига кўяр эдим».

164. *Ҳазрат Оиша розийаллоҳу анҳо айтдилар:* «Жаноб Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам ширинликни ва асални яхши кўрар эдилар».

188. *Ҳазрат Салмон (Форсий) розийаллоҳу анҳу айтдилар:* «Мен Тавротда: «Таомнинг баракаси таом ортидан қўл ювишдадир», – деб ўқиган эдим. Бу масалани мен жаноб Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламга арз қилдим. Жаноб марҳамат қилдилар: «Таомнинг баракотлик бўлиши таомдан аввал ва таомдан кейин қўл ювишдадир».

Шарҳ. Уламолар айтдиларки: «Таомдан аввал қўл ювилганда бўлаган баракот шудирки, қўл ювиб ейилган таом зиёда бўлади, ҳаммага етарли бўлади, егувчиларнинг қоринлари тўяди. Таомдан кейинги

бўладиган баракот шудирки, нима мақсад ва нима мурод учун бу таом ейилиб турган бўлса, ўша мақсад, иншоаллоҳ, ҳосил бўлади. Таомнинг ўзи яхши ҳазм бўлади, баданга қўшилади – сингади, нашот – фаоллик пайдо бўлади. Ибодатларга ва яхши ахлоқларга сабаб бўлади.

190. *Ҳазрат Оиша розийаллоҳу анҳодан ривоят қилинади:* «Жаноб Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам айтдилар: «Қачон сизлардан бирингиз таомнинг аввалида «Бисмиллоҳ»-ни унутиб қўйса, хотирига тушган замон «Бисмиллоҳи аввалаҳу ва охираҳу» десин» («Аввалида ҳам, охирида ҳам Аллоҳнинг номини зикр қилдим».)

191. *Ҳазрат Умар ибн Абу Салама жаноб Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг ҳузурларига кирдилар.* Жанобнинг олдиларида таом мавжуд эди. Дедилар: «Яқин кел, эй ўғилчам, ва Бисмиллоҳ дегил, ўнг қўлинг билан егил ва ўз олдингдан егил».

Изоҳ. Ҳазрат Умар ибн Абу Салама жаноби саййиди олам соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг ўғай ўғилларидирлар. Бу ҳадисдаги одоблар ҳаммаси суннатдир. Таом еганда аввал «Бисмиллоҳир роҳманир роҳийм» дейилсин ва кейин ўнг қўл билан тановул қилинсин. Ва ўз олдидан олсин. Баъзи уламоларнинг кавлига кўра, ўнг қўл билан емоқ вожибдир.

192. *Ҳазрат Абу Саъид Худрий розийаллоҳу анҳу айтдилар:* «Жаноблари Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам қачон таомларидан фориғ бўлсалар, ушбу дуони ўқир эдилар: «Алҳамдуиллоҳиллазий атъамано ва соқоно ва жаълано минал-муслимина» («Ҳамд бўлсин ул Аллоҳгаки, бизларга таом берди, сув берди ва бизларни мусулмонлардан қилиб яратди»).

Сув ичишлари

207. *Ҳазрат (Абдуллоҳ) Ибн Аббос розийаллоҳу анҳумодан ривоят қилинади:* «Жаноб Расулуллоҳ соллаллоҳу алай-

ҳи ва саллам зам-зами шарифдан тикка турган ҳолларида ичдилар».

208. *Ҳазрат (Абдуллоҳ) ибн Умар розийаллоҳу анҳу айтдилар:* «Жаноб Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламни мен кўрганманки, (зам-зам сувини) тикка туриб ҳам, ўтириб ҳам ичар эдилар».

Изоҳ. Уламолар айтдилар: «Зам-зами шарифни тикка туриб ичмоқ афзалдир, тикка туриб ичмоқ хилофи увлодир».

(Уч хил сувни тикка туриб ичиш жоиздир: зам-зам сувини, таҳоратдан ортиб қолган сувни ва сақонинг – сув сотувчи ёки сув тарқатувчининг сувини.)

211. *Ҳазрат Анас ибн Молик розийаллоҳу анҳу айтдилар:* «Жаноб Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг одат шарифалари, қачон сув ичсалар, идиш қўлларида туриб, уч бор дам олар эдилар. Ва дер эдиларки: «Бу тариқа ичмоқдан сув баданга яхши боради, лаззатли бўлади ва ташналикни мукамал кетказади».

Изоҳ. Уламолар айтдилар: «Жаноби Саййиди олам соллаллоҳу алайҳи ва саллам қачон сув косасини қўлларига олсалар, бир ичиб, косани узоқ қилиб туриб: «Алҳамдулиллоҳ» дер эдилар. Шу тариқада уч бўлиб ичар эдилар. Ҳар дафъанинг аввалида «Бисмиллоҳ» ва охирида «Алҳамдулиллоҳ» дер эдилар.

Хушбўйликлар

219. *Ҳазрат Ибн Умар розийаллоҳу анҳумодан ривоят қилинади:* «Жаноб Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам айтдилар: «Уч нарсa қайтарилмасин: биринчи – суянадиган ёки бошга қўйиладиган болиш каби нарсалар; иккинчи – хушбўйлик аралаштирилган ёғ; учинчи – сут».

220. *Ҳазрат Абу Ҳурайра розийаллоҳу анҳудан ривоят қилинади:* «Жаноб Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам айтдилар: «Эркакларга муносиб хушбўйлик ул нарсадирки, иси ўт-

кир ва маълум бўлиб, ўзи махфий бўлсин, чунончи, гулоб каби нарсалар. Аёлларга муносиб хушбўйлик улдирки, ранги маълум, иси махфий бўлсин, чунончи, заъфарон ва хино каби нарсалар».

Юксак хулқ билан сўзлашлари

224. *Ҳазрат Оиша розийаллоҳу анҳо айтдилар:* «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг сўзлари сизларнинг сўзларингиз каби пайдар-пай, тез-тез бўлмас эди. Балки соф-соф, ҳар жумлалари бир-биридан алоҳида ва равшан бўлар эди. Мажлисларида бор одам сўзларини тушуниб, ёд ҳам қилиб олар эди».

Табассумлари

228. *Ҳазрат Абдуллоҳ ибн Ҳорис розийаллоҳу анҳу айтдилар:* «Мен жаноб Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламдан зиёда табассум қиладиган бир зотни кўрмадим». (Яъни кулишларидан табассумлари зиёда эди. Ёки ўзлари нақадар ғамда бўлсалар ҳам, саҳобаларга табассум билан мулоқот қилар эдилар).

Ҳазил-мутойибалари

236. *Ҳазрат Анас ибн Молик розийаллоҳу анҳудан ривоят қилинади:* «Жаноб Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам бир кун у зотни: «Эй икки қулоғлик!» – деб чақирдилар».

Ровий Маҳмуд (ибн Ғайлон) айтди: «(Ровий) Абу Усома: «Яъни унга ҳазил қилдилар», – деди.

Шеър ҳақида

242. *Шурайх Куфийдан ривоят қилинди.* «Ҳазрат Оиша (онамиз) розийаллоҳу анҳодан савол қилиндики: «Жаноб Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам шеърдан мисол ёки далил келтирар эдиларми?» Ҳазрат Оиша онамиз айтдилар: «Ҳа, ибн Равоҳанинг шеърдан мисол келтирар эдилар ва ушбу сўзини далил ўрнида ўқир эдилар:

Ва йаътийака бил-ахбори ман лам тузаввид».

Таржимаси:

Барҳак, хабарларни келтирур сенга,
Сен озик, йўл харжи бермаган киши.

243. *Ҳазрат Абу Ҳурайра розийаллоҳу анҳу айтдилар:* «Жаноб Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам марҳамат килдиларки: «Шоир тилидан айtilган сўзнинг энг тўғриси Лабид айтган ушбу сўздир: «Ало куллу шайъин мо хоалаллоҳа ботилун» [«Дунё хабардор бўлсинки, Аллоҳдан бошқа ҳамма нарса ботил ва бекордир (эътимодга лойик эмасдир)»]. (Сўнг дедилар:) «Умайя ибн ас-Салт мусулмон бўлишига яқин қолган эди (лекин Аллоҳ хоҳламади)»».

251. *Ҳазрат Оиша розийаллоҳу анҳо айтдилар:* «Жаноб Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам ҳазрат Ҳассон ибн Собит (розийаллоҳу анҳу) учун масжидда минбар қўйдириб берар эдилар. Токи у зот минбарга чиқиб, тик туриб, жаноб Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг мадҳларида фахрия шеърлар ўқир эдилар ёки жаноб тарафларидан мудофаа қилар (ва кофирларнинг таъналарига жавоб берар) эдилар. Жаноб Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам дер эдиларки: «Аллоҳ таоло Ҳассонга Рух ул-қудс воситаси билан мадад беради. Модомики, у Аллоҳнинг расули тарафидан мудофаа қилиб, динга мададда бўлар экан, бу ҳол унга бардавом бўлади».

Изоҳ. Рух ул-қудс (пок, муқаддас Рух) сўзидан мурод фаришта Жаброил алайҳиссаломдир («*Шамоили Муҳаммадийя*» арабий шарҳидан). Рух ул-қудс икки замма билан («қудус»), гоҳда долни сукунли қилиб (қудс деб) ҳам ўқилади. Ва у Жаброил (алайҳиссалом)дирлар. Рух деб номландилар, чунки у зот қалб ҳаётининг мабдаидирлар (манбаидирлар). Пайғамбарларга замирида абадий ҳаёт бўлган нарсани келтирганлари учун «рух» дейилдилар; гўёки рух жасад ҳаётининг мабдаи бўлганидек. Рух «поклик» маъносидаги «қудс» сўзига изо-

фа қилинди, бу изофа эса мавсуф (сифатланувчи)нинг сифатга изофасидир, шунда маъноси «Мукаддас рух» бўлади, чунки у зот (Жаброил алайҳисалом) айбу нуқсонлардан пок ҳолда яратилганлар (Иброҳим Божурий шарҳидан).

Уйкулари

258. *Ҳазрат Оиша розийаллоҳу анҳо айтдилар:* «Жаноб Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам ҳар кеча қачон ўз ўрниларига ётсалар, икки кафтларини бир қилиб туриб, унга дам солар эдилар. Ва унга «Қул хуваллоҳу аҳад»ни ва «Қул аъзубириаббил фалак»ни ва «Қул аъзу бираббиннас»ни ўқиб, ҳар икки кафтларига дам солгач, баданларининг қўл етадиган жойларининг ҳаммасига суркар эдилар. Бошларидан, юзларидан ва олди тарафларидан бошлар эдилар. Шу тариқа уч бор қилар эдилар».

Ибодатлари

262. *Ҳазрат Муғийра ибн Шуъба розийаллоҳу анҳу айтдилар:* «Жаноб Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам (нафл) намозда шу қадар узун қиём қилар эдиларки, ҳатто муборак икки қадамлари шишиб кетар эди. Айтилдики: «Жаноблари бу қадар машаққатни ўзларига ихтиёр қиладиларми? Ҳолбуки, Аллоҳ таоло жанобларининг аввалу охир тамом гуноҳларини мағфират қилгандир». Жаноб дедилар: «Ахир, мен Раббимнинг шукр қилгувчи бандаларидан бўлмайинми?»

277. *Ҳазрат Оиша розийаллоҳу анҳо айтдилар:* «Жаноб Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам бир неча таҳажжудларида аввалдан-охир Қуръони каримдан биргина ояти каримани қайта-қайта ўқиб турдилар».

Изоҳ. Оят ушбудир:

إِنْ تَعَذَّبْهُمْ فَإِنَّهُمْ عِبَادُكَ وَإِنْ تَغْفِرْ لَهُمْ
فَإِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ

Таржимаси: «(Ё Раббим!) Агар Сен уларни азобласанг, улар Ўз бандаларингдир (хоҳлаганингни қилурсан). Агар уларни кечирсанг, яна шубҳасиз, Сен мутлоқ ғолиб ва мутлоқ ҳукм ва ҳикмат соҳибсан» (Моида сураси, 118-оят).

278. *Ҳазрат Абдуллоҳ ибн Масъуд розийаллоҳу анҳу айтдилар:* «Бир кеча мен жаноб Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам билан бирга намоз ўқидим. Жаноб киёмда шу қадар узок турдиларки, мен (таҳаммул қила олмай) бир ёмон ишни қилмоқчи бўлдим (лекин қилмадим)». Бир киши: «Нима қилмоқчи эдингиз?» – савол қилди. Айтдилар: «Ўзим ўтириб олиб, жаноб Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламни ёлғиз қолдирмоқчи бўлган эдим».

306. *Ҳазрат Оиша розийаллоҳу анҳо айтдилар:* «Жаноб Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам аксари душанба ва пайшанба кунларининг рўзасига эҳтимом қилар эдилар».

307. *Ҳазрат Оиша розийаллоҳу анҳо айтдилар:* «Жаноб Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам ҳеч бир ойда шаъбон ойи каби кўп рўза тутмас эдилар».

308. *Ҳазрат Абу Ҳурайра розийаллоҳу анҳудан ривоят қилинди.* «Жаноб Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам айтдиларки: «Бандаларнинг қилган амаллари ҳар душанба куни ва ҳар пайшанба куни Аллоҳ таоло даргоҳига арз қилинади. Мен амалим рўзадор ҳолимда арз этилмоғини севаман!» (Токи мақбулиятга зиёда яқин бўлсин.)

Изоҳ. Бу ҳадислар ҳақида татбиқ сурати шуки, амаллар муфассал бир кайфиятда ҳар кун кеча ва кундуз Аллоҳга арз этилиб туради. Яна ҳар ҳафта икки бор – душанба ва пайшанба кунларида бироз тафсил билан ҳам арз этилади. Бундан ташқари, ҳар йили шаъбон ойида ва қадр кечасида ҳам амаллар йиғилган ҳолатда арз этилиб туради, токи бани башар тоифасининг шараф ва фазилати фаришталарга маълум бўлсин.

Қироатлари

315. *Ҳазрат Яъла ибн Мамлакдан ривоят қилинади:* «У киши ҳазрат Умму Салама розийаллоҳу анҳодан жаноб Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг қироатлари ҳақида савол қилдилар. Ҳазрат онамиз айтдилар: «Жаноби Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг қироатлари ҳарфма-ҳарф очик ва равшан бўлар эди».

Шарҳловчилар айтдилар: «Ҳазрат онамиз ўзлари жаноб Сарвари коинот соллаллоҳу алайҳи ва саллам ўқиганларидек ўқиб бердилар. Ҳарфан-ҳарфан забоний тушунтириб бердилар».

Йиғи ва зорлари

323. *Ҳазрат Абдуллоҳ ибн аш-Шиххир розийаллоҳу анҳу айтдилар:* «Бир кун мен жаноб Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг ҳузурларига келдим. Жаноб намозга машғул эканлар. Ичларидан йиғлаганларидан мис қозон кайнаб турган каби овоз келар эди».

Изоҳ. Инсоннинг йиғлаши бир неча сабабдан бўлади. Гоҳо бир кишига раҳми келиб йиғлайди, гоҳо кўрқиб йиғлайди, гоҳо соғиниб йиғлайди, гоҳо хурсандликдан йиғлайди, гоҳо оғриқдан йиғлайди, гоҳо хафаликдан йиғлайди, гоҳо мазлумликдан йиғлайди, гоҳо тавба қилиб йиғлайди, гоҳо мунофиқликдан ёлғон йиғлайди. Жаноб Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг йиғилари аксари бир ўлган мусулмон ҳолига ачиниб, раҳмлари келиб, шафқатдан бўлар эди. Ёки Аллоҳ таолодан кўрқиб ва унинг муҳаббатидан йиғлар эдилар.

Тўшаклари

330. *Ҳазрат Жаъфар ибн Муҳаммаднинг оталари ҳазрат Имом Муҳаммад Боқир раҳимаҳуллоҳу алайҳи айтдилар:* «Ҳазрат Оиша розийаллоҳу анҳодан бир киши: «Ўзларининг уйларида жаноб Сарвари коинот соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг тўшаклари қандай эди?» – деб савол қилди. Жавоб берибди-

ларки: «Тўшаклари ичига хурмо дарахтининг пўстлоғи тўлдирилган чарм эди».

Яна ҳазрат Ҳафса розийаллоҳу анҳодан бир киши сўрадики: «Сизнинг уйингизда жаноб Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг тўшаклари қандоқ эди?» Айтдилар: «Жундан бўлган бир дағал чодар эдики, биз уни икки буклаб, жанобнинг остларига тўшаб берар эдик. Устида жаноб ором қилар эдилар. Бир кеча мен: «Шу чодарни агар тўрт буклаб берсам, тағлари мулойим бўлар эди», – дедим. Сўнг уни тўрт буклаб тўшаб бердим. Тонг отганда жаноб: «Бу кеча менинг остимга нима нарса тўшаб бердингизлар?» – деб сўрадилар. Мен дедим: «Ўзларининг ҳар кунги тўшакларини тўрт буклаб бердик, ўзларига мулойимроқ бўлсин дедим». Жаноб дедилар: «Бу тўшакни аввалги ҳолига қўйиб тўшанглар, тўрт букламанглар, чунки унинг мулойимлиги менинг таҳажжуд намози учун тезроқ туришимга моне бўлди».

Жаноби Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламни тушда кўрмоқ

407. *Ҳазрат Абдуллоҳ ибн Масъуд розийаллоҳу анҳудан ривоят қилинди.* «Жаноб Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам айтдилар: «Кимки тушида мени кўрган бўлса, у одам ҳақиқатда мени кўрган бўлади. Чунки шайтон менинг сура-тимга ўтиб кўрина олмайди».

415. *Ҳазрат Анас розийаллоҳу анҳудан ривоят қилинади:* «Жаноб Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам дедилар: «Ҳар ким мени тушида кўрган бўлса, албатта, менинг ўзимни кўргандир, чунки шайтон менинг сувратимда кўрина олмайди». Яна дедилар: «Мўмин банданинг туши пайғамбарликнинг қирқ олти жузъидан бир жузъи бўлади».

Мутаржим изоҳлари. Тушда бирор нарсани кўрмоқ уч қисмга бўлинади. *Биринчи*, яхши туш, яъни муборақ туш – бу Аллоҳ таоло тарафидан бир навъи башорат бўлади. *Иккинчи*, одам кўркадиган ташвишли туш – бу шайтон тарафидан бўлади, мусулмонга озор бермоқ учун кўрсатилади. *Учинчи*, инсоннинг ўз ха-

ёллари ва васвасалари бўладики, тушда кўрилади. Бир мусулмон агар жаноб Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламни тушида кўрса, ҳақиқатда, жанобнинг ўзларини кўрган бўлади. Шайтонда ул жанобнинг суратларига ўтиб кўриниш қудрати йўқдир.

«Сунани Термизий» китобидан ҳадис намуналари

* * *

1. Ҳазрат Ибн Умар (розийаллоҳу анҳумо)дан ривоят қилинди. «Набий соллаллоҳу алайҳи ва саллам айтдилар: «Покликсиз бирор намоз қабул қилинмайди ва ҳаром пулдан садақа ҳам қабул қилинмайди».

Ҳаннод ўз ривоятида: «(Намоз) фақат таҳорат билангина қабул қилинади», – деди¹.

Абу Ийсо (ат-Термизий) деди(лар): Бу ҳадис ушбу бобда ворид бўлган ҳадисларнинг энг саҳиҳи ва энг ҳасанидир.

Шарҳ. «Ғулул» – хиёнат, ўғрилиқ, ҳийла, пора ва суиистеъ-мол қилиш йўли билан топилган ҳаром молдир. (Ўзбекча таржи-мада «ғулул»нинг умумий маъноси бўлган «ҳаром» сўзи танлан-ди). Қози Абу Бакр ибн ал-Арабий бу ҳадис тафсирида айтади: «Таҳоратсиз намоз қабул қилинмай, жазони тақозо этганидек, ҳаром молдан берилган садақа ҳам шундайдир».

2. Ҳазрат Абу Ҳурайра (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди: «Расулulloҳ салаллоҳу алайҳи ва саллам бундай деди-лар: «Мусулмон – ёки мўмин – банда таҳорат олаётиб, юзини ювганида кўзлари билан қараб қилган ҳар бир гуноҳи таҳорат суви билан ёки сувнинг охирги томчиси билан – ёки шунга ўх-шаш таъбир қўлладилар – юзидан ювилиб тушади; қўлларини юваётганида қўллари билан содир қилган ҳар бир гуноҳи сув ёки сувнинг сўнгги қатраси билан қўлларидан тўкилади ва, ниҳоят, банда гуноҳлардан покланиб чиқади».

Абу Ийсо (ат-Термизий) деди(лар): Бу ҳадис ҳасан-саҳиҳ.

¹ Бу ҳадисни Имом Муслим, Имом Абу Довуд, Имом Насоий ва Имом Ибн Можа ҳам ривоят қилганлар.

4. *Жобир ибн Абдуллоҳ (розийаллоҳу анҳумо)дан ривоят қилинди:* «У деди: Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам айтдилар: «Жаннатнинг калити – намоз; намознинг калити – таҳоратдир».

Изоҳ. Яъни намоз уйининг калити – таҳорат, эшиги таҳорат билан очилади, ифтитоҳ такбири (такбири таҳрима) билан ичкарига кирилади ва салом бериш билан намоздан чикилади.

8. *Абу Айюб ал-Ансорий (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди:* «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам дедилар: «Ҳожатга борганингизда хоҳ катта, хоҳ кичик қазои ҳожат қилсангизлар, қиблага қараб ўтирмангизлар, қиблага орқа ҳам ўтирмангизлар. Лекин кунчиқарга ёки кунботарга қараб ёки орқа қилиб ўтирингизлар!»

(Абу Ийсо айтдилар:) Абу Айюбнинг ҳадиси бу бобда ривоят қилинган ҳадисларнинг энг ҳасани ва энг саҳиҳидир.

18. *Ҳазрат Абдуллоҳ ибн Масъуд (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди:* «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам айтдилар: «Тезак ва суяк билан истинжо қилмангизлар. Чунки булар жинлардан бўлган биродарларингизнинг озуқасидир».

Изоҳ. Бу ҳадис тезак ва суяк билан истинжо қилиш жоиз эмаслигига далилдир. Чунки бу икки нарса жинларнинг таоми: суяк ўзларининг, ҳайвон тезаги эса ҳайвонларининг таомидир. Ҳофиз Ибн Ҳажар: «Ҳайвон тезаги жинларнинг ҳайвонларининг таоми эканлиги муқаррардир», – дейди.

19. *Ҳазрат Оиша (онамиз розийаллоҳу анҳо)дан ривоят қилинди:* «Эрларингизга айтингизлар, сув билан поклансинлар – мен (буни айтишга) улардан ҳаё қиламан – чунки Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам шундай қилар эдилар»¹.

Абу Ийсо деди(лар): Бу ҳадис ҳасан-саҳиҳ.

¹ Бу ҳадисни Аҳмад ибн Ханбал ва Насойй ҳам таҳриж қилганлар.

22. *Ҳазрат Абу Ҳурайра (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди:* «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам дедилар: «Умматимни машаққатга қўйишдан хавотирланмасам эдим, уларга ҳар бир намоз олдидан мисвок ишлатишни буюрган бўлар эдим»

32. *Абдуллоҳ ибн Зайд (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди:* «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам бошларига икки қўллари билан масҳ тортдилар¹.

39. *Ҳазрат Ибн Аббос (розийаллоҳу анҳумо)дан ривоят қилинди:* «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам айтдилар: «Қачон таҳорат олсанг, қўлларинг ва оёқларинг бармоқлари орасига сув етказ».

40. *Ал-Муставрид ибн Шаддод ал-Фихрий (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди:* «У деди: «Набий соллаллоҳу алайҳи ва салламни таҳорат олганларида кўрдим: жимжилоқлари билан оёқ бармоқлари (ораси)ни ишқаб ювдилар».

44. *Ҳазрат Али (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди:* «Набий соллаллоҳу алайҳи ва саллам уч марта-уч мартадан (таҳорат аъзоларини ювиб) таҳорат олдилар».

51. *Ҳазрат Абу Ҳурайра (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди:* «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам айтдилар: «Аллоҳ хатоларни нима билан ювмоғини ва даражаларни нима билан юксалтирмоғини сизларга хабар қилайинми?» Айтишди: «Ҳа, ё Расулуллоҳ! (Хабар қилинг!)» Дедиларки: «Қийинчиликларга қарамай таҳоратни тўлиқ олмоқ, масжидлар сари қадамни кўпайтирмоқ, намоздан кейин намозни кутмоқ. Мана, сизлар учун рибот (Аллоҳга маҳкам боғланиш) ана шудир!»

53. *Ҳазрат Оиша (розийаллоҳу анҳо онамиз)дан ривоят қилинди:* «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг бир сочиқлари бор эди, таҳоратдан кейин ўша билан артинар эдилар».

¹ Ибн Таббоб ва Ибн Ҳузайма ривоятида: «Бошларининг ҳаммасига масҳ тортдилар», дейилган.

55. *(Ҳазрат) Умар ибн Хаттоб (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди:* «Айтдилар: «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам бундай дедилар: «Кимки таҳорат олганда чиройли таҳорат қилса ва кейин: «Ашҳаду ан-ло илоҳа илаллоҳу ва ашҳаду анна Муҳаммадан абдуҳу ва расулуҳ. Аллоҳуммажъ-алний минат-таввобийна важъалний минал-мутатоҳҳирийн» («Гувоҳлик бераманки, Аллоҳдан бошқа илоҳ йўқ, у яккаю ягонадир, шериги йўқдир ва гувоҳлик бераманки, Муҳаммад унинг бандаси ва элчисидир. Аллоҳим, мени (ҳақиқий) тавба қилгувчилардан ва поклангувчилардан айлагин!») деса, унга жаннатнинг саккиз эшиги очилгайдир ва у хоҳлаган эшигидан киргайдир!»

57. *Убай ибн Каъбдан ривоят қилинди:* «Набий соллаллоҳу алайҳи ва саллам айтдилар: «Таҳоратнинг бир шайтони бор, уни Валаҳан дейишади. Сувнинг восвосидан (яъни шайтонидан, шубҳага берилиб, сувни исроф қилишдан) сақлангизлар».

70. *Ҳазрат Ибн Аббос (розийаллоҳу анҳумо)дан ривоят қилинди:* «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам икки қабр ёнидан ўтдилар ва айтдиларки: «Бу икки қабр (эгаси) азобланмокда ва катта бир ишдан азобланаётгани йўқ. Мана бу (биттаси) сийдигидан эҳтиёт бўлмас эди, мана бу (иккинчиси) эса чақимчилик қилиб гап ташиб юрар эди».

71. *Умму Қайс бинти Миҳсан (розийаллоҳу анҳо)дан ривоят қилинди:* «У деди: «Эмизикли (ҳали овқат емайдиган) ўғилчамни олиб, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг олдиларига кирдим. Бола у кишининг (қўйниларида туриб) кийимларини хўл қилиб қўйди. Шунда (Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам) сув сўраб келтиртириб, сийдик теккан жойга сепдилар».

Бу бобда (Ҳазрат) Али, Оиша, Зайнаб, Лубоба бинти Ҳарс, у Абдулмутталибнинг ўғли бўлмиш Аббоснинг ўғли Фазлнинг онасидир, Абус-Самх, Абдуллоҳ ибн Амр, Абу Лайло ва Ибн Аббос (розийаллоҳу анҳум)дан ҳам ҳадис ривоят қилинган.

Абу Ийсо деди(лар): «Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг саҳобаларидан, тобеинлардан ва табаи тобеиндан бўлган илм аҳлларида бир қанчаларининг қавли шудир. Аҳмад ва Исҳоқ айтадиларки: «Ўғил боланинг сийдиги устига сув тўкилади, қиз боланинг сийдиги бўлса ювиб ташланади».

Бу ҳукм ҳали овқат ея бошламаган эмизикли болаларга оид. Овқат ея бошлаганларида ҳар иккисининг ҳам сийдиги ювилади.

Изоҳ. Бу ҳадис (71-ҳадис)ни Имом Бухорий ва Имом Муслим ҳам ривоят қилганлар. Фарқи шуки, Термизий гўдак сийдиги устига сув сепганини айтган бўлса, Бухорий ва Муслим сийдик теккан жойга бутунлай сув тўкканларини айтадилар.

Имом Аҳмад ва Имом Исҳоқнинг «Ўғил боланинг сийдиги устига сув тўкилади, қиз боланинг сийдиги бўлса ювиб ташланади» деган қавллари хусусида Ҳофиз Ибн Қайюм «Аълам ул-муваққийн» китобида бундай дейди: «Бу масалада фақиҳларнинг уч қавли бор: иккаласининг сийдиги ҳам ювилади; иккисининг ҳам сийдиги устига сув тўкилади; қиз боланинг сийдиги ювилиб, ўғил боланинг сийдиги устига сув тўкилади».

89. Ҳазрат Ибн Аббос (розийаллоҳу анҳумо)дан ривоят қилинди: «Набий соллаллоҳу алайҳи ва саллам сут ичдилар ва сув келтиртириб, оғиз чайқадилар, сўнг: «Сутда ёғ бор», – дедилар.

Абу Ийсо деди(лар): Бу ҳадис ҳасан-саҳиҳ.

Баъзи аҳли илмлар сут ичгач, оғиз чайқаш керак деган фикрдалар. Бизнингча, бу мустаҳабдир. Айримлар эса оғиз чайқаш лозим деган фикрга қўшилмайдилар.

91. Ҳазрат Абу Ҳурайра (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди: «Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам айтдилар: «Итнинг оғзи теккан идиш етти марта ювилади, биринчи ёки охириги мартаси тупроқ билан ювилади. Мушукнинг оғзи теккан идиш эса бир марта ювилади».

95. Ҳузайма ибн Собитдан ривоят қилинди: «Набий соллаллоҳу алайҳи ва салламдан маҳсилари устига масҳ тортиш

ҳақида савол қилинди. Шунда айтдилар: «Мусофир учун – уч кун, муқим киши учун – бир кун».

Абу Ийсо деди(лар): Бу ҳадис ҳасан-саҳиҳ.

104. *Ҳазрат Оиша (розийаллоҳу анҳо)дан ривоят қилинди:* «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам жанобатдан покланмоқчи (ғусл қилмоқчи) бўлсалар, аввало, қўлларини идишга ботирмасдан олдин ювар эдилар, кейин фаржларини ювар (мустаҳаб қилар) ва намозга таҳорат олгандек таҳорат олар эдилар. Кейин сочларини таг-тагигача ҳўллар эдилар. Кейин бошларидан бутун баданларига уч марта сув қуяр эдилар».

Абу Ийсо деди(лар): Бу ҳадис ҳасан-саҳиҳ.

105. *Умму Салама (розийаллоҳу анҳо)дан ривоят қилинди:* «Айтдилар: «Дедимки: «Ё Расулуллоҳ! Мен сочини маҳкам ўриб юрадиган аёлман. Жанобат ғуслини қилаётганда сочининг ўримини ечаманми?» Айтдиларки, «Йўқ! Бошингга сувдан уч марта куймоғинг сенга кифоя! Кейин баданингнинг қолган ҳамма ёғига сув қуясан. Бас, покланган бўласан» ёки: «Бас, ана, покландинг!» – дедилар».

Абу Ийсо деди(лар): Бу ҳадис ҳасан-саҳиҳ.

113. *Ҳазрат Оиша (розийаллоҳу анҳо)дан ривоят қилинди:* «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламдан (этагида) нам топган, аммо ихтилом бўлганини эслай олмаган киши ҳақида савол сўралди. «Ғусл қилади», – дедилар. Ва яна ихтилом бўлганини пайқаган, аммо (этагида) нам топмаган киши ҳақида сўралди. «Унда ғусл қилмайди», – дедилар. Умму Салама дедики: «Ё Расулуллоҳ! Агар аёл киши ҳам ихтилом бўлиб қолса, ғусл лозимми?» «Ҳа, чунки аёллар (яратилиш ва табиатда) эркакларга ўхшашдир», – дедилар».

120. *Ҳазрат Умар (розийаллоҳу анҳо)дан ривоят қилинди:* «У киши Набий соллаллоҳу алайҳи ва салламдан: «Бирортамиз жунуб ҳолатда ухласак бўладими?» – деб сўрадилар. «Ҳа, агар таҳорат олса», – дедилар».

121. *Ҳазрат Абу Ҳурайра (розийаллоҳу анҳо)дан ривоят қилинди:* «У киши жунуб ҳолатда Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи

ва салламга йўлиқиб қолдилар. Айтадики: «Мен орқага тисландим, яъни орқага чекиниб, бориб ғусл қилдим, кейин қайтиб келдим. Шунда: «Қаерда эдинг?» ёки «Қаёққа кетдинг?» – дедилар. «Мен жунуб эдим», – дедим. Ул зот: «Батаҳқиқ, мусулмон киши нажас бўлмади», – дедилар».

124. *Абу Зарр (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди:* «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам айтдилар: «Тоза тупроқ мусулмон кишини покловчидир, ҳатто у ўн йил сув топа олмаса ҳам! Сув топганида эса уни (сувни) баданига сурсин, (яъни ювиниб олсин), албатта, бу яхшироқдир!»

125. *Ҳазрат Оиша (розийаллоҳу анҳо)дан ривоят қилинди:* «Фотима ибн Абу Хубайш Набий соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг ҳузурларига келиб: «Ё Расулуллоҳ! Мен истиҳоза кўрадиган аёлман, бундан ҳеч покланмайман. Намозни тарк этайинми?» – деди. «Йўқ, – дедилар (Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам) – бу томир қонидир, ҳайз қони эмас. Ҳайз кўрадиган кунларинг намозни тарк эт, ҳайз (муддати)дан поклангач, ғусл қилгин ва намозингни ўқийвергин».

130. *Муъоз (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди:* «Бир аёл Оиша (онамиз)га савол бериб, дедик: «Бирортамиз (ҳайздан поклансак), ҳайз кунларида ўқимаган намозларимизнинг қазосини ўқиймизми?» Шунда (Оиша онамиз) айтдилар: «Сен ҳарураликмисан? Ҳеч қайси биримизга ҳайз кўрган давримизда ўқимаган намозларнинг қазосини ўқиш бўйрилган эмас!»

131. *Ҳазрат Ибн Умар (розийаллоҳу анҳумо)дан ривоят қилинди:* «Набий соллаллоҳу алайҳи ва саллам дедилар: «Ҳайз кўрган аёл ва жунуб бўлган инсон Куръондан ҳеч бир нарса ўқимасин!»

134. *Ҳазрат Оиша (розийаллоҳу анҳо)дан ривоят қилинди:* «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам менга: «Масжиддан кичик бўйрани (жойнамозни) олиб бер», – дедилар. «Мен ҳайз кўрганман», – дедим. «Сенинг ҳайзинг қўлингда эмас-ку!» – дедилар.

Изоҳ. Бу ҳадис ҳайз кўрган хотин кўлини узатиб, масжиддан бирор нарса олиши жоиз эканига ҳамда бир уйга ёки бир масжидга кирмайман деб қасам ичган киши танасининг бир қисмини ўша уйга ёки ўша масжидга суққанида қасами бузилмаслигига далилдир.

135. *Ҳазрат Абу Ҳурайра (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди:* «Кимки ҳайз кўрган хотинга ёки хотиннинг орқасига яқинлик қилса ва ёки коҳинга (фолбинга) борса, ундай кимса Муҳаммад (соллаллоҳу алайҳи ва саллам)га нозил қилинган нарсага куфр келтирган бўлади».

141. *Абу Саъид ал-Худрий (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди:* «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам айтдилар: «Агар бирор бир киши аёлига яқинлик қилиб, кейин такрор (муомалага) қайтмоқчи бўлса, икки (муомала)си орасида таҳорат олсин!»

149. *Ҳазрат Ибн Аббос (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди:* «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам айтдилар: «Жаброил алайҳиссалом Байтуллоҳ ёнида менга икки марта имомлик қилди. Биринчи мартасида пешин намозини ҳар нарсанинг сояси буткул қисқариб, узая бошлаган пайтда ўкиб берди. Кейин аср намозини ҳамма нарсанинг сояси ўз бўйи баробар чўзилган вақтда ўкиб берди. Кейин шом намозини айни куёш ботган ва рўзадорлар оғиз очадиган пайтда ўкиб берди. Кейин хуфтон намозини шафақ йўқолган вақтда ўкиб берди. Кейин бомдод намозини айни тонг отган ва рўзадор кишининг (сахарлик вақти тугаб) таом ейиши ҳаром қилинган вақтда ўкиб берди. Иккинчи мартасида, пешин намозини ҳамма нарсанинг сояси ўз бўйи баробар чўзилган ва кечаги аср вақти кирган вақтда ўкиб берди. Аср намозини ҳамма нарсанинг сояси ўзидан икки баробар чўзилган вақтда ўкиб берди. Кейин шом намозини айни аввалги вақтида ўкиб берди. Кейин хуфтон намозини кечанинг учдан бир қисми ўтиб, шу қисмнинг охирироғида ўкиб берди. Кейин бомдод намозини айни тонг оқарган вақтда ўкиб берди. Кейин Жаброил менга ўгирилиб айтдики: «Ё Муҳаммад! Сиздан олдин ўт-

ган пайғамбарларнинг (намоз) вақти ана шудир, ана шу икки вақтнинг орасидир».

154. *Рофиъ ибн Хадиж (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди:* «У деди: «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламдан бундай деб айтганларини эшитдим: «Бомдод намозини тонгни ёриштириб ўқинглар, чунки бунинг ажр-савоби улуғроқдир!»»

168. *Абу Барза (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди:* «Айтдики: «Набий соллаллоҳу алайҳи ва саллам хуфтондан олдин ухламоқни ва хуфтондан кейин гурунглашиб ўтирмоқни макруҳ кўра эдилар».

170. *Умму Фарва (розийаллоҳу анҳо)дан ривоят қилинди – у Набий соллаллоҳу алайҳи ва салламга байъат қилган аёллардан биридир – дедик:* «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламдан: «Амалларнинг қайси бири афзалроқ?» – деб сўралди. «Вақтининг аввалида ўқилган намоз», – дедилар»¹.

175. *Ҳазрат Ибн Умар (розийаллоҳу анҳумо)дан ривоят қилинди:* «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам айтдилар: «Аср намозини қазо қилиб қўйган киши худди аҳли оиласи ва мол-дунёсидан жудо бўлган кабидир».

Абу Йисо деди(лар): Умарнинг ҳадиси ҳасан-саҳиҳ.

176. *Абу Зарр (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди:* «Набий соллаллоҳу алайҳи ва саллам бундай дедилар: «Ё Або Зарр! Мендан кейин шундай амирлар (бошликлар) келадики, намозни ўлдиришади², сен намозларни вақтида ўқигил! Агар вақтида ўқилса, (улар билан қайта ўқиганинг) сенга нафл бўлади. Агар вақтида ўқилмаса, сен, албатта, ўз намозингни сақлаб қолган бўласан».

177. *Абу Қатода (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди:* «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламга ухлаб қолиб намозни ўтказиб юборганлари ҳақида айтиб беришди. Шунда (у

¹ Термизий кейинроқда бу ҳадисни заиф тарзида изоҳлайди. Лекин тадқиқотчилар бу ҳадисни саҳиҳ деб топганлар («Сунани Термизий», Риёз нашри).

² Намозни мухтор бўлган вақтидан таъхир этиб, уни жонсиз ўликдай қилиб қўядилар.

зот) айтдиларки: «Тафрит (айбдорлик) уйкуда эмас. Тафрит (айбдорлик) фақат уйғоклик ҳолатидадир. Сизлардан бирортангиз намозни унутса ёки ухлаб қолиб ўтказиб юборса, ёдига тушган заҳоти дарҳол ўкиб олсин».

179. *Ҳазрат Абдуллоҳ ибн Масъуд (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди:* «Хандак (уруши) кунида мушриклар Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламни тўрт вақт намоздан қолдирдилар. Ҳатто кеч тушди. Кейин Билолга (азон ва иқомат айтишни) буюрдилар, у азон айтди, кейин такбир келтирди, пешин намози (қазоси)ни ўқидилар. Кейин такбир айтди, аср намози (қазоси)ни ўқидилар. Кейин такбир айтди, шом намози (қазоси)ни ўқидилар. Кейин такбир айтди, хуфтон намозини ўқидилар».

189. *Абдуллоҳ ибн Зайд (розийаллоҳу анҳу) ўз отасидан ривоят қилиб айтди:* «Тонг отиб, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг ҳузурларига келдик ва мен (азон ҳақидаги) тушимни у зотга хабар қилдим. Шунда у зот: «Албатта, бу ҳақ тушдир! Билол билан бирга тургил, чунки у сендан кўра овози баланд ва узун бўйликдир. Сенга (тушингда) айтилган сўзларни унга айтиб тур, у эса шу билан (мусулмонларни намозга) чақирсин!» – дедилар. (Абдуллоҳ ибн Зайд) айтди: «Шунда Умар ибн Хаттоб Билолнинг намозга чақириғини эшитиб, изорларини судраган ҳолда, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг ҳузурларига чиқиб келдилар ва дедиларки: «Ё Расулуллоҳ! Сизни ҳақ билан юборган Аллоҳга қасамки, мен ҳам худди шунга ўхшаш туш кўрдим!» Шунда Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам: «Аллоҳга ҳамд бўлсин! Шу билан (азон) исбот бўлди!» – дедилар».

206. *Ҳазрат Ибн Аббос (розийаллоҳу анҳумо)дан ривоят қилинди:* «Набий соллаллоҳу алайҳи ва саллам айтдилар: «Кимки етти йил муттасил (Ҳақ ризоси учун) азон айтса, унга жаҳаннамдан қутулиш ҳақида бароат (ёрлик) ёзилади».

209. *Усмон ибн Абил-Ос (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди:* «Айтди: «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг менга айтган охириги аҳдлари (амрлари) шу бўлди: «Бир муаззин тутгилки, у азон учун ҳақ олмасин».

212. *Ҳазрат Анас ибн Молик (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди:* «Айтдилар: «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам бундай дедилар: «Азон билан иқомат орасидаги дуо рад этилмагай».

213. *Ҳазрат Анас ибн Молик (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди:* «Айтдилар: «Набий соллаллоҳу алайҳи ва салламга Исроъ (меърож) кечасида эллик вақт намоз фарз қилинди. Кейин қисқартирилиб, ниҳоят, беш вақтга туширилди. Кейин бундай деб нидо қилинди: «Эй Муҳаммад! Энди сўз (қатъий-дур) ўзгартирилмас! Сен учун шу беш вақт намозда эллик вақт намоз савоби бордир!»

215. *Ҳазрат Ибн Умар (розийаллоҳу анҳумо)дан ривоят қилинди:* «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам бундай дедилар: «Жамоат намози кишининг ёлғиз ўқиган намозидан йигирма етти даража ортиқ бўлур».

221. *(Ҳазрат) Усмон ибн Аффон (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди:* «Айтдилар: Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам бундай дедилар: «Кимки хуфтон намози жамоатида ҳозир бўлса, унга кечанинг ярмини бедор ўтказганлик савоби берилади. Кимки хуфтон ва бомдод намозларини жамоат билан бирга ўқиса, унга бутун кечани бедор ўтказганлик савоби берилади».

223. *Бурайда ал-Асламий (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди:* «Набий соллаллоҳу алайҳи ва саллам айтдилар: «Қоронғида масжидлар сари юрганларга қиёмат кунисидаги тугал нур башорати (хушхабари)ни бер!»

225. *Набий соллаллоҳу алайҳи ва саллам бундай дедилар:* «Инсонлар азон айтмоқлик ва биринчи сафда туриб намоз ўқи-моқликда қанчалик фазилат борлигини билсалар эди, қуръадан бошқа чора топа олмасалар, ҳеч йўқса, қуръа ташлаб бўлса ҳам, бунга эришган бўлар эдилар».

227. *Нуъмон ибн Башир (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди:* «Айтди: «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва сал-

лам сафларимизни тўғрилар эдилар. Бир куни кўкси қавмдан ташқарига чиқиб турган бир кишини кўрдилар ва бундай дедилар: «Ё сафларингизни тўғрилангизлар, ёки бўлмаса Аллоҳ юзларингизни (қалбларингизни) бир-бирига муҳолиф қилиб кўяди!»¹

233. *Самура ибн Жундуб (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди:* «Айтди: «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам бизга, агар уч киши бўлсак, биттамыз олдинга ўтмоғимизни амр қилардилар».

235. *Абу Масъуд ал-Ансорий (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди:* «Айтади: «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам бундай дедилар: «Жамоатга Аллоҳнинг Китобини энг яхши қироат қиладиган (аҳкомларидан энг яхши воқиф бўлган) киши имомлик қилади; қироатда тенг бўлсалар, суннатни энг яхши биладиган киши; суннатда баробар бўлсалар, олдинроқ хижрат қилган киши; агар хижратда баробар бўлсалар, ёши каттароғи имом бўлади. Кишига унинг мулкида имомлик қилинмайди ва кишининг уйида уй эгаси ўлтирадиган (махсус) жойга ўлтирилмайди, фақат ўзи изн берса, (мумкин)». Маҳмуд айтди: «Ибн Нумайр ўз ҳадиси (ривояти)да: «Ёш жихатидан улўғроқлари», – дейди».

Абу Ййсо деди(лар): Абу Масъуднинг ҳадиси ҳасан-саҳиҳ.

241. *Ҳазрат Анас ибн Молик (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди:* «Айтдилар: «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам бундай дедилар: «Кимки қирк кун Аллоҳ учун жамоат билан намоз ўқиса, (ҳар намозида) биринчи такбирга улғурса, унга икки бароат (ёриқ) ёзилгайдир: жаҳаннамдан қутулиш бароати ва нифоқдан қутулиш бароати!»

244. *Абдуллоҳ ибн Мугоффалнинг ўғлидан ривоят қилинди:* «Айтди: «Отам намозда менинг «Бисмиллаҳир Роҳманир Роҳийм» деганимни эшитди ва менга бундай деди: «Эй ўғлим! (Бу) бидъат, бидъатдан ҳамиша сақлангил! Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг саҳобаларидан кўра, исломда бидъат-

¹ Яъни ноларингизга душманлик ва ғараз оралайди.

дан қаттиқроқ нафратланган бирор кишини кўрмадим». Ва айтдики: «Албатта, мен Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам билан, Абу Бакр, Умар ва Усмон (розийаллоҳу анҳум) билан бирга намоз ўқидим. Лекин бирорталари «Бисмиллоҳ»ни (ошкор) айтганларини эшитмадим. Сен ҳам (ошкор) айтмагил ва намоз ўқиганингда «Алҳамдуллаҳи Роббил-ёламин», – дегил».

257. *Ҳазрат Абдуллоҳ ибн Масъуд (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди:* «У киши: «Сизларга Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг намозларидек намоз ўқиб берайинми?» – дедилар. Сўнг ўқиб бердилар ва қўлларини фақатгина биринчи такбирда (такбири таҳримада) кўтардилар».

Абу Ййсо деди(лар): Ибн Масъуднинг ҳадиси ҳасан.

272. *Ҳазрат Аббос ибн Абдулмуттолиб (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди:* «У киши Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг бундай деганларини эшитганлар: «Банда сажда қилганида у билан бирга еттита аъзоси сажда қилади: юзи, икки қўли, икки тиззаси, икки оёғи».

Абу Ййсо деди(лар): Аббоснинг ҳадиси ҳасан-саҳиҳ.

317. *Абу Саъид ал-Худрий (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди:* «Айтди: «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам дедилар: «Қабристон ва ҳаммомдан ташқари, бутун ер юзи масжиддир».

318. *(Ҳазрат) Усмон ибн Аффон (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди:* «Айтдилар: «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг «Кимки Аллоҳ учун бир масжид бино этса, Аллоҳ унинг учун жаннатда шунга ўхшаш (бир қаср) бино қилгайдир» деганларини эшитдим».

326. *Абу Саъид ал-Худрий (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди:* «Айтдилар: «Фақат уч масжидни кўзлаб йўл юрилади (фақат уч масжид учун сафар қилинади): Масжид ул-Ҳаром, менинг ушбу масжидим ва Масжид ул-Ақсо».

336. *Буср ибн Саъид (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди:* «Зайд ибн Холид ал-Жуханий (Умар ибн Убайдуллоҳнинг

кули) Абу Назрни Абу Жухаймга юбориб, намоз ўқиётган одамнинг олдидан ўтмоқ борасида Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламдан нима эшитганини сўратди. Абу Жухайм айтди: «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам бундай дедилар: «Намоз ўқиётган одамнинг олдидан (кесиб) ўтувчи киши унга қандай (гуноҳ) иш бўлаётганини билса эди, намозхоннинг олдидан кесиб ўтмасдан қирқ ... тўхтаб турмоқлиги унга яхши эди». Абу Назр айтадики: «Ўшанда қирқ кун дедиларми, қирқ ойми ёки қирқ йилми, билолмадим».

342. *Ҳазрат Абу Ҳурайра (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди:* «Ҳадисда у киши айтдилар: «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам дедилар: «Машриқ билан Мағриб ораси қибладир».

346. *Ибн Умар (розийаллоҳу анҳумо)дан ривоят қилинди:* «Набий соллаллоҳу алайҳи ва саллам етти жойда намоз ўқимокни ман этдилар: ахлатхонада, қассобхонада (кушхонада), қабристонда, кўчанинг ўртасида, ҳаммомда, туяхонада, Байтуллоҳнинг (томи) устида».

355. *Ҳазрат Оиша (розийаллоҳу анҳо)дан ривоят қилинди:* «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам дедилар: «Сизлардан бирортангиз намоз ўқиётиб уйкусираса, уйкуси кетгунича ётиб ухласин. Чунки сизлардан бир киши уйкусираб намоз ўқиса, истиғфор айтаман деб ўзини ўзи сўкиб қўйиши мумкин».

356. *Абу Атиядан ривоят қилинди:* «Молик ибн ал-Ҳувайрис масжидларимизга келиб, бизлар билан суҳбатдош бўлиб турар эди. Бир кун намоз вақти киргач, унга: «Олдинга ўт!» — дедик. Шунда айтди: «Бирорталарингиз олдинга ўтсин, мен нима учун олдинга ўтмаганимни сизларга айтиб берайин. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг «Кимки бир қавмни зиёрат қилса, уларга имом бўлмасин. Уларга ўзларидан бирор киши имом бўлсин» деганларини эшитганман».

358. *Ҳасандан ривоят қилинади:* «Анас ибн Моликнинг бундай деганини эшитдим: «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва

саллам уч кишини лаънатладилар: қавми ёмон кўрган ҳолда қавмга имом бўлган кишини; эрини ранжитган ҳолда кечани ўтказган хотинни; «Ҳайя ғалал-фалаҳ»ни эшитиб туриб, сўнг унга ижобат қилмаган кишини».

359. *Амр ибн Ҳорис ибн Муслиқдан ривоят қилинди:* «Дейилар эдики, қиёмат кунида инсонлардан азоби қаттиқ бўладигани иккита тоифадир: эрига осий бўлган хотин ва қавми ёмон кўрган имом».

Жарир айтади: «Мансур дедик: «Имом борасида савол берганимизда бизга бундай дейилди: «Бу билан фақат ҳаддан ошган имомлар кўзда тутилган. Суннатни бажо келтирадиган имомга келсак, гуноҳ уни ёқтирмаган кишиларгадир».

370. *Абу Ҳурайра (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди:* «Набий соллаллоҳу алайҳи ва саллам: «Намозда эснамоқ шайтондандир ва агар бирортангизни эсноқ тутса, иложи борица қайтармоққа уринсин», – дедилар».

377. *Ҳазрат Оиша (розийаллоҳу анҳо)дан ривоят қилинди:* «Айтдилар: «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам дедилар: «Ҳайз кўра бошлаган қизнинг намози фақат рўмолда (ўраниб) ўқисагина қабул бўлади».

385. *Фазл ибн Аббосдан ривоят қилинди:* «Айтди: «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам бундай дедилар: «Намоз икки ракъат-икки ракъатдандир. Ҳар икки ракъатда бир ташахҳуд бор. Ва (намозда) хушӯ бор, тазарру (ёлвориш) бор, мискинлик бор! Қўлларингни хорлик-бечоралик билан кўтаргайсан». Айтдиларки: «Панжаларингни тўғри қаратган ҳолда қўлларингни Раббингга кўтаргайсан ва: «Ё Раббим!»! дегайсан..» Кимки ана шундай қилмаса, шундайдир ва шундайдир!..»

386. *Каъб ибн Ужрадан ривоят қилинди:* «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам бундай дедилар: «Сизлардан бирортангиз чиройли таҳорат олиш билан таҳорат олса, кейин масжидга келмоқ қасди ила (йўлга) чиқса, бармоқларини бир-бирига чалиштирмасин. Чунки у намоздадир».

390. *Абу Хурайра (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди:* «Айтдилар: «Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам намоз (пайти)да икки қора (нарса)ни¹ – илон ва чаённи ўлдирмокни буюрдилар».

396. *Иёз ибн Ҳилолдан ривоят қилинди:* «Абу Саъидга: «Баъзиларимиз намоз ўқиймиз-у, қандай (қанча) ўқиганимизни билмай қоламиз?» – дедим. Шунда айтдики: «Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам бундай дедилар: «Сизлардан бирортангиз намоз ўқиса-ю, қандай (яъни қанча) ўқиганини билмаса, ўтирган ҳолида икки бор сажда қилсин».

Бу бобда Усмон, Ибн Маъуд, Оиша ва Абу Хурайра (розийаллоҳу анҳум)дан ҳадис ривоят қилинган.

Абу Йисо деди(лар): Абу Саъиднинг ҳадиси ҳасан. Бу ҳадис Абу Саъиддан бошқа ваҳхдан ҳам ривоят қилинган.

Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг бундай деб айтганлари ривоят қилинди: «Сизлардан бирортангиз бир ракъат билан икки ракъат ўртасида шубҳага борса, буни бир ракъат деб ҳисобласин; икки ракъат билан уч ракъат ўртасида шубҳага борса, буни икки ракъат деб ҳисобласин. Ва бундай ҳолларда салом бермасдан олдин сажда қилсин».

Биродарларимизнинг амали шу ҳадис асосидадир.

Илм аҳлларида баъзилари бундай дедилар: «Намозида шубҳага борса ва неча ракъат ўқиганини билмаса, намозини қайта ўқисин».

407. *Сабра ибн Маъбад ал-Жуҳаний (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди:* «Айтди: «Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам бундай дедилар: «Болага етти ёшидан намозни ўргатинглар ва ўн ёшида уни намоз учун уринглар (пўписа қилинглари)»².

Абу Йисо деди(лар): Сабра ибн Маъбад ал-Жуҳанийнинг ҳадиси ҳасан-саҳиҳ.

¹ Асвадайн – икки қора (махлук). Аммо «асвад» сўзининг ўзи «қора илон» маъносига қўлланади. («Ғиёс ул-луғот», 1-жилд, 55-бет).

² Абу Довуд бу ҳадисни Абдуллоҳ ибн Амрдан марфуъ тарзда бироз фарқли ҳолда таҳриж қилган.

Баъзи илм аҳллариининг амали шу ҳадис асосидадир. Аҳмад ибн Исҳоқнинг кавли шудир: «Бола ўн ёшдан кейин ўтказиб юборган намозларини қайта ўқийди», – дейдилар.

412. *Муғийра ибн Шуъба (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди:* «Айтди: «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам (узун нафл) намоз ўқийвериб, ҳатто муборак оёқлари шишиб кетди. Шунда у кишига айтилди: «Нега ўзингизни бунча кулфатга соласиз? Сизнинг олдинги ва кейинги гуноҳларингиз кечирилган-ку!» Айтдилар: «Ахир, шукр қилувчи банда бўлмайинми?»»

414. *Ҳазрат Оиша (розийаллоҳу анҳо)дан ривоят қилинди:* «Айтдилар: «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам бундай дедилар: «Кимки ўн икки ракъат суннат намозида бардавом бўлса, Аллоҳ унга жаннатдан бир уй бино қилур: пешиннинг фарзидан олдин тўрт ракъат ва фарзидан кейин икки ракъат; шомнинг фарзидан кейин икки ракъат; хуфтонинг фарзидан кейин икки ракъат; бомдоднинг фарзидан олдин икки ракъат».

418. *Ҳазрат Оиша (розийаллоҳу анҳо)дан ривоят қилинди:* «Айтдилар: «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам бомдоднинг икки ракъатини ўқиб бўлгач, менга бирор хожатлари бўлса гаплашар эдилар, бўлмаса намозга чиқар эдилар».

430. *Ибн Умар (розийаллоҳу анҳумо)дан ривоят қилинди:* «Набий соллаллоҳу алайҳи ва саллам айтдилар: «Асрнинг фарзидан олдин тўрт ракъат намоз ўқиган кишини Аллоҳ раҳматига олгай!¹»

438. *Ҳазрат Абу Ҳурайра (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди:* «Айтдилар: «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам бундай дедилар: «Рамазон ойидан кейинги рўзанинг энг афзали Аллоҳнинг ойи бўлмиш Мухаррам (рўзаси)дир ва фарздан кейинги намознинг энг афзали тунги (таҳажжуд) намоздир».

Абу Ййсо деди(лар): Абу Ҳурайранинг ҳадиси ҳасан.

¹ Бундаги «роҳима» (рахмат қилгай) ибораси дуо ёки хушхабар бўлиши эҳтимолдир. Шунинг учун: «Аллоҳ раҳматига олгай», – деб таржима қилинди.

445. *Ҳазрат Оиша (розийаллоҳу анҳо)дан ривоят қилинди:* «Айтдилар: «Набий соллалоҳу алайҳи ва саллам баъзан кўзларига уйку ғолиб келиб ёки ухлаб қолиб тунги (таҳажжуд) намозларини ўқиёлмай қолсалар, кундузи ўн икки ракъат ўқир эдилар».

Абу Ййсо деди(лар): Бу ҳадис ҳасан-саҳиҳ.

Баҳз ибн Ҳакимдан ривоят қилинди: «Айтди: «Зурора ибн Авфа Басра қозиси бўлиб, Бани Қушайр қавмига имомлик қилиб намоз ўқиб берар эди. Бир куни бомдод намозида: «Қачон (Қиёмат хабарини бериб) бурғу чалинганида, бас, ана ўша Кун оғир кундир»¹ оятини ўқиши билан ўлган ҳолда ерга кулаб тушди. У кишини(нг жасадини) уйига кўтариб борганлар орасида мен ҳам бор эдим».

447. *Абу Қатода (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди:* «Набий соллалоҳу алайҳи ва саллам Абу Бакр (розийаллоҳу анҳу)га: «Сизни кузатдимки, овозингизни паст чиқариб кироат қилурсиз», дедилар. (Ҳазрат) Абу Бакр: «Муҳаққак, мен муножот қилаётган Зот менинг овозимни эшитур», – дедилар. Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва саллам: «Овозингизни бироз баландроқ кўтаринг!» – дедилар. Яна Умар (розийаллоҳу анҳу)га айтдилар: «Сизни кўрдимки, овозингизни баланд кўтариб кироат қилурсиз». Шунда (Ҳазрат) Умар: «Муҳаққак, мен ухлаганларни уйғотурман ва шайтонни қуварман», – дедилар. (Пайғамбар соллалоҳу алайҳи ва саллам у кишига): «Бироз пастроқ қилинг», – дедилар».

451. *Ибн Умар (розийаллоҳу анҳумо)дан ривоят қилинди:* «Набий соллалоҳу алайҳи ва саллам айтдилар: «Уйларингизда намоз ўқиб турингизлар ва уларни кабристонга айлантириб қўймангизлар».

476. *Абу Ҳурайра (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди:* «Айтдилар: «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам бундай дедилар: «Кимки зуҳо намозини мунтазам ўқиса, гуноҳи денгиз кўпикларича бўлса ҳам, кечирилгайдир».

¹ «Муддассир» сураси, 8–9-оятлар.

484. *Абдуллоҳ ибн Масъуд (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди:* «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам айтдилар: «Қиёмат кунида инсонларнинг менга энг авлоси (энг яқини) менга энг кўп саловот айтганидир».

Абу Йисо деди(лар): Бу ҳадис ҳасан-ғариб.

Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламдан бундай деб айтганлари ҳам ривоят қилинган: «Менга бир саловат айтган кишига Аллоҳ ўн саловот ёзгайдир ва унга ўн ҳасана ёзилгайдир».

486. *Ҳазрат Умар ибн Хаттоб (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди:* «Дуо осмон билан ер орасида тўхтатиб турилгайдир, токи Пайғамбаринг соллаллоҳу алайҳи ва салламга салот айтмагунингча бу дуодан бирор сўз (осмонга) чикмас».

491. *Ҳазрат Абу Ҳурайра (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди:* «Айтдилар: «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам бундай дедилар: «Қуёши чикқан энг яхши кун жумъа кунидир. Одам (алайҳиссалом) ул кунда яратилди, ул кунда жаннатга киритилди ва ул кунда жаннатдан туширилди. Ул кунда бир соат борки, мусулмон банда намоз ўқиб ўшал соатга мувофиқ келтирса, унда Аллоҳдан нимаики тиласа, Аллоҳ тилагини ато қилгайдир...» Абу Ҳурайра айтадилар: «Абдуллоҳ ибн Салом билан учрашдим-да, унга ушбу ҳадисни зикр қилдим. Шунда у: «Мен ўша соатни биламан», – деб қолди. «Бас, ўша соатни менга билдир, уни мендан қизғанма», – дедим. Айтди: «У соат асрдан кейин то қуёш ботгунчадир». «Асрдан кейин қандай бўлади? – дедим. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам: «Мусулмон банда намоз ўқиб, ўшал соатга мувофиқ бўлса», – дедилар. Ҳолбуки, у вақт (асрдан кейин) намоз ўқиладиган вақт эмас-ку?» дедим. Шунда Абдуллоҳ ибн Салом айтди: «Ахир, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам: «Кимки бир мажлисда ўтириб, намозни кутса, ул киши намоздадир», – деб айтмаганмидилар!» «Ҳа, шундай!» – дедим. «Бас, у (соат) ана шудир», – деди».

492. *Зухрий Солимдан, у Зот отаси (Абдуллоҳ ибн Умар)дан ривоят қилишича, у киши Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи*

ва салламнинг бундай деганларини эшитган: «Кимки жумъага келса, ғусл қилиб келсин!»

Абу Йисо деди(лар): Ибн Умарнинг ҳадиси ҳасан-саҳиҳ.

497. *Самура ибн Жундуб (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди:* «Айтди: «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам бундай дедилар: «Кимки жумъа кунини таҳорат олса, бу етарли ва жуда яхшидир. Кимки ғусл қилса, бас, ғусл афзалроқ».

498. *Ҳазрат Абу Ҳурайра (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинишича:* «У киши айтдилар: «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам бундай дедилар: «Кимки чиройли таҳорат олса, кейин жумъа намозига келса, хутба ўқилганда эшитиб сукут қилиб ўтирса, у жумъа билан бу жумъа орасидаги гуноҳлари мағфират қилинғайдир; бундан зиёда яна уч кунини ҳам кечирилур. Ва кимки (хутба маҳалида) тош бўлакчаларини текисласа, ноўрин иш билан шуғулланган бўлур».

499. *Ҳазрат Абу Ҳурайра (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди:* «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам айтдилар: «Кимки жумъа кунини худди жунубликда ғусл қилгандек ғусл қилса-ю, биринчи соатда (биринчи бўлиб) масжидга борса, худди бир туя қурбонлик қилгандек бўлур. Кимки иккинчи соатда (иккинчи бўлиб) борса, худди бир сигир қурбонлик қилгандек бўлур. Кимки учинчи соатда (учинчи бўлиб) борса, худди бир катта қўчқор қурбонлик қилгандек бўлур. Кимки тўртинчи соатда (тўртинчи бўлиб) борса, худди бир товук сўйиб садақа қилгандек бўлур. Кимки бешинчи соатда (бешинчи бўлиб) борса, худди бир тухум садақа қилгандек бўлур. Имом (минбарга) чиққач, малоикалар хутбани тингламоқ учун ҳозир бўлурлар».

500. *Муҳаммад ибн Амр томонидан саҳоба деб ўқидирилган Абул-Жаъд, яъни Зомрий (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди:* «Айтди: Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам бундай дедилар: «Кимки бепарволик қилиб жумъа (намози)ни уч марта тарк этса, Аллоҳ унинг қалбини муҳраб қўйғайдир».

Бу бобда Ибн Умар, Ибн Аббос ва Самура (розийаллоҳу анҳум)дан ҳадис ривоят қилинган.

Абу Йисо деди(лар): Абул-Жаъднинг ҳадиси ҳасан.

Муҳаммад (ал-Бухорий)дан Абул-Жаъд Зомирийнинг исмини сўрадим, билмади ва бундай деди: «Унинг Набий соллаллоҳу алайҳи ва салламдан қилган ривояти сифатида фақат шу ҳадисни биламан».

Бу ҳадисни ҳам фақат Муҳаммад ибн Амрнинг ривоятидан биламиз.

505. *Ҳазрат Ибн Умар (розийаллоҳу анҳумо)дан ривоят қилинди:* «Набий соллаллоҳу алайҳи ва саллам бир хурмо ёғочи (устуни)га суяниб туриб хутба айтар эдилар. Минбар тутган (кун)ларида ўша устун (аламидан) ун чекиб йиғлади. Ҳатто Расули Акрам соллаллоҳу алайҳи ва саллам уни кучоқлаб турдилар, шундагина устун юпанди...»

512. *Ҳазрат Абу Ҳурайра (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди:* «Набий соллаллоҳу алайҳи ва саллам дедилар: «Кимки жумъа куни имом хутба ўқиётганда (ёнидаги биродарига): «Жим ўтир», – деса (ҳам), ноўрин иш қилган бўлур».

513. *Муъоз ибн Анас ал-Жуханий (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди:* «Айтди: Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам бундай дедилар: «Кимки жумъа куни одамларнинг елкаларидан ошиб ўтса, (ўзига) жаҳаннам сари бир кўприк қурган бўлур».

Бу бобда Жобир (розийаллоҳу анҳу)дан ҳадис ривоят қилинган.

Абу Ийсо деди(лар): Муъоз ибн Анас ал-Жуханийнинг ҳадиси ғариб. Бу ҳадисни ёлғиз Ришдийн ибн Саъднинг ривоятдан биламиз.

Илм аҳлларининг амали шу ҳадис асосидадир. Жумъа куни мусулмонларнинг елкаларидан ошиб ўтмоқни макруҳ кўрганлар ва бу хусусда қаттиқ кетганлар.

Баъзи муҳаддислар Ришдийн ибн Саъд ҳақида (танкидий) сўз қилганлар ва хотираси жиҳатдан унинг заиф эканини қайд этганлар.

526. *Ҳазрат Ибн Умардан (розийаллоҳу анҳумо) ривоят қилинди:* «Набий соллаллоҳу алайҳи ва саллам айтдилар: «Жумъа куни бирортангизни уйку босса, ўтирган жойидан бошқа жойга ўтсин!»

528. *Баро ибн Озиб (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди:* «Айтди: «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам бундай дедилар: «Жумъа кунӣ ғусл қилмоқ мусулмонлар зиммасидаги ҳақдир (лозимдир). Уларнинг ҳар бири аҳли оиласининг хушбўйликларидан сурсин. Агар топа олмаса, унинг учун хушбўйлик сувдир!»»

541. *Абу Ҳурайра (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди:* «Айтдилар: «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам ийд кунӣ (намозгоҳга) бир йўлдан чиқсалар, бошқа йўлдан қайтар эдилар».

542. *Бурайда (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди. айтди:* «Набий соллаллоҳу алайҳи ва саллам Рамазон ийди кунӣда бирор нарса тотмай туриб, намозга чиқмас эдилар; Курбон ийди кунӣда эса намоз ўқимай туриб, бирор нарса тотмас эдилар».

550. *Ал-Баро ибн Озиб (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди:* «Айтди: «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам билан ўн саккизта сафарда йўлдош бўлдим: куёш заволдан оғгандан сўнг пешиндан олдинги икки ракъатни тарк этганларини кўрмадим».

551. *Ибн Умардан (розийаллоҳу анҳумо) ривоят қилинди:* «Айтди: «Набий соллаллоҳу алайҳи ва саллам билан бирга сафарда пешин намозини икки ракъат ўқидим, ундан (фарздан) кейин ҳам икки ракъат ўқидим»

556. *Абдуллоҳ ибн Зайд (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди:* «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам (Аллоҳу таолодан) ёмғир сўрамоқ учун одамлар билан (намозгоҳга) чиқдилар ва улар билан икки ракъат намоз ўқидилар. Бу икки ракъатда жаҳрий (овоз чиқариб) кироат қилдилар. Ридоларини тескари ўгириб олдилар, қўлларини (дуога) кўтардилар, ёмғир тилаб дуо қилдилар, қиблага юзланиб турдилар».

582. *Абу Ҳурайра (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди:* «Айтдилар: «Ҳазрат Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи ва саллам бундай дедилар: «Имомдан олдин бошини кўтарган киши Ал-

лоҳ унинг бошини эшакнинг бошига айлантириб қўймоғидан қўрқмайдими?»

585. *Жобир ибн Самура (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди:* «Айтди: «Набий соллаллоҳу алайҳи ва саллам бомдод намозини ўқиб бўлгач, то қуёш (порлаб) чиққунича намоз ўқиган жойларида ўтирар эдилар».

586. *Анас (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди:* «Айтдилар: «Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам бундай дедилар: «Кимки бомдод намозини жамоат билан ўқиса, кейин то қуёш (порлаб) чиққунича ўтириб Аллоҳни зикр қилса, кейин (туриб) икки ракъат намоз ўқиса, унга бир ҳаж ва бир умранинг савобидек савоб берилгайдир!» (Анас) айтдилар: «Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам (уч марта): «Тўлиқ-тўқис, тўлиқ-тўқис, тўлиқ-тўқис!» – дедилар».

593. *Абдуллоҳ ибн Масъуд (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди:* «Намоз ўқийётган эдим. Набий соллаллоҳу алайҳи ва саллам шу ерда эдилар. Абу Бакр ва Умар (розийаллоҳу анҳумо) ҳам у киши билан бирга эдилар. Ўтиргач, Аллоҳга сано (айтиш) билан бошладим, кейин Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва салламга саловот айтдим, кейин ўзим учун дуо қилдим. Шунда Набий соллаллоҳу алайҳи ва саллам: «Тила, (тилаган нарсанг) сенга берилгайдир! Тила, (тилаган нарсанг) сенга берилгайдир!» – дедилар».

594. *Ҳазрат Оиша (розийаллоҳу анҳо)дан ривоят қилинди:* «Айтдилар: «Набий соллаллоҳу алайҳи ва саллам маҳаллаларда масжидлар бино қилинмоғини, масжидлар тоза-озода ва хуш бўйли қилиб сакланмоғини буюрдилар».

603. *Абу Ҳурайра (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди:* «Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам айтдилар: «Бир киши таҳорат олса, таҳоратини чиройли қилса, кейин намозга чиқса, уни (уйидан) фақатгина намоз чиқарса – ёки «қўзғотса» дедилар – босган ҳар бир қадами учун Аллоҳ унинг даражасини юксалтиргайдир ёки ҳар бир қадами учун унинг бир хатосини кетказгайдир».

Абу Ийсо деди(лар): Бу ҳадис ҳасан-саҳиҳ.

613. *Аммор (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди:* «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам жунуб бўлган кишига: «Овқат емоқчи ёки (ичимлик: чой, сув, сут) ичмоқчи, ёки ухламоқчи бўлса, худди намозга таҳорат олгандек таҳорат олсин», — деб рухсат бердилар».

614. *Каъб ибн Ужра (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди:* «Айтди: «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам менга бундай дедилар: «Эй Ужранинг ўғли Каъб! Мендан кейин келадиган амирлардан сен учун Аллоҳдан паноҳ тилайман! Кимки уларнинг эшикларидан ичкари кирса, уларнинг ёлғонларини тасдиқ этса ва зулмларида ёрдамчи бўлса, у мендан эмасдир ва мен ҳам ундан эмасдирман¹. (Эртага у) менга, Ҳавз(и Кавсарим)га яқин йўлай олмас!.. Ва кимки, хоҳ уларнинг эшикларидан ичкари кирсин, хоҳ кирмасин, уларнинг ёлғонларини тасдиқ этмаса ва зулмларида ёрдамчи бўлмаса, ана у мендандир ва мен ҳам ундандирман². (Эртага у) менга, Ҳавз(и Кавсарим)га келгайдир. Эй Ужранинг ўғли Каъб! Намоз бурҳондир (иймоннинг далил-хужжатидир). Рўза мустаҳкам қалқондир! Садақа гуноҳни ўчиргайдир, худди сув оловни ўчирганидек! Эй Ужранинг ўғли Каъб! Билгинки, ҳаромдан озикланиб ўсган гўшт учун (жасад учун) фақатгина олов авлодир!..»

616. *Абу Умома (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди:* «Айтди: «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламдан эшитдим, Видо ҳажларида хутба ўқиётиб, айтдилар: «Раббингиз Аллоҳдан кўрқингизлар ва беш вақт намозингизни ўқингизлар! (Рамазон) ойингиз рўзасини тутингизлар! Молларингиз закотини берингизлар! Бошлиқларингизга итоат этингизлар! (Ана шу тақдирда) Роббингизнинг жаннатига кирингизлар!..» Сулайм ибн Омир айтади: «Абу Умомага: «Неча ёшингда бу ҳадисни эшитдинг?» — дедим. «Ўттиз ёшнинг боласи эканимда (яъни ўттиз ёшимда) эшитдим», — деди».

¹ Яъни «У мен билан бирга эмасдир ва мен ҳам у билан бирга эмасдирман».

² Яъни «У мен билан биргадир ва мен ҳам у билан биргадирман».

618. *Ҳазрат Абу Ҳурайра (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди:* «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам айтдилар: «Молингнинг закотини берсанг, албатта, ўз зиммангдаги (иш)ни адо қилган бўлурсан!»

631. *Ибн Умар (розийаллоҳу анҳумо)дан ривоят қилинди:* «Айтдилар: «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам бундай дедилар: «Кимки бир молдан истифода этса (фойда кўрса), то бир йил ўтмагунича мол эгаси зиммасида ўша мол учун закот йўқ».

631. *Ибн Умар (розийаллоҳу анҳумо)дан ривоят қилинди:* «Айтдилар: «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам бундай дедилар: «Кимки бир молдан истифода этса (фойда кўрса), то бир йил ўтмагунича мол эгаси зиммасида ўша мол учун закот йўқ».

633. *Ҳазрат Ибн Аббос (розийаллоҳу анҳумо)дан ҳадис ривоят қилинди:* «Айтдилар: «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам бундай дедилар: «Битта ер устида икки қибла дуруст бўлмагай ва мусулмон бўлган кишилар учун жизя йўқдир»¹.

635. *Абдуллоҳ (Ибн Масъуд)нинг хотини Зайнаб (розийаллоҳу анҳо)дан ривоят қилинди:* «Айтди: «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам бизларга (аёллар жамоасига) ваъз қилиб, айтдилар: «Эй аёллар жамоаси! Агарчи (тақиб турган) зеб-зийнатларингиздан бўлса ҳам, садақа (закот) беринглар! Чунки қиёмат кунда жаҳаннам аҳлининг кўпчилиги сиз (хотин)лардирсиз!...»

652. *Абдуллоҳ ибн Амр (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди:* «Набий соллаллоҳу алайҳи ва саллам айтдилар: «Бой

¹ Ж и з я – мусулмон мамлакатида яшовчи бошқа диндаги кишилардан жон бопига олинадиган солиқ. Қонлари ва жонлари ҳимоя этилмоғи эвазига ислом давлатига тўлов тўлайдилар. Ал-Ироқий Термизий китоби шарҳида ушбу ҳадисни бундай изоҳлайди: «Йил давомида мусулмон бўлса, ундан шу йилнинг жизяси олинмайди... Мусаннифлар жизяни жиҳод бобидан кейин зикр қилишади. Термизий Имом Молик сингари буни закот бобида зикр қилганлар». Жизяни илк бор закот бобида зикр қилган киши Имом Моликдир. Кейинги муаллифлардан баъзиси у кишига эргашган, баъзиси олдинги усулни қўллаган. Закот бобида зикр этилмоғининг сабаби шуки, закот – мусулмонлар адо этадиган молиявий тўловдир, жизя эса кофирлар адо этадиган молиявий тўлов.

ва бақувват, (соғлом), ўртаҳол, закот олмайдиган киши учун садақа олмоқ жоиз эмас».

656. Баҳз ибн Ҳакимнинг бобоси (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди: «Айтди: «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламга бирор нарса келтирилса: «Бу садақами ёки ҳадями?» – деб сўрар эдилар. Агар: «Садақа», – десалар, емас эдилар, «Ҳадя», – десалар, ер эдилар».

658. Салмон ибн Омир (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди: «Набий соллаллоҳу алайҳи ва саллам айтдилар: «Сизлардан бирортангиз қачон ифтор қилмоқчи бўлса, хурмо билан оғиз очсин, чунки хурмо барокатдир. Агар хурмо топа олмаса, сув билан оғиз очсин, чунки сув покизадир!..» Сўнг бундай дедилар: «Мискин кишига берилган садақа битта садақадир, қариндошга берилса, иккитадир: бири – садақа, бири – силаи раҳм».

659. Фотима бинти Қайс (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди: «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламдан закот ҳақида сўрадим ёки сўралди. Шунда: «Албатта, молда закотдан бошқа ҳам ҳақ бор», – дедилар. Кейин «Бақара» сурасидаги ушбу оятни ўқидилар: «(Эй ибодат қилгувчилар!) Яхши ва фазилатли бўлмоқ (фақатгина) юзингизни Маширик ва Мағриб тарафига буравермоғингиз эмасдир».

663. Ҳазрат Анас (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди: «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламдан: «Рамазон (ойи рўзаси)дан кейин қайси рўза афзалроқ?» – деб сўралди. Айтдилар: «Рамазон таъзими учун Шаъбон рўзаси афзалроқ». Кейин: «Қайси садақа афзалроқ?» дейилди: «Рамазондаги (берилган) садақа», – дедилар.

664 Ҳазрат Анас ибн Молик (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди: «Айтдилар: «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам бундай дедилар: «Садақа Раббнинг (унга осийлик қилувчи кимсага бўлган) газабини сўндиргайдир ва ёмон ўлимни даф этти айдир!»

667. Бурайда (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди: «Айтди: «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг ҳузурла-

рида ўтирган эдим. Бир хотин келди-да: «Ё Расулуллоҳ! Мен онамга садақа қилиб бир жория берган эдим, онам вафот қилди», – деди. (Расули Акрам): «Ажринг вожиб бўлди (савобинг ёзилди) ва мерос уни (жорияни) сенга қайтарди!» – дедилар. Хотин айтди: «Ё Расулуллоҳ! Онамнинг бир ойлик рўза қарзи (қазоси) бор эди, унинг ўрнига рўза тутсам бўладими?» «Унинг ўрнига рўза тут!» – дедилар. Хотин: «Ё Расулуллоҳ! Онам умрида ҳаж қила олмади, унинг ўрнига ҳаж қилсам бўладими?» – деди. (Расули Акрам): «Ҳа! Унинг ўрнига ҳаж қилгин!» – дедилар...»

669. *Ҳазрат Ибн Аббос (розийаллоҳу анҳумо)дан ривоят қилинди:* «Одамлардан бири айтдики: «Ё Расулуллоҳ! Менинг онам вафот қилди. Унинг (руҳи) учун садақа қилсам, унга фойдаси тегадими?» (Расули Акрам соллаллоҳу алайҳи ва саллам): «Ҳа», – дедилар. Киши айтди: «Менинг бир мевазор боғим бор. Сизни шохид қилгайманки, уни онам (руҳи) учун садақа қилиб бердим!»

680. *Ҳазрат Абу Ҳурайра (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди:* «Айтдилар: «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг бундай деганларини эшитдим: «Сизлардан бирортангиз эрта тонгда бориб ўтин термоғи, уни орқасига кўтариб ташимоғи, ундан садақа қилмоғи ва шу билан одамлардан беҳожат бўлмоғи, сўраса ё берадиган, ё бермайдиган кишидан тиланиб юрмоғидан кўра, албатта, ўзи учун яхшироқдир! Юқори қўл паст қўлдан яхшидир!.. (Аввал) ўзингизга қарашли бўлганлардан бошланг!»

681. *Самура ибн Жундуб (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди:* «Айтди: «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам бундай дедилар: «Тиланчилик бир (укубатли) тирналмоқдирки, киши у билан ўз юзини тирнагайдир. Илло, киши ҳукмдордан сўраса ёки ўта зарур иш борасида бўлса (мумкин)».

Аллоҳ таоло улуғ муҳаддис Абу Ийсо Муҳаммад ат-Термизий ҳазратларига ва маънавият осмонининг ёруғ юлдузлари бўлмиш барча уламо ва валий зотларга чексиз раҳматларини ёғдирсин! Аллоҳ талога сўнгсиз ҳамду сано, жаноб Расулуллоҳга сўнгсиз салоту саломлар бўлсин!

Тўртинчи боб

АЗИЗИ ЖАҲОН ТЕРМИЗИЙЛАР

1. Ҳазрат Абу Бакр Варроқ Термизий.
2. Ҳазрат Саййиди Сирдон – Бурҳонуддин
Муҳаккиқ Термизий.
3. Ҳазрат Муҳаммад ибн Ҳомид Термизий.
4. Ҳазрат Абул-Музаффар Термизий.
5. Ҳазрат Абу Зарр Термизий.
6. Ҳазрат Юсуф Хайёт Термизий.

ҲАЗРАТ АБУ БАКР ВАРРОҚ ТЕРМИЗИЙ

(IX аср – 907 йил)

Илм ва ҳикмат хазинаси

Абу Бакр Муҳаммад ибн Умар ал-Ҳаким ал-Варроқ ат-Термизий қадимий Термиз шаҳридан етишиб чикқан улуг аллома, мутасаввиф, беназир валий зотлардан биридир. Ҳазрат шайх Фариуддин Ағтор «Тазкират ул-авлиё» китобида у зотни: «Илм ва ҳикмат хазинаси, ҳилм ва поклик яғонаси, ҳўб соҳибкамол, муомала ва адаб бобида беназир», – деб тависфлаган бўлса, ҳазрат Алишер Навоий «Насойим ул-муҳаббат»да: «Абу Ийсо Термизийнинг тағойисидур... Кўп тасонифи (таснифлари – асарлари) бордур. Таврот, Инжил ва Зубурни, Кутуби осмонийни ўқубдур ва шеър девони ҳам бордур», – деб улуғлайди.

Бу ўринда Таврот, Инжил ва Зубурнинг асл илоҳий моҳияти сақланган нусхалари назарда тутилган бўлиши шубҳасиз. Чунки бу китобларнинг инсон қўли билан ўзгартириб, илоҳий моҳиятига путур етгани ҳазрат Пайғамбаримиз солалюҳу алайҳи ва саллам даврларида, ҳатто ундан олдин ҳам воқеъ бўлган.

Ҳазрат Имом Термизийнинг тоғаси эканлиги

Вақти келадики, ўғил ота билан, вақти келадики, ота ўғил билан шараф топади. Бу икки азиз зот эса ҳар бирлари ўз фазлу камоллари билан шараф топган зотлар бўлиб, бир-бирига қариндош – тоға-жиян экани яна шараф устига шарафдир. Шунинг учун саналган хислатларнинг ҳаммаси гўзал ва аъло бўлса-да, жаҳоннинг энг улуг муҳаддисларидан бири – ҳазрат Абу Ийсо Муҳаммад Термизийнинг тоғаси эканлиги у зотнинг юксак шарафларига айланган. Чунки «Сунани Термизий», «Шамоиلى Муҳаммадийя» каби асарлар то қиёматгача иймон

ва маърифат аҳлининг дастуриламали, сеvimли китобларидан бири бўлиб қолади.

Баъзи маълумотларда «Муҳаддис Абу Ийсо Муҳаммад Термизий Абу Бакр Варроқ Термизийнинг тоғаси бўлган» деган гап учрайди. Ҳолбуки, ҳазрат Абдурраҳмон Жомий «Нафахот ул-унс» китобида Абу Бакр Варроқ ҳазратларини: «Холи Абу Ийсо Термизий» («Абу Ийсо Термизийнинг тоғасидир»), – деган. Ҳазрат Навоий ҳам Жомийдан иктибос олиб: «Абу Ийсо Термизий тағойисидур», – деган. Бу ифодани икки хил тушуниш мумкин. Лекин «Насойим ул-муҳаббат»нинг Ҳамидхон Исломий нашрга тайёрлаган араб ёзувдаги нусхасида: «Абу Ийсо Термизийнинг тағойисидур», – дейилган. Гарчи Имом Термизий олдинроқ вафот этган бўлса-да, лекин ҳақиқатда Абу Бакр Варроқ Термизий Имом Термизийга тоғадир.

Исм ва насаби

Азизи жаҳон бўлган бу валий ва аллома зотнинг исми Муҳаммад, унвони Ҳаким (ҳикмат берилган зот), кунyasi Ибн Умар – Абу Бакр (Умарнинг ўғли ва Бакрнинг отаси), тахаллуסי Варроқ (саҳифаловчи ва ёзувчи-котиб), нисбаси Термизийдир. Термиз ва Балхда яшагани сабабли Термизий ва Балхий нисбасига ҳам эга бўлган.

Муҳаммад – энг шарафли исмлардан. Ҳазрат Умар розий-аллоҳу анҳу: «Бу муборақ исмни фарзандларингизга қўйсангизлар унинг ҳурматини сақланглар, ҳурматини сақлай олмасангизлар, бу исмни қўйманглар!» – деб сиёсат қилганлар. «Мажмаъ ул-одоб» китобида: «Бир мажлисда Муҳаммад исмли одам бор бўлса, у ерда баракот бўлади деб эътиқод қилинсин», – дейилади. Тарихдаги жуда кўп аллома зотларнинг исми Муҳаммад бўлган. Ҳаким Термизий, Имом Бухорий, Имом Термизийнинг исмлари ҳам Муҳаммаддир. Шоир Атоийнинг «Вале кўкдан инар алқоб дерлар» («Исмлар самодан тушади дейдилар») деган сатрлари бор. Ҳазрат Абу Бакр Варроққа ҳам гўдакликдан исмларнинг гўзали насиб этган.

Ибн Умар – Умар ўғли. Бундан оталарининг исми ҳам равшан бўлмоқда.

Абу Бакр – куня, Бакрнинг отаси демакдир. Одатда, кўп халқларда инсонлар бош фарзандининг исми билан «Фалончининг отаси» деб номланади.

Варроқ – арабча «вароқ» (саҳифа) сўзидан бўлиб, қоғоз кесувчи; кўп динор ва дирҳамлари – олтин ва кумуш пуллари бор киши; ёзувчи-котиб, китобат ишлари билан шуғулланувчи каби маънолари бор («Ғиёс ул-луғот», 2-жилд, 370–371 бетлар).

Ўтмишда қадимий ва кўҳна китобларни қайта кўчириш ва муқовалаш билан шуғулланган кишилар ҳам «варроқ» дейилган. Кейинчалик бу истилоҳ шоир ва адибларга нисбатан ҳам қўлланила бошланган. Бу ҳазрат Абу Бакрнинг касб-корига тегишли лақабларидир.

Термизий эса муайян манзилга мансубликни билдирадиган нисба.

«Ҳаким» унвонига сазовор бўлгани

Ҳаким – шарафли унвон. Сўзи, иши, афъоли ҳикматли бўлган ёки ҳикмат ато этилган зотлар маънан бу унвон билан аталадилар. Ҳикмат сўзининг қирқдан ортиқ маънолари бор. Ҳикмат ҳар кимга берилмайди. Қуръони каримда айтилади (оят маъноси): «У (Аллоҳ) хоҳлаган бандасига ҳикмат ато этур. Кимгаки ҳикмат насиб этган бўлса, муҳаққақки, унга кўп яхшилик берилибдир. (Бу оят ва насихатлардан) фақат етук ақл эгаларигина эслатма олурлар» («Бақара» сураси, 269-оят).

«Файз ул-Фурқон» китобида айтилади: «Ояти каримадаги «ҳикмат» сўзини Ибн Аббос розийаллоҳу анҳу: «Ҳалол ва ҳаром моҳиятини билиш илми ва Қуръон тафсири», – деб изоҳлаганларки, бу – шаръий илмларни билмоқ демакдир. Айни вақтда, ҳикмат теран ва фойдали илмлар бўлиб, ишга ярамайдиган бир тўда фалсафий назариялар эмасдир. Ҳикмат ато этилган киши Китоб (Қуръон)ни, суннатни ва улар билан алоқадор илмларнинг нозик жиҳатларини билиб, англаб, барча иш ва вазифаларини шунга мувофиқ, бекаму кўст адо этади, нафсга мувофиқ фикр-тушунча, иш ва ҳаракатлардан, барча гуноҳ ва ёмонликлардан узоқ бўлади. Ана шулар ўзларига яхшилик ато этилган ҳикмат соҳибларидир».

Ҳазрат Абу Бакр Варроқнинг ўзи: «Ҳақимлар пайғамбарларнинг издошларидир. Пайғамбарликдан кейин ҳикматдан бошқа ҳеч нарса қолмади, магар ҳикмат қолди. Ҳикмат эса барча (диний ва дунёвий) ишларнинг ҳаққоний ҳукмларидир. Ҳикматнинг биринчи белгиси сукутдир ва эҳтиёжга яраша сўзламокдир», – деганлар.

Одатда, Ҳақим Термизий деганда Муҳаммад ибн Али Термизий тушунилади. Лекин ҳазрат Абу Бакр Варроқ ҳам бу шафли ўнвон билан Ҳақим Термизий деб аталган.

Таваллуди

Ҳазрат Абу Бакр Варроқ Термизийнинг туғилган йили аниқ маълум эмас. Тахминан IX асрда Термизда туғилганлар. Манбалардан маълум бўладики, Термизга қарашли қасабалар, умуман, Термиз деб юритилган ва Термиз деганда вилоят номи ҳам тушуниланган.

Вафоти

Маҳмуд ибн Валийнинг ёзишича, Абу Бакр Варроқ Термизий ҳижрий 294 (милодий 907) йилда Балх билан Термиз орасидаги Сиёҳжирд кишлоғида вафот этган ва Термиздаги Машоҳид деган жойда дафн этилган. Ибн Ҳурдазбеҳ ўз асарида Сиёҳжирд ҳақида бундай дейди: «Балхнинг орқасидан Сиёҳжирд деган ўтроқ ер олдимиздан чиқди. Балхдан Сиёҳжирдгача бўлган масофа беш фарсахни ташкил қилади. Бу ердан Балх дарёси билан Жайхун (Амударё) дарёсининг бирлашган жойигача бўлган масофа етти фарсах. Икки дарёнинг бирга оққан йўлининг ўнг соҳилида Ҳулм минтақаси ва бу атрофда оққан Дарриғом дарёси бор. Чап соҳилида эса Марв ва Ҳазим шаҳарлари бор».

Ватани

Ҳазрат Абу Бакр Варроқ асли Термиздан бўлиб, вақти-вақти билан Балх шаҳрининг Аёз кишлоғида яшаган. «Тазки-

рат ул-авлиё» китобида «Балх шаҳрида яшаган» деган жумла бор. «Насойим ул-муҳаббат» китобида бу масалага аниқлик киритилиб: «Асли Термиздандур, қабри ҳам андадур, аммо Балхда бўлур эрмиш», – дейилади.

Муаддиб ул-авлиё

«Тазкират ул-авлиё»да: «Ул зотни шайхлар «Муаддиб ул-авлиё» («Авлиёлар адиби, мураббийси») деб аташарди. Нафси ўлган, нафаси муборақ бўлган зот эди. У ҳазрат Муҳаммад Ҳаким (Термизий) билан суҳбат тутган, ўзи ҳазрат Аҳмад Ҳадравийях ёронларидандир», – дейилади.

У зот Аллоҳ таолонинг севиқли қулларидан бўлиб, доим ибодат, зикр ва солиҳ амаллар билан машғул эди. Гуноҳлардан қаттиқ сақланар, дунёга берилишдан ҳазар қилар эди. Авлиёларнинг машхурларидан бири бўлган. Шу боис авлиёларни етиштирувчи зот деган маънода «Муаддиб ул-авлиё» лақабига сазовор бўлган.

Устозлари

У зотнинг яқин устозлари ҳазрат Муҳаммад ибн Али ал-Ҳаким ат-Термизий (вафотлари 892 йил) экани маълум. «Тазкират ул-авлиё»да у кишининг Ҳаким Термизий билан бўлган нодир мулоқотлари, у зот ҳақидаги сўзлари баён қилинади. Яна «Ҳазрат Аҳмад Ҳадравийях ёронларидандир» деган сўзга қараганда, ўз замонасининг буюк шайх ва алломаларидан бўлмиш Аҳмад ибн Ҳадравийях [вафоти ҳижрий 240 (милодий 855) йил] ҳазратларига яқин дўст ва суҳбатдош эканлари маълум бўлади.

Абу Бакр Варроқ Термизийнинг тасаввуфий фикрлари шаклланишида Ҳаким Термизийнинг валоят (авлиёлик) мавзуйидаги қарашларининг таъсири кучли бўлган. Ҳаким Термизийга доир бир қанча маълумотлар кўпроқ Абу Бакр Варроқ Термизий сўзлари орқали бизгача етиб келган.

Абу Бакр ал-Варроқ Аҳмад ибн Ҳадравийях, Муҳаммад ибн Саъид ибн Иброҳим аз-Зоҳид, Муҳаммад ибн Умар ибн

Хашном ал-Балхий каби таникли олимларнинг суҳбатидан бахраманд бўлган. У киши ҳадисларнинг санадларини келтириб, асарлар тасниф этгани маълумотларда айтилади.

У кишининг асарлари риёзат (математика), муомалот ва одоб-ахлоқнинг турли масалаларига бағишланган. Ўз илмий салоҳияти ва донишмандлиги боис Абу Бакр ал-Варроқ ҳам устозлари Ҳаким Термизий каби ал-Ҳаким деган юксак унвонга сазовор бўлган. Ҳазрат Абдурраҳмон Жомийнинг «Нафаҳот ул-унс» китобида ҳазрат Абу Бакр Варроқ Термизий ҳақида қимматли нақллар бор.

Хизр алайҳиссалом билан мулоқотда бўлгани

«Тазкират ул-авлиё» китобида нақл қилинадикки, у зот умр бўйи Хизр алайҳиссаломни кўрмоқ орзусида бўлган. Ҳар куни тонгда қабристонга бориб келар, ҳар бориб келишида бир пора Қуръон ўқир экан. Бир куни эшикдан ташқарига чиқиши билан бир пири нуроний келиб, у кишига салом беради, Шайх алик олади. «Мен билан суҳбат қилишни истайсанми?» – дейди Пир. «Истайман», – дейди Шайх.

Пири нуроний у билан йўлга равона бўлади, қабристонгача бирга борди. У йўлда Шайхга сўз айтиб борар эди. Қайтишда ҳам худди шундай сўзлашиб келиб, уй эшигига етадилар. Пир хайрлашиб, кетмоқчи бўлган пайтида деди: «(Эй Абу Бакр!) Сен умрбод кўришни орзу қилган Хизр мен бўламан. Бугун мен билан суҳбатлашдинг, аммо бир пора Қуръон ўқишдан маҳрум бўлдинг! Хизр билан суҳбатлашишнинг оқибати шу бўлса, бошқаларнинг суҳбати нечук бўлгай?! Шунинг билгинки, узлат, тажрид¹ ва танҳоликда Аллоҳ таоло билан машғул бўлмоқ барча-барча ишлардан кўра шарафлироқдир!.. (Бир соат Ҳақ билан суҳбат қилмоқ минг соат Хизр билан ўтиргандан яхшидир!)»

Бу сўздан Хизр алайҳиссалом инсонларни кўпроқ Қуръон ўқишга тарғиб қилгани англашилади.

¹ Т а ж р и д – ортиқча нарсалардан холи қилиш, четлаштириш, ажратиш.

Шогирдлари

Абу Бакр Варроқ Термизийнинг кўплаб шогирдлари бўлган. Улар орасида Ҳомид Термизий, Абу Бакр Сўғдий, Солих ибн Мактум, Ҳошим Сўғдий, Хожа Муҳаммад Ҳамид ва Абул Музаффар Термизий сингари олимлар борлиги кўплаб манбаларда қайд этилган. Мотуридийя мазҳабига оид «Ас-Савод ул-аъзам» асарининг муаллифи Ҳаким Самарқандий ҳам у кишининг машҳур шогирдларидан бири бўлган.

Солих ибн Мактум (қуддиса сирруху) Абу Бакр Варроқ Термизийнинг муридларидан бўлиб, Балх шаҳридан эди. Абу Бакр Варроқ сўзларидан кўп ёд билар ва доим бу сўзлардан айтар эди.

Ҳазрат Абу Бакр Суғдий асли Самарқанднинг Суғд мавзеидан бўлиб, валийлар тоифасидан эди ва ҳазрат Абу Бакр Варроқ Термизийнинг шогирди эди. У зот айтадики: «Абу Бакр Варроқ Аллоҳнинг карим мардларидан эдилар. Аллоҳ таолога музд – эваз, хизмат ҳақи учун куллик қилмас, балки таъзим билан (Аллоҳнинг чексиз буюклигини англаб) куллик қилар эдилар».

Ҳазрат Ҳошим Суғдий ҳам Самарқанднинг Суд мавзеидан бўлиб, ҳазрат Абу Бакр Варроқ Термизийнинг шогирди эди. Ҳазрат Шайхнинг вафотига қадар у зот билан бирга бўлган.

Ҳошим Суғдий нақл қилади: «Ҳазрат Абу Бакр Варроқ: «Кўп сўз айтмоқ кўнгилни қаттиқ қилур», – деганлар. Шайхулислом – ҳазрат Хожа Абдуллоҳ Ансорий дейдики, бундан олдин: «Кўп уйқу ва кўп емак кўнгилни қаттиқ қилур», – деб айтган эдилар. Ва Абу Бакр Варроқ айтадики: «Ул кўп деганлари хайр ва шаррда – яхшилик ва ёмонликдадир...»

Тариқат тоифасидан бир зот нақл қилади: «Абу Бакр Варроқ билан бирга йўлда кетаётган эдик. У кишининг ридоларининг бир томонида «хо» ҳарфи ва иккинчи томонида «мим» ҳарфи ёзилганини кўрдим. «Бу нимадир?» – деб сўрадим. Айтдики: «Буни шунинг учун ёздимки, ҳар қачон «хо»ни кўрсам, ихлосим ёдимга келсин ва ҳар қачон «мим»ни кўрсам, муруватим ёдимга келсин... Чунки шайхулислом – Хожа Абдуллоҳ Ансорий дейдики: «Ихлос ул эдики, муомалотда У билан бир-

га бошқа кишини кўрмагайсан ва халққа мурувват ул сабабдан эдики, тотсиз бўлмагайсан!..»

Самарқанддан номи Исҳоқ ибн Муҳаммад Исмоил бўлмиш шайх Абул-Қосим Ҳаким Самарқандий ҳам Термизий билан суҳбат тутган зотлардандир. Барчаси юксак маънавий мартабаларга соҳиб эдилар.

Алишер Навоий айтади: «Абул-Аббос Динаварий қуддиса сиррух... Нишобурдин Тирмизга борди. Ва Хожа Муҳаммад Ҳамид – Абу Бакр Варроқнинг шогирди анга ўтру келиб, рикобин ўпти. Муридларига нохуш келиб, андин жихатни сўрдилар. Ул деди: «Эшитибманким, (у киши) менинг Худовандим (пирим)ни яхши ситойиш қилади».

Яна «Насойим ул-муҳаббат»да: «Абул-Музаффар Термизий... Термизда музаккирлик қилар эди ва Хизр алайҳиссалом билан суҳбат тутар эди. У Муҳаммад Ҳомид Дошгарднинг шогирдидир. Муҳаммад Ҳомид Дошагард эса Шайх Абу Бакр Варроқнинг шогирдидир», – дейилади. Шайхулислом Абдуллох ал-Ансорий: «Унинг муомалот, зуҳд, вараъ¹ ва тақво² борасида яхши сўзи кўпдир», – дейди.

Ҳазрат Абу Бакр Варроқ Термизий шогирдларига насихат қилиб: «Бутун файзу баракотнинг калити сабрдир: то иродат³ сен учун дуруст бўлгунича, иродат манзилида сабр этмоқ лозим. Иродат дуруст бўлгач, баракотлар энг биринчи бўлиб сенга очилгайдир», – деган.

Асарлари

Воизи Балхий ҳазрат Абу Бакр Варроқ Термизийнинг қуйидаги тўққиз асари борлигини санаб ўтади:

1. «Ал-Олим ва-л-мутаъаллим» («Устоз ва шогирд»).
2. «Китоб ул-ихлос» («Ихлос ҳақида китоб»).
3. «Китоб ул-хуруф» («Ҳарфлар ҳақида китоб»).
4. «Китоб ул-итқ ва-л-фикак» («Озод бўлиш ҳақида китоб»).
5. «Китоб уд-дарожот» («Даражалар ҳақида китоб»).

¹ В а р а ъ – парҳезкорлик, ман қилинган ишлардан буткул чекиниш.

² Т а қ в о – Аллоҳдан қўриқиб, гуноҳлардан, ҳаромлардан сакланиш.

³ И р о д а т – 1) муридлик; 2) хоҳиш-ирода, ният, истак.

6. «Китоб ул-аҳд» («Аҳд ҳақида китоб»).
7. «Китоб ус-сафа» («Танлов китоби»).
8. «Китоб ул-ужб» [«Ужб (маишанлик, худбинлик касофати) ҳақида китоб»].

9. «Китоб хизмат ул-батийн» ва «Китоб ул-фавоид» («Фойдалар ҳақида китоб»).

Шунингдек, алломанинг «Математика» («Машқлар») ва «Муомалот» («Муносабат») ҳақида асарлари ҳамда шеърӣ девонлари ҳам бўлган.

Қуръонга муҳаббати

«Тазкират ул-авлиё»даги куйидаги нақл Қуръони карим ул зотнинг ўзи ва фарзандининг жон-жонига нақадар сингиб кетганига ёрқин далилдир: «Нақлдирки, Шайхнинг бир ўғли бор эди. Уни Қуръон мактабига берди. Бир куни ўғли титраган ва ранглари ўчган ҳолда уйга келди. Отаси унга: «Сенга нима бўлди?» – деди. «Устозим бугун менга Қуръондан бир оятни сабоқ бердилар. Ҳақ таоло айтадики: «Бас, агар сизлар кофир бўлсангизлар, ўз даҳшати билан болаларни(нг сочларини оқартириб) қари чолларга айлантириб қўяди: ан бир Қундан (Қиёмат кунининг азобидан) қандай сақланурсизлар?!» («Муззаммил» сураси, 17-оят). Эй ота, мен бу оятнинг ҳайбатидан шу аҳволга тушдим», – деди.

Шу билан бола бемор бўлди, ажал тўшагига тушиб, вафот этди. Отаси унинг қабри бошига бориб йиғлар ва ўз-ўзига хитоб қилиб айтар эдики: «Эй Абу Бакр! Сенинг ўғлинг Қуръондан биргина оятни эшитиб, унинг ҳайбатидан жон узди! Сен эса неча йиллардан бери Қуръон ўқийсан ва неча хатмлар қиласан! Қалбинг тошданмики, сенга ҳеч таъсир қилмайди!..»

Жамиятдаги инсонларнинг уч қисмга бўлиниши

Абу Бакр Варроқ Термизий одамларни уч гуруҳга ажратиб, уларнинг ахлоқий ва инсоний тамойиллари бузилса, жамиятга қандай зарарлар етишини баён қилади.

Шайх айтади: «Одамлар уч тоифадир: биринчиси – умаро (амирлар); иккинчиси – уламо (олимлар) ва учинчиси – фуқаро. Агар амирлар – бошликлар бузилса, халқнинг ҳаёт тарзи бузилади; агар олимлар бузилса, халқнинг дину диёнати нуқсонга учрайди; агар фуқаро бузилса, халқ ўртасида зуҳд – ҳалоллик ва ҳиммат бузилади. Бошликларнинг бузилиши жабр ва зулм қилишдир; олимларнинг бузилиши дунёга берилиш ва ҳавою ҳавасга эргашишдир; фуқаронинг бузилиши тоатни тарк этиш ва ризога муҳолафат қилишдир» («Тазкират ул-авлиё»дан).

Мазкур шахсларнинг ҳар бири ўзига тегишли бўлган ишлар билан тўғри ҳаракат қилишлари ва бир-бирлари билан алоқаларни мустаҳкамлашлари керак. Акс ҳолда, ахлоқ ва тамойиллар бузилиши жамиятнинг бузилишига олиб келади.

«Давлат одамларининг ёмонлиги – бузилиши зулм билан бўлади, олимларнинг бузилиши дунёга ҳирс қўйиш, тамағирлик, ҳавои нафсга эргашиш билан билан, дунёга берилмаганларнинг, зоҳидларнинг бузилиши эса риё – иккиюзламалик ва ҳўжакўрсин билан бўлади».

Ҳалол ва ҳаром лукманинг одамлар феълидаги аломат ва таъсирлари

Абу Варроқ Термизий инсонларнинг ҳалол ёки ҳаром лукма еганини уларнинг сўзлари, кунлик шуғулланадиган ишлари, феъл-атворлари орқали билиб олишини маълум қилади. «Тазкират ул-авлиё»да у кишининг сўзлари келади:

«Тонгда тураман, одамларга қарайман: ким ҳалол лукма еганини биламан ва ким ҳаром еганини ҳам биламан», – деди. «Қандай биласиз?» – деб сўрадилар. Шайх айтди: «Кимки тонгда туриб, тилини лағв-беҳуда, ғийбат ва фаҳш сўзлар билан машғул қилиб турган бўлса, биламанки, у ҳаром лукма еган. Кимки тонгда туриб, тилини Аллоҳ зикри билан, таҳлил – «Ло илоҳа иллаллоҳ» билан ва истиғфор билан машғул қилиб турган бўлса, биламанки, у ҳалол лукма еган».

Дарҳақиқат, инсонинг вужудига кирган ҳалол неъмат унинг пок, ҳалол ва тўғри ишларни қилишига сабаб бўлади. Инсоннинг вужудига кирган ҳаром лукма эса то унинг феълидан бир

харом ва кингир ишни зоҳир қилмагунича, баданидан чиқмайди. Абу Бакр Варроқ айтади: «Ўзинг билан Аллоҳ ўртасида бўлган нарсага садоқат сақла, ўзинг билан нафс орасида бўлган нарсага сабр айла...»

Оломон ва инсон фалсафаси

Оломончилик, ҳамма нарсага тафаккурсиз эргашиб кетавериш одамзоднинг фалокат ва мусибатларидан биридир. Абу Бакр Варроқ Термизий айтади: «Ҳазрат Одам алайҳиссалом даврларидан бошлаб, то бугунгача юз берган фитналарнинг ягона сабаби оломонга аралашувдир. Ва яна ўша даврдан бошлаб то бугунги кунгача ихтилотни – оломонга аралашувни даф этмаган бирор-бир инсон омонлик топмади».

Тарбият ҳақидаги ҳикматли сўзлари

«Одамзоднинг асли-зуваласи сувдан ва тупроқдандир. Бир кишининг табиатида сув унсури ғолиброк бўлади. Уни латифлик ва риёзат билан тарбият қилмоқ лозим. Агар унга дағаллик билан муомала қилинса, у ўзгаради – айнийди, сўнг мақсадга етиб бўлмайди. Бошқа бир кишининг табиатида эса тупроқ унсури ғолиброк бўлади, уни оёқ билан тепкилаб, унга қаттиқлик билан муомала қилмоқ лозим, токи у бир нарсага ярасин».

Нафснинг ғалаба қилиши сабаблари

«Нафс ғалабасининг асл-асоси шаҳват билан яқинлашувдир. Агар ҳаво(и нафс) ғолиб келса, кўнгил қораяди; кўнгил қорайгач, халқни ўзига душман тутади; халқни душман тутгач, халқ ҳам уни душман тутади. Сўнг у халққа жафо қила бошлайди ва жабр қилишни одат этади».

Сафардаги маънавий сабоқ

Нақлдирки, бир киши Шайхнинг зиёратига келди. Қайтар экан: «Менга бир васият қилинг», – деди. Шайх айтди: «Дунё

ва охиратнинг яхшилиги мол-дунё озлигидадир, икки жаҳоннинг ёмонлиги эса мол-дунёнинг кўплигида ва одамларга ара-лашишдадир!...»

Нақлдирки, Шайх Абу Бакр айтар: «Макканинг йўлида бир хотинни учратдим. (Яёв ҳажга борар эди). У менга: «Эй йигит, сен кимсан?» – деди. «Мен бир ғарибман», – дедим. «Ҳижозга кетяпсан, Аллоҳ сен билан биргадир. Ўз Парвардигоринг билан шундай унсият – дўстлик, яқинлик топган ҳолда, тагин ғариблик ваҳшатидан шикоят қиласанми?» – деди. Бу сўзни эшитгач, кўп мутаассир бўлдим ва унинг ортидан бир қадам босишга ҳам тоқатим қолмади. Мен орқада қолдим, у узоклаб кетди...»

Махлуқотга шафқатли, халққа мулойим, мўминларга ёрдамчи бўлмоқ

«Аллоҳ таоло бандадан саккиз нарсани истайди: иккитасини кўнгилдан истар: Аллоҳнинг амрларига бўйсунмоқ ва унинг махлуқотига шафқатли бўлмоқ; иккитасини тилдан истар: тавҳидни – Аллоҳнинг бирлигини иқрор этмоқ ва халққа мулойим муомала қилмоқ; иккитасини бадандан истар: Аллоҳга тоат қилмоқ ва мўминларга ёрдам бермоқ; иккитасини хулқдан истар: Аллоҳнинг ҳукмига сабр айламоқ ва Аллоҳнинг махлуқотига ҳилм (ҳалимлик ва хоксорлик) кўрсатмоқ».

Нажот ва омонлик омили

«Беш нарса борки, ҳамиша сен билан биргадир. Агар шу беш нарсани билсанг, нажот топгайсан ва агар билмасанг, ҳалок бўлгайсан: аввало, Аллоҳ таоло, кейин нафс, кейин шайтон, кейин дунё, кейин халқ. Аллоҳ таолога мувофақат қилмоқ – итоат этмоқ ва У неки қилса, уни мақбул кўриб, унга рози бўлмоқ лозим. Нафсга қарши муҳолафат қилмоқ лозим. Шайтонга қарши адоват қилмоқ – унга душман бўлмоқ лозим. Дунёдан ҳазар қилмоқ лозим. Халққа шафқатли бўлмоқ лозим. Агар шуларни бажарсанг, омонлик топгайсан».

«Зухд» сўзининг тафсири

Абу Бакр Варроқ Термизий тасаввуф аҳли орасида кенг тарқалган «зухд» сўзини уни ташкил этган ҳарфларга таяниб, бундай тафсир қиладилар: «Зухд уч ҳарфдир: зо, хо, дол (з-ҳ-д). З – зийнатни тарк қилиш; ҳ – ҳавои нафсни тарк қилиш, д – дунёни тарк қилишдир».

Сув ҳақидаги ҳикматлари

«Ҳақ таоло сувни яратди ва ҳар турли ранглардан унга ранг берди ва ҳар турли таъмлардан унга таъм берди. Барча ранглар қўшилгани боис сувнинг ранги пайдо бўлди. Шу маъно сабабидан ҳеч ким сувнинг рангини била олмайди. Барча таъмлар қўшилгани боис ҳеч кимса сувнинг таъмини фаҳм эта олмайди. Сувни ичиб, барча жонзотлар лаззат олади ва ҳаёт топади. Лекин унинг лаззати қандай эканидан хабарлари бўлмайди. Бунга ушбу ояти карима далилдир: «Ва Биз барча тирик мавжудотни сувдан (пайдо) қилдик...» (Анбиё сураси, 30-оятдан).

Қабр аҳлининг аҳволлари

Нақлдирки, ҳазрат Абу Бакр Варроқ Термизий вафот этгач, бир улуғ зот у кишини тушида кўрди: ранглари сарғайган, кайғуга ботган ҳолда зорланиб йиғлар эдилар. «Эй Шайх! Бу не ҳолатдирки, бундоқ ғамгин бўлибсиз?» – деб сўради. Шайх айтди: «Нечун ғамгин бўлмайин? Бу қабристонга, менинг ёнимга ўнта маййитни келтирдилар, орасида битта ҳам мусулмон ҳолида ўлган киши йўқ...»

Охиратдаги даража ва мартабалари

Бир улуғ киши Шайхни вафотларидан кейин тушида кўрди. «Аллоҳ таоло сизга қандай муомала қилди?» – деб сўради. «Мени Ўз ҳузурига олди ва қўлимга номаи аъмолимни берди. Уни ўқиётим, (ўзим билмаган) бир гуноҳга дуч келдим. Бир-

дан номаи аъмолнинг ўша ёзуви қарайиб кетди, ортиқ ўқиёлмай қолдим. Ҳайратга тушдим. Шунда бир нидо келдики: «Бу гуноҳни Биз дунёда сендан пардалаб беркитган эдик, энди бу охираат оламида пардани йиртмоқ Бизнинг лутфу карамимизга ярашмас!...» – дейилди».

«Насойим ул-муҳаббат»да ул ҳазрат зикрлари

Абу Бакр Варроқ Термизий қаддасаллоҳу таоло руҳаху. Иккинчи табақадиндур. Оти Муҳаммад ибн Умар Ҳаким Термизий. Асли Тирмиздиндур. Қабри ҳам андадур. Аммо Балҳда бўлур эрмиш. Абу Ийсо Термизийнинг тағойисидур. Аҳмад Хадравийях била суҳбат тутубдур ва кўп тасонифи бордур. Ва Таврот ва Инжил(нинг асл илоҳий нусхалари)ни ва «Қутби осмоний»ни ўқубдур ва шеър девони ҳам бордур. (Абу Бакр Варроқ дўстларини сафар ва саёҳат қилишга даъват этмас эди. Айтар эдики: «Иродат қилган ерингда муридлигинг камолга етгунча сабр қилиб туришинг барча баракотнинг калитидур. Муридлик камолга етгач, баракот бошланади». Ва ҳам онинг сўзидурким: «Умаронинг фасоди зулм биладур ва уламонинг фасоди тама била ва фуқаронинг фасоди риё била».

«Тазкират ул-авлиё»да ҳазрат Абу Бакр Варроқ Термизий рахматуллоҳи алайҳ зикрлари

Ул илм ва ҳикмат хазинаси, ул ҳилм ва исмат (ҳалимлик ва поклик) яғонаси, ул обидлар шарафи, ул зоҳидлар канафи – намунаси, ул уфқлар орасида мужаррад – тоқ, замон шайхи – Абу Бакр Варроқ, раҳматуллоҳи алайҳ, зоҳидлар ва обидларнинг улуғларидан эди. Ул вараъ ва тақвода мукаммал, тажрид ва тафридда¹ ҳўб соҳибкамол, муомала ва адаб бобида беназир эди. Чунончи, ул зотни шайхлар «Муаддиб ул-авлиё» – «Авлиёлар адиби, мураббийси» деб аташарди. Нафси ўлган, нафаси муборақ бўлган зот эди. У ҳазрат Муҳаммад Ҳаким (Термизий)

¹ Тафрид – дунёдан четланиш, ёлғизланиш.

билан суҳбат тутган, ўзи ҳазрат Аҳмад Ҳадравийя ёронларидандир. Балх шаҳрида яшаган. (Асли Термиздандур. Қабри ҳам андадур. Аммо Балхда бўлур эрмиш). Риёзат ва одоб бора-сида таснифлари бор. У зот муридларини сафардан қайтарибдир. Айтибдики: «Бутун файзу баракотнинг калити сабрдир: то иродат сен учун дуруст бўлгунича, иродат манзилида сабр этмоқ лозим. Иродат дуруст бўлгач, баракотлар энг биринчи бўлиб сенга очилгайдир».

Нақлдики, у зот умр бўйи Хизр алайҳиссаломни кўрмоқ орзусида эди. Ҳар куни тонгда қабристонга бориб келар, ҳар бориб келишда бир пора Қуръон ўқир эди. Бир куни эшикдан ташқари чиқиши билан бир пири нуроний келиб, унга салом берди, Шайх алик олди.

– Мен билан суҳбат қилмоқни истайсанми? – деди Пир.

– Истайман, – деди Шайх.

Пири нуроний у билан йўлга равона бўлди, қабристонгача бирга борди. У йўлда Шайхга сўз айтиб борарди. Қайтишда ҳам худди шундай сўзлашиб келиб, уй эшигига етди. Пир хайрлашиб, кетмоқчи бўлган пайтида деди:

– (Эй Абу Бакр!) Сен умрбод кўришни орзу қилган Хизр мен бўламан. Бугун мен билан суҳбатлашдинг, аммо бир пора Қуръон ўқишдан маҳрум бўлдинг! Хизр билан суҳбатлашишнинг оқибати шу бўлса, бошқаларнинг суҳбати нечук бўлгай?! Шунинг билгинки, узлат, тажрид ва танҳоликда Аллоҳ таоло билан машғул бўлмоқ барча-барча ишлардан кўра шарафлироқдир!.. (Бир соат Ҳақ билан суҳбат қилмоқ минг соат Хизр билан ўтиргандан яхшидир!)...

* * *

Нақлдики, Шайхнинг бир ўғли бор эди. Уни Қуръон мактабига берди. Бир куни ўғли титраган ва ранглари ўчган ҳолда уйга келди. Отаси унга:

– Сенга нима бўлди? – деди.

– Устозим бугун менга Қуръондан бир оятни сабоқ бердилар. Ҳақ таоло айтадики: «Бас, агар сизлар кофир бўлсангизлар, ўз даҳшати билан болаларни(нг сочларини оқартириб)

қари чолларга айлантириб қўядиган бир (қиёмат) Кун(нинг азоби)дан қандай сақланурсизлар?! («Муззаммил» сураси, 17-оят). Эй ота, мен бу оятнинг ҳайбатидан шу аҳволга тушдим», – деди.

Шу билан бола бемор бўлди, ажал тўшагига тушиб, вафот этди. Отаси унинг қабри бошига бориб йиғлар ва ўз-ўзига хитоб қилиб айтар эдики: «Эй Абу Бакр! Сенинг ўғлинг Қуръондан биргина оятни эшитиб, унинг ҳайбатидан жон узди! Сен эса неча йиллардан бери Қуръон ўқийсан ва неча хатмлар қиласан! Қалбинг тошданмики, сенга ҳеч таъсир қилмайди!..»

* * *

Нақлдирки, Шайх (ўзини хор ва залил кўрганидан) ҳар гал масжиддан қайтганида ва намоздан фориғ бўлганида, намозга муваффақ бўлгани боис Аллоҳдан шу қадар уялиб кетар эдики, гўё ўғрилиқ устида қўлга тушган ёки бир гуноҳга гирифтор бўлган кишидек хижолат бўлар эди.

* * *

Нақлдирки, бир киши Шайхнинг зиёратига келди. Қайтар экан: «Менга бир васият қилинг» – деди. Шайх айтди: «Дунё ва охиратнинг хайри – яхшилиги мол-дунё озлигидадир, икки жаҳоннинг шарри – ёмонлиги эса мол-дунёнинг кўплигида ва одамларга аралашишдадир!..»

* * *

Нақлдирки, Шайх Абу Бакр айтар: «Макканинг йўлида бир хотинни учратдим. (Яёв ҳажга борар эди). У менга:

– Эй йигит, сен кимсан? – деди.

– Мен бир ғарибман, – дедим.

– (Ҳижозга кетурсан, Аллоҳ сен биландир). Ўз Парвардигоринг билан шундай унсият – дўстлик, яқинлик топган ҳолда, тагин ғариблик ваҳшатидан шикоят қилурмисан? – деди. Бу сўзни эшитгач, кўп мутаассир бўлдим ва унинг ортидан бир қадам босишга ҳам тоқатим қолмади. Мен орқада қолдим, у узоқлаб кетди...»

Шайх айтурки, «(Маъно оламида) менга бир эшик очилди ва дейилдики: «Тила, биздан не тиларсен?» Дедимки: «О, Парвардигоро! Ул тоифаким, Пайғамбарлар эдилар, яратилиш гавғосининг сирри ва (Ҳақ йўл) сипоҳининг йўл бошловчилари эдилар, маълумки, ҳар қандай бало ва андух бор бўлса, ўша зотларнинг бошига тушибдир. Сен Ул Парвардигорсанки, Ўзингдан бошқа ҳеч кимдан ҳеч кимсага бирор зарра (яхшилиқ ва ёмонлик) етмас! Илоҳий, истаيمانки, мени шул ўзимдаги бечоралиқ мақомида қўйгайсен, чунки менинг бало чекмоққа тоқатим йўқдир!..»

Абу Бакр Варроқ Термизийнинг ҳикматли сўзлари

Шайх айтар: «Одамлар уч тоифадир: биринчиси – умаро (амирлар); иккинчиси – уламо (олимлар) ва учинчиси – фуқаро. Агар амирлар – бошлиқлар бузилса, халқнинг ҳаёт тарзи бузилади; агар олимлар бузилса, халқнинг дину диёнати нуқсонга учрайди; агар фуқаро бузилса, халқ ўртасида зуҳд – ҳалоллик ва ҳиммат бузилади. Бошлиқларнинг бузилиши жабр ва зулм қилишдир; олимларнинг бузилиши дунёга берилиш ва ҳавою ҳавасга эргашишдир; фуқаронинг бузилиши тоатни тарк этиш ва ризога муҳолафат қилишдир».

* * *

«Нафс ғалабасининг асл-асоси шаҳват билан яқинлашувдир. Агар ҳаво(и нафс) ғолиб келса, кўнгил қораяди; кўнгил қорайгач, халқни ўзига душман тутади; халқни душман тутгач, халқ ҳам уни душман тутади. Сўнг у халққа жафо қила бошлайди ва жабр қилишни одат этади».

* * *

«Ҳазрат Одам алайҳиссалом даврларидан бошлаб, то бугунгача юз берган фитналарнинг ягона сабаби оломонга аралашувдир. Ва яна ўша даврдан бошлаб то бугунги кунгача ихтилотни – оломонга аралашувни даф этмаган бирор-бир инсон омонлик топмади».

* * *

Бир киши Шайхдан васият истади. Шайх: «Бир тошни олгин-да, ўз оёғингни уриб синдир ва бир пичоқни олгин-да, ўз тилингни кес!» – деди. «Бунга кимнинг тоқати етади?» – деди бояги киши. Шунда Шайх айтди: «Бир кишининг сирр тили нутққа келса – сўзлай бошласа ва ҳиммат қулоғи Аллоҳдангина хитоби илоҳийни эшитса, унинг зоҳир тили гунг ва сурат қулоғи қар бўлмоғи керак. Бу эса тилни кесмоқ ва оёқни синдирмоқ билан (яъни нолойиқ сўз сўзламаслик ва гуноҳ жойларга бормаслик билан) қўлга киритилгай!»

* * *

«Ҳақимлар пайғамбарларнинг издошларидир. Нубувват (пайғамбарлик)дан кейин ҳикматдан бошқа ҳеч нарса қолган эмас, магар ҳикмат қолган. Ҳикмат эса барча (диний ва дунёвий) ишларнинг ҳаққоний ҳукмларидир. Ҳикматнинг биринчи белгиси сукутдир ва эҳтиёжга яраша сўз айтмоқликдир».

* * *

«Орифнинг сукути фойдалироқ бўлгай ва сўзи севиклироқ бўлгай».

* * *

«Аллоҳ таоло бандадан саккиз нарсани истайди: иккитасини кўнгилдан истар: Аллоҳнинг амрларига бўйсунмоқ ва унинг махлуқотига шафқатли бўлмоқ; иккитасини тилдан истар: тавҳидни – Аллоҳнинг бирлигини иқрор этмоқ ва халққа мулоийм муомала қилмоқ; иккитасини бадандан истар: Аллоҳга тоат қилмоқ ва мўминларга ёрдам бермоқ; иккитасини хулқдан истар: Аллоҳнинг ҳукмига сабр айламоқ ва Аллоҳнинг махлуқотига ҳилм (ҳалимлик ва хоксорлик) кўрсатмоқ».

* * *

«Агар бир киши ўз нафсига ошиқ бўлса, албатта, кибр, ҳасад, хорлик ва мазаллат (тубанлик) унга ошиқ бўлгай».

* * *

«Агар тамадан: «Отанг ким?» – деб сўрасалар: «Отам тақдир қилинган ризққа шак келтирмоқлик», – дейди. Агар: «Мақсудинг недир?» – деб сўрасалар, «Маҳрумлик!» – деб жавоб бергай».

* * *

«Улуғлардан бири айтди: «Шайтон айтадики, мен унчалик нодон эмасман, мўмин кишини бирдан куфрга васваса қилмайман. Мен уни аввал ҳалол шаҳватга – орзу-истакларга ҳарис (очкўз) қилиб қўяман, бу нарсага ташна бўлгач, унда ҳаво(и нафс) ғолиб келади ва қувватланади, чунки сўнг уни маъсият – гуноҳ ишларга васваса қилиш менга осон бўлади. Ана шундан кейин мен уни куфрга васваса қиламан».

* * *

«Беш нарса борки, ҳамиша сен билан биргадир. Агар шу беш нарсани билсанг, нажот топгайсан ва агар билмасанг, ҳалок бўлгайсан: аввало, Аллоҳ таоло, кейин нафс, кейин шайтон, кейин дунё, кейин халқ. Аллоҳ таолога мувофақат қилмоқ – итоат этмоқ ва У неки қилса, уни макбул кўриб, унга рози бўлмоқ лозим. Нафсга қарши муҳолафат қилмоқ лозим. Шайтонга қарши адоват қилмоқ – унга душман бўлмоқ лозим. Дунёдан ҳазар қилмоқ лозим. Халққа шафқатли бўлмоқ лозим. Агар шуларни бажарсанг, омонлик топгайсан».

* * *

«Токи инсонлардан чекинмас ва улардан кўрқинч туймас экансан, Ҳақ таоло билан унсият (яқинлик, дўстлик) тама қилма. Токи кўнглинг дунё билан машғул экан, фикрат ва ибрат тама қилма. Токи кўксингни раёсат ва мансаб талабидан покламас экансан, Аллоҳдан илҳом ва ҳикмат тама қилма!»

* * *

«Оқилларга иқтидо – эргашув билан, зоҳидларга ҳусну мадоро – гўзал муомалот билан, жоҳилларга эса сабри жамил – чиройли сабр билан суҳбатдош бўл».

* * *

«Одамзоднинг асли-зуваласи сувдан ва тупроқдандир. Бир кишининг табиатида сув унсури ғолиброқ бўлади. Уни латифлик ва риёзат билан тарбият қилмоқ лозим. Агар унга дағаллик билан муомала қилинса, у ўзгаради – айнийди, сўнг мақсадга етиб бўлмайди. Бошқа бир кишининг табиатида эса тупроқ унсури ғолиброқ бўлади, уни оёқ билан тепкилаб, унга қаттиқлик билан муомала қилмоқ лозим, токи у бир нарсага ярасин».

* * *

«Ҳақ таоло сувни яратди ва ҳар турли ранглардан унга ранг берди ва ҳар турли таъмлардан унга таъм берди. Барча ранглар қўшилгани боис сувнинг ранги пайдо бўлди. Шу маъно сабабидан ҳеч ким сувнинг рангини била олмайди. Барча таъмлар қўшилгани боис ҳеч кимса сувнинг таъмини фаҳм эта олмайди. Сувни ичиб, барча жонзотлар лаззат олади ва ҳаёт топади. Лекин унинг лаззати қандай эканлигидан хабарлари бўлмайди. Бунга ушбу ояти карима далилдир: «Ва Биз барча тирик мавжудотни сувдан (пайдо) қилдик...» («Анбиё» сураси, 30-оятдан).

* * *

«Дарवेशлик дунёда ҳам, охиратда ҳам фараҳлидир. Дунёда султон ундан оладиган хирож йўқ; охиратда эса Жаббори Олам ундан сўрайдиган ҳисоб йўқ».

* * *

«Шайх айтди: «Тонгда тураман, одамларга қарайман: ким ҳалол луқма еганини биламан ва ким ҳаром еганини ҳам биламан». «Қандай биласиз?» – деб сўрадилар. Шайх айтди: «Кимки тонгда туриб, тилини лағв-беҳуда, ғийбат ва фаҳш сўзлар билан машғул қилиб турган бўлса, биламанки, у ҳаром луқма еган. Кимки тонгда туриб, тилини Аллоҳ зикри билан, таҳлил – «Ло илоҳа иллаллоҳ» билан ва истиғфор билан машғул қилиб турган бўлса, биламанки, у ҳалол луқма еган».

* * *

«Ўзинг билан Аллоҳ ўртасида бўлган нарсага садоқат сақла, ўзинг билан нафс орасида бўлган нарсага сабр айла...»

* * *

«Яқийн бир нурдирки, банда ўз ҳолларида ундан мунаввар бўлади – нурланади. Бас, бу нур инсонни муттақийлар мартабасига етказди».

* * *

«Яқийн кўнгилни хоксор қилувчидир ва иймоннинг камолидир».

* * *

«Яқийн уч хилдир: яқийни хабар – хабардор бўлиш билан эришиладиган яқийн; яқийни далолат – далил билан эришиладиган яқийн; яқийни мушоҳада – кўришлик билан эришиладиган яқийн».

* * *

«Қай кишидаки Аллоҳ маърифати ҳаққоний бўлса, у зотда ҳайбат ва хошят зоҳир бўлғай».

* * *

«Неъматнинг шукри миннатни – инъом-эҳсонни мушоҳада этмоқ ва ҳурматни сақламоқдир».

* * *

«Таваккул вақтни қўлга олмоқ ва интизорлик кудуратидан соф бўлмоқдир. Чунончи, ўтган нарсага афсус-надомат чекилмас ва келажак нарсага кўз тикилмас. Яъни вақтнинг нақди қўлдан берилмас!...».

* * *

«Ҳар кимки ишларни осмон томонидан кўрса, сабр айлағай ва ҳар кимки Ер томонидан кўрса, ҳайратда қолғай».

«Худди ҳаромдан ҳазар қилгандек, ёмон хулқдан ҳазар қилингиз».

Нақлдирки, ҳазрат Абу Бакр Варроқ Термизий вафот этгач, бир улуғ зот уни тушида кўрди: ранглари сарғайган, қайғуга ботган ҳолда зорланиб йиғлар эди.

– Эй Шайх! Бу не ҳолатдирки, бундоқ ғамгин бўлибсиз? – деб сўради. Шайх айтди:

– Нечун ғамгин бўлмайин? Бу қабристонга, менинг ёнимга ўнта жаноза (ўлик) келтирдилар, орасида битта ҳам мусулмон ҳолида ўлган киши йўқ...»

Бошқа бир улуғ киши Шайхни тушида кўрди.

– Аллоҳ таоло сизга қандай муомала қилди? – деб сўради.

– Мени Ўз ҳузурига олди ва кўлимга номаи аъмолни берди. Уни ўқиётиб, (ўзим билмаган) бир гуноҳга дуч келдим. Бирдан номаи аъмолнинг ўша ёзуви қорайиб кетди, ортиқ ўқиёлмай қолдим. Ҳайратга тушдим. Шунда бир нидо келдики: «Бу гуноҳни Биз дунёда сендан пардалаб, беркитган эдик, энди бу Охират оламида пардани йиртмоқ Бизнинг лутфу карамимизга ярашмас!.. – дейилди.. Раҳматуллоҳи алайҳ.

ҲАЗРАТ САЙЙИДИ СИРДОН – БУРҲОНУДДИН МУҲАҚҚИҚ ТЕРМИЗИЙ (1165–1241)

Қисқа таърифлари

Саййиди Сирдон, Муҳаққиқ деб оламга машҳур бўлган бу ориф, ошиф ва валий зот Султон ул-уламо – Баҳоуддин Валад ҳазратларининг муриди, ҳазрат Мавлоно Жалолуддин Румийнинг устози, отабеги, яъни мураббийси ҳамда пиридир.

Таваллуди ва вафоти

Ҳижрий 561 (милодий 1165) йил қадимий Термиз шаҳрида таваллуд топган.

Бир нақлга кўра, ҳижрий 638 (милодий 1240/1241) йилда Марказий Туркиянинг Қайсарийя шаҳрида вафот этган. Файзли қабри ўша ердадир. Бир нақлга кўра, вафоти ҳижрий ҳисобда бир фарқ билан 639 (милодий 1241) йил. Бошқа нақлда ҳижрий 674 (милодий 1275/1276) йил деб ҳам қайд этилган. Ҳижрий 638 ёки 639 (милодий 1241) йил деган тўхтам мақола-ларда кўпроқ учрайди.

Исм ва насаблари

Исми Саййиди Сирдон – Саййид Бурҳонуддин Муҳаққиқ Термизийдир.

Саййид дейилишларига боис шуки, у зотнинг муборак насаби саййиди коинот – Аллоҳнинг Расули ва хабиби ҳазрат Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи ва салламга боғланади.

Бурҳонуддин исмларидир (маъноси – Диннинг далил-хужжати демакдир).

Хусайний дейилишлари насабда жаноб Пайғамбаримиз со-
лаллоҳу алайҳи ва салламнинг неваралари – ҳазрат Алининг
ўғили ҳазрат Хусайн (розийаллоҳу анҳумо) наслидан бўлгани
учундир. Бу ҳақда Алишер Навоий «Насойим ул-муҳаббат»да:
«Хусайний саййидлур ва Тирмиздин эрди ва Шайх Баҳоуддин
Валад қуддиса сирруҳнинг асҳоби ва муридларидиндур...» –
деб ёзади.

Муҳаққиқ дейилишига сабаб қўп, бу сўзнинг маъноси хил-
ма-хил: 1) илму маърифатда ҳақиқатни излаб тадқиқ этувчи;
2) сўзни далил билан исбот этувчи; 3) мудаққиқ, яъни жуда
дақиқлик ила иш тутиб, далилни далил билан собит қилувчи;
4) тасаввуф аҳли истилоҳида нарсаларнинг ҳақиқати лойиқ
миқдорда ўзига кашф бўлувчи – очилувчи зот. Бу маъно шун-
дай кишига муяссар бўладик, у далил-ҳужжат ва бурҳондан
(қатъий ҳужжатдан) ўтиб, илоҳий кашф мартабасига етган
бўлади ва ҳамма нарсаларнинг ҳақиқати ҳақ экани ва Воҳи-
ди мутлоқ бўлмиш Аллоҳ таолонинг вужуди – мавжудлигидан
бошқа мавжуд йўқ эканини ҳамда бошқа нарсаларнинг мав-
жудлиги изофатдан бошқа нарса эмаслигини тайнул-бийён би-
лан мушоҳада этган – кўрган бўлади («Ғиёс ул-луғот», 2-жилд,
237–238-бетлар).

Ҳазрат бу маъноларнинг ҳаммасига мушарраф бўлган
зотдир.

«Саййиди сирдон» аталишлари боиси шуки, Аллоҳ тао-
лонинг изни билан инсонларнинг қалбидан кечган сирларни
кашф орқали билгани ва ҳол соҳиби бўлгани учун бу лақабга
эришган.

Термизий нисбаси Термизда туғилгани, унда яшаб, таълим
олгани учундир.

Устозлари

Илм ва маданият марказиларидан бўлмиш Термизда тавал-
луд топиши бўлажак алломанинг истикболи учун муҳим аҳа-
миятга эга бўлган. Илк таълимни отасидан олган. Балх ва Тер-
миз бир-бирига яқин илм ўчоқларидан эди.

Бурҳонуддин Термизий қол ва ҳол – зоҳир ва ботин, шариат ва тариқат илмларини ўрганиш, тасаввуфий етукликка эришиш мақсадида ҳижрий 605 (милодий 1273) йилда отасидан изн олиб, Балх шаҳрига, олимлар султони бўлмиш ҳазрат Баҳоуддин Валад ҳузурига кетади.

Султон ул-уламо деган шарафли ном билан машҳур бўлган ҳазрат Баҳоуддин Валад жаҳоннинг жони деб тавсифланган буюк аллома, муфассир, шайх ва мутасаввиф шоир ҳазрат Мавлоно Жалолуддин Румийнинг отасидир. [У зот ҳижрий 628 (милодий 1231) йилда Кўнё шаҳрида вафот этганлар. Ҳазрат Мавлоно эса ҳижрий 672, милодий 1273 йилда мазкур шаҳарда вафот бўлган].

«Султон ул-уламо» деган шарафли номни у зотга маъно оламида (ўзининг ва бошқа азизларнинг тушларида) ҳазрат Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам берганлар. Тўлиқ исми – Муҳаммад ибн Ҳусайн ибн Аҳмад Хатиб Букрий. Баъзи зотлар у киши ҳазрат Шайх Нажмуддин Кубро суҳбатига етишган деганлар.

Баҳоуддин Валад, Амир ал-мўъминин – ҳазрат Абу Бакр Сиддиқ розийаллоҳу анҳунинг авлодларидандир. Онаси Хуросон подшоҳи Алоуддин Муҳаммад Хоразмшоҳнинг кизидир. Ҳазрат Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва саллам подшоҳнинг тушига кириб: «Қизингни Ҳусайн Хатибга никоҳлаб бер!» – деб ишорат қиладилар. Ана шу жуфти поклардан ҳазрат Баҳоуддин Валад дунёга келади.

* * *

Ҳазрат Имом Термизий «Аш-Шамоил ал-Муҳаммадийя» асарининг охирида салаф олимларидан икки буюк зотнинг ҳадисини келтирган. Шулардан бири ҳазрат Муҳаммад ибн Сийрийн сўзларидир: «Шубҳасиз, бу ҳадис диндир. Динларингизни кимлардан олаётганингизга диққат қилинглар».

«Саҳиҳи Муслим» муқаддимасида мазкур ҳадис: «Шубҳасизки, бу илм диндир. Шундоқ экан, динингизни кимлардан олаётганингизга диққат қилинглар», – деган шаклда келади.

Ҳазрат Имом Молик фикрларига кўра, тўрт тоифа инсондан илм олиб бўлмайди, булар: 1) сафихлар, яъни эсипаст кишилар; 2) хавои нафсига эргашадиган ва бошқаларни ҳам шунга чақирадиган кишилар; 3) ҳадис тўқигани маълум бўлмаса ҳам, халқ орасида ёлгон гапирувчилар; 4) ўзи ривоят қилган ҳадисни билмаган кишилар. Бундайлар гарчи солиҳ кишилардан бўлса ҳам, барибир, улардан ҳадис олинмайди».

Саййид Маҳмуд Торозий айтади: «Ҳадис, тафсир, фикҳ, тавҳид, ахлоқ ва бошқа барча диний илмлар ҳақиқатда диндир. Буларнинг воситаси билан инсон ўз динидан таълим олади, диндорлик ҳукмларини ўрганади. Шунинг учун илм олишда тақволи устозни билиб, таниб, ундан илм касб этиш лозим. Устоз ва муршиднинг шогирд ва муридга таъсири улуг бўлади».

Бурҳонуддин Термизийнинг бу борадаги ғайрат-шижоатлари олам аҳлига ибратдир. У зот маъно оламида Султон ул-уламо деб эътироф этилган бир муборақ зотнинг даргоҳига бош урдилар.

Баҳоуддин Валад эса XII–XIII асрнинг машҳур муршид ва алломаларидан бўлган ҳазрат Шайх Нажмуддин Кубронинг шогирди ва муриди бўлиб, Балхда мазкур унвон билан танилган эди. [Ҳазрат шайх Нажмуддин Кубро ҳижрий 618 (милодий 1221) йилда вафот этган].

* * *

У зот Баҳоуддин Валад ҳузурида илм ва тарбия ўргана бошлайди. Нақлга кўра, Бурҳонуддин Термизий Султон ул-уламога шогирдликка тушганидан кейин, риёзат йўлига кириб, икки кунда арпа унидан бўлган битта нон еб, йиллар давомида саҳро, тоғларда юриб, маънавий етукликка эришади. Бир нақлга кўра, ўн икки кунда битта нон ер эди.

Дастлаб, Балхда қирқ кун бўлиб, Термизга қайтади. Термизда бир йил юриб, яна Балхга бориб, у ерда икки-уч йил қолади. Бурҳонуддин Термизий бу вақт давомида зоҳирий ва ботиний илмларни ўрганиб, маънавий юксак даражага эришади.

Муҳтарам устоз ўз ўғили ёш Жалолуддин (яъни Мавлоно Жалолуддин Румий)нинг таълим-тарбиятини Бурҳонуддин Термизийга топширади. Ҳазрат Саййид Бурҳонуддин Муҳаққиқ Термизий ана шундай шарафли зот бўлмиш Шайх Баҳоуддин Валаднинг асҳоби ва муриди бўлиш билан бирга, Мавлоно Жалолуддин Румийнинг мураббийси, устози ва пири бўлишдек шарафга ноил бўлган.

Шамсуддин Аҳмад Афлокийнинг ёзишича, Саййид Бурҳонуддин Балхда дастлаб ёш Мавлоно Жалолуддинга лололик ва отабеклик¹ қилади, яъни мураббий ва тарбиячи бўлиб, улуғ тарбиятлар қилади. Кейинчалик Мавлонони ўзига мурид қилади.

* * *

Саййид Бурҳонуддин Термизий ўн икки йил давомида устози ва пири Баҳоуддин Валаднинг хизматида бўлиб, у кишидан илм ва ирфон ўрганиб, зоҳирий ва ботиний илмлардан таълим олади, устоздан ижозат олиб, риёзатга чекинади. Ҳазрат Баҳоуддин Валад Балхдан Кўнёга кетганидан сўнг, хижрий 616 (милодий 1219) йилда Бурҳонуддин Термизий ўз юрти – Термизга қайтиб келади.

Балхдан кетишининг сабаби шуки, зоҳир уламоларидан баъзи ҳасадчилар Султон ул-уламога тухмат қилиб, замон подшосини у зотга қарши қилиб қўйишади. Ва улар Балхни тарк этиб, Бағдод йўли билан Маккаи мукаррамага – ҳаж сафарига азм қилади. Сўнг Румда, Кўнё шаҳрида турғун бўлиб қолади.

Кетган вақтида Мавлоно Жалолуддин кичик ёшда эди.

* * *

Шамсуддин Аҳмад Афлокийнинг ёзишича, Бурҳонуддин Муҳаққиқ Термизий Шайх Баҳоуддин Валадга мурид бўлганидан кейин, бир муддат мажзуб ҳолатида, Аллоҳнинг ишқи билан тоғ ва қирларга чиқиб кетади. Қаттиқ риёзатлар чекиб, шу аснода валийлик мартабасига эришади. У кишига кўп

¹ Лоло ва отабек – илм-фанлар билан бирга, от миниш, камон отиш, сувда сузиш кабиларни ҳам ўргатувчи мураббий.

илоҳий сирлар кашф бўлади, шу сабабдан Саййиди Сирдон унвонига сазовор бўлади. Умрининг охиригача шу ҳоллари давом этади.

Нақлга кўра, у зот Аллоҳнинг ишқи билан узоқ муддат тоғларга чиқиб кетиб, нафсининг хоҳиш ва истакларига қарши кўп риёзат чекканидан кейин бир куни сахар вақтида ғайб оламидан: «Бутундан эътиборан риёзатни тақр эт!» – деган бир овоз келади. У киши риёзат дамоида кўп маънавий неъматларга эришиб, сўнг риёзатни тамомлаб, устозини зиёрат қилиш учун Балхга қайтганида, устоз Баҳоуддин Валаднинг ўз оиласи билан Румга – Онадўлига ҳижрат қилганидан хабардор бўлади. Сўнг Термизга қайтади.

* * *

Баҳоуддин Валад Кўнёда вафот этган вақтида Саййид Бурҳонуддин Муҳаққиқ Термизда яшар эди. Ўша куни бир жамоат орасида туриб: «Во дариғ! Шайхим ва устозим ҳазрат Баҳоуддин Валад дунёдан ўтдилар», – дейди. Султон ул-уламнинг вафотидан кейин, ҳижрий 628 (милодий 1231) йилда Мавлоно Жалолуддин тарбиятлари учун Кўнёга жўнайди. У ерда Мавлонони зоҳирий илмларда камолга етган бир ҳолда топади. Шунда ҳазрат Мавлонога, оталари Баҳоуддин Валад зоҳир илмлар билан бирга, яна ҳол илмига (яъни тасаввуфий илмга) ҳам соҳиб эканлигини айтиб, Мавлонога бу соҳада камолот зарурлигини, бу илм эса таҳсил билан эмас, балки фақат ҳиссиёт билан мумкинлигини айтади («Валаднома», 193 саҳифа; «Маноқиб ул-орифин», 58-саҳифа).

* * *

Султон ул-уламо – Баҳоуддин Валад ҳазратлари ҳижрий 628 йил, робийъ ул-охир ойининг 18-куни (милодий 1231 йил) Кўнёда вафот этади. Бурҳонуддин Термизий устоз вафотини англаб: «Афсус, афсус, шайхим бу тупроқ оламидан тоза (мангу) оламга кўчдилар», – деб узоқ вақт йиғлайди.

Ҳазрат Мавлоно Жалолуддин Румийнинг ўғли ҳазрат Султон Валаднинг [вафоти ҳижрий 712 (милодий 1312) йил] ёзи-

шича, Бурхонуддин Термизий Термиз улуғларидан бири Баҳоуддин Валаднинг Кўнёда вафот этганини билдиргани сабабли, Румга – Онадўлига кетишга қарор қилади.

Устоз ва пир Султон ул-уламнинг вафотидан сўнг бироз муддат ўтади. Бурхонуддин Термизий бир кеча тушида мархум устоз Баҳоуддин Валаднинг ўзига хафа бўлиб қараганини ва болалик вақтидан тарбиясига олган Жалолуддинни (ҳазрат Мавлонони) ёлғиз қолдиргани учун бундай танбиҳ қилганини кўради. Бу кўрган тушини огоҳлантириш деб билиб, ҳижрий 628 йилда йўлга чиқиб, ҳижрий 629 (милодий 1232) йилда Кўнёга етиб келади.

Бурхонуддин Термизий Кўнёга келгач, бир неча ой Санжарий масжидада қолади. Мавлоно Жалолуддин Румий бу вақтда Ларен (Караман) шаҳрида эди. Бурхонуддин Термизий икки дарвеш орқали бир мактуб юбориб, у кишини Кўнёга чакиради. Мавлоно Жалолуддин бу таклифдан севиниб, Кўнёга – отаси тарбиялаган комил инсон Бурхонуддин Термизий ҳузурига келади.

Мавлоно Жалолуддин биринчи марта Бурхонуддин Термизийнинг зиёратига борганида, турли илм соҳаларидан имтиҳон қилинади. У вақтда ўттиз ёшлар атрофида бўлган Жалолуддин сўралган саволларга чиройли шаклда жавоб бергач, бундан таъсирланган Бурхонуддин Термизий унга ҳурмат-эҳтиром кўрсатади. Саййид Бурхонуддин у кишига отаси каби ҳол илмини ўрганиши зарурлигини айтади.

Мавлоно Жалолуддин тўккиз йил давомида таълим олади. Бу вақт мобайнида Бурхонуддин Термизий у кишига устози Султон ул-уламо – Баҳоуддин Валаднинг «Маъориф» номли асарини кўп марта ўқитади.

Бурхонуддин Термизий Мавлоно Жалолуддин Румийга таълим вазифасини ўз ниҳоясига етказгач, Қайсарийя шаҳрига бориб, ўша ерда яшаш ниятлари борлигини Мавлоно Жалолуддин Румийга айтади. Мавлоно Жалолуддин Румий у кишига бўлган меҳр-муҳаббат ва эътимоди боис аввал розилик бермайди. Лекин шунда Бурхонуддин Термизий: «Аллоҳга ҳамд бўлсин, сизнинг (тарбият) ишингиз тамом бўлди! Инсонлар

сиздан нур ва насиб (илм ва маърифат) оладилар. Кетишимнинг сабаби шуки, шиддатли ва қувватли бир Шер бу ўлкага (Кўнёга) келмоқда. У ҳам Шер, мен ҳам Шерман, икки Шер бир-бири билан келиша олмай қолиши мумкин», – дейди. Мавлоно бу гапини эшитгач, ноилож у кишига ижозат беришга мажбур бўлади.

Бу нақлнинг қанчалик ҳақиқат эканини билмаймиз. Лекин бу ифода ортидаги асл ҳақиқат шуки, ҳазрат Мавлононинг ҳазрат Шамсуддин Табризий билан топишадиган вақтлари яқинлашган эди ва ҳазрат Саййиди Сирдон – Бурхонуддин Мухаққиқ Термизийдек зот ўз шоғирдининг келажагини у зотга топширишга қарор қилган эди.

Шундай қилиб, Бурхонуддин Термизий ўзи ёшлик вақтидан тарбият қилган, энди камол топиб, муршидлик даражасига етган, муборак шайхининг ўғили бўлмиш ҳазрат Мавлоно билан хайрлашиб, ҳижрий 638 (милодий 1240–1241) йилда Қайсарийя шаҳрига келиб жойлашади.

Дарҳақиқат, Бурхонуддин Термизий Қайсарийя шаҳрига кетганидан кейин қисқа вақт ўтиб, Кўнёга Шамсуддин Табризий [вафоти ҳижрий 645 (милодий 1247–1248) йил] келади.

Атоқли Нақшбандийя шайхи Саййид Махмуд Асъад Жўшон ҳазратлари: «Мавлоно Жалолуддин Румий Шамсуддин Табризийни топгунига қадар бошқа бир умрни яшадилар, ундан кейин яна бошқа бир умрни яшадилар. Мақом соҳиби, мавқе соҳиби, мулк соҳиби, борлиқ соҳиби, билим соҳиби, рутба соҳиби бўлмоқ муаммо эмас!.. Мухим нарса, Аллох таолонинг севган қули бўлмоқдир! Инсон Аллохнинг севган қули бўла олса, қандай бахтлидир!» – дейди.

* * *

Бурхонуддин Термизий Қайсарийяда халқ орасида ўз фаолияти билан ном козонади. Шу сабабдан Онадўли Салжукий давлати вазири Шамсуддин Исфаҳоний Соҳиб [вафоти ҳижрий 646 (милодий 1249) йил] у зотнинг муридлари орасидан жой олганлиги манбаларда келтирилган.

Шогирдлари

Бурхонуддин Термизийнинг кўп шогирдлари бўлиб, улар орасида энг машҳурлари қуйидаги зотлардир: Мавлоно Жалолуддин Румий [вафоти ҳижрий 672 (милодий 1273) йил], Салоҳуддин Заркуб [вафоти ҳижрий 657 (милодий 1258) йил], Мавлононинг ўғиллари Султон Валад [вафоти ҳижрий 712 (милодий 1312) йил], Соҳиб Шамсуддин Исфохоний [вафоти ҳижрий 646 (милодий 1249) йил].

Албатта, Саййиди Сирдоннинг энг улуғ шогирд ва муриди ҳазрат Мавлоно Жалолуддин Румийдир. У зотнинг энг азиз шогирдларидан бўлмиш Шайх Салоҳуддин Заркуб ҳақида Алишер Навоий қуйидаги муҳаббатли сўзларни айтади: «Шайх Салоҳуддин ибн Фаридун Қунявий маъруф би-Заркуб қуддиса сиррух. Ул бидоят ҳолида Саййид Бурхонуддин Мухакқик Термизийнинг муриди эрмиш. Мавлоно Жалолуддин хидматлари заркублар ҳовлисининг ўтарда, аларнинг зарби унинин аларға ҳол воқеъ бўлубдур ва самоъға кирибдурлар. Шайх Салоҳуддин илҳом била дўкондин сакраб чиқибдур ва бошин аларнинг аёғиға қўюбдур. Ва Мавлоно ҳазратлари анинг бошин кўтариб, илтифот ва навозиш қилиб, пешиндин намози дигаргача Мавлоно ҳазратлари самоъда эрмишлар. Ва бу ғазални буюрдиларки, байт (маъноси): «Бу заргарлик дўқонида шундай бир ҳазина пайдо бўлдики, ажаб сурат, гўзал маъни, қандай яхши, қандай яхши!»

Шайх Салоҳуддин буюрди, то дўқонни яғмо қилдилар. Ва икки кавндин озод бўлди. Ва Мавлоно хизматларида равона бўлди. Мавлоно ҳазратлариға ҳам – ул ишқибозликким, Шайх Шамсуддин Табризий била эрди, анинг била бунёд қилдилар. Ва икки йилгача анинг била мусоҳабат ва мувонасатлари бор эрди. Бир кун Мавлоно ҳазратидин савол қилдиларки, ориф кимдур? Дедиларки, ориф улдулки, сенинг сиррингдин сўз айтқай ва сен хомуш бўлғайсен ва андоқ киши Салоҳуддиндур. Ва чун Султон Валад булуғ ҳаддиға етти, Мавлоно ҳазратлари Шайх Салоҳуддиннинг қизини анинг учун хутба қилдилар ва Чалабий Ориф ул киздин мутаваллид бўлди. Ва

Шайх Салоҳуддин Қуњада мадфундур, Мавлоно Баҳоуддин Валад куддиса сирруҳ живорида.

* * *

Шамсуддин Аҳмад Афлокий, бир томондан, Мавлоно Жалолуддин бу мулоқотдан кейин, тўққиз йил ҳазрат Саййид Бурҳонуддин Муҳаққиқ Термизийнинг хизматида бўлиб, муридлик қилганини айтса, бошқа томондан, илмларини ҳар томонлама ривожлантириш учун Ҳалаб ва Шом шаҳарларига борганини айтади.

Саййид Бурҳонуддин Муҳаққиқ Термизий эса бу мулоқотдан кейин Кўнёда қолиб, ҳазрат Мавлононинг Салоҳуддин Зарқўб бошчилигидаги муридларини етиштириш билан шуғулланади. Ундан кейин эса ўзи жуда севган Қайсария шаҳрига келиб, у ерда кечаю кундуз ибодат билан машғул бўлади. Унда бир жомеъ масжидга имом этиб ҳам тайинланади. Аммо ўзига бир мажзублик етгани ва намозлардаги муболағалари жамоатга малол келишини важ қилиб, узр тилаб, имомликни тарк этади.

Қайсарияда у зот ўзи зўрға сиғадиган кичкина бир хужрада яшайди. Бу шаҳарда Салжукий валийларидан Шамсуддин Исфохоний у зотга ҳурмат ва муҳаббатлар кўрсатиб, мурид тушади. Айтишларича, Саййид Бурҳонуддин Термизий доимий жазба, важд ва истиғроқ ҳолатида яшаган.

Ҳазрат Муҳаққиқ Термизий устозлари Шайх Баҳоуддин Валад вафотидан бир йил кейин Кўнёга келиб, тўққиз йил Мавлонога шайхлик қилган бўлса, бир нақлга кўра, вафоти ҳижрий 938 (милодий 1240–1241) йилга тўғри келади. Аммо бошқа нақлда вафоти ҳижрий 674 (милодий 1275–1276) йил деб қайд этилган. Эҳтимолки, бунда Қайсария шаҳридаги ҳаёти ҳисобга олингандир.

* * *

Саййид Бурҳонуддин Термизийнинг вафоти хабари ҳазрат Мавлоно Жалолуддин Румийга етгач, у киши дарҳол шогирд ва муридлари билан бирга йўлга чиқиб, Қайсария шаҳрига етиб келди. Устозининг қабри бошида Қуръони каримни

хатм қилиб, муборак руҳига бағишлади. Саййиди Сирдон ҳазратларининг китоблари ҳазрат Мавлонога топширилди. Бу китоблар орасида Мавлононинг ўзи ҳозирлаган «Мақолот» китоби ҳам бор эди. Бир нақлга кўра, бу китоблар бир неча туяга юк бўлган.

* * *

Бир маълумотга кўра, Салжукий давлати вазири Соҳиб Шамсуддин ҳазрат Шайх Бурҳонуддин Муҳаққиқ Термизийнинг қабри устида бир макбара куради. Лекин бир неча кундан кейин макбаранинг қулаганини кўради. Яна қайтадан курса, яна қулайди. Ниҳоят, бир кеча тушида Саййид Бурҳонуддин ҳазратларини кўради. У зот: «Менинг қабрим устига макбара қурманглар!» — дейди.

Лекин кейинчалик бу иш Анқара шахрининг волийси Обидин Пошога насиб этади. Қайсарийя шаҳрида ҳозирги шаклдаги Саййид Бурҳонуддин Муҳаққиқ макбараси 1892 йилда Обидин Пошо ҳомийлигида бунёд этилган.

* * *

Ҳазрат Бурҳонуддин Муҳаққиқ Термизийнинг хилма-хил сабаблар билан сўзлаган сўзлари, мавъизалари жамланиб, «Маърифат» номли бир китоб қилинган. Китобнинг асоси тасаввуф таълимоти бўлиб, уни фалсафа, яъни исломий ҳикмат, фикҳ, Қуръон тафсири ва ҳадиси шарифлар билан боғлиқ мавъизалар, мазҳаблар ва турли фирқаларнинг ақидалари ҳақидаги маълумотлар ташкил этади. Саййид Бурҳонуддин Муҳаққиқ бу фикрларни қувватлаш ва изоҳлаш учун Ҳаким Санойи ва Низомий Ганжавий каби валий шоирларнинг шеърларидан истифода этган. Бу асар «Маъориф: мажмуаи мавоъиз ва калимоти Саййид Бурҳонуддин Муҳаққиқ Термизий» («Маъориф: Саййид Бурҳонуддин Муҳаққиқ Термизий мавъизалари ва сўзлари йиғиндиси») номи билан Техронда, Бадиуззамон Фурузонфар томонидан нашр этилган [Шамсуддин Аҳмад ал-Афлокий ал-Орифий нақллари; «Ислом энциклопедияси» (12-жилд, 1-китоби, 389–390-бетлар. Истанбул,

Миллий эғитим босимэви, 1979 йил); Алишер Навоийнинг «Насойим ул-муҳаббат» асаридан].

* * *

Ҳазрат Абдурраҳмон Жомий «Нафаҳот ул-унс» асарида Мавлоно Жалолуддин Румийнинг фарзандлари Султон Валад ҳақида сўзлаб: «У Саййид Бурҳонуддин Муҳаққиқ (Термизий)га ва Шайх Шамсуддин Табризийга шойиста (лойиқ ва макбӯл) хизматлар қилган эди», — дейди. Яъни шундай зотларга қилган улуғ хизматлари унинг фазилати эканлигини уқтирмоқда.

* * *

Куйида Алишер Навоийнинг «Насойим ул-муҳаббат» асаридан Саййид Бурҳонуддин Муҳаққиқ Термизий зикрини ҳозирги тилга мувофиқлаштириб, қисқа изоҳ ва иловалар билан баён этамиз:

Саййид Бурҳонуддин Муҳаққиқ, Аллоҳ у зотнинг сиррини муқаддас қилсин, Ҳусайни саййиддир, яъни ҳазрат Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг авлодларидандир. Асли Термиздан бўлиб, Шайх Баҳоуддин Валаднинг (Аллоҳ сиррини муқаддас қилсин) асҳоби ва муридларидандир. У зот кўнглига, фикратига етган шарафлар жиҳатидан Саййиди Сирдон деб машҳур бўлган.

Султон ул-уламо — Шайх Баҳоуддин Валад оламдан ўтган пайтда Саййид Бурҳонуддин Термизда эди. Шу куни: «Шайхим ва устодим дунёдан рихлат қилдилар», — деди. Ва бир неча кундан кейин Мавлоно Жалолуддин тарбияти учун Кўнёга юзланди.

Мавлоно Жалолуддин ҳазратлари тўққиз йилгача у зотнинг хизматида бўлиб, иршодлар кўриб, тарбият топди. (У зотдан тариқат ижозатини олди).

* * *

Айтадиларки, ҳазрат Шайх Шаҳобуддин Сухравардий Румга келганида Саййид Бурҳонуддин Муҳаққиқ ҳазратларини

кўргани борди. Саййид Бурҳонуддин кул устида ўтирган эди, ўринларидан қимирламади. Шайх Суҳравардий ҳазратлари узоқдан таъзим қилди ва ўтирди, ҳеч қандай сўз-суҳбат воқеъ бўлмади. Муридлар Шайх Суҳравардийдан сукутнинг сабабини сўради. Шайх дедиларки: «Ҳол аҳли билан сўзлашувга ҳол тили керак, қол тили эмас!»

Муридлар: «Саййид Бурҳонуддинни қандай ҳолда топдингиз?» – деб сўрадилар. Шайх Шаҳобуддин Суҳравардий айтдики: «Бир дарёни топдикки, мавжлари маъноларнинг дурру марваридларидан ва ҳазрат Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи ва саллам ҳоқойиқидандир, яъни ҳақиқатларидандир; бағоят ошкор ва бениҳоят яшириндир».

* * *

Шайх Салоҳуддин Зарқўб ҳазрат Саййид Бурҳонуддин Термизийнинг муридларидандир. Саййид Бурҳонуддин Термизий айтар эдики: «Ҳолимни Шайх Салоҳуддинга ва қолимни Мавлоно Жалоҳуддинга бағишладим!»

* * *

Саййид Бурҳонуддин Муҳаққиқ Термизийнинг қабри бугунги Туркиянинг Қайсария шаҳридадир. Устози Баҳоуддин Валад сабабли, Саййид Бурҳонуддин Термизий Кубравия (ҳазрат Шайх Нажмуддин Кубро) тариқатида фаолият юритгани нақл қилинади.

У зотга ва барча солиҳ бандаларга Аллоҳнинг саломи ва раҳмати бўлсин!

* * *

Бурҳонуддин Термизийнинг «Маъориф» асари бизгача етиб келган. Асар форс тилида бўлиб, наср услубида ёзилган.

Бу асар 1920 йилда Техронда босилган. «Маъориф»нинг икки қўлёзма нусхаси бор. Биринчиси Ускудор Салимоға кутубхонасида 567-рақам остида, иккинчиси эса Кўнё Мавлоно музейида 2118-рақам билан қайд этилган. Фурунзон-Фар мазкур асарни бу икки нусха асосида 1960 йилда Техрон университети нашриётида нашр қилдирган.

... Мавлоно Жалолуддин Румийнинг ҳазрат Саййид Бурхонуддин Муҳаққиқ билан бўлган суҳбатлари асосида «Фийҳи мо фийҳи» («Замирдаги нарса замирдадир») асари таълиф этилган. Бу маърифий китоб ҳикматлар конидир. Унда Саййид Бурхонуддин Муҳаққиқ билан боғлиқ тераи маъноли нақллар ва фалсафий-ҳикматли сўзлар бор. Қуйида Улуғбек Ҳамдам Абдувахоб ўғли таржимасида мазкур асардан парчаларни мухтарам маърифат муҳиблари эътиборига ҳавола этамиз.

Аломатлар ва ҳақиқатлар

*(Мавлоно Жалолуддин Румийнинг
«Фийҳи мо фийҳи» асаридан Саййид Бурхонуддин
Муҳаққиқ Термизийга оид нодир сўзлар)*

Дедиларки: Саид Бурхонуддин Муҳаққиқ (Термизий) сўзлаётганларида, битгаси келди ва: «Фалончи сизни мақтаётганини эшитдим» – деди. У: «Кўрайлик-чи, ул зот қандай одам экан? Мени таниб мақтай оладиган аҳволдамикан? Мени агар сўзларимдан таниган бўлса, танимаган демақдир. Чунки бу сас, бу оғиз, бу лаб... ўткинчи, буларнинг ҳаммаси белгилардир. Ишларим орқали таниган бўлса, яна шундайдир. Аммо зотимни таниган бўлса, у ҳолда мени танибди. Фақат шундагина у мени мақтай олади ва ўз мактовини менга тегишли эканини биламан», – дедилар.

Бунга ўхшаган бир ҳикоя бор. Ривоят қиладиларки, бир подшоҳ ўғлини хунарамандлар тўпига қўшиб қўйибди. Улар болага турли билимлардан, жумладан, илми нужумдан дарс беришибди. Шоҳ ўғли бутунлай аҳмоқ бўлгани ҳолда ўзига ўргатилган нарсаларни яхши эгаллаб олибди. Кунлардан бир кун подшоҳ уни имтиҳон қилмоқ учун ховучига узугини беркитиб, ўғлига: «Бунда не бор?» – дебди. Бола: «Кўлингдаги думалок, сарик ва ичи бўш нарсадир», – дегач, ҳукмдор ҳайратда қолиб: «Аломатларини тўғри айтдинг, исмини айт», – деб буюрибди. Ўғил: «Ғалвир бўлса керак», – деб жавоб берибди. Подшоҳ:

«Олган таҳсилинг шарофати билан мени ҳайрон этиб, аломатларни аниқ айтдинг-у, лекин ғалвирнинг ҳовучга сиғмаслигига нечук фаросатинг етмади?» – дебди.

Худди шундай, замонамиз олимлари ҳам қилни қирқ ёрадилар, ўзларига боғлиқ бўлмаган нарсаларни жуда яхши билдилар, аммо ўта муҳим нарсани, ўзлари учун қолган барча нарсалардан кўра яқинроқ бўлган нарсани, яъни ўзларини билмайдилар. Ҳамма нарсалардан кўра яқин бўлган борлиқ – бу уларнинг менлиги. Улар бирор иш тўғрисида: «Бу тўғри, бу хато», «Бу ҳалол, буниси ҳаром», – деб ҳукм чиқаришади-ю, ўз моҳиятларининг ҳалол ё ҳаром эканлигини билмайдилар. Шундай экан, шоҳ ўғли айтган ҳалиги аломатлар белгилардир, оловга ташлаганда уларнинг ҳеч бири қолмас. Бундай аломатларнинг ҳаммасидан қутулмоқ зотга хосдир. Инсонга берилган иш, сўз ва ҳоказоларнинг барчаси аломатдир. Уларнинг жавҳар билан алоқаси йўқ. Улар йўқ бўлгандан кейин қолган нарса жавҳардир. Биз назарда тутган олимлар аломати шундайдир. Улар белгиларини тўғри топиб сўйлайдилар-у, бироқ ғалвирни ҳовучга сиғади деб туриб оладилар. Чунки асосий нарсадан уларнинг хабари йўқ, Мен қушман, булбулман, тўтиман. Агар менга бошқа хил сас чиқар десалар, буни қилолмайман. Чунки менинг тилим шундай ва бундан ўзгасини сўйлай олмайман. Қуш овозларини ўрганган кимса қуш бўлмагани ҳолда қушларнинг душмани, овчисидир. Ўзини қуш дея ўйлашлари учун улар каби овоз чиқаради, ҳуштак чалади. Инсонга булардан бошқача сас чиқар десалар ҳам, у буни эплай олади. Чунки сас уники эмас, ясамадир. Халқнинг кийимлигини ўғирлаган ўғри ҳар уйдан бир кийимлик кўрсатишни ҳам ўрганиб олгандир.

* * *

Бир куни Алавийи Муорриф Шайх Нассожи Бухорий ҳузурида бир қозини мақтади: «Бунақа қози ҳеч қайда йўқ. Пора олмайди, ўзи истаганича ҳукм чиқармайди, холис ва адолатпарвар», – деди. Бунга жавобан шайх: «Сенинг пора тўғрисидаги гапинг – ёлғон. Сен ва Алавий бир одамсизлар, устига

устак, Мустафонинг наслидан бўла туриб, пора олмайди дея уни мактаяпсан. Бу, ахир, пора бўлмай, нима? Мақтовдан ҳам кўра каттароқ пора борми?» – деди.

Шайхулислом Термизий: «Сайд Бурхонуддин (Термизий)нинг таҳқиққа оид фикрлари жуда гўзалдир. Бу нарса унинг шайхлар китобларини яхши ўқиганидан далолатдир» – деди. Бири: «Ахир сен ҳам ўқигансан, лекин нега унинг фикрлари кадар гўзал сўзлар айтмайсан?» – дегач, Шайхулислом: «Унинг ишқи, дарди, жажди, билим ва амали бор», – деб жавоб берди. Ҳалиги одам «Ундай бўлса, нега шундан сўзламай, мутолаа тўғрисида гапирасан? Ахир асос шудир, биз шуни истаймиз. Сен ҳам шундан гапир!» – деди.

Уларда нариги дунёнинг дарди йўқ эди. Кўнгиллари тамоман бу дунёга боғланган. Баъзилари нон ейишга, баъзилари нонни томоша қилишга келгандир. Бу сўзни ўрганиб, сўнгра сотмоқчи бўладилар. Чунки сўз бир келиндир, бир гўзалдир. Гўзал жорияни, одатда, сотиш учун оладилар. Шундай экан, жория ўзини олганни қандай севсин? Ахир у – тужжор ва жорияни сотишдан завқ олади. Ўзига олиш учун унда мардлик ва инсонлик етишмайди. Заиф ва кўрқоқ одамнинг қўлига яхши бир Ҳинд қиличи ёки пахлавонларга мўлжалланган ёй (камон) тушса, у буларни сотиш мақсадида олади. Чунки унда камонни торта оладиган қувват йўқ. Кўрқоқ уни сотиб, пулига атир-упа харид қилади. Бошқа нима ҳам қиларди?

* * *

Дедиларки: «Саййид Бурхонуддин (Термизий)нинг гўзал нутқи бор, лекин гап орасида Санойй шеърини кўп такрорлайди. Саййид буюрдики: «Бу эътироз «Куёш яхши, аммо бир айби – нури бор», – дейишга ўхшайди. Санойй шеъридан мисол сифатида истифода этмакдан мақсад – фикрни ечиш, кўрсатиш. Ҳамма нарсани кўрсатган куёшдир ва ҳамма нарса унинг зиёси туфайли кўринади. Куёш нуридан мурод – нарсаларни кўрсатиш. (Аммо) Бу куёш ишга яроқсиз нарсаларни кўрсатмоқда. Ишга яроқли нарсаларни кўрсатган куёш ҳақиқийдир. Сиз ҳам жузъий ақлингиз нисбатида кўнгил куёшидан билим

зиёси олинг. Чунки бу ҳақиқат қуёшининг нури ва мажозидир. Сизга ошқор нарсалардан ўзга бири юз очса, билимингиз ортади. Ҳар бир устоздан ва дўстдан бирон нарса олишга интилинг. Кўринадики, ҳақиқий қуёшдан бошқа яна бир қуёш бор. Унинг ёрдамида эса ҳақиқатлар ва маънолар кашф этилади. Сен мамнун бўлган жузъий билим буюк билимнинг нуридир. «Улар (гўё) узоқ бир жойдан чақирилаётган кишилар кабидир» («Фуссилат» сураси, 44-оят), – дея буюрилганидек, бу нур сени ўша буюк билим ва асос қуёши томон қорлайди».

Сен у илмни ўзингга томон тортқилаяпсан. У дейдики: «Мен бу ерга сиғмайман, яхшиси, сен у ерга кел. Менинг бу ерга сиғишим имконсиз, сенинг у ерга келишинг мушкул. Имконсизни эпламоқ имконсиз. Бироқ мушкулни эпламоқ имконсиз эмас. Демак, ёлғиз чора – сенинг ғайратинг ва меҳнатинг орқали буюк илмга қовуша олиш. Унинг бу ерга сиғишига эса мутлақо умид этма. Чунончи, бойлар Аллоҳ давлатидан мисқоллаб, тийинлаб тўплайдилар. Буни улар бадавлатлик нуридан бадавлатлик сифатини қозонмоқ учун қиладилар».

Бадавлатлик нури дейдики: «Мен у буюк бадавлатлик тарафидан сизни қорлаяпман. Сиз эса нега мени бу ерга тортасиз? Ахир мен сиғмайман-ку! Яхшиси, сиз келинг».

Хулоса. Асл бўлган нарса натижадир. Натижа мақталсин! Бундай натижа илдизи руҳоний боғда, танаси, шохлари ва мевалари (яъни нури) ўзга жойда бўлган серҳосил дарахтга ўхшайди. Меваларни илдиз жойлашган боққа элтадилар. Чунки кўприк ўша ердадир. Агар аксинча бўлса-чи? Унда зоҳиран «Субҳоналлоҳ!» ва «Ла илаҳа иллаллоҳ!» дейилса-да, илдизи бу дунёда бўлгани учун меваларни ҳам шу ёққа олиб келишди. Агар ҳар иккиси ҳам у (руҳоний) боғда бўлса, нур устига нурдир.

ҲАЗРАТ МУҲАММАД ИБН ҲОМИД ТЕРМИЗИЙ ҚАДДАСАЛЛОҲУ РУҲАҲУЛ АЗИЗ

(IX–X асрлар)

Тўлиқ исми Муҳаммад ибн Ҳомид ибн Муҳаммад ибн Исмоил ибн Холид. Кунyasi – Абу Бакр (Бакрнинг отаси демақдир).

У зот Хуросон шайхларининг жавонмард ва улуғларидан бўлиб, хулқлари жихатидан ҳам энг покизаларидан, сиёсатда, яъни муомалотда эса энг хушфёъл ва кўркамларидан дебатърифланган. Қадимий Хуросон – бугунги Эроннинг шимол-шарқий қисми, Марв воҳаси, ҳозирги Туркменистоннинг жанубий қисми ва Афғонистоннинг шимоли ва шимоли-ғарбинини ўз ичига олган мамлакат.

Ҳазрат Алишер Навоий «Насойим ул-муҳаббат» китобида у зотни тавсифлаган.

У киши ҳазрат Аҳмад Ҳадравийях ва бошқа Балх шайхларини кўрган.

Авлиёлар ҳақидаги китобларда баъзи зотларнинг улуғ зотлардан кимларни кўрганлари баён қилинади. Бунинг маъноси шуки, тасаввуфда авлиёнинг даражаси азий зотлардан қанчасининг суҳбатида бўлгани ёки қанчасини кўргани билан белгиланади. Аҳмад Ҳадравийях эса «Тазкират ул-авлиё» китобида: «Тасаввуф йўлининг жавонмарди, даргоҳнинг ошики девонаси, тариқат мутасаррифи¹ – тасарруф соҳиби, ҳақиқат мутаваккили² – таваккулчиси, фатво эгаси ва шайхи – Аҳмад Ҳадравиййи Балхий, Аллоҳ раҳмат айласин, Хуросон машоъихининг мўътабарларидан ва тариқат комилларидан, футув-

¹ Мутасарриф – 1) тасарруф қилувчи, эгалик этувчи; 2) маънавий бошқарувчи, бирор ишни истаганидек бажара олувчи зот.

² Мутаваккил – Аллоҳга таваккул қилувчи, ҳар қандай ишда тўла-тўқис У зотга таянувчи киши.

ват¹ машхурларидан, валоят² султонларидан ва бутун курбат³ аҳлининг мақбулларида эди», – деб тавсифлаган.

Бир куни Абу Ҳафси Ҳаддод ҳазратларидан: «Бу тоифадан кимни кўргансиз?» – деб сўрадилар. «Аҳмад Хадравийяхдан кўра ҳиммати баландроқ ва ҳоли содиқроқ бирор кишини кўрмадим», – деб жавоб бердилар.

Яна Абу Ҳафс айтмишки: «Агар Аҳмад бўлмаса эди, футувват ва мурувват⁴ зоҳир бўлмас эди!».

Бу ўринда Муҳаммад ибн Ҳомид Термизийнинг ҳазрат Аҳмад Хадравийяхни кўргани у зотнинг шарафларидан бири эканига ишора қилинмоқда.

Асхоблари, яъни шогирд, мурид ва дўстлари у зотдан қаноатманд, мамнун эдилар. Ўғли – ҳазрат Абу Наср Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Ҳомид Хуросоннинг машхур шахсларидан бўлишган.

Муҳаммад ибн Ҳомид Термизий ҳадиси шарифлар ривоят қилган бўлиб, ровийлар санадини – узлуксиз ҳалқасини ташкил этган зотлардандир.

Ҳазрат Абдуррахмон ас-Суламийнинг «Табакот ус-суфия», Алишер Навоийнинг «Насойим ул-муҳаббат» китобларида у зот ҳақида ана шундай қимматли маълумотлар бор. Навоий: «Иккинчи табақадиндур», – деган бўлса, Суламий учинчи табақа шайхлари сафида зикр қилган.

Муҳаммад ибн Ҳомид Термизий асли Абу Бакр Варроқ Термизийнинг шогирди ва тариқат силсиласида халифасидир.

Тафсирлари

Муҳаммад ибн Ҳомид Термизийдан Аллоҳ таолонинг ушбу оятдаги: «Яа аййуҳаннасу антум фуқаро-у илаллоҳи, валлоҳу

¹ Футувват – 1) йигитлик, мардлик, олижаноблик; 2) тариқатда жавонмардлик хислати; 3) қарам, саховат, жўмардлик.

² Валоят – валийлик, авлиёлик, азизлик; Аллоҳга яқинлик, илоҳий иқром-эҳсонга эришиб, қаромат соҳиби бўлиш.

³ Курбат – яқинлик. Аллоҳга яқинлик, етишиш, илоҳий эҳсонларга мазҳар бўлиш.

⁴ Мурувват – 1) мардлик; 2) саховат, аямай эҳсон этиш хислати.

Хувал-Ғаниййул-Ҳамийд» — «Эй инсонлар! Сизлар Аллоҳга муҳтождирсизлар. Аллоҳнинг Ўзигина Ғаний ва Ҳамид — беҳожат ва мактовга лойиқ зотдир» («Фотир» сураси, 15-оят) деган муборак сўзи ҳақида сўрашди. Шунда: «Сизлар Аллоҳнинг раҳматига муҳтожсизлар демакдир. Ва ул Аллоҳ таоло сизларнинг феълларингиздан — қиладиган амалларингиздан буткул беҳожатдир. Сизлар эса Аллоҳнинг раҳматига муҳтожсизлар, демакдир», — дея жавоб берди.

Ҳадиси шарифлари

Ҳазрат Абдуллоҳ ибн Умардан ривоят қилинади (Аллоҳ иковларида ҳам рози бўлсин): «Ҳазрат Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам айтдилар: «Кимки Аллоҳдан кўрқса, Аллоҳ таоло ҳамма нарсани ундан кўрқадиган қилиб қўяди. Ва кимки Аллоҳдан кўрқмаса, Аллоҳ таоло уни ҳамма нарсадан кўрқадиган қилиб қўяди».

Бу ҳадиси шарифни Абу Наср отаси Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Ҳомид Термизийдан, у зот отаси (Ҳомид) дан, у зот Абу Бакрдан, у зот Умар ибн Абдурраҳимдан, у зот Фаҳд ибн Салломдан, у зот Сувайд Абу Хотимдан, у зот Ғолиб ибн Қаттондан, у зот Бакр ибн Абдуллоҳ Музаннийдан, у зот ҳазрат Ибн Умар (розийаллоҳу анҳумо)дан, у зот ҳазрат Расули Акрам соллаллоҳу алайҳи ва салламдан ривоят қилганлар.

* * *

Ҳазрат Ибн Аббос (розийаллоҳу анҳумо)дан ривоят қилинади: «Ҳазрат Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам айтдилар: «Ҳалолни талаб қилмоқ Аллоҳ йўлидаги жиҳоддир. Албатта, Аллоҳ таоло ҳалол касб қилиб топувчи мўминларни севади».

Бу ҳадиси шарифни Ҳусайн ибн Муҳаммад ибн Шайзом, ҳазрат Муҳаммад ибн Ҳомид Термизийдан, у зот Исҳоқ ибн Ҳамдон ал-Варроқдан, у зот Муҳаммад ибн Зайд Найсобурийдан, у зот Зайд ибн Абу Мусо ал-Марвазийдан, у зот

Муҳаммад ибн Фазлдан, у зот Лайсдан, у зот Мужоҳиддан, у зот ҳазрат Ибн Аббос (розийаллоҳу анҳумо)дан, у зот эса ҳазрат Расули Акрам соллаллоҳу алайҳи ва салламдан ривоят қилганлар.

Ҳикматли сўзлари

Муҳаммад ибн Ҳомид Термизий айтдилар: «Тафаккур беш нарсага асосланади:

Биринчи – Аллоҳ таолонинг оят-аломатларини тафаккур қилиш; бундан маърифат туғилади.

Иккинчи – Аллоҳ таолонинг неъматлари, эҳсон ва яхшиликларини тафаккур қилиш; бундан муҳаббат туғилади.

Учинчи – Аллоҳнинг хушхабар – ваъдаларини ва берадиган ажр-савобларини тафаккур қилиш; бундан Аллоҳга мувофақат қилиш – Унинг ризолигига интилишга рағбат туғилади.

Тўртинчи – Аллоҳнинг ваъидлари – ёмон оқибатдан қўрқитувчи хабарлари ва жазоларини тафаккур қилиш; бундан ҳар хил нарсаларга аралашишдан ва гуноҳларга тушишдан қўрқув туғилади.

Бешинчи – Аллоҳ таолонинг эҳсонларига нисбатан нафснинг жафосини тафаккур қилиш; бундан солиҳ салафларнинг фикрлари туғилади... Ва Аллоҳни зикр қилишдан ҳаё туғилади...»

* * *

Айтдилар: «Ҳеч бир киши, токи муҳаббат аҳлининг ҳимматини топмагунича, мукаммал сифатлиғ ҳимматни топа олмайд. Муҳаббат аҳли эса бу сифатлиғ ҳимматни, албатта, суннатга эргашиш ва бидъатлардан қочиш билан топдилар. Чунки Ҳазрат Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам ҳиммат жиҳатидан бутун халқдан устун эдилар ва яқинлик жиҳатидан муҳаббат аҳлининг энг сазовори эдилар».

* * *

Айтдилар: «Авлиёларнинг валоятини инкор этиш жоҳилларнинг қалбларида бўлади...»

* * *

Айтдилар: «Аллоҳни билган зотлар Аллоҳ таоло белгиланган одоб ҳудудида тўхталган бўладилар. То Аллоҳнинг изни бўлмагунича, бу ҳудуддан асло ташқари чиқмайдилар».

* * *

Айтдилар: «Кимки машойихи киромнинг ишларига ва адабларига рози бўлмаса, у Аллоҳнинг Китобига ва Пайғамбарнинг суннатига адаб сақламаган бўлади».

* * *

Айтдилар: «Сенинг сармоянг кўнглинг ва вақтингдир. Агар кўнглингни ҳаёлингга келган ҳар хил шубҳаю гумонга машғул қилсанг, вақтингни номақбул ва нолайиқ нарсалар учун зое қилган бўласан. Ўз сармоясини зиёнга берган киши қачон бир фойда кўра олади?!»

* * *

Яна у кишининг сўзи: «Инсоннинг эски чопонда юргани бировнинг янги тўнини кийиб юрганидан яхшироқдир».

(Ҳадис ва ҳикматлар Абдурраҳмон ас-Сулабийнинг «Табақот ус-суфия» китобидан Дилмурод Қўшоқов билан ҳамкорликда араб тилидан таржима қилинди. Баъзи ҳикматлар эса Алишер Навоийнинг «Насойим ул-муҳаббат» асаридан ҳозирги тилга мослаб олинди.)

ҲАЗРАТ АБУЛ-МУЗАФФАР ТЕРМИЗИЙ

(*Х а с р*)

Исми – Ҳаббол ибн Аҳмад. Зоҳид – парҳезкор, тақволи зот бўлиб, имом эди. Термизда музаққирлик, яъни воизлик қилар эди, яъни халойиққа Аллоҳни, Унинг ҳукмларини, буйруқ ва тақиқларини эслатиш билан машғул бўлган. «Насойим ул-муҳаббат»да олтинчи табақадан деб зикр қилинади.

Ҳазрат Хизр алайҳиссалом билан суҳбат тутар эди. Юксак маънавий мартабалари шундан маълум.

У зот тариқатда Муҳаммад Ҳомид Дошгард Термизийнинг шогирди (ва халифаси), Ҳомид Дошгард эса ҳазрат Абу Бакр Варроқ Термизийнинг шогирди (ва халифаси)дир. Тариқатдаги нисбатлари куйидагича:

Ҳазрат Шайх Муҳаммад ибн Али Ҳаким Термизий;

Ҳазрат Шайх Абу Бакр Варроқ Термизий;

Ҳазрат Шайх Муҳаммад ибн Ҳомид Термизий;

Ҳазрат Шайх Абул-Музаффар Термизий.

Шайхулислов Хожа Абдуллоҳ Ансорий ҳазратлари Абул-Музаффар Термизий ҳақида: «Муомалот, зуҳд, вараъ ва тақво борасида унинг яхши сўзи кўпдир», – дейди.

Яна шайхулислов айтадики: «Абул-Музаффар ва унинг устоди Абу Ҳомид (Термизий) чивинни ўзларидан кўримас эдилар, токи ўзларидан учиб бориб, бошқа бировнинг устига кўнмасин дер эдилар».

Алишер Навоий «Насойим ул-муҳаббат»да бу гўзал хулқни изоҳлаб: «Тақво аҳлидан бўлган бирор киши бор пайтда улар ўзларидан чивинни кўримас эканлар», – дейди. Сўнг уларнинг чивин билан боғлиқ кароматларини зикр қилиб, айтади: «Бу риоятлари жиҳатидан Аллоҳ таоло у зотнинг ишини чивиндин кифоят қилиб – муҳофаза қилиб қўйган экан».

Уларни кўп кузатишган, ҳақиқатан, чивинни ўзларидан ҳайдаганларини кўрмаганлар.

Ушбу «Термиз тазкираси»ни тасниф этишимиздан олдин, 2001 йил 5 август якшанба куни Шўрчи туманида атоқли аллома Шайх Дўстмуҳаммад Турсун Шўрчагий ҳазратларининг (Аллоҳ раҳмат айласин!) зиёратларига борган эдик. У киши ўша ерда Термизийлар силсиласини сўзлаб, чивин воқеасини айтиб берган эди. Тошкентга қайтгач, бу воқеани «Насойим ул-муҳаббат»дан топдим. Ўшанда домла: «Устоз-шогирд Термизийларнинг бу гўзал ахлоқи ҳазрат Пайғамбаримиз солаллоҳу алайҳи ва салламнинг: «Кўлидан ва тилидан мусулмонларга озор етмайдиган киши ҳақиқий мусулмондир» деган ҳадиси шарифларига мувофиқ эканини айтган эди...

Абул-Музаффар Термизийнинг Шариф Ҳамза Уқайлийга етган сўзлари: «Барча бузург ва каромат эгалари, чунончи, шайхулисомнинг отасидан, отаси эса Абул-Музаффар Термизийдан нақл қилдики: «Ҳар ким сенга яхшилик қилди, сени ўзига боғлади ва ҳар кимки сенга жафо ва ёмонлик қилди, сени ўзининг озод қилди. Боғлиқлик яхшироқми ёки озодликми?» Шайхулисом (Абдуллоҳ Ансорий) айтдики: «Еру осмон аҳлида ҳар кимдан озод бўлсанг, фойда қилгайсан».

Абул-Музаффар Термизийнинг бу сермаъно сўзларини нақл қилган Шариф Ҳамза Уқайлий (раҳматуллоҳи таоло алайҳ) хиротлик бўлиб, Балхда ҳам бўлар эди. Каромат ва мақомот соҳиб бўлиб, Хизр алайҳиссаломнинг суҳбатдоши эди. Дуолари мустажоб бўладиган зот бўлган. Шайхулисомнинг, яъни ҳазрат Абдуллоҳ Ансорийнинг пиридир, у кишининг ёронлари бор эди, барчаси бузург ва каромат эгалари эди; улар Пири Форсий, Абдул-Малик Искоф, Абул-Қосим Ҳаннона, Ҳасан Табарий, Ориф Айёр, Абу Мансур Муҳаммад ибн Али Ансорий каби зотлардир. Ҳазрат Алишер Навоий «Насойим ул-муҳаббат»нинг 353-бобида бу азиз зотни зикр қилиб, мазкур тавсифларни келтириб, сўнг ҳазрат Абул-Музаффар Термизийнинг сўзларини нақл қилган.

ҲАЗРАТ АБУ ЗАРР ТЕРМИЗИЙ

(*Х аср*)

«Насойим ул-муҳаббат»да у зот ҳақида: «Хуросон шайхларидандир», – деб қисқа таъриф билан кифоя қилиниб, улуғ бир қаромати зикр қилинган: «Тасаввуф тоифасидан баъзи зотлар айтганларки: «Бизлар жам бўлиб, йиғилиб, бир-биримиз билан суҳбатлашар эдик. Ҳар қайсимизга бирор нарса керак бўлса, Абу Зарр Термизий ўрнидан туриб, намозга машғул бўлар эди. Шунда Аллоҳ таоло керакли нарсани ўша замон етказар эди».

Шу мухтасар таърифда у зотнинг нечоғли соҳибқаромат ва соҳибдуо, улуғ валий эканлиги маълум бўлади.

ҲАЗРАТ ЮСУФ ХАЙЁТ ТЕРМИЗИЙ

(IX–X аср)

Буюк шайх ва донишманд IX аср ўрталарида Термизда туғилган ва шу ерда яшаб-иждо қилиб, она шаҳрида X асрда вафот этган.

«Насойим ул-муҳаббат»да самарқандлик шайх Ҳошим Суғдийнинг маҳсул зикри бор, унда ҳазрат Юсуф Хайёт Термизий ҳақида муҳим маълумот келтирилади. Хожа Абдуллоҳ Ансорий нақлича, Абу Бакр Варроқ Термизий шу воқеани айтадилар (ҳозирги тилга мувофиқ баён этамиз): «Муҳаммад Муслим Ҳасирбоф билан Юсуф Хайёт Термизий бирга меҳмонлиғда эди. Мезбон бир иш билан машғул эди. Муҳаммад Муслим: «Тез бўлки, бир ишим бор (яъни, тез уйга боришим керак)», – деди. Ҳолбуки, у зот зоҳид ва обид – кўп парҳезкор ва кўп ибодатлик киши эди. Кўнгли дардига боғлиқ эди. Шунда Юсуф Хайёт айтдики: «Аллоҳ олдинга келтирган ишдан кўра сенга бошқа қандай иш бор?! Яна ўша уйга қайтиб бориш нияти билан уйингдан чиқдингми? Ўттиз йилдирки, мен ҳаргиз уйга қайтиб бориш нияти билан уйдан чиқмаيمان!..» Абу Бакр Варроқ Термизий айтадики: «Юсуф Хайётнинг бу икки сўзи Муҳаммад Муслимнинг юз йиллик ибодатидан яхшидир».

Мазкур сўзнинг теран маъносини имкон даражасида шарҳлаймиз: 1) бу сўзда иймон камоли бор; сабр натижасидир. Бунда Аллоҳнинг тақдирига улуғ ишонч билан ишонилмоқда. Зеро, инсон қачон ва қаерда ўлишини билмайди; 2) бу сўзда таваккулнинг мукамал эканлиги бор, чунки уйдан чиққанда факат Аллоҳ учун чиқиш зарурлигини билдирмоқда; 3) бунда орифлар суҳбатининг асари бор, бу ўринда ундан чекиниб бўлмайди, бундай валийлар суҳбатини қайтиб топиш осонмас; 4) мақсад улуғлиги: Аллоҳ йўлида ўлиш нияти билан уйдан чиқилади (100 йиллик ибодатдан яхшими, бас, у орифона ҳикматдир)...

Ҳазратнинг асарлари сақланиб қолган-қолмагани номаълум. У зот Султони Содот (Султон Саодат) макбарасига дафн этилган, дея тахмин қилинади.

Бешинчи боб

УЛАМО ВА ФУЗАЛО ТЕРМИЗИЙЛАР

1. Али ибн Ҳасан ибн Башир ибн Ҳорун Термизий.
2. Султони Содот (Султон Саодат) – Ҳасан ал-Амир (Амир Саййид Али Акбар) Термизий.
3. Хожа Исҳоқи Валий – Хаймадор.
4. Довуд ибн Муҳаммад ибн Али ал-Ҳаким ат-Термизий.
5. Гулсумаи Даврона – Бинти Муҳаммад ибн Али ал-Ҳаким ат-Термизий.
6. Самои Аншур ибн Саййид Шарофуддин ибн Ҳамза Ҳофиз ат-Термизий (Кокилдор ота).
7. Абу Али Ҳайсам ибн Шайх Шарофуддин Ҳамзаи Ҳофиз ат-Термизий.
8. Саййид Ҳомид Олим ат-Термизий.
9. Саййид Жамолуддин Термизий.
10. Саййид Камолуддин Термизий.
11. Саййид Кулфуддин Термизий.
12. Саййид Иброҳим Термизий.
13. Саййид Абдулқодир Термизий.
14. Саййид Носиф ат-Термизий.
15. Хожа Самандар Муҳаммад Бақо Термизий.
16. Абу Бақр ас-Сағоний.
17. Аҳмад ибн Муҳаммад ас-Сағоний ат-Термизий-Устурлобий.
18. Абу Ҳомид ас-Сағоний.
19. Рухайда бинти Варроқ.
20. Абу Жаъфар ал-Хозин Муҳаммад ибн Хусайн ас-Сағоний ал-Хуросоний.
21. Абул-Қосим Али ибн Муҳаммад ал-Искофий.
22. Аш-Шайх Абу Али Хусайн ибн Аҳмадас-Салломий ал-Байҳақий.
23. Разиуддин Абул-Фазл ал-Ҳасан ибн Муҳаммад ибн ал-Ҳасан ал-Чағоний.
24. Аҳмад ибн Абу Саъид Ваккос Термизий.
25. Баҳовуддин Муҳаммад Иброҳим ибн Муҳаммад Термизий.
26. Мавлоно Хожа Яъқуб Чархий.
27. Мир Саййид Али Термизий.
28. Камолуддин Мир Хусайн Термизий.
29. Мир Муҳаммад Маъсум Термизий.
30. Дўстмуҳаммад Мунший Термизий.
31. Ҳидоят Али Термизий.
32. Муҳаммад ибн Мўъмин ат-Термизий.
33. Мирза Салимбек ибн Муҳаммад Раҳим Термизий.
34. Қосим Бойсунӣ.
35. Бобои Домулло – Шайх Ниёз Аҳмад Хуфарӣ.
36. Эшони Судур.
37. Шайх Ҳайдаркул Накшбандӣ.

АЛИ ибн ХАСАН ибн БАШИР
ибн ХОРУН ТЕРМИЗИЙ
(IX аср)

Али ибн Хасан ибн Башир ибн Хорун Термизий Ҳаким Термизийнинг отаси ва биринчи устозидир. Манбаларда қайд этилишича, Ҳаким Термизийнинг биринчи устози унинг отаси Али ибн Хасан Термизийдир¹.

Тарихчи олим Иброҳим Усмонов «Ҳаким Термизий» рисола-сида у зотнинг отаси ҳақида нодир маълумотларни тақдим этади. Унинг ёзишича, Хатиб Бағдодийнинг «Тарихи Бағдод» («Бағдод тарихи») асарида Ҳаким Термизийнинг отаси – Али ибн Хасан ибн Башир ибн Хорун Термизий ҳам машҳур муҳаддислар сира-сида тилга олинган. У Бағдодда Шидод ибн Ҳаким ҳамда Солиҳ ибн Абдуллоҳ Термизийдан ҳадис сабоқларини олгани ва ундан Муҳаммад ибн Махлад ҳадис ривоят қилганини баён қилган².

Хатиб Бағдодий «Тарихи Бағдод» («Бағдод тарихи») асари-да ёзишича, Термизийнинг отаси (Али ибн Хасан) мусулмон оламининг энг йирик марказларидан саналган Бағдод шаҳрида бўлиб, ўша даврнинг машҳур олиму фузалолари билан ҳадис илмининг турли масалаларида қизғин баҳс ва мунозараларда иштирок этган. Ҳаким Термизий ўз асарларида ёзишича, унинг отаси ва бобоси ҳам ўз даврида ҳадис илмининг билимдонла-ридан бўлган. Демак, Ҳаким Термизий илм-маърифат юксак кадрланадиган, зиёли бир хонадонда дунёга келиб, мана шу илмий-маънавий муҳитда ўсиб-улғайган.

Ҳазрат Ҳаким Термизий китобларидан бирида отасини эслаб, айтади: «Аллоҳ таоло менинг устозим – волидимдан

¹ Иброҳим Усмонов. Ҳаким Термизий [«Буюк аждодларимиз» рукнида]. – Т., 2014, 14-бет.

² Ўша манба, 18-бет.

жудо қилган вақтда мен саккиз ёшда эдим. У кишининг саъй-ҳаракатлари боис мен илм олишга шундай берилиб кетган эдимки, китоб мутолаа қилиш асосий машғулотига айланган эди. Ҳолбуки, менинг тенгқурларим ўйин-кулгу ва вақтхушлик билан банд бўлар эдилар. Волидимнинг уринишлари туфайли мен шу ёшимда ҳадис ва фикҳ илмларини ўргандим...»¹

Отасининг вафотидан кейин Ҳаким Термизий ўз шаҳридаги етук олимлардан, асосан, тафсир, ҳадис ва фикҳ илмларидан сабоқ олади. Термизлик муҳаддислар Абу Муҳаммад Солиҳ ибн Муҳаммад ибн Наср Термизий, Солиҳ ибн Абдуллоҳ Термизийдан эса ёш Ҳаким Термизий ҳадис илмини ўрганган»².

**СУЛТОНИ СОДОТ (СУЛТОН САОДАТ) –
ҲАСАН ал-АМИР (АМИР САЙЙИД
АЛИ АКБАР) ТЕРМИЗИЙ
(IX аср)**

Термиз шаҳрининг шарқий қисмида Султон Саодат мақбараси деб аталган меъморий ёдгорлик мажмуаси бор. Бу мажмуа X асрдан бошлаб XVII асргача барпо этилган тарихий обидадир. Мазкур мажмуада саййидлар сулоласининг мақбаралари жойлашган.

Халқ орасида Султон Саодат деб машҳур бўлган киши, аслида, Султони Содот, яъни Саййидлар султони бўлмиш Ҳасан ал-Амир ёки, бошқа маълумотга кўра, Амир Саййид Али Акбардир. Севикли Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг авлодларидан бўлган бу зот IX асрнинг иккинчи ярмида Термизда вафот этгани айтилади.

Ҳар икки маълумотда ҳам у шахснинг Амир экани қайд этилган.

Давлат бошқаруви ва низомида, хусусан, Соҳибкирон Амир Темур салтанати равнақида Термиз саййидларининг кат-

¹ Иброҳим Усмонов. Ҳаким Термизий [«Буюк аجدодларимиз» рукнида]. – Т., 2014, 8-бет.

² Ўш а м а н б а, 8-бет.

та хизматлари борлиги тарих китобларида таъкидланади. Тарихий хабарлардан англашилишича, қадимий Термиз саййидларининг султони, амири, яъни бошлиғи шу зот бўлган. Бу зот ҳақида ҳозирча етарли маълумотга эга эмасмиз.

Султон ус-содот (Саййидлар султони) зиёратгоҳ мажмуаси етти аср давомида шаклланган ва 20 га яқин макбарани ўз ичига олган. Энг биринчи бўлиб бу ерда Термиз ва унинг атрофидаги ерлар эгаси – пайғамбарзода Ҳасан ал-Амир (ёки Амир Саййид Али Акбар) макбараси бунёд этилган.

Халқ орасида Султон Саодат дея машхур бўлган Султони Содот макбараси X асрда, қолган макбаралар, асосан, XV–XVII асрларда ёнма-ён қурилиб, узун ҳовлининг икки томонида эгаллаган.

Макбаралар пештоқ ва гумбазли чорсу хоналардан иборат. Ҳовлининг тўридаги пештоқ ва икки қанотидаги гумбазли макбаралар бир хил тарҳда қурилган, жанубдаги макбара зиналар ҳисобига кичикроқ кўринади. Шимоли-ғарбдаги макбаранинг қурилма ва безаклари оддий ғиштдан ($27 \times 27 \times 5$ см) жуфт-жуфт қилиб терилиб, тўлқинли безак ҳосил қилинган. Ички хона деворларига ғиштдан ҳошияли бўртма равоқлар ишланган.

Жануби-ғарбдаги макбара шимоли-ғарбдагидан бироз кичик, кўриниши оддий, ганч сувоқли. Мазкур икки макбара орасидаги пештоқи супа тўрига меҳроб жойлашган. Сиркор кошинлар бинога алоҳида ҳусн бағишлаган. XV–XVII асрларда қурилган макбараларда ўша даврга хос юлдузсимон гириҳ нақшлар, ганчқори безаклар кенг қўлланилган. Мажмуа Ўзбекистон мустақилликка эришганидан кейин таъмирланиб, зиёратгоҳга айлантирилган¹.

Сурхон воҳасида ўзларини Султони Содот авлодларидан санайдиган кишилар бор. Марҳум олим Жаббор Эсоновнинг ёзишича, машхур шайх ва шоир, адиб ва аллома, «Дастур ул-мулук» («Подшоҳлар учун қўлланма») асарининг муаллифи Ҳожа Самандар Муҳаммад ибн Бақо Термизийнинг насаб силсиласи Султон Содотга – Амир Саййид Али Акбар Тер-

¹ Қаранг: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 8-жилд. – Т., 2004, 127-бет.

мизийга боғланади¹. У киши ҳазрат Зайнулобидиннинг ўғли, у киши ҳазрат Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг набиралари – ҳазрат Ҳусайн розийаллоҳу анҳунинг ўғлидир. Демак, Султони Содот ҳазрат Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва салламга чевара бўлади.

Хожа Самандар Термизийнинг тўртинчи ўғли Абдукарим-хожа авлодларидан бўлган Абдуллоҳхон 1985 йилда Маккаи мукаррамадаги Покистонга қарашли масжидга имом-мутавалли этиб тайинланади. 1990 йилда ҳажга борган амакиси Мулла Аҳмад ҳожини уйда бир неча кун меҳмон қилиб, ўз ҳаёти тарихини гапириб беради ва отаси ўлими олдидан: «Қишлоғинг Қоптўқай, катта бозоринг Какайди, бобокалонинг Хожа Самандар Муҳаммад ибн Бако Термизий, авлодларимиз Султони Содот – Амир Саййид Али Акбар Термизийга боғланади, бориб сўроқласанг топасан», – деб васият қилганлигини сўзлайди.

Тарихчи олим Жалолуддин Мирзонинг фикрича, Термиз XIV асрнинг биринчи ярмида йирик иқтисодий марказ бўлган. Ибн Баттута саёҳати давомида сўфийларнинг хонақоларидан фойдаланади, уларнинг меҳмондўстлигидан баҳраманд бўлади. Сайёх хонакони Мағриб анъанаси бўйича зовия деб атаган. Термиз ҳақидаги таассуротларида: «Биз бу ерда катта ер ва боғлар соҳиби, энг муҳтарам ва обрўйли шайхлардан бири – Шайх Азизон зовиясига қўндик. Шайх ўз бойликларини зиёратчиларни боқишга сарфлар эди», – дейди.

Фикримизча, бу зовия ҳозирги Султон Саодат (асли Султони Содот) мақбараси бўлиши керак, чунки, биринчидан, таомилга кўра, хонақолар мақбаралар қошида бўлган; иккинчидан, Султон Саодат мақбарасининг шайхлари асрлар давомида Азизон ёки Азиз лақабларига эга бўлишган².

XVIII асрнинг биринчи ярмидаги ўзаро урушлар, талон-торожлар, ижтимоий-иқтисодий бўҳронлар натижасида Термиз шахри тушкунликка учрагач, фақат Саловот мавзеида аҳоли

¹ *Хожа Самандар Муҳаммад ибн Бако Термизий*, Дастур ул-мулук. [Жаббор Эсоновнинг «Хожа Самандар Термизий» номи сўзбошиси]. – Т., 1997, 12-бет.

² *Жалолуддин Мирзо*. Термиз тарихи, – Т., 2001, 55-бет.

сақланиб қолган эди. XIX аср ўрталарида Термиз ҳудудида янги кишлоқлар – Паттакесар, Мангузар пайдо бўлади. Бундан ташқари, Ҳаким ат-Термизий макбарасида шайх саййид Маҳмудхожа ўз яқинлари билан, Султон Саодат макбарасида эса Шайх Саййид Азизхожа қариндошлари билан истиқомат қилган...¹

Султони Содот – Ҳасан ал-Амир (Амир Саййид Али Акбар) ҳақида билганларимиз ҳозирча шулар. Тарих титкиланса, албатта, янги маълумотлар чиқаверади.

ХОЖА ИСҲОҚИ ВАЛИЙ – ХАЙМАДОР (VII–VIII асрлар)

Хожа Исҳоқи Валий кўп улуғ шайх ва валий зот бўлиб, асли ватанлари Ҳамадон шаҳридир. Ҳазрати Ҳасан Басрий замонларида – Ҳажжожии золим даврида яшаб ўтганлар (VII – VIII асрлар). Термизда **бир йилу икки ойу олти кун** яшаганлар. Гулободий (Галободий)га нисбат берилган «Рисолаи Хожа Исҳоқи Валий» номли кўлёзма асарда «Саййид Хожа Исҳоқ – Оли Уқайл, жаноб Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг неваралари» деб зикр қилинган. (Бу азиз ҳақидаги маълумотлар мазкур кўлёмздан олинди.)² Бу саййидлар қавми умрларининг энг муҳим ва тинч-омон даврини Термизда ўтказганлари учун Термиз тазкирасида зикр қилишни бир шараф деб билдик.

* * *

Хожа Исҳоқ ҳазрати Имом Боқийнинг муриди ва халифасидирлар, бу бузругвор Пирнинг ватанлари Лубнон (Байрут)дир. Ўн саккиз йил Пирнинг хизматида бўлганлар.

«Рисолаи Хожа Исҳоқи Валий»да ёзиладики: «Имом Боқий у кишига ўз муборак қўллари билан иршод хати ёзиб берди-

¹ Жалолуддин Мирзо. Термиз тарихи, – Т., 2001, 81-бет.

² «Рисолаи Хожа Исҳоқи Валий» қадимий кўлёзма асарлардан бўлиб, Гулободийга нисбат берилади. Китоб котиби хаттот Мирзо Заробуддин ибн Абдул-Карим. Бугунги кунда давр хаттотлари ундан кўчирма олганлар. Бу кўчирма кўлёмза Шайх Иззатуллох Хуфайрий кутубхонаси сакланокда.

лар ва дедилар: «Эй Хожа Исҳоқ! Бир кун келадики, сиз бирор жойдан паноҳ топа олмай қоласиз. Қочиб, бир тоғда яширинасиз». Хожа Исҳоқ: «Эй Имоми Бузругвор! У жой каерда экан?» – дедилар. Имом Боқий айтдилар: «У жой Самарқанд вилоятида – кўхистонда (тоғли диёрда), Ғабарутнинг тепасида, Нақшбад («Ёмон тасвири») тоғида – Ҳафтранг манзилининг устидадир. Уни Арғаб тоғи дейдилар (ҳозирги Анзоб тоғи). Бизнинг бир фарзандимиз Тус вилоятида қолади, бошқалари ўша тоғда қоладилар (у тоғда 700 киши шаҳид бўлган). Ва сизнинг жасадингиз токи оламнинг бир қийротигача тобон ва хандон ҳолда – очик кўриниб турувчи ва кулиб турувчи ҳолда туради... Ҳар кимки сизни кўрса, калбига бир ўт тушади. Ҳар кимки сизни зиёрат қилса, гўёки ҳазрати Ҳасаннинг (розияллоху анху) ҳарамини (муборак қабрини) зиёрат қилган бўлади. Ўша пуршуқу тоғда бир ғор бўладики, уни «Ғори Исҳоқ» деб атайдилар. У ғор ҳазрати Довуд пайғамбар алайҳиссаломнинг қадамжолардир. Ва яна у ғор (улуғ саҳоба) ҳазрати Каъбул-Ахборнинг (розияллоху анху) чиллаҳонасидир. У ерда улуғ сирлар ва кўп хосиятлар бордир. У ерда кимки бир чилла ўтурса, валийуллоҳ бўлади (Аллоҳнинг дўстига айланади) ва фано филлоҳ савобини топади (Аллоҳнинг зотида ўз вужудини йўқ қилиш мартабасига эришади...)»

Шундан сўнг Хожа Исҳоқ ҳазрати Пирнинг ҳузуридан (Лубнондан) ўз ватанларига (Ҳамадонга) 51 кунда етиб келдилар. 40 кун ватанда қолдилар. Шу аснода у зотнинг келганидан Ҳажжожии золим хабар топди. «Уни ушлаб олиб келинглар, ўлдираминиз», деди. Бу гап оламга ёйилди. Шайхнинг Исфаҳондан бўлган Сўфи Кичкина отлиғ муриди хабар топиб, Ҳамадонга келиб, бу хабарни Хожа Исҳоқ ҳазратларига етказди. Шунда у киши аҳли оилаларини олиб, Ҳамадондан чиқиб, 40 кунда Ҳиротга етиб келдилар. Бирга чиққан аҳли байтлари орасида фарзандлари Хожа Абдуллоҳ, Хожа Абдурраҳмон, Хожа Абу Бакр Варроқий, Хожа Зоҳид Варроқий, Хожа Абул-Ҳасан, Хожа Али, Хожа Яъқуб, Хожа Юсуф, Хожа Ҳаким ва бошқалар бор эдилар. Улар уч кун Карх шаҳарчасида қолдилар. Ҳирот ҳокимининг номи Барқий эди. У киши ҳазратга кўп иззат-икром

кўрсатиб, зиёфат килди. Дархол Ҳажжожии золимдан мактуб келди, унда: «Ҳирот ҳокими Барқий Хожа Исҳоқни аҳли оила-лари билан бирга боғлаб, Исфаҳонга юборсин!», дейилган эди. Барқийга: «У нима деган бўлса, шуни бажаринг», дедилар. Шунда ҳоким Барқий: «Маслаҳат шуки, сиз бу ердан кўчиб, Балхга боринг, Ҳажжожга мен жавоб айтаман», деди.

Ҳоким Барқий хазинадорига буюрди, бир туя олтин келтириб, ҳазрати Шайхга эҳсон килди. Ҳазрати Хожа Балх йўлига тушдилар. Барқий у зотни 30 фарсах ергача кузатиб борди, сўнг Ҳазратдан дуо олиб, Ҳиротга қайтди.

Ҳазрати Хожа Исҳоқи Валий ушбу рубоийни ўқир эдилар:

Ё Раб дили моро ба раҳматат жон бидеҳ,
Дарди ҳамаро ба собири дармон бидеҳ.
Ин бандаи пургуноҳ чи донад, ки чи мебод кард,
Донанда Туйи, ҳар он чи хоҳи, он бидеҳ.

Таржимаси:

Ё Раб, раҳматингдан дилимга жон бера қол,
Ҳаманинг дардига сабрдан дармон бера қол.
Бу пургуноҳ банда на билсин, на қилурсен,
Билгуви Ўзинг, неки истарсан, ҳамон бера қол!

Ул Ҳазратнинг кўзларидан селоб бўлиб ёшлар оқар эди. Ҳазрати Хожа Исҳоқ 18 кун ичида (Балхнинг) Нуробод қасабасига – ҳазрати Солиҳ Пайғамбар алайҳиссаломнинг файзбахш ва файз осор мазорларига етиб келдилар. У ерга хаймалар ўрнатиб, жойлашдилар. Шундан сўнг 12 нафар валий ва набий қабрларини зиёрат килдилар. Балхнинг подшоҳи Бек Мирзо у кишининг келишларидан хабар топди. Бир кишини у зотдан хабар олиб келишга юборди. Бек Мирзонинг Касир исмли бир паҳлавони бор эди. Паҳлавон ўша кеча туш кўрди, тушида Карх шаҳарчаси томондан куёш чиқиб, бутун оламни ёритди. Титраб-титраб, уйкудан уйғонди. «Во ажаб! Бу тушми ёки ўнгми!» – дер эди. Қалъа деворининг нарвонидан чиқиб, қараса, ҳазрати Солиҳ пайғамбар алайҳиссаломнинг муборақ мазори атрофига хаймалар ўрнатилибди. Подшоҳнинг ҳузури-

га бориб, бу хабарни айтди. Подшоҳ: «Бориб, билиб, хабар келтиргин-чи, у қавм қандай қавм экан!» – деб амр қилди.

Паҳлавон қиличини белига боғлаб, шаҳардан чиқиб жўнади. Хаймадорлар ҳузурига етиб бориб: «Ассалому алайкум, эй дин қуёши! Минг жон сизга фидо бўлсин! Менга инобат қўлини узатсангиз!» – деди. Шайх: «Кел, тавба қил!» – дедилар. Сўнг: «Балх шаҳрида нима гаплар бор?» – деб сўрадилар. Паҳлавон айтди: «Ҳажжожии золим Балхга элчилар юбориб, «Ҳамадондан хожалар қочиб, Балхга борган эканлар. Уларни албатта ушлаб олиб келинглар!» – деб буюрган. Сизларнинг келишларингиздан менинг хабарим йўқ эди, лекин Аллоҳ таоло мени бундан хабардор қилди. Энди мен бориб, подшоҳ Бек Мирзога «Улар йўловчи ҳожилар экан», дейман. Сизлар эса Термиз томонга йўлга тушингизлар. Чунки Термизнинг подшоҳи жуда мусулмон ва одил подшоҳдир!»

Лекин Паҳлавон подшоҳ Бек Мирзонинг ҳузурига бориб: «Улар йўловчи ҳожилар экан, Тошкент томонга кетаётган эканлар», деди. Подшоҳ: «Уларни ушлаб олиб келиб, ўлдиiringлар. Уларнинг моллари ва хотинларини сенга берамиз!» – деб буюрди. Паҳлавон: «Хўп бўлади!» – деб уч кун муҳлат сўради. Паҳлавон йиғлаб, аҳли оиласига виро айтиб, уйдан чиқиб кетди. У виро айтиб, ушбу шеърни ўқир эди:

Уйкуда эрдим, эй болам, нури сафо келди манга,
Бедор бўлдим уйқудан, фази само келди манга.
Турғил, эй фарзандларим, бўлди киёмат кун бу кун,
Юз жон қилай энди фидо, вақти виро келди манга!

Паҳлавон Касир чошгтоҳ вақтида келиб, ҳазрати Пирга учради. Абдурахмон: «Сен кимсан, мақсадинг нима?» – деди. Паҳлавон айтди: «Менинг мақсадим сизларсиз. Лекин подшоҳ орқангиздан лашкар юборган, ғазабга миниб келяпти! Имкон борича тезроқ бу ердан жўнаш керак», – деди.

Шайх ва аҳллари пешин вақтида Жайхун дарёсига етиб келдилар. Ярим кеча бўлганида душман лашкари етиб келди. Кемачилар Паҳлавон Касир иштирокида Шайхнинг ҳамма қав-

мини дарёнинг нариги қирғоғига ўтказиб қўйдилар. Тонгда лашкар қараса, улар Амударёдан ўтиб кетган эканлар, сўнг но-
илож қайтиб кетишди.

«Ғиёс ул-луғот»да: «Термиз бир қалъадирки, Форс подшо-
си Гуштаспдан кейин Искандар курдирган», дейилади¹. Лекин
бошқа тарихий маълумотларга кўра, Термиз Искандар даври-
дан олдин бунёд этилган.

* * *

«Рисолаи Хожа Исҳоқи Валий»да айтилишича, Термиз-
нинг подшоси Қилич Али деган киши эди. Унда тўрт ака-ука
подшоҳ эдилар. (Яъни, бирлари подшоҳ бўлиб, ҳукмронлик
уларнинг тасарруфида эди.) Подшоҳ овга чиқиб, Жайхун ёқа-
сида ётган эди. Ногоҳ қараса, дарё бўйида аёллар юрибди. Бир
махрамини юбориб: «Бориб кўр-чи, улар кимлар экан?» – деди.
«Бу қавмнинг пешвоси ҳазрати Хожа Исҳоқ бўлиб, у зот Имом
Муҳаммад Бокийнинг муридлар. Бу қавмнинг барчалари
саййидлардир», деган хабарни келтирдилар. Термизнинг барча
донишмандлари ва ҳукмдорлари ҳазрати Хожа исҳоқнинг ис-
тиқболларига чикдилар, уларни улуғ иззат-икром билан кутиб
олиб, меҳмон қилдилар.

Маълум бўладики, Термизнинг ҳокимлари (VII–VIII аср-
лар) диёнатли, маърифатли, маънавияти юксак зотлар бўлиш-
ган ва азиз зотларга муносиб ҳурмат-эҳтиром кўрсатишган.

Азиз меҳмонлар ўз саргузаштларини Термиз раҳбарларига
бирма-бир айтиб бердилар. Ҳоким ва ҳамма бошлиқлар йиғла-
дилар. Шундан сўнг бу саййидлар қавмига муносиб манзилу
макон тайин қилиб бердилар.

Юқорида айтилганидек, Хожа Исҳоқи Вали ва аҳллари
Термизда бир йилу икки ойу олти кун тинч-омон, саломат
ва масъуд ҳолда яшадилар. Шундан сўнг ҳазрати Пирни туш
кўрдилар, пирлари Муҳаммад Бокий: «Эй Хожа Исҳоқ! Энди
Самарқанд томонга юзланинг!» – дедилар. У зот Термиз ҳукм-
дорларидан кетишга рухсат сўрадилар. Термиз ҳокимлари:

¹ «Ғиёс ул-луғот», 2-жилд, 194-бет.

«Йўкса биз ожиз қуллар ҳақиға дуо қилинг!» – дедилар ва кўп хайр-эҳсонлар қилдилар. Ўша вақтда ҳижрий 294 сана эди (милодий 907 йил).

Шундай қилиб, улар Термиздан Самарқанд томон кўчдилар. Термиз подшоҳи Қилич Али бу азиз зотларни то Нахшаб шаҳригача кузатиб қўйди, сўнг изига қайтди.

Самарқанд тепасида деб зикр қилинган мазкур тоғ бугунги кунда Тожикистоннинг тоғ тизмалари ҳудудида бўлиб, Хожа Исҳоқи Валийнинг пок ва муборак жасадлари асл ҳолида – тик турган ҳолларида сақланиб турибди. Зиёрат қилган кишининг қалбига бир ўт тушади, кўнгилларда Аллоҳга нисбатан бир ишқ, Аллоҳнинг валий бандаларига нисбатан бир муҳаббат пайдо бўлади. Аллоҳ бу азиз зотга чексиз раҳматларини ёғдирсин!

(Маълумотлар Шайх Иззатуллоҳ Хуфайрий иштирокида «Рисолаи Хожа Исҳоқи Валий» қадимий қўлёзма асаридан олинди. Муаллиф – Гулободий, котиб – хаттот Мирзо Заробуддин ибн Абдул-Карим).

ДОВУД ибн МУҲАММАД ибн АЛИ
АЛ-ҲАКИМ АТ-ТЕРМИЗИЙ
(IX–X асрлар)

Довуд ибн Муҳаммад ибн Али ибн Ҳасан ибн Башир ибн Ҳорун ат-Термизий, насабдан кўриниб турганидек, ҳазрат Ҳаким Термизийнинг ўғилларидир. Бу азиз зот улуғ валий ва аллома бўлмиш оталарининг илмларини давом эттириб, Ҳакимия тариқатининг муршиди комили бўлганлар. Маълумотларга кўра, ўндан ортиқ китоблари мавжуд. Муборак қабрлари қадимий Уструшона, бугунги Жиззах вилоятининг Ғаллаорол туманида, Ғўбдун (Тери кийган) ота қабристонидадир¹.

¹ Маълумотларни жамлашда Гулсум Хўҷамшукурованинг «Термиздаги «Қирқиз Дорул-ҳикмаси» китобидан фойдаланилди, Тошкент, 2017.

**ГУЛСУМАИ ДАВРОНА – БИНТИ МУҲАММАД
ибн АЛИ АЛ-ҲАКИМ АТ-ТЕРМИЗИЙ**
(IX–X асрлар)

Гулсумаи Даврона бинти Муҳаммад ибн Али ибн Ҳасан ибн Башир ибн Ҳорун ат-Термизий ҳазрати Ҳаким Термизийнинг қизларидир. Термиздаги «Қирққиз» Дорул-ҳикмасининг раҳбари бўлганлар. Бу Дорул-ҳикмани баъзи китобларда мадраса дейилса-да, ҳақиқатда бугунги академия мақомида бўлган. Унда диний илмлар билан бирга дунёвий илмлар, жумладан, илми нужум (астрономия) ва тибб илмлари ўргатилган.

«Термиздаги «Қирққиз Дорул-ҳикмаси» китобида ёзилишича, «Шарҳу илм ат-тибб ал-Ҳакимия», «Тарбияи одоби зан» («Аёл одоби тарбияси») номли китоблар тасниф этганлар. Қабрлари ҳозирги Сурхондарё вилоятининг Денов тумани, Бандихон сойи яқинидаги Оқрўмол ота қабристонидадир¹.

**САМОН АШУР ибн САЙЙИД ШАРОФУДДИН
ибн ҲАМЗА ҲОФИЗ АТ-ТЕРМИЗИЙ**
(КОКИЛДОР ОТА)
(IX–X асрлар)

Шайх Шарофуддин Ҳамзаи Ҳофиз ат-Термизий – Кокилдор отанинг учта ўғли бўлиб, катта ўғли Самон Ашурдир. Бу зот улкан аллома бўлиб, машҳур Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ал-Ҳаким ат-Термизийнинг қизлари – «Қирққиз» Дорул-ҳикмасининг раҳбари Гулсумаи Давронага уйланган. Нақлга кўра, Самон Ашур ат-Термизий машҳур «Шажарат ул-кабир» («Катта шажара») китобининг муаллифидир.

Ҳозирги Термиз тумани, Намуна қасабасида Қирққиз қалъаси жойлашган. Гулсумаи Даврона мазкур қалъада «Қирққиз»-Дорул-ҳикмасини, яъни аёллар академиясини бошқарган. Бу қалъага яқин жойда Кокилдор ота мақбараси қад ростлаб турибди. Аллома Самон Ашур ибн Шайх Шарофуддин Ҳамзаи Ҳофиз ат-Термизий ўша ерда дафн этилган².

¹ Маълумотларни жамлашда Гулсум Хўжамшукурованинг «Термиздаги «Қирққиз» Дорул-ҳикмаси» китобидан фойдаланилди. Тошкент, 2017.

² Ўша манба.

**АБУ АЛИ ҲАЙСАМ ибн ШАЙХ ШАРОФУДДИН
ҲАМЗАИ ҲОФИЗ АТ-ТЕРМИЗИЙ**
(IX–X асрлар)

Аллома Абу Али – Шайх Шарофуддин Кокилдор отанинг яна бир ўғли. Нақлга кўра, у зот нужум ва ҳисоб илмини яхши билган, осмон жисмларини пухта ўзлаштирган.

У зотни Кофурий деб атаганлари нақл қилинади. Кофур ғоятда оқ ва хушбўй модда бўлиб, Кофурий оқ тусли деганидир. «Кофурий асвоб» – оқ тусли кийимлар демакдир. Ҳайсам ибн Шайх Шарофуддин ҳазратлари офтоб таъсир қилмайдиган оппоқ кийимларни кийиб юрганлари, шунингдек, куёшга бардош берувчи фалакиёт (астрономик) асбобларини кўп ишлатганларидан у зотни кофурий деб номлаганлар.

Саййид Жамолуддин ибн Ҳомид Олим ат-Термизийнинг «Хулосат ал-ҳисоб» асари 27-саҳифасида бу маълумотлар батафсил келтирилган¹. Қабри Термиз туманидаги Кокилдор ота макбарасида эканлиги тахмин қилинади.

САЙЙИД ҲОМИД ОЛИМ АТ-ТЕРМИЗИЙ
(IX–X асрлар)

Қомусий аллома ва шоир Саййид Ҳомид Олим ат-Термизий улуғ муҳаддис Абу Ийсо Муҳаммад Термизийнинг акалари. Маълумотларга кўра, 873 йили туғилиб, 972 йили оламдан ўтган.

Ўзининг айтишича, оталарининг илмидан илҳомланиб, ҳазрати Фотима онамизга (розияллоҳу анҳо) бағишланган «Ёр-ёр» ва ҳазрати Мусо алайҳиссалом қиссалари баён этилган «Мусонома» дostonларини ёзган. «Ёр-ёр» дostonи муқаддимасининг 31-саҳифасида битилишича, аллома бу икки дostonини улуғ ёшли устозига кўрсатган².

Ҳомид Олим Термизийнинг ўғли Саййид Жамолуддин Термизийнинг «Хулосат ал-ҳисоб» китоби 5-саҳифасида ёзилишича, устоз ҳазрати Муҳаммад ал-Ҳаким ат-Термизий бундай дейди-

¹ Қаранг: «Термиздаги «Қирққиз Дорул-ҳикмаси», муаллиф Гулсум Хўжамшукурова, Тошкент, 2017.

² Гулсум Хўжамшукурова «Қирқ қиз ва ўттиз олти мунажжим», Тошкент, 2013.

лар: «Ҳар сония бебаҳо, умр ўткинчи, сиз шогирдлар билан бирга илми нужумдан дарс олинг, тафсир ўрганинг... Отангиз илмини халққа ва авлодларга етказиш сизнинг зиммангиздадир».

Шоир ва олимнинг мазкур икки достонининг асл арабий нусхаси ҳозиргача топилгани йўқ. Лекин эски қўлёзмадан хат-тот томонидан кўчирилган нусхасининг бош саҳифаси ва бир неча варақлари бойсунлик Мулло Ҳамза бобо деган зот кўлида сақланади. Икки асарнинг туркий таржималари ўтган даврларда бир неча марта араб имлосига асосланган кўҳна ўзбек ёзувида босмадан чиқарилган. Тошбосма ва Қозонбосма нусхалари мавжуд бўлиб, XVIII асрга оид тошбосма нусхаси жарқўрғонлик Мулло Ҳайдар бобо кўлида сақланади¹.

«Қирқ қиз ва ўттиз олти мунажжим» китобида ёзилишича, Саййид Ҳомид Олим ат-Термизий нужум илмини ўрганиш учун 45 ёшида Муҳаммад Ибн Али Ҳаким ат-Термизийга шогирд тушади. Ҳаким ат-Термизий унинг ўғиллари Саййид Жалолуддин ат-Термизий, Саййид Камолуддин ат-Термизий, Саййид Қулфуддин ат-Термизийлар билан Имом Абу Ийсо ат-Термизийнинг яқинлари Хусайн ат-Термизий, Иброҳим ат-Термизий, Абдуллоҳ ат-Термизийларни ўзи ташкил этган «Ҳакимия» илм ва маънавият даргоҳига қабул қилади.

Саййид Ҳомид Олим ат-Термизийдан илмий адабий асарлар билан бирга уч ўғил, икки қиз фарзанд қолгани, у зотнинг ўзи юзлаб шогирдларга қомусий билими билан диний ва дунёвий илмлардан таълим бергани нақл этилади².

САЙЙИД ЖАМОЛУДДИН ТЕРМИЗИЙ (IX–X асрлар)

Саййид Жамолуддин улуғ муҳаддис ҳазрати Имом Абу Ийсо Муҳаммад ат-Термизийнинг жиянлари, яъни у зотнинг акалари бўлмиш Ҳомид Олим ат-Термизийнинг ўғлидир. Милодий 894 йилда туғилган. Манбаларда у зотнинг оталари «Қомусий

¹ Ўша асар.

² Маълумотлар Гулсум Хўжамшукурованинг «Термиздаги «Қирққиз Дорул-хикмаси» китобидан олинди, Тошкент, 2017.

олим даражасидаги мўътабар зотлардан» деб таърифланади¹. Саййид Ҳомид Олим ат-Термизийдан беш фарзанд – уч ўғил, икки қиз қолган бўлиб, тўнғич ўғли Саййид Жамолуддиндир.

Имом Абу Ийсо Муҳаммадга киёсан насаблари Ҳомид Олим ибн Ийсо ибн Савра ибн Мусо ибн Заҳҳок ас-Суламий аз-Заририй ал-Буғий ат-Термизий бўлади.

Устозлари Муҳаммад ат-Термизий ака-ука Саййид Жамолуддин ва Саййид Камолуддинга бу ўғитни мерос қолдирган: **«Ҳар сония бебеҳо, умр ўткинчи. Сиз шогирдлар баробарида илму нужум сирларини пухта ўрганинг. Кичик тағойим – падарингиздан ҳадисдан яхши таълим олибсизлар, тафсирни ҳам мукаммал эгалланглар. Отангиз илмини халққа ва авлодларга етказиш зиммангиздаги бурч эканини унутманглар. Сиз улуғ саҳобаи киром авлодидансиз, табаа тобеъинлардансиз...»** (*«Хулосат ал-ҳисоб» китоби, 5-саҳифа*).

Саййид Жамолуддин укаси Саййид Камолуддин ва қирқ беш ёшли қиблагоҳлари билан бирга Муҳаммад ал-Ҳаким ат-Термизийга шогирд тушадилар. «Ҳакимия» маънавият ва маърифат даргоҳининг толиби бўлишиб, диний ва дунёвий илмлардан таълим оладилар. Илми ҳол ва илми қол сирларини ўрганадилар.

Саййид Ҳомид Олим ат-Термизийнинг ўғиллари диний аҳкомларни эгаллаш билан бир қаторда амалда ҳам намуна бўлганлар. Кўчманчиликда умр кечирган тарқоқ қавмларни ўтроқ яшашлари учун зарур бўлган деҳқончилик, боғдорчилик касбларини, улар учун сув таъминотини йўлга қўйишга бош бўлишган.

Шу мақсадда «Бошоқли, дуккакли, полиз, сабзавот экинларини экишга бош бўладилар. Эл ўртасида маъмурчилик бошланади. Ҳатто идиш сифатида фойдаланадиган кади (қовок) экишни ҳам жорий этади. Боботоғ ва бошқа атрофдан кўчиб келувчи халқ ҳисобига қишлоқлар барпо бўлиб, хунармандчиликка ҳам киришилади. Ака-ука азизлар қулолчилик, кўнчилик (тери-чарм), этикдўзлик, маҳсиддўзлик борасида ҳам устоз-

¹ Қ а р а н г: Суюндик Мустафо Нуротой, «Туронзамин азиз-авлиёлари ва уламолари», 3-жилд.

лик қилишади. Ҳатто Саййид Жамолуддиннинг ўғли Саййид Искандар «Оёқлар соғлиғи пойабзалда» деб номланган тиббий рисола тасниф этади.

Бу азиз зотлар ҳақларида маълумот ва қайдлар Ҳамза Ҳо-физ Кокилдорнинг «Шажаратул-кабир», Аҳмад Устурлобнинг «Илм ун-нужум», Эржаҳонгир Юсуф Хайёт ат-Термизийнинг «Ривоят ул-вилоят» каби асарларида келтирилади.

Саййид Жамолуддин ва Саййид Камолуддин ат-Термизийлар илми ҳол ва илми қолни баравар эгаллаган уламолардан бўлганлар. Юксак фахм ва идрок билан келажақ воқеаларга ҳам муносабат билдирганлар.

Саййид Жамолуддин «Хулосат ал-ҳисоб» номли китоб тасниф этган. 984 йилда 90 ёшида укаси билан бирга сейистонлик эътиқоди бузук ғанимлар томонидан қатл этилган. Қабри Қумқўрғон тумани Жалойир мавзесидаги Ҳалаки қабристонидадир¹.

САЙЙИД КАМОЛУДДИН ТЕРМИЗИЙ

(IX–X асрлар)

Саййид Камолуддин ҳам улуғ муҳаддис ҳазрати Имом Абу Ийсо Муҳаммад ат-Термизийнинг акалари бўлмиш Ҳомид Олим ат-Термизийнинг ўғлидир. Милодий 897 йилда туғилган. Насаблари юқорида келтирилди.

Саййид Ҳомид Олим ат-Термизийнинг фарзандлари илми нужум, деҳқончилик ва чорвачиликни яхши эгаллаганлар. Маълумки, Боботоғ воҳасида яйлов жудда катта бўлиб, чорва молларини яйловда боқиб юрувчи чўпонларга ҳисоб-китоб илми ва ҳисобни тўғри юритадиган заковатли шахс зарур бўлган.

Саййид Камолуддин Термизий ўз шогирдларига бир киш мавсумида ҳисоб-китоб илмини ўргатади ва уларнинг ҳар бири, ҳатто чўпонлар ҳам бу илмни астойдил эгаллайдилар... Нақлга кўра, Саййид Камолуддиннинг ўғли Саййид Карама-

¹ Маълумот Суяндик Мустафо Нуротойнинг «Туронзамин азиз-авлиёлари ва уламолари» китобининг 3-жилди, Гулсум Хўжамшукурованинг «Термиздаги Қирқкиз Дорул-ҳикмаси» китобидан олинди.

туллоҳ ва Носиф ибн Саййид Жаъфар Сиддиқ ибн Саъд ибн Ваққос ат-Термизийнинг ўғли Нурсиддиқ ат-Термизий яйловдаги чорвалар сонини билишга масъул этиб тайинланади.

Ўша даврда Қумқўрғон (баъзи манбаларда Хумқўрғон) халқи орасида камбағаллик бартараф этилади. Саййид Камолуддин экин фаслида турли-туман бошоқли ва дуккакли неъматларни эктириш ва парвариш қилишни йўлга қўяди. Деҳқончилик соҳасини улкан салоҳият билан бошқаради. Айниқса, қовун-тарвуз, сув идиш вазифасини бажарувчи сув кади етиштиришни жорий қилади, буғдой, арпа, мош, ловия, шоли, нўхат, маккажўхори, пахта етиштиришни изга солади.

Саййид Камолуддин Х асрларда Нурота ва Фориш тоғлари этакларида сардобалар қуришга бошчилик қилади. У сувчилик илмини мукаммал ўзлаштирган мироб даражасига етади. Ҳазрати Анас ибн Молик (розияллоҳу анҳу) ривоятларига кўра, Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам: «Бирор мусулмон кўчат экса ёки уруғ сепса, ўша эккан ёки сепган нарсасидан қуш ёки инсон ёхуд хайвон еса, унинг учун садақа бўлади», деганлар. Ушбу ҳикмат ҳам машхурдир: «Агар киёмат бўлиб қолса-да, сизлардан бирингиз қўлида кичик кўчат бўлса, ўша кўчатни экиб қолишга улгурса, экиб қўйсин. Ана шу қилган амалига ҳам савоб олади».

Ака-ука Саййид Жамолуддин ва Саййид Камолуддиндан бой илмий мерос қолган. Улардан маълумлари таржима ва тадқиқ қилинмоқда. Саййид Камолуддин «Табобат ал-иклим», «Иқлим ал-мўътадил», «Иқлим ас-сеюм» ва бошқа китобларини тасниф этган. Ҳозирча улар ўрганилиб, омма эътиборига тортик этилгани йўқ.

Саййид Камолуддин милодий 984 йилда, 87 ёшида сейистонлик бузуқ эътиқодли душманлар томонидан қатл этилган. Қабри Қумқўрғон тумани Жалойир мавзесидаги Ҳалаки қабристонидадир¹.

¹ Маълумотни жамлашда Суюндик Мустафо Нуротойнинг «Туронзамин азиз-авлиёлари ва уламолари» китобининг 3-жилди, Гулсум Хўжамшукурованинг «Термиздаги Қирқкиз Дорул-ҳикмаси» китобидан фойдаланилди.

САЙИД ҚУЛФУДДИН ТЕРМИЗИЙ

(890–997 йиллар)

Сайид Қулфуддин ҳам улуғ муҳаддис ҳазрати Имом Абу Ийсо Муҳаммад ат-Термизийнинг акалари Ҳомид Олим ат-Термизийнинг ўғлидир. Сайид Камолуддиндан уч ёш кичик бўлиб, милодий 890 йилда туғилган. Акаларининг ишларини 13 йил муттасил бажаради, уларнинг васиятларига амал қилади. Милодий 997 йилда ҳозирги Шаҳрисабзда оғир хасталикка чалинади, шогирдларига: «Қазойим етса, акаларимнинг яқинига олиб боринглар, жасадим ортилган туя каерда тўхтаса ва уч кун жойидан турмаса, ўша ер менинг охириги манзилимдир, мени бошқа жойга олиб борманглар», деб васият қилади.

Туя ҳозирги Шеробод туманидан ўтиб, Тоқия қишлоғига келганда тўхтади ва уч кун турмасдан, тўхтаб қолади. Бу ер ҳозирги Қизирик тумани Тоқия қишлоғи бўлиб, Сайид Қулфуддин ибни Ҳомид Олим ат-Термизий ўша ерда дафн этилган¹.

САЙИД ИБРОҲИМ ТЕРМИЗИЙ

(X аср)

Олим ва деҳқон бўлмиш бу зот ҳам улуғ муҳаддис ҳазрати Имом Абу Ийсо Муҳаммад ат-Термизийга насабдошдир. Сайид Жамолуддин ибн Сайид Ҳомид Олим ат-Термизийнинг тўрт ўғли бўлиб, булар куйидагилардир: Сайид Иброҳим, Сайид Абдулқодир, Сайид Малехо ва Сайид Нуруддин.

Сайид Иброҳим амакиси Сайид Камолуддиндан деҳқончилик илмини мукаммал ўрганган. Али Порсо билан бирга Нурота тоғига келиб, лалми ерларга сув чиқариш билан шуғулланган, кудуклар қазиб ва сардобалар қуришда қатнашган.

Сайид Иброҳим ат-Термизий 33 ёшида Ғўбдун тоғи ва Қўйтош тоғи оралиғида Маржонли булоқдан сув ичиб, шу ердаги Зартепа ёнидаги тошга оёғи тойиб, йиқилади, шундан сўнг кўп ўтмай вафот этади. У кишини Сойхон тоғига дафн

¹ Маълумотни жамлашда Гулсум Хўжамшукурованинг «Термиздаги Қирққиз Дорул-ҳикмаси» китобидан фойдаланилди.

килишади. Бу ҳолатдан чуқур қайғуга ботган иниси Саййид Абдулқодир Термизий бетоб бўлиб қолади¹. Кўп йиллар юрак хасталиги билан қийналиб яшайди, лекин отаси ва онасига бу сирни билдирмайди. Қабри Сойхон тоғидадир.

САЙЙИД АБДУЛҚОДИР ТЕРМИЗИЙ

(*X аср*)

Саййид Жамолуддиннинг иккинчи ўғли Саййид Абдулқодир Термизий Асад ал-Ҳасан Элоғобалнинг қизи Маржонага уйланиб, уч ўғил, бир қиз фарзанд кўради. Ўн етти йил юрак хасталигидан сўнг оламдан ўтади.

Бу оға-иниларнинг авлодини «Сойхонликлар», икки оға-инидан саккиз ўғил бўлгани учун козоқлар «Сегиз сори» деб ҳам атаганлар. У зот ҳақидаги маълумотлар Эржаҳонгир Юсуф Хайёт ат-Термизийнинг «Ривоят ул-вилоят» асари «Жийдали Бойсун» бобининг 27-саҳифасида қайд этилган².

Саййид Абдулқодирнинг қабри ҳам оғаси Саййид Иброҳимнинг қабри ёнида – Сойхон тоғидадир.

САЙЙИД НОСИФ АТ-ТЕРМИЗИЙ

(*IX–X асрлар*)

Саййид Носиф ибн Саййид Жаъфари Содик ибн Саъд ибн Ваққос ат-Термизий илми нуҷум ва тибб илмининг донишманди бўлган. Ҳомид ат-Термизийнинг тўнғич фарзанди Мубинага уйлангандан кейин тўрт ўғил кўрди, тўртинчи фарзанди туғилганда Мубина оғир бетоб бўлиб қолди ва оламдан ўтди, орадан тўққиз йил ўтгандан сўнг тошкентлик улуғ аллома Қаф-фол Шошийнинг қизи Зайтунага уйланади.

Саййид Носиф Термизий ниҳоятда илмли зот бўлиб, отаси Саййид Жаъфари Содик Термизийдан дарс олган, ҳазрати Муҳаммад ибн Али ал-Ҳаким ат-Термизийга шогирд бўлган. У киши ҳазрати Ҳаким Термизийдан тибб илмини пухта эгал-

¹ Маълумотни жамлашда Гулсум Хўжамшукурованинг «Термиздаги Қирққиз Дорул-ҳикмаси» китобидан фойдаланилди.

² Ўш а м а н б а.

лаган. Ўзининг «Табобат ал-ҳаёт» китобида: «Устоз Муҳаммад ал-Ҳаким ат-Термизийдан олган дарсларимни ўз тажрибаларим ва устоз билан бирга ўтказган тажрибаларим асосида тайёрладим», дейди.

У киши Саййид Жаъфари Содиқ ҳазратлари Пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафо саллаллоҳу алайҳи васалламнинг тоғаларининг ўғли, саҳобалардан ҳазрати Ҳусайн (розияллоҳу анҳу) қатл қилинганда бешикдаги Зайнулобиддинни отаси билан бирга ўлимдан саклаб қолиб, Сейистон (ҳозирги Афғонистон) орқали ўтиб келиб, Жайхундаги Пайғамбар оролида – Зул-Кифл алайҳиссаломнинг мақбараларида етмиш кун яшайди. Пайғамбарзодани ана шундай улғайтирган. Орқадаги душманларга билдирмаслик мақсадида Термизий нисбасини олган, пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг ҳадисларини билган олим зотлардан бўлган. У зот ҳақидаги маълумотлар Юсуф Хайёт ат-Термизийнинг «Ривоят-ул вилоят» асари 22-саҳифасида қайд этилган¹. Бу улуг зотнинг қабри ҳам ҳозирги Қумқўрғон туманидадир.

МАВЛОНО ҚОЗИ ОМОН ТЕРМИЗИЙ (*XVII–XVIII асрлар*)

Бу зот ҳақида ҳозирча етарли маълумотга эга эмасмиз. Фақат шуни айтишимиз мумкинки, Мавлоно Қози Омон Термизий нақшбандия тариқати силсиласининг муршиди комилларидан бўлиб, XVIII аср тазкиранависларидан бўлмиш Муҳаммад Тохир Хоразмийнинг устозидир. Яна у киши атоқли нақшбандия муршиди комиллари мавлоно Хожаги Имканагий ва мавлоно Муҳаммад Дарвешнинг даргоҳларини зиёрат қилган зотдир.

Камина бу номни илк марта истеъдодли тадқиқотчи олим Абдусаттор Жуманазарнинг «Вахшувор» китобида учратдим. Муаллиф мавлоно Муҳаммад Зоҳид Вахшуворий ҳақида сўзлаб, қуйидаги маълумотни келтиради:

¹ Маълумотни жамлашда Гулсум Хўжамшукурованинг «Термиздаги Қирққиз Дорул-хикмаси» китобидан фойдаланилди.

«...XVIII асрда ёзилган Муҳаммад Тоҳир Хоразмий тазкирасида Муҳаммад Зоҳид Вахшуворий «Вахшистоний Бадахшоний» нисбаси билан кўрсатилган. Муаллиф у тўғрида сўз юритиб: «Қабри мубораки Бадахшонда – Вахш отлиғ дарёнинг канорида», – деб эшитганини таъкидлайди. Муаллиф бу жойни кўрмаган. Маълумотни устози мавлоно Қози Омон Термизийдан олган».

«Вахшувор» китоби ҳаволасида иктибос Шонӣёз Сафаровнинг «Термиз ва Термизийлар» китобидан олингани қайд этилган (Термиз, «Жайхун», 2003).

Шундан сўнг муаллиф ушбу маълумотни баён этади: «Муҳаммад Тоҳир Хоразмий ва Қози Омон Термизий нақшбандия тариқатининг бошқа тармоғидан. Улар XVIII аср бошида Хожаги Имканагий ва мавлоно Дарвеш Муҳаммад остонасини зиёрат қилишади. Қишлоқда Хожаги авлодларидан Хожа Низомуддин ва Хожа Жалолуддин уйида меҳмон бўлишади. Бу тўғрида Муҳаммад Тоҳир Хоразмий қимматли маълумотлар ёзиб қолдирган»¹.

ХОЖА САМАНДАР МУҲАММАД БАҚО ТЕРМИЗИЙ

(тахминан 1638–1700 йиллар атрофи)

Термиз манзумаларда авлиё ва саҳобалар, саййидлар макони деб таърифланган, тарихий ҳақиқатга кўра, у XV асргача илм-маърифат ва дин моҳиятини сақлаб келган шаҳардир.

Хожа Самандар Муҳаммад ибн Бақо Термизий эса XVII асрнинг 30-йилларида – тахминан 1638 йилда Термиз саййидлари оиласида туғилган. Термизнинг шон-шавкати, Термизийлар ишқи ва илм-маърифатининг умрини яқин давргача узайтирган уйғоқ қалбли адиб, шоир ва мутафаккир аллома, тарихшунос шоир, муршид ва давлат арбобидир. Авлодлари у зотни термизлик саййидлардан эканлигини таъкидлашган.

Бухоро мадрасасида таълим олган. Дастлаб 1660–1662 йилларда Нарпайда қозилик қилган. Кейин Шарқ ва Ғарб мамла-

¹ Абдусаттор Жуманазар. Вахшувор. – Т., 2015.

катларида, жумладан, Ҳиндистонда сўфий-дарвиш сифатида яшаган.

1670 йилларда Бухорога қайтиб, Аштархонийлардан Абдулазизхон саройида воқеанавис-тарихчи лавозимида хизмат қилган.

Субҳонқулихон ҳукмронлиги даврида саройда унинг нуфузи ошган. Хива хони Анушахон қўшинлари Бухорога бостириб келганида (1678–1680 йиллар) жангларда бевосита қатнашиб, жасорат кўрсатган. Элчи сифатида қўшни мамлакатларга борган. Насафда раис (мухтасиб) диний лавозимида хизмат қилган¹.

Самандар Термизийнинг исми илмий тазкираларда, замондошлари хотираларида зикр қилинган, «Хожа раис» деб улуғланган.

XVIII асрнинг биринчи ярмигача яшаган, тахминан 1740 йилда вафот этган. Қабри ва мақбараси Қумқўрғон туманидаги Қоптўқай қишлоғидадир.

Малехонинг «Музаққир ул-асҳоб» тазкираси хошиясидаги «Хожа Мулло Баҳои Самандари Насафий» «Анис ул-фуқаро» китобини ҳижрий 1147 (милодий 1734) йилда ўз қўллари билан ёзганлар»² деган ёзув эътиборга олинса, у киши 1734 йилда ҳам ҳаёт бўлган.

Хожа Самандар вафот этгач, дастлаб дарё бўйига дафн этилган, лекин аллома дафн қилинган жойни аста-секин дарё ола бошлайди. Ривоят қилишларича, иттифоқо, у кишининг қабридан: «Мени дарё олиб кетяпти, суяқларимни йиғиб, юқорига чиқариб дафн этинглар», – деган овоз чиқибди. Шу боис Хожа Самандарнинг қариндошлари, муридлари у кишининг жасадларини олиб, юқорига чиқариб дафн этадилар. Тепаликда дафн этилган Хожа Самандар Термизийнинг қабри ҳозир Қумқўрғон туман Қоптўқай қишлоғининг бош мазоридадир. Демак, оловқалб, ўткир сўзли адибнинг жисми ҳам ўз Ватанида дафн этилган экан³.

¹ Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 8-жилд, 394-бет.

² *Муҳаммад Бадъ ибн Муҳаммад Шариф Малехо*. Музаққир ул-асҳоб. Қўлёзма рақами 710, 330-бет.

³ *Хожа Самандар Термизий*. Дастур ул-мулук. [Жаббор Эсоновнинг «Хожа Самандар Термизий» номли сўзбошиси]. – Т., 1997, 12-бет.

Мархум олим Жаббор Эсоновнинг ёзишича, машхур шайх ва шоир, адиб ва аллома, «Дастур ул-мулук» («Подшоҳлар учун қўлланма») асарининг муаллифи Хожа Самандар Муҳаммад ибн Бақо Термизийнинг насаб силсиласи Султони Содотга – Амир Саййид Али Акбар Термизийга боғланади.

Жаббор Эсов ёзади: «Хожа (Самандар Термизий)нинг тўртинчи ўғли Абдукаримхожа шажарасидан бўлган мулла Мирзобоқиҳўжа 1935 йилда Афғонистонга ўтган, 1938 йилда Абдуллахон деган ўғил кўрган. 1979 йилда Афғонистонда нотинчлик бошлангач, Абдуллахон қари отаси билан бирга Покистонга ўтади ва у ерда Афғонистонда олган билимини яна чуқурлаштириш учун бир олим қўлида олти йил таълим олади.

1985 йилда Покистон ҳукумати томонидан Маккаи мукарамадаги Покистонга қарашли масжидга имом-мутавалли этиб тайинланган Абдуллахон 1990 йилда ҳажга борган амакиси Мулла Аҳмад ҳожини уйида бир неча кун меҳмон қилиб, ўз саргузаштларини айтиб беради ва отаси ўлими олдидан: «Қишлоғинг Қоптўқай, катта бозоринг Какайди, бобокалонинг Хожа Самандар Муҳаммад ибн Бақои Термизий, авлодларимиз Султони Содот – Амир Саййид Али Акбарий Термизий билан боғланади, бориб сўроқласанг топасан», – деб васият қилганини сўзлайди».

Хожа Самандар Муҳаммад ибн Бақо Термизийнинг бобокалонлари (юқоридан): Ҳазрат Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг набиралари – ҳазрат Ҳусайн розийаллоҳу анҳу, у зотнинг ўғли – Зайнул-Обидин, Султони Содот – Амир Саййид Али Акбар Термизий, Шоҳ Мирзо Гадоӣ Саййидхожа, Саййид Мирзо Лапасхожа, Саййид Бақо Эшон (Хожа Самандар Термизийнинг отаси). Унинг эса Пошшохожа, Ўзбекхожа, Пошшойимхожа ва Абдукаримхожа исмли тўрт ўғли бўлган. Уларнинг шажаралари аниқланган. Демак, адибнинг тўлиқ исми: Хожа Самандар Муҳаммад ибн Саййид Бақо Термизийдир. Муҳаммад ўз исми, Самандар – тахаллусидир¹.

¹ *Хожа Самандар Термизий*. Дастур ул-мулук. [Жаббор Эсоновнинг «Хожа Самандар Термизий» номли сўзбошиси]. – Т., 1997, 12-бет.

Хонақоҳий таҳаллусига эга бўлгани

Хожа Самандар Термизий «Дастур ул-мулук» асарининг муқаддимасида: «... Яна менга Оллоҳнинг жамолига эришмоқ учун бутун куч-қувватимни жадал ва шиддат билан шу йўлда сарфлаш ва унга етишиш каби бир хислат ҳам насиб этган эди», – деган сўзларига эътибор қаратилса, у зот ҳам Хожа Ҳаким ат-Термизий, Баҳоуддин Нақшбандий сингари башарий сифатлардан ўзини тийиб, Аллоҳнинг ишқи билан яшаган, маърифатга, тариқат машойихлари, улуғларига эришмоқ учун жуда кўп йиллар дарвеш сифатида хонақоҳларни ўзига ватан қилган, Термизда яшаган пайтида ҳам, Насафда дин раиси лавозимида ишлаган йилларида ҳам, ҳатто умрининг сўнгги йилларида, Қоптўғай қишлоғида яшаб турганида ҳам хонақоҳлардан қадам узмаган. Шу боис Хожани «Муҳаммад Хонақоҳий» деб атаган бўлишлари эҳтимолдан узоқ эмас¹.

Асарлари

1695 йилда Қарши шаҳрида форс-тожик тилида «Дастур ул-мулук» («Подшоҳларга қўлланма»), 1734 йилда Термизда «Анис ул-фуқаро» («Фақирлар дўсти») асарларини ёзган.

«Дастур ал-мулук» асари Бухоро хони Субҳонқулихонга бағишланган бўлиб, у муқаддима ва 22 бобдан иборат. Китоб ахлоқий-таълимий хусусиятга эга бўлиб, тарихий ва адабий асардир. Унда давлатни бошқариш тўғрисида подшоҳларга қимматли маслаҳатлар жамланган. Асарда муаллиф яшаган даврда юз берган тарихий воқеалар: Бухоро хонлари қўшинларининг Хива хонлари Анушахон ва Арангхон босқинларига қарши олиб борган жанглари, Мовароуннаҳр ва Хуросонда марказий ҳокимиятга қарши кўтарилган исёнлар ва бошқа ҳодисалар баён этилган. Асар қўлёзмаси Абу Райхон Беруний номидаги Шарқ қўлёзмалари маркази ва Санкт-Петербургдаги Шарқшунослик институти фондларида сақланади.

¹ *Хожа Самандар Термизий. Дастур ул-мулук.* [Жаббор Эсоновнинг «Хожа Самандар Термизий» номли сўзбошиси]. – Т., 1997, 12-бет.

Асар 1971 йил Москвада «Назидание государям» деган номда М. Салохуддинова таржимасида рус тилида (факсимилеси билан бирга), 1990 йилда Душанбе шаҳрида тожик тилида С. Ҳалимов тасҳиҳи билан, 1997 йилда Тошкентда Жаббор Эсонов таржимасида ўзбек тилида нашр қилинган. 2001 йил нашр этилган «Термиз тазкираси»да номлари зикр қилинган.

* * *

«Дастур ул-мулук» («Подшоҳларга қўлланма») асари тарихий, илмий-маърифий, маданий-маънавий, ижтимоий-сиёсий жиҳатдан ғоят аҳамиятли бўлиб, унда муаллифнинг шахсий кечинмалари, ўз даври воқеалари, мулоқот-ёзишмалари ҳам ўрин олган.

Аллома китобни Аллоҳ таолога ҳамду санолар ва ҳазрат Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва салламга, пок аҳли байтлари ва пок саҳобаларига салоту саломлар айтиш билан бошлайди. Сўнг қиёмат кунини ёд этиб, шеърӣ тилда айтади:

Дахшатли ул сўроқ куни, бегумон,
Бўлурман, албатта, чаҳор ёр томон.
Жанг-жадал ичинда одамга, ахир,
Керак-ку вафодор дўсту кадрдон...

Асар, модомики, подшоҳларга қўлланма бўлгач, албатта, илк фасли адолат ҳақидадир. Муаллиф адолатнинг аҳамиятини таъкидлагач, фикрини ушбу байтлар билан қувватлайди:

Адолат дастини тутгайки яхши шох,
Анга ҳифзу паноҳ бўлгай Ўзи Аллоҳ.
Адолатдан қўлин тортса агар султон,
Ситаминдан вилоятлар бўлур вайрон.

Китоб хотимасида муаллиф бундай дейди: «Азизим, бу ожиз, нотавон мусофир Хожа Самандар Термизий ақл олмо-сида суфталанган гавҳар билан, ҳикмат маҳакида синалган зар билан донишмандлик жавоҳирлари ила тўлғизилган бу тарқоқ варақларни жамлаб, «Дастур ул-мулук» деб номланган асар таълиф этди. Умидим шулки, ҳаёт ва давр ҳақида тоза,

оппоқ қоғоз саҳифаларига қалам билан ёзилган бу қимматбаҳо гавҳарга ўхшаш панд-насиҳатларимнинг кадр-қимматига етиб, иззат-хурмат ила шарафлаб, қабул қилгайсизлар...».

Сўнг аллома китобхонлардан Уммул-Қуръон – Қуръони каримнинг онаси бўлмиш «Фотиҳа» сурасини ўқиб, ўзини ёд этишларини умид қилади.

Китобга кийик терисидан мукова қилингани ҳам шеърӣ парчада билдирилган. Албатта, асар таржимаси ва шеърӣ парчалар бир қайта нигоҳдан ўтказилиб, зукко муҳаррир билан ҳамкорликда қараб чиқилса, китобнинг чеҳраси янада очиларди. Қуйида эса Жаббор Эсонов таржимасида китобдан баъзи ҳикматларни тақдим этамиз.

«Дастур ул-мулук»

(«Подшоҳларга қўлланма» асаридан парчалар)

Бисмиллоҳир Роҳманир Роҳийм

Бутун оламнинг, мавжудотнинг, олижаноб махлуқотнинг, улуғ валийларнинг яратувчиси Аллоҳ номи билан бошлайман. Аллоҳ ўзи сайлаган ҳазрат Муҳаммадга, у зотнинг пок оилаларига, пок саҳобаларига салоту салом бўлсин. Шеър:

Даҳшатли ул сўроқ куни бегумон,
Бўлурман, албатта, чаҳор ёр томон.
Жанг-жадал ичинда одамга, ахир,
Керак-ку вафодор дўсту кадрдон.

Биринчи ҳикмат

Азизим, адолатли шоҳ, амалдор халқнинг тинчлиги, озоишталигини таъминлаш учун ғамхўрлик қилмас экан, фитнанинг қўли азоб-уқубатни, адолатсизликни кучайтиришга кўмаклашади. Агар адолат шамининг нури билан бечора халқнинг уйини ёритмас экан, ситамдийдаларнинг дили каби мамлакат ҳавзаси ғамга ботади, қоронғилашади.

Адолат дастини тутгайки яхши шоҳ,
Анга ҳифзу паноҳ бўлгай ўзи Аллоҳ.

Адолатдан қўлин тортса агар султон,
Ситаминдан вилоятлар бўлур вайрон.

Учинчи ҳикмат

Азизим, агар подшоҳ ўз мансабини суиистеъмол қилган, халқ ва мамлакат мулки, ризку рўзи ҳисобига бойишга интилан нафси ўпконларга, Нўширвони одилга ўхшаб жазо чорасини қўлламаса, юрт хароб бўлади, фуқаронинг подшога бўлган ишонч-умиди зулмат шабистонига – қоронғу кечага айланади.

Сиёсатда адолат қилмаса гар шох,
Фуқаро, айт-чи, кимдан топгай паноҳ?

Бешинчи ҳикмат

Азизим, ҳамма вақт мамлакат аҳволи ва халқ фаровонлиги учун зарур бўлган нарсаларни бунёд этиш йўлида саъй-ҳаракат қилган, тиниб-тинчимаган ва бундай одатни ҳамиша ўз хотири саҳифаларига нақш этиб, марҳамат майдонида халқ бошига шафқат ва меҳрибонлик байроғини жилвалантириб, баланд кўтарган подшоҳгина ўз вазифасини адо этган бўлади.

Гўзал сўзлар соҳиби – бир марди мўътабар,
Эронзамин шоҳлари ҳақида қилди хабар.
Хурмуз вақтики қарийб узмоқда эди жон,
Дедиким Хусравга: Эй навжувон ўғлон,
Жаҳоннинг равнақи сенинг зотингга боғлиқ.
Чун фармонинггаю ақлу ҳукмингга боғлиқ.
Ғафлат уйкусини тарк этгин, бўлгил бедор,
Мамлакат аҳволидан бўл доимо хабардор.
Сен жавобгар бўлурсан, гар олам бўлса тамом,
Гофил бўлмай, ишингни билиб қилгил, вассалом.

Азизим, агар ҳар қандай подшоҳ одамлар билан бирга бўлиш, бирга тирикчилик қилиш учун дўстлик, хурсандчилик режасини тузмаса, халққа ғамхўр бўлишдан, мамлакатни обод қилишдан қўл тортса, айш-ишрат, ўйин-кулгига берилиб, кулоқларини фақат чанг ва уднинг баланд бакириқ нағмалари билан банд қилиб, ҳар бир ғам-ташвишдан дили танг бўлган

инсоннинг ҳазин ноласини эшитмаса, оқибатда халқни ҳам, мамлакатни ҳам хароб қилади.

Бас, ўйин, маишатга берилса аҳли давлат,
Ўша давлат қулайди, хароб бўлар мамлакат.

Тўққизинчи ҳикмат

Азизим, агар мазлумлар золимнинг зулм қилаётганлиги ҳақида сенга қайта-қайта арз қилсалар, дилтанг бўлма, ҳоким – табиб, мазлум мисли бемордир. Бемор табиб олдида бор дардини айтмагунча, табиб унинг ҳақиқий касалидан хабардор бўлмайди. Ҳоким зулм кўрган бечораларнинг арз-додини обдан эшитмаса, уларни дунёнинг адолатли шифо шарбатидан баҳраманд қила олмайди. Ҳикоя қиладиларки, мозийдаги вазирлардан бири суҳбатдошига:

– Одамларнинг арзидан ниҳоятда дилтанг-диққат бўлдим, – деб нолийди. Суҳбатдоши унга айтади:

– Эй вазир, эгнингдан мартаба либосини еч, вазирлик мансабидан воз кеч, мен кафилман, сенга ҳеч ким озор бермайди, иккинчи бор бирон киши сенинг олдингга арзга келмайди.

Ким ўзин мансаб билан шод айлагай,
Эл келиб оллиға арз-дод айлагай.
Мансабидан тушса гар қай кун киши,
Эл-улуснинг тушмагай унга иши.

Ўнинчи ҳикмат

Қадимги подшоҳлардан бири зулм ва зўрлик билан деҳқонлар мол-мулкни ғорат қила бошлайди. Зулм ҳаддан ошиб, адолат катта йўлдан суриб ташланади. Мамлакат халқи бундай золим шоҳни лаънатлаб, қўл очиб дуоибад қилади – қарғайди. Кунлардан бир кун у золим подшоҳ ов қуролини қўлга олиб, шикорга чикиб кетади. Овдан қайтгач, жарчи орқали тантанали равишда қўйидаги фармойишни эълон қилади:

– Мен мазлум меҳнат аҳлининг юзига тортиб келганим ситам тиғидан қўлимни тийдим. Бундан кейин фуқаропарварлик

қоидаларига собитқадамлик билан амал қилишга аҳд этдим. Умидим шулки, минбаъд ҳеч бир золимнинг ситамкор қўли ташвиш ҳалқасини бирон-бир мазлум уйининг эшигига солмайди ва ҳеч бир жафо қилувчи золимнинг оёғи бирон-бир фақир ҳовлисининг дарвозасини ҳатлаб ўтолмайди.

Шоҳнинг бу қароридан фақирларнинг умид боғидаги мурод гули очилиб, уларнинг жисмига қайтадан жон кирди. Байт:

Етиб халққа муборак бундайин фармон,
Шу он этмиш кўнгулларни сурур ошён.

Йигирма иккинчи фасл
Дунёнинг бевафолиги ҳақида

Биринчи ҳикмат

Азизим, бу жаҳонда гулнинг ошноси хордир, ҳамиша бир-бирига хумордир, ганж ранж билан, айш ғам билан пойдордир. Роҳат заҳмат билан ҳамхонаю муҳаббат меҳнат билан бир қошонада барқарордир. Меҳр нўши қаҳр неши билан бирга қорилган, тарёкнинг асари сабаб заҳарнинг зарари бисёрдир. Байт:

Агар билсанг, чаман тупроғи қон дерлар,
Бу гулнинг ости заҳролуд¹ тикон дерлар,
Бу ибрат гўшасин сен айш-тараб дерсан,
Оқиллар они ранж бирлан фиғон дерлар.

Иккинчи ҳикмат

Азизим, бу дунё вақт кемаси саҳросининг бир гўшасида жойлашган работдир, Худонинг азалий йўловчилари руҳий олам биёбонини саёҳат қилиб, охири ҳаё кемаси шу сўнгги бандаргоҳга келиб тўхтайдиган ва яна нариги дунё сафари учун йўл тадоригини кўришга мўлжалланган бир карвонсаройидир.

Байт:

Жисминг работин тарк этсанг, сенда қолмагай ватан.
Ўзинг учун олмайсанми сен ушбу дунёдан капсан?

¹ Заҳролуд – заҳар аралаш, заҳарли.

Тўртинчи ҳикмат

Азизим, бу дунё ташналарга фириб берадиган бир сароб, баланду пастликлар, ўнқир-чўнқирлар билан тўлиб-тошган бир саҳродир, шодлик айши майини ғам-андух нишонаси бўлмиш қонли кўз ёшларга айлантирадиган, инсоннинг мустаҳкам жисмини фано балчиғига, бисотидаги замон шарбатини заҳарга қориштирадиган, шакаристони новвотига (ширин ҳаётига) ўлим оғусини қотадиган бир работдир. Икки эшикли бу работнинг хавф-хатарга, даҳшатга тўла хонасидан инсон руҳи чиқиб, сафарга жўнайди. Жисми эса бу дунёда келиб, емирилиб, фоний бўлади. Байт:

Дунё азалдан фонийдир, охир бўлади тамом,
Уни абадий десанг, адашасан, вассалом.
Фалак аввал тўлдиради майпарастлар паймонасин,
Навбат етар соқийга ҳам, ушлаб қолар пешонасин.

Бешинчи ҳикмат

Азизим, ҳаёт гулхонасида хушқад бўлиб ўсаётган сарвнинг бошини, шохларини шафқатсиз арра билан кесиб, ўлим тупроғи ила булғамайдилар ва қайси бир тоза ниҳол ҳаёт гулшанида нашъу намо топиб, қаддини ростлаётган бўлса, ажал болтаси билан унинг илдизидан чопиб ташламайдилар. Байт:

Қайси сарв топса ривож ўкситмагил,
Эгибон қаддини сен дол этмагил.

Олтинчи ҳикмат

Азизим, сен мўрисидан ўлим тутуни бурқсиб чиқмаётган бирон-бир томни кўрганмисан? Ажалнинг муқаррар фурсати етгач, қарсиллаб қулаб тушмаган бирорта умр дарахтини эшитганмисан? Одамлар жам бўлганида Қуръондан: «Мана, Бизнинг ҳузуримизга сизларни аввал-бошда қандай яратган бўлсак, шундай – ёлғиз ҳолда келдингиз», – деган ояти ўқилмаганини ҳеч эслай оласанми? «Мана шу сен билан менинг

ажрашимиздир», – ояти баралла ўқилмай туриб, одамларнинг бирон-бир йиғилиши ўтганини биласанми? Ҳеч ким ўлим соатини ўз бўйнидан соқит қилмаслиги керак, ҳар бир киши ўлим шарбатини, албатта, бир бор татиб кўради.

Кимки ҳаёт ташвиши, ғами билан бўлса банд,
Фано йўлин кўрмагай, бўлмагай саодатманд.

Кимки фоний дунё дарвозасидан бу мавжуд дунёга кириб келган бўлса, у, албатта, ўлим деворининг раҳнаси – дарзи орқали бақо оламига қайтиб кетади. Бу дунёда инсоннинг орттирган лаш-лушлари, шунингдек, унинг энг қимматли матоҳи – жони кимга тегишли бўлса, тагин ўшанинг ўзига қайтади.

Еттинчи ҳикмат

Азизим, ранжу озор, машаққат чекмай туриб бу ғамхона дунё неъматларидан, инъом этилган роҳатлардан лаззатлана олмайсан; шунингдек, замон хароботидаги хум ичида ётган офат аждаҳоси захрини чекмай туриб, ганжнинг латиф ва гўзал юзини кўришга муяссар бўла олмайсан. Бинобарин, айтдиларки: Байт:

Бул дўкондин бол емас ким нешдин кўркса агар,
Хурмо термас боғдин кўркса хордин ким магар.

Ўнинчи ҳикмат

Азизим, кимки бу нозик маъноли сўзни чуқур англаса, кимга бу ҳолатнинг асл моҳияти аён бўлса, у на жаҳоннинг дилзор тикани ғамидан ҳасрат кўз ёши тўкади ва на баҳор мавсумининг тоза, мусаффо, латиф гуллари жилвасидан шодланади. Чунки бунда ғам ҳам абадий қарор топмайди, шодлик ҳам мангу пойдор бўлмайди. Байт:

Неки бор дунёда – барҳам топғуси, сен чекма ғам,
Қилма ҳайрат бўлмасанг шод жаннату дўзахда ҳам.

Ўн иккинчи ҳикмат

Азизим, мол-дунёнинг кўпайишидан хурсанд бўлиш ёки унинг камайишидан қайғуриш ақлли, доно одамларга ярашмайди. Бу фоний, бебақо дунёда на унинг камайишида қарор бор, на унинг кўпайишидан мадор бор. Бинобарин, айтадиларки, байт:

Кетса ҳам қўлингдан олам моли, бас,
Қайғурма, қайғуға асло арзимас.
Бўлса оламнинг моли кафтингда жам,
Бўлма шод, ул арзимас шодликка ҳам.

Кимлар бу сирдан воқиф бўлиб, унинг моҳиятини чуқур англаса, башарий, дунёвий ҳаёт воситаларидан ўзларини тиядилар ва қиммат отини қаноат майдонида чоптириб, ўзларининг ёлғизлик-гўшанишинлик, таркидунёчилик ҳаётлари учун нимаики лозим бўлса, ҳаммасини жамлаб оладилар, улар ўзлари учун мавжуд шу дунёнинг шодлик эшигини зинҳор очмайдилар. Айни пайтда, улар ўзларининг фонийлиги борасида афсусланадиган, пушаймон бўладиган бирон-бир фикрни ҳаёлларига ҳам келтирмайдилар.

Ўн учинчи ҳикмат

Азизим, ҳаёт гулларидан эсаётган хушбўй, муаттар хид киши димоғига ҳамма вақт таралиб турмайди, ҳеч бир оғиз ажал соқийси қўлидан роҳат шарбати мазасини, таъмини озор чекмасдан тотолмайди. Аниқ билки, қайғу, ғам изидан шодлик, бахт келади, кейин яна шодлик, бахт ўрнини кулфат, дард-алам, бахтсизлик эгаллайди. Рубоий:

Бу гулшанда сурур ўрнин эгаллар ғам,
Қамолот ортидан келгай ўлим, мотам.
Шодон — шод, ғамли ғамда қолмагай мангу,
Абад эрмас сурур ҳам, қайғу-ҳасрат ҳам.

Азизим, бу ожиз, нотавон мусофир Хожа Самандар Термизий ақл олмосида суфталанган гавҳар билан, ҳикмат маҳакида синалган зар билан донишмандлик жавоҳирлари ила тўлғизил-

ган бу тарқоқ varaқларни жамлаб. «Дастур ул-мулук» деб номланган асар яратди. Умидим шулки, ҳаёт ва давр ҳақида тоза, оппоқ қоғоз саҳифаларига қалам билан ёзилган бу қимматбаҳо гавҳарга ўхшаш панд-насихатларимнинг қадр-қимматига етиб, иззат-хурмат ила шарафлаб қабул қилгайсизлар. Байт:

Бу маҳзаннинг манга гар етмаса ҳамки дуойи,
Мудом бўлсин маоний аҳлининг илкинда жойи.

Яна илтимосим шуки, агар ўзининг гўзал, дилбар мазмуни билан ҳамманинг назарида жилва қила олса ва бунинг шоҳиди бўлган одам бутун жони, дили билан уни кўришга ва ўқишга ҳавас қилса, унда ўқишга рағбат уйғота олса, асар муаллифини Қуръоннинг онаси – ёқимли «Фотиҳа» сурасини ўқиб ёд этинглар.

Масихдек жон ато айлар китобдир бу,
Беморларга шифо айлар китобдир бу.
Кўнгилларни чаман этгайки авроғи,
Каломин ҳар биридир бир дил чироғи.
Этиб не фикру не мавзу илова,
Оху терисидан килдим мукова.

Ҳижрий 1107 (милодий 1695)

АБУ БАКР ас-САҒОНИЙ

(IX аср)

Чағониён (арабча – Сағониён) – Сурхондарёнинг (Чағонруд) ўрта ва юқори оқими бўйларида жойлашган тарихий-маданий вилоят. Милодий I–III асрларда Чағониён Кушон подшоҳлиги таркибига кирган. Милодий V асрнинг 2-ярми – VI асрда вилоят аввал Эфталлийлар, сўнгра Сосонийлар давлати таркибига кирган.

IX асрнинг ўртаси ёхуд 2-ярмидан XI аср бошигача Чағониён – сомонийларнинг энг қудратли ярим мустақил вассалларидан ҳисобланган муҳтожийлар сулоласидан бўлган ҳокимларнинг меросий мулки бўлган.

XI асрнинг 1-ярмида Чағониён маълум даражада қорахонийларга қарам бўлган, айрим вақтларда у мустақил мулк ҳисобланган¹.

¹ Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 9-жилд, Т, 2004, 582–583-бетлар.

Чағониёнда IX–X асрларда илм-фан анча юксалди, бу заминдан етишиб чиққан олиму фозиллар илму фан ривожига улкан улуш қўшганлар. Чағониёндан етишиб чиққан шахслар дунёнинг турли томонларида илм ривожига йўлида хизмат қилдилар. Абу Бакр ас-Сағоний (IX аср), Аҳмад ас-Сағоний (X аср), Абу Ҳамид ас-Сағоний (X аср), Абу Ҳомид ас-Сағоний (X аср), Абу Жаъфар Хозин Сағоний (X аср) ва бошқалар айни Чағониён илмий муҳитида камол топган олимлар жумласидандир¹.

Абу Бакр ас-Сағонийнинг таҳаллусидан қадимий Чағониён тупроғида ўтган шахс ва иқтибос қилинган бир сўзидан ҳадисшунос олим экани маълум бўлади.

Манбаларда Абу Бакр ас-Сағоний хусусида билдирилган фикрлар, асосан, буюк муҳаддис Имом Абу Довуд (817–888) номи билан боғлиқ ҳолда баён этилади.

Имом Абу Довуд жаҳонга машҳур олти буюк муҳаддиснинг бирлари бўлиб, ҳадис илмида «сунан» йўналишидаги зотлардандир. Имом (Раҳнамо), Шайх ус-сунна (Суннатнинг шайхи), Мукаддим ул-хуффоз (Ҳадис ҳофизлари мукаддами), Муҳаддис ул-Башро каби унвонларга эга бўлган бу зот хижрий 202 (милодий 817) йилда Сейистонда туғилган. Тўлиқ исми – Абу Довуд Сулаймон ибн ал-Ашъос ибн Исҳоқ ибн Башир ибн Шаддод ибн Амр ибн Имрон ал-Аздий ас-Сейистоний. Нисбаларининг бир Азд кабиласидан, бир Сейистондан эканларини кўрсатади². Сейистон Эрон ва Афғонистон чегарасида жойлашган тарихий вилоят эди.

Абу Бакр ас-Сағоний зарофат билан икки улуғ Довудни – Бани Исроил пайғамбари бўлан ҳазрат Довуд алайҳиссаломни ва муҳаддис Абу Довудни қиёслаб, «Сунан» китоби ҳақида сўз юритиб, қуйидаги чиройли сўзларни айтган:

«Аллоҳ таоло тарафидан Довуд алайҳиссалом учун темир худди мумдай юмшатирилган бўлса, Абу Довуд учун ҳам ҳадис худди шундай осон ҳолга келтирилган экан».

Шамсуддин Бобохонов ва Абдусодиқ Ирисов «Ҳадис илми пешволари» китобида мазкур таърифни келтирганлар. Бу фикр-

¹ Қодиоров Б., Муртазов Б., Чағониён адабиёти. – Т., 2002. 23-бет.

² Sunen-i Ebu Davud Terceme ve Sherhi, Shamil Yayınevi: 1/XXIV.

лар Абу Бакр ас-Сағонийнинг қайси асаридан олингани маълум эмас, аммо шу зариф сўзларнинг ўзи у кишининг IX асрда яшаб ўтган ҳадисшунос олим эканини англашга кифоя қилади¹.

АҲМАД ибн МУҲАММАД ас-САҒОНИЙ
ат-ТЕРМИЗИЙ-УСТУРЛОБИЙ
(898–990 йиллар)

Илми нужум алломаларидан бўлган бу зот IX асрнинг охирида – 898 йилда (ҳижрий 226 йилда) ҳозирги Шеробод туманидаги қадимий Буг қишлоғида туғилган. Бухоро ва Самарқандда таълим олган, йирик мунажжим ва жуғрофия олими бўлиб етишгач, 998 йили Бағдодга келиб, ўз илмий фаолиятини Абу Саҳл Кухий раҳбарлигидаги Бағдод расадхонаси билан боғлади². Абу Саҳл Кўхий раҳбарлигидаги расадхона учун осмонни кузатадиган бир қанча асбоблар, жумладан, янгича устурлоб ясаб берганлиги ҳақида маълумот бор. Муҳаммад Азимов фикрича, бу воқеа анча йиллар олдин рўй берган бўлиши керак. Чунки Аҳмад Устурлобий ҳижрий 368, милодий 990 йилда 92 ёшида вафот этган.

У йирик мунажжим ва жуғрофий олим бўлиши билан бирга, Абу Райҳон Берунийнинг айтишича, ўз устози Абу Саҳл Кухийдан кейин эътиборли юлдузшунос олим сифатида эътироф топган. Баъзи манбаларда олимнинг исми Аҳмад ибн Муҳаммад Сағоний Устурлобий тарзида берилади ва йирик мунажжим, етук риёзиёт илми соҳиби ҳамда юлдузларни текширувчи устурлоб асбобининг ихтирочиларидан экани эслатилади.

Муҳаммад Азимов «Сурхондарё ижодкорлари» китобида аллома ҳақида муҳим маълумотларни тақдим этади. Унинг ёзишича, олим ўзининг «Илм ун-нужум» асарида ўз аждодлари хусусида маълумот бериб ўтади (бу китоб илмий тадқиқотчи Гулсум Хўжамшукурова қўлида сақланмоқда). Асарнинг 131-саҳифасида ёзилишича, катта боболари Муҳаммаднинг бир ўғли ва бир қизи бўлиб, ўғлининг исми Абу Ийсо, қизи-

¹ Қодиоров Б., Муртазов Б., Чағонийен адабиёти. – Т., 2002. 23-бет.

² Ўша манба.

нинг исми Танзила бўлган. Шайх Муҳаммад қизини Башир Термизийнинг ўғли Ҳошим Термизийга турмушга беради. Ҳошим Термизий билан Танзиланинг ўғиллари Сонур ва Муҳаммад Абдуллоҳ ал-Ҳаким ат-Термизийлардир. Аҳмад Устурлобий эса ал-Ҳаким ат-Термизийнинг акаси Сонурнинг ўғлидир. Аҳмад Устурлобийнинг ёзишича, момоси Танзила ўта билимли, замонасининг солиҳа аёлларидан бўлган. Сонур ёш вафот этиб, Аҳмаднинг тарбияси амакиси ал-Ҳаким ат-Термизийнинг кўлида қолади. У Термиз шаҳрида ўсиб, таълим олади.

«Табобати занон» китобининг муаллифи, ал-Ҳаким ат-Термизийнинг жияни Рухайда бинти Варроқ ўз китобининг муқаддимасида ҳижрий 355 (милодий 967) йилда ўз асарини ёзиш учун катта тоғаси ал-Ҳаким ат-Термизийнинг қизи ва ўзининг шогирди Ҳурайда бинти ал-Ҳаким ат-Термизий ҳамда кичик тоғаси, яъни ал-Ҳаким ат-Термизийнинг амаки укаси, ўзига кичик тоға бўлмиш Аҳмад Устурлобий ал-Чағоний ат-Термизийга мурожаат қилади ва у билан маслаҳатлашади. Ҳар иккиси ҳам Рухайдаи давроннинг ал-Ҳаким ат-Термизий даво усуллари асосида китоб ёзишини маъқуллашади. Ўшанда Аҳмад Устурлобий 70 ёшда бўлган.

Рухайданинг ёзишига қараганда, Аҳмад Устурлобий мунажжимликдан ташқари амаки акаси ал-Ҳаким ат-Термизий каби ҳақимлик — табиблик билан ҳам шуғулланган. Қомусий олим ўз асари «Илм ун-нужум»да бошқа китоблари — «Фазо ал-асар» ва «Илм ан-нужум ват-тиб ал-Ҳакимия» («Юлдузлар илми ва ҳақимия табобати») ҳақида, Термиздаги расадхона ва бу ерда фаолият кўрсатган 36 нафар мунажжим ҳақида ҳам маълумот беради¹.

«Илм ун-нужум» китоби ҳақидаги эски маълумотда Термиз шаҳри Тарамата шаклида зикр қилинади.

* * *

Абу Райҳон Беруний «Осор ул-боқия» («Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар») асарида: «Агар кузатишлар орқали аниқланган нарса (такувфа ҳисоби) даврларнинг бирида ўзи

¹ Муҳаммад Азимов. Сурхондарё ижодкорлари (IV асрдан XX аср бошларигача). — Қарши, 2006. 92–93-бетлар.

бошланган кунга ва унинг касрига қайтганда эди, албатта, дўстларимиз усулига мувофиқ йил чоракларининг ўзгартирилган жойларини кўрсатган бўлар эдик. Лекин иш худди биз айтганимиздекдир, демак «қарийб» (икки ярим кун) дейиш билан (кифояланиб) бўлмайди. Шунинг учун қуёш даври тақувфаларини Фозил Абу Саҳл Вижон ибн Рустам Кухий айни Искандар эрасининг минг икки юз тўқсон тўққизинчи йилида кузатган ёзги Қуёш туриши вақтига биноан ҳисобладик. У (ёз бошини) кечанинг биринчи соати охирида шанба куни ўн олтинчи таммуз тонги (давом этган муддат ичида) топган эди»¹, – дейди. Шундан кейин «Тақувфалар ораларидаги узокликлар Абу Ҳомид ас-Сағоний кузатишидан олинди, чунки у Абу Саҳлдан кейинги энг фозил мунажжимлардан эди», дейдики, бу таъриф осмон олами илмини ўрганишда Абу Саҳл Кухийнинг бошқа мунажжимларнинг устози эканини кўрсатади.

Сағоний Устурлобий Бағдод мадрасаларида дақиқ илмидан (аниқ фанлардан) дарс беради, Бағдодда расадхона қурилиши ишларида фаол қатнашади.

Алломанинг илмий мероси сақланиб қолгани ҳақида маълумот йўқ, фақат «Тахтит ул-устурлоб» («Устурлоб хатолари»), «Китоб фи тасҳиҳ ат-том» («Мутгасил ҳаракатлар ҳақида китоб»), «Қавонини илми ҳайъат» («Ер шакли илми қонунлари») каби асарлар тасниф этгани маълум².

Тазкира соҳиби Муҳаммад Азимовнинг ёзишича, хоразмлик олим Х. Сиддиқов аллома Абу Мансур ибн Алининг «Астролябиянинг тузилиши ҳақидаги масала юзасидан Абу Ҳомид билан Рай шахрининг мунажжимлари ўртасида чиққан баҳсининг ҳал қилиниши ҳақида рисола» номли китоби қулёзмаси Банкипурда 2519-рақам остида сақланаётгани хусусида хабар бериб, Сағонийнинг замондоши, хоразмлик математик ва фалакшунос Абу Наср Мансур маълумотларига таяниб, муҳим бир маълумотни айтиб ўтади: «Абу Ҳомиднинг тўла исми Аҳмад ибн Муҳаммад ас-Сағонийдир», (45, 135) дейди.

¹ Абу Райҳон Беруний. Қадимги халклардан қолган ёдгорликлар. – Т., 1968. 222-бет.

² Қодиоров Б., Муртазоев Б., Чағониён адабиёти. – Т., 2002. 24-бет.

Муаллиф «Абу Наср Мансур ибн Алининг Сағонийга замондош эканини ҳисобга олсак, Абу Райҳон Беруний зикр қилган Аҳмад Сағоний ва Абу Ҳомид Сағонийлар, эҳтимол, бир киши бўлиб чиқар», деган фикрни билдиради.

АБУ ҲОМИД ас-САҒОНИЙ

(*X аср*)

Қадимий Чағониёнда етишган эътиборли мунажжим, осмон оламини кузатадиган устурлоб асбобининг ихтирочиси. Шунинг учун унинг номига Устурлобий тахаллуси ҳам қўшиб ишлатилади. Вафоти 980–990 йилларга тўғри келади. Демак алломанинг туғилган вақти X асрнинг бошлари деб белгилаш мумкин¹. Абу Райҳон Беруний «Осор ул-боқия» («Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар») асарида Абу Ҳомид Сағонийнинг тақвимга (йил, ой, кун) оид илмий тадқиқларидан фойдаланган ва у ҳақда яхши сўз айтган: «Такувфалар ораларидаги узокликлар Абу Ҳомид ас-Сағоний кузатишидан олинди, чунки у Абу Саҳлдан кейинги энг фозил мунажжимлардан эди»².

РУҲАЙДА бинти ВАРРОҚ

(*X аср*)

X асрда Термиз шаҳрида, ҳозирги Қирққиз қалъаси (мадрасаси) ёдгорлиги ўрнида бўлган манзилда яшаб, шу ерда хотин-қиз талабаларга дарс бергани ва кишиларни даволаш билан шуғуллангани нақл қилинади. Маълумотлар Руҳайдаи давроннинг X аср бошларида туғилганини кўрсатади. У буюк аллома, нодир шайх, тенгсиз валий зот бўлмиш ҳазрат Ҳаким Термизийнинг жияни ва замондошидир.

«Бадвв уш-шаън» рисоласидан маълумки, ал-Ҳаким ат-Термизий ўз даврида табобат билан ҳам машғул бўлганлар ва «фурузд-арик ва экинзорларда ўсадиган худрўй ўсимлик билан беморларни даволаганлар»³.

¹ Қодиров Б., Муртазоев Б., Чағониён адабиёти. – Т., 2002. 24-бет.

² Абу Райҳон Беруний, Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. – Т., 1968, 222-бет.

³ Бадвв уш-шаън ёхуд Ҳаким Термизийнинг ўзлари ҳақида ёзганлари. [Наширга тайёрловчи, таржимон, мукаддима ва изоҳлар муаллифи Рамазон Абдуллаев]. – Т.,

Муҳаммад Азимов наклига кўра, ул муборак зотнинг жияни Руҳайда устози услубида табобат ишларини давом эттириш билан бирга «Табобати занон» («Аёллар табобати») китобини ҳам битган. Бу хусусда у асар бошида қуйидагиларни ёзади: «Тағойим ал-Ҳаким ат-Термизийнинг китобларини ўқиб, ул зотнинг тариқатига амал қилиб, Ҳакимия тариқатини халққа етказмоқ мақсадида фикрларимни китобат қилмоқни ашур ойининг (яъни, муҳаррам ойининг) ўни, ҳамалда, ҳижратнинг 355 (милодий 967) йилида шогирдим Ҳурайда бинти Муҳаммад ал-Ҳаким ат-Термизий билан маслаҳатлашиб, устоз – кичик тағойим Аҳмад Устурлобий ал-Чағоний ат-Термизийдан изн сўрадик. Устоз бу мушоҳадамизга изн бердилар.

Устоз Муҳаммад ал-Ҳаким ат-Термизий ва устоз Аҳмад Устурлобий ал-Чағоний ат-Термизий ҳам аёлларнинг хушхулқликларини ҳурмат қилар эдилар ва уларга имкон қадар маслакдош бўлмоққа ҳаракат қилар эдилар. Бундан камина ҳам хушхол бўлар эдим. Қирққиз (Чилдухтарон) қалъаси қизларининг илмли бўлишларини жуда-жуда истар эрдилар»¹.

Маълум бўлишича, Қирққиз қалъасидаги аёллар мадрасида халқ табобати илмлари ҳам ўргатилган ва мазкур мадрасада чет эллардан келган хотин-қиз талабалар ҳам таълим олишган. Руҳайдаи давроннинг ёзишича, Баҳри Қулзумдан (Қизил денгиз атрофидаги юртдан) фарзандсизлиги туфайли даво истаб келган мавлоно Самаруддин Муҳаммад улар кўлида 37 кун даволаниб, шу ерда бир қизга уйланиб, ўғил кўради. Натижада, Чилдухтарон шахрига даво истаб, эру хотинлар кела бошлайди. Мавлоно Самаруддин Муҳаммад: «Тонгла қиёматгача сенинг илминг ўлмагай. Йўли пок, жойи пок, жамоати пок занона Руҳайдаи даврон хурлиқолар яшаган замин тонгла қиёматгача Аллоҳ назарида бўлур. Тонгла Ҳақ қошида – Тангри хоҳишида бўлган бу замин ва унинг эл-улуси ёв келса-да, енгилмас. Руҳайдаи давроннинг илми табобати таъфили (харорати)да юзим заъфаронликни тарк этди», деб ёзади.

Варроқ сўзи арабча «вароқ» (қоғоз, саҳифа) сўзидан олинган. Ўтмишда қадимий ва кўҳна китобларни кўчириш ва муқовалаш ишлари билан шуғулланувчи кишиларга Варроқ дейилган. Кейинчалик бу истилоҳ шоир ва адибларга нисбатан ҳам қўллана бошлаган. Варроқ нисбасига қараганда Рухайдаи давроннинг оталари китобат ишларига алоқадор зиёли шахс бўлган. Муҳаммад Азимов улуғ шайх ва беназир валий зот бўлмиш ҳазрат Абу Бакр Варроқ Термизийни ҳазрат Ҳаким Термизийнинг қариндоши деб билади ва Рухайда бинти Варроқни ҳазрати Абу Бакр Варроқнинг синглиси ёки қизидир, деб тахмин қилади. Ҳазрати Абу Бакр Варроқ буюк муҳаддис – ҳазрат Абу Ийсо Муҳаммад Термизийнинг тоғаси эканлари маълум, лекин бу икки мутасаввиф зотнинг қариндош эканлари ҳақида камина бирор маълумотга дуч келмаганман. У ҳолда ҳазрат Ҳаким Термизий билан ҳазрат Абу Ийсо Муҳаммад Термизий қариндош бўлиб чиқадиларки, бу илмий тадқиқни талаб қиладиган масаладир.

Муҳаммад Азимнинг ёзишича, ҳазрат Ҳаким Термизийнинг ўғли Довуд тоғаси Хожа Абу Ийсо Муҳаммад Термизийнинг ўғлига шогирд бўлган ва кейинроқ Абу Ийсо Муҳаммад Термизийнинг набираси Саидага уйланиб, Шерободдаги Буг қишлоғида яшаб қолган.

Саида Қирққиз калъасида бир неча йил Рухайдаи даврон бинти Варроқдан таълим олган. У «Табобати илми ҳилол» номи асар ҳам ёзган бўлиб, рисолада аёлларнинг юзи, қош-кўзлари, сочларини парваришlash, турли касалликларга қарши гиёҳлар, хасталикларни сув-ҳаво билан даволаш усуллари хусусида фикр юритилади.

Тахминларга кўра, Рухайдаи даврон бинти Варроқ Х аср охирида вафот этган. Саййидлар хонадонидан бўлгани учун Султони Содот (Саййидлар султони – Ҳасан ал-Амир – Амир Саййид Али Акбар) макбарасида дафн этилган бўлиши керак.

Олиманинг «Табобати занон» асари бир неча боблардан иборат бўлиб, бу боблар «Туғма нуқсонлар», «Аёлларнинг яширин майлларини билиш», «Насл ва бепуштлиқ», «Бош оғриғини йўқотувчи омиллар», «Юрак касалликлари ва шифолари» деб номланган. Муаллиф туғма нуқсонларнинг келиб

чиқиш сабаблари наслий-ирсий камчилик, ота-она ва атроф-муҳит таъсирини кўрсатиб, даволаш йўлларини баён этади. «Насл ва бепуштлики» бобида «Ҳаттоки гуллаган дарахт остида жуфтлашмоқ ҳайвоний ҳаракатдир», деса, «Бош оғриғини йўқотувчи омиллар» бобида тоғалари ал-Ҳаким ат-Термизийнинг «амали седона» ва Аҳмад Устурлобийнинг «лабша» каби даволаш усулларини тавсия этади.

Тазкиранавис Муҳаммад Азимнинг хабар беришича, «Табобати занон» асари адабиётшунос Гулсум Хўжамшукурова, тиббиёт фанлари доктори, профессор Қувондиқ Мадартов ва филология фанлари номзоди Хушвақт Холмўминов томонидан нашрга тайёрланган.

**АБУ ЖАЪФАР ал-ХОЗИН МУҲАММАД ибн
ҲУСАЙН ас-САҒОНИЙ ал-ХУРОСОНИЙ**
(*Х аср*)

Х асрнинг иккинчи ярмида яшаб ўтган риёзатчи (математик) ва мунажжим, илми нужумда эътиборли бўлган алломадир. Асли Хуросонлик бўлиб, умрининг сўнгги йилларини Эроннинг Рай шаҳрида ўтказгани нақл қилинади.

Туғилган ва вафот этган йиллари номаълум. «Тарихи адабиёт дар Эрон» китобида унинг хижрий тўртинчи асрнинг 349–360 йиллар оралиғида вафот этгани айтилади. Бу милодий 941–952 йилларга тўғри келади.

Сағоний таҳаллуси ҳаёти ва ижодининг қадимий Чағониён билан боғлиқ жиҳатлари борлигини кўрсатади.

Ал-Хозиннинг математика ва фалакиёт (астрономия) илмига оид бир қанча асарлари бор. Абу Райҳон Беруний ва Умар Хайём унинг асарларидан фойдаланганлар ва яхши баҳо берганлар.

Масалан, Умар Хайём ўзининг Самарқандда ёзиб тугатган «Рисола фи-л-бароҳин ʼало масоил ил-жабр ва-л-муқобала» («Жабр (алгебра) ва муқобала масалаларининг исботлари ҳақида рисола») деб номланган математикага оид асарида содда ва мураккаб тенгламалар хусусида тўхтади. Шунда ўзидан олдин ўтган Бағдод мактаби вакиллари Абу Абдуллоҳ ибн

Ийсо ал-Махоний (880 йилда вафот этган) ва хуросонлик Абу Жаъфар ал-Хозинийлар ўз асарларида бу каби тенгламаларнинг қандай ечилишини кўрсатганларини таъкидлайди¹.

Абу Райҳон Беруний унинг асарларига таяниб, фикрларини баён қилган, унинг тадқиқларини тасдиқлаган ва шарҳлаб ўтган. Беруний маълумотига кўра, унинг «Мадхали кабир» («Илми ну-жумга кириш ҳақида катта китоб») номли асари бўлган.

«Чағонийён адабиёти» китобида айтилишича, аллома «Китоб зиж ус-сафоих» («Гардишлар зижи китоби»), «Китоб ул-масоил ил-ададия» («Ҳисоб масалалари ҳақида китоб»), «Шарҳ китоб «Усули хандасий» Иқлидус» («Эвклиднинг «Геометрия усули» китоби шарҳи»), «Тафсиру «Мақолаи ьошира» Иқлидус» («Эвклиднинг «Ўнинчи мақоласи» тафсири») каби асарларини тасниф этган². Унинг «Китоби ал-олот ал-ажойибот ар-расадиёт» асарида расадхоналар асбоблари камчиликлари хусусида фикр юритилган.

Айрим олимлар Абу Жаъфар ал-Хозиннинг асарлари асосида рисоалар ҳам битганлар. Масалан, хоразмлик математик ва астроном, Берунийнинг замондоши ва устози Абу Наср Мансур ибн Али ибн Ироқ «Абу Жаъфар ал-Хозиннинг «Ас-сафоих сижи»да йўл кўйилган хатосини тузатиш ҳақида рисола» асарини ёзган. Бу қўлёзма Банхипур кутубхонасида 2549-рақами билан сақланади³.

Абу Райҳон Беруний «Осор ул-боқия» («Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар») асарида Абу Жаъфар Хозиннинг тақвимга оид сўзларини келтириб, муҳаррам ойининг аломатини аниқлашда унинг ҳисоб-китоби тўғри эканини, буни ўз жадвалида кўрсатганини билдиради. Чунончи, Беруний айтади:

«Муҳаррам ойи аломатини билишда икки йўл бор. Уларни Абу Жаъфар Хозин «Мадхали кабир»⁴ («Илми ну-жумга кириш ҳақида катта китоб») асарида баён этган.

¹ Муҳаммад Азимов, Сурхондарё ижодкорлари. [IV асрдан XX аср бошларигача]. Қарши, 2006. 55–56-бетлар.

² Қодиров Б., Муртазоев Б., Чағонийён адабиёти. – Т., 2002. 24-бет.

³ Муҳаммад Азимов, Сурхондарё ижодкорлари. [IV асрдан XX аср бошларигача]. Қарши, 2006. 56-бет.

⁴ Абу Райҳон Беруний, Осор ул-боқия. Душанбе, 1990, 212-бет.

Бири шуки, хижрий йилларнинг ҳар бир тамом бўлиб ўтган ўттиз йили учун беш кун олиниб, ўттиздан камларидан ҳар ўн йил учун бир бутун кун ва яна куннинг учдан икки хиссаси, яъни ўн олти соат олинади, ўнтадан кам қолган йилларнинг ҳар бештаси учун ундан йигирма соат ва ҳар бир тамом бўлган йил учун тўрт куну саккиз соат ва тўрт марта бешдан бир соат олинади. Йиғиндисига беш кун орттирилади ёки ундан икки кун камайтирилади ва ҳосил бўлган натижа ҳафталарга бўлинади. Шундан қолгани муҳаррам ойи аввалининг (бошланишининг) аломати бўлади»¹.

Беруний: «Бу саҳиҳ, яъни тўғридир ва (юқорида) айтиб ўтилган (Абу Жаъфар Хозин тақдим этган) амаллар йўлига мувофиқдир», дейди ва давом этиб: «Йилларнинг ададлари учун (Абу Жаъфар) ҳисобга оладиган кунлар ва уларнинг касрлари ўша ададларнинг кунларга айлантеририб, ҳафталарга тақсимланган ҳолдаги қолдиғидир. Бу (биз) тасҳиҳ этган жадвалда кўриниб туради. Биз юқорида айтиб ўтганимиздек, (Абу Жаъфар) йиллар якшанбадан бошланиши учун йиғиндига бешни орттиради», дейди.

Абу Жаъфар ал-Хозин баён этган иккинчи усул: тамом бўлган йилларнинг – агар улар жуфт бўлса – ярми олинади, агар тоқ бўлса, улардан бирни камайтириб, бунинг тўрт кун ва йигирма икки дақиқа (ёдда) сақланади. Йилларнинг қолган ярми ҳам олиниб, икки жойга қўйилади. (Бу икки жойдагиси соннинг) бирини учга кўпайтеририб, тўртга тақсим этилса, кунлар чиқади. Иккинчиси саккизга кўпайтеририб, ҳосилга беш қўшилади ва ҳалиги кунларга орттирилади. Сўнг ҳаммасидан ўша йиллар ярмининг ададича кунларнинг дақиқалари камайтирилади. Агар йиллар тоқ бўлса, қолдиққа ҳалиги ёдда сақланган (кун ва дақиқалар) қўшилади. Агар қолдиқда ўттиз дақиқадан ортиқроқ каср бўлса, бутунга айлантеририлади, агар кам бўлса, ташланади. Кейин ҳаммасини ҳафталарга бўлинса, муҳаррам ойи аломати қолади».

¹ Абу Райҳон Беруний, Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. – Т., 1968, 230-бет.

Кўриниб турибдики, бу илмий маълумотлар бугунги кунимиз учун ҳам, ойларни аниқ белгилаш ва тақвимда аниқликка эришиш учун жуда зарурдир.

Беруний эътирофлари ва тадқиқлари Абу Жаъфар ал-Хозиннинг тақвим илмида эътиборли аллома эканини кўрсатади.

**АБУЛ-ҚОСИМ АЛИ ибн
МУҲАММАД ал-ИСКОФИЙ**
(*X аср*)

Мохир хаттот, хуснихат соҳиби, беназир сўз устаси ал-Искофий асли Нишопур шаҳридан бўлиб, ўз ижодий фаолиятини Чағониён ҳукмдори Абу Али Чағоний хизматида бошлайди. У шоир ва даврининг фозил кишиси эди. У ҳақда тарих китобларида кўплаб латифанамо воқеалар ҳикоя қилинади.

Адибнинг Искофий таҳаллуси турлича талқин этилади: 1) бу олимнинг нисбаси бўлиб, ал-Искоф (Ирок) шаҳрига ишорадир. Ёки «искоф» арабчада этикдўз косиб дегани бўлиб, касбу корга ишорадир («Ғиёс ул-луғот»).

Ал-Искофий чиройли ёзиш санъатига эга бўлгани сабабли Абу Али Чағонийнинг мактублар девонига раҳбарлик қилади.

947 йили ўзаро муносабатлардаги баъзи беқарорликлар туфайли Чағониён амири Абу Али Чағоний ва Бухоро амири Нух ибн Наср Сомоний қўшинлари Журжонда (асли Гургон) тўқнашадилар. Абу Али Чағоний тарафидаги айрим лашкарбошиларнинг хиёнати сабабли Чағониён қўшинлари енгиледи ва Абу Али қолган сипоҳлари билан Чағониёнга чекинади. Чағонийнинг кўп одамлари асир олинади, асирлар орасида ал-Искофий ҳам бор эди. Ўшандан эътиборан истеъдодли хаттот Искофий фаолияти Нух ибн Наср (943–954 йиллар) ва Абдумалик (954–961 йиллар) саройлари билан боғланади ва у Бухорода яшай бошлайди. Сўнг 955 (ёки 956) йилда вафот этади.

Ал-Искофий ҳақида «Ятимат ад-дахр» китобида қуйидаги сўзлар битилган: «У Хуросоннинг тили, ифтихори, кўзи ва ягона кишиси эди. У котиблик ва илми балоғат (сўз санъати илми)да Хуросонда бирдан-бир киши бўлиб, илм ва санъатда тенги йўқ эди»¹.

¹ Абу Мансур ас-Саолбий, Ятимат ад-дахр, [Тадқиқ қилувчи, таржимон, изох

Ал-Искофий ҳаёти муайян муддат Чағонийён билан боғланди, у ўз иқтидорини шу юртда камолга етказди ва довруғи атрофга ёйилди. Унинг хат битиш санъатидаги шуҳрати тезда Бухорога – амир Нух ибн Насрга (943–954) ҳам бориб етади ва амир уни Бухорога чорлайди. Ал-Искофий бу даъватга ижобат қилмай, маълум муддат амирдан яшириниб юради, аммо Абу Али Чағоний билан алоқани узмайди. Юқорида эслатилган 947 йилги Журжон жангида асир тушгач, ноилож қолиб, амир таклифига розилик беришга мажбур бўлади.

* * *

Ал-Искофий Нух ибн Наср саройида ҳам девон бошлиғи лавозимида фаолият юритади. Ҳаттоки қалами кучи кишиларни ҳайратга солар эди. Бир куни Ал-Искофийнинг вилоят волийларидан бирига мактуб ёзишни топшириб, унинг овозига кетади, келиб хатни суриштиради. Қизиғи, хат ёзилмаган эди, боиси, ал-Искофийнинг уйига дўст-ёрлари ташриф буюриб, суҳбат авжига чиқиб, хат битиш ёддан кўтарилади. Ал-Искофийни шу аснода саройга олиб келишади, у қўлидаги қуруқ қоғозга қараб, амирга гўё мактуб матнини ўқийди. Амир қоғоздаги битик хатнинг қораламаси деб гумон қилиб, мактубни оққа кўчириб жўнатишга фармон беради. Ал-Искофий ана шу даражада бадиҳа билан сўз тўқиш истеъдодига эга эди.

Ал-Искофий битган мактубларда ишлатилган сўзлар хикматларга айланиб, эл орасида тарқалган экан, мана, улардан намуналар:

«Замон беқарор, у доимо ўзгарувчан, ундаги ишлар ҳам айланиб туради».

«Яхши ахлоқни ҳаракат вояга етказди, мевани эса дарахт етиштиради».

«Миннатдорлик (неъматнинг қадрига етиш) роҳатни кўпайтиради, вафодорлик яхши мукофот гаровидир».

«Ёшлиқ ғурури шавқ уйғотмасин ва сохта ишончлар сени рағбатлантирмасин».

«Кимнинг йўлдоши кибру ҳаво бўлса, у қуш сингари тухум кўйсин ва ҳаволай кўрсин-чи!».

«Кимнинг олдида шер ожиз бўлса, сакрайди ва юкори кўтарилади»¹.

* * *

Искофий шоирликда ҳам ўз иқтидорини намоён этган ва Бухородаги шеърят мухлислари диққатини тортган эди. «Ятимат ад-даҳр»да Искофийдан 21 байт шеър келтирилган. Адибнинг араб тилида битилган шеърларидан парча келтирамыз:

Беш кунлик ҳаёт чоғда,
Дўсга хат битдим боғда.
Кел ёнимга, марҳамат,
Сен-ла хуш ўтар фурсат.
Дунёда сен яхши, хой,
Бошқалар-чи, худди лой,
Бўш, омонат, ҳавойи,
Мисли Бухоро лойи.
От-эгарга ёпиш, боқ,
Йўкса аниқдир ўлмоқ!²

Бу шеърӣ парчада дўстлик мадҳ этилмоқда, яхши дўстлик эгарга маҳкам ёпишган кишига, омонат дўстлик эса лойга ўхшатишмоқда.

Искофӣ бир шеърда атир идиши хусусида ёзади ва бениҳоя нозик тавсифу таърифлар топқирлигида ҳам уста эканини намоӣиш этади:

Сиртимда яшнайдӣ зеболик,
Ичимда хушбўйлик – сафолик.
Зоҳирим – гар ярим муанбар,
Ботиним, бас, тўлик муаттар!³

¹ *Абу Мансур ас-Саолибий*, Ятимат ад-даҳр, [Тадқиқ қилувчи, таржимон, изох ва кўрсаткичларни тузувчи Исмагулла Абдуллаев]. – Т., 1976, 27-бет.

² Ўша манба. 29-бет.

³ Ўша манба. 29-бет.

Бошқа бир рубоийсида адиб Абу Аҳмад ал-Арид исмли дўс-тига буғдой тўла чиройли биллур идиш ҳадя этганини изҳор қилади:

Буғдой тўла биллур идиш – меҳрим сенга эҳсондир,
У сени чин муҳаббат-ла тўйдирмоғи аёндир.
Бас, эзгулик уруғини сочиб яша дунёда,
Эккан донинг ҳосил берар, бу экинзор жаҳондир!..¹

Искофий вафоти Бухорода катта мотамга айланади, қатор шоирлар унинг ўлими муносабати билан марсиялар битишади. Шундай марсиялардан бири шоир Абу Наср ал-Хузаймий ал-Абивардий қаламига мансуб бўлиб, қуйида ундан парча келтирамиз:

Рисолалар девонига қарамайсиз нега сиз? –
Девондаги дафтар-калам қолди, ахир, эгасиз!..
Бамисоли чегарани ташлаб кетди кўриқчи,
Ё давосиз бир дард келди, йўқдир даво килувчи.
Ўз хатию, ўз нутқи ҳам йиғласин ғам-аламдан,
Хат безовчи ўлди, кетди сўз соҳири оламдан!..

(Маълумотлар Бекмурод Қодиров ва Бобоназар Муртазоевнинг «Чағониён адабиёти» китобидан олинди. Шеърлар муаллиф Мирзо Кенжабек томонидан эркин таржима қилинди.)

АШ-ШАЙХ АБУ АЛИ ҲУСАЙН ибн АҲМАД
ас-САЛЛОМИЙ ал-БАЙҲАҚИЙ
(*Х аср*)

Чағониён илм-фани равнакида тарихнавислик ва хаттотлик санъати ҳам алоҳида ўрин тутади ҳамда ўзига хослик намоён этади. Бу борада замонасининг тарихнавис олими, шоир ҳамда котиб ас-Салломий, шунингдек, машхур хушнавис ва шоир ал-Искофийларнинг ижодий фаолияти улкан аҳамиятга молик.

Бекмурод Қодиров ва Бобоназар Муртазоевнинг «Чағониён адабиёти» китобида келган маълумотларга кўра, Аш-Шайх

¹ Абу Мансур ас-Саолибий, Ятимат ад-дахр, [Тадқиқ қилувчи, таржимон, изох ва кўрсаткичларни тузувчи Исмаилов Абдуллаев]. – Т., 1976, 96-бет.

Абу Али Хусайн ибн Аҳмад ас-Салломий ал-Байҳақий тахминан X асрда яшаб ижод этган шоир ва алломалардандир. У Чағонийён амирлари саройида мулозимлик қилган.

Дастлаб 930–939 йилларда Чағонийён ҳукмдорларидан Абу Бакр Муҳаммад Чағоний хизматида бўлади, кейин 939–955 йилларда Абу Али Аҳмад Чағоний ҳузурида хизматни давом эттиради.

Ас-Саолибий (961–1038 йиллар) хабарига кўра, ас-Салломий Нишопурдан биров нарида жойлашган Байҳақ вилоятидан бўлган. У машҳур олим ва истеъдодли шоир бўлиб қолмай, даврининг етук котиби ҳам эди. Тарихлар давомида котиблик санъати кенг ривож топиб, жуда қадрланиб келган. Котиб ва хаттот ўз даврининг сўз нуктадони ҳисобланган, чунки шоҳларнинг шоҳларга йўллайдиган мактубларини улар қоғозга туширганлар.

Ас-Салломий Чағонийён амирлари Абу Бакр ва Абу Али саройида мактублар девонини бошқарган. Унинг тарихдан яхши хабардор эканини англаган Абу Али унга Хуросон тарихини рақам қилишни топширади. Бу асар «Китоб ат-тарих фи ахбор вулат Хуросон» («Хуросон ҳукмронлари ҳақида тарих китоби») деб аталиб, 955 йилда ёзиб тугалланган. Асар бизнинг замонгача етиб келмаган.

Аммо ас-Салломийнинг мазкур асари кейинги аср тарихчиларининг кўплари учун муҳим манба сифатида хизмат қилган. Чунончи, бу асардан Абу Райҳон Беруний (973–1048) «Осор ул-боқия» («Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар», 1000 йил), ас-Саолибий (961–1038) «Ятимат ад-даҳр» («Замон ягоналари», 1017 йил)¹, Абу Саъид Гардизий «Зайн ул-ахбор» («Хабарлар зийнати», 1050 йил), Абул-Ҳасан Али ибн Асир (1160–1234) «Ал-Комил фи-т-торих» («Мукаммал тарих»), Низомий Арузий Самарқандий «Чаҳор мақола» (1156 йил), шунингдек, Муҳаммад Авфий (1170–1233) «Жавомий ул-ҳикоёт», Абу Умар Минҳожуддин Усмон ибн Сирожуддин ал-Жузжоний

¹ Абу Мансур ас-Саолибий, Ятимат ад-даҳр, [Тадқиқ қилувчи, таржимон, изох ва кўрсаткичларни тузувчи Исматулла Абдуллаев]. – Т., 1976, 25-бет.

(1193–1299) «Табакоти Носирий» (1260 йил), Алоуддин Ато Малик ибн Баҳоуддин Муҳаммад Жувайний (1225–1283) «Торихи жаҳонкушой» ва Аҳмад ибн Ҳалликон (XI–XII асрлар) каби олимлар ўз асарларида фойдаланганлар.

Абу Али 955 йилда Хуросонда вафот этади, унинг жасади Чағониёнга олиб келинади. Юқоридаги тафсилотлар баёни В. В. Бартольд фаразига кўра, Салломий асарининг охириги варақлари бўлиши мумкин, боиси Абу Али воқеалари Абу Саъид Гардизий ва Абул-Ҳасан Али ибн Асир асарларида ҳам худди шу нуқтада тўхтаб қолади.

Салломий манбалари ҳозирча аниқлангани йўқ, тахминларга қараганда, у IX аср охири ва X асрнинг биринчи ярмида яшган устози Иброҳим ал-Байҳақийдан («Ал-Маҳосин» асари) фойдаланган. Бу устоз ва шогирдлар ҳақида «Торихи Байҳақ» китобида қуйидагилар ёзилган: «Аш-Шайх Абу Али ал-Хусайн ибн Аҳмад ибн Муҳаммад ас-Салломий ал-Байҳақийнинг «Торихи вулот Хуросон», «Китоб ун-натф ва аз-зарф», «Китоб ал-мисбоҳ», «Китоб ус-сор» асарлари бор. У Иброҳим ибн Муҳаммад ал-Байҳақийнинг шогирди бўлиб, унинг шеърлари «Ятимат ад-даҳр» китобида келтирилган. Абу Бакр Хоразмий (вафоти 993 йил) унинг шогирдларидандир».

Тарихчи олим Н. Неъматовнинг маълумотларига кўра, ас-Салломий асари тугалланмай қолган, шунинг учун асарни Абул-Ҳасан Муҳаммад ибн Сулаймон ибн Муҳаммад давом этириб, охирига етказган.

Ас-Салломийнинг қуйидаги асарлари борлиги айтилади: «Китоб ан-натф ва аз-зарф» («Ҳикматли сўзлардан намуналар»), «Китоб ал-мисбоҳ» («Чироқ ҳақида китоб») ва «Китоб ус-сор» («Тасдиқ ҳақида китоб»). Бу асарлар бизнинг замонамизгача етиб келмаган. Ас-Салломийни шоир дедик, унинг шеърляти бисотидан «Ятимат ад-даҳр»да атиги икки байт шеър мисол тариқасида келтирилади¹. Байтнинг эркин таржимаси ушбудир:

¹ Маълумотлар Бекмурод Қодиров ва Бобоназар Муртазоевнинг «Чағониён адабиёти» китобидан олинди.

Макбул бўлсин десанг ёзганинг, эй ёр,
Қайта-қайта тузат, эринма зинҳор.
Бас, шунда кишилар тинглар сўзингни,
Бу ҳол бадномликдан сақлар ўзингни¹.

**РАЗИУДДИН АБУЛ-ФАЗЛ ал-ҲАСАН ибн
МУҲАММАД ибн ал-ҲАСАН ал-ЧАҒОНИЙ**
(1181–1252 йиллар)

Бу зот тилшунос ва луғатшунос олим бўлиб, ота-боболари Чағониёндан бўлган. Улар кейинроқ Лоҳурга кўчишган. Баъзи маълумотларга кўра, Разиуддин 1181 йилда Лоҳурда туғилган. Ғазнада таълим олган. Асл юрти Чағониён бўлгани сабабли Чағоний нисбаси билан аталган бўлиши мумкин. У Ҳиндистонда яшагани учун Лоҳурда туғилган деган хулосалар ҳам мавжуд.

Муҳаммад Азим тазкирасидаги маълумотга кўра, Разиуддин бир мунча вақт Маккада яшайди. Ҳижрий 615, милодий 1218 йилда эса Бағдодга келади. Бу ерда икки йил истиқомат қилади. Унинг билими ва заковатини кўрган халифа ан-Носир Ҳиндистонга вакил қилиб юборади. Разиуддин Чағоний халифалар аз-Зоҳир ва ал-Мустнасир даврларида ҳам бу масъулиятли вазифани давом эттирган бўлиши эҳтимолдир. У ҳижрий 634, милодий 1236 санада Бағдодга қайтиб келади. Шундан сўнг мадрасаларда дарс беради ва илм-фан билан машғул бўлади. Чағоний ҳадис бобида моҳирлиги ва тил-адабиёт соҳасида чуқур билимга эгалиги билан шуҳрат қозонади. 1252 йилда Маккаи мукаррамада вафот этган.

Асарлари

Разиуддин Чағоний форс луғатшунослиги асосчиларидандир. Айни вақтда, араб тили ва ёзуви қоидалари ривожидида ҳам ҳиссаси бор. Алломанинг ўн икки жилдли «Мажмаъ ул-баҳрайн» («Икки денгиз бирлашуви») ва йигирма жилдли «Ал-Убоб уз-зоҳир ва ал-лубобу-л-фоҳир» («Тўлқинлар зоҳи-

¹ *Абу Мансур ас-Саолибий*, Ятимат ад-даҳр, [Тадқиқ қилувчи, таржимон, изох ва кўрсаткичларни тузувчи Исматулла Абдуллаев]. – Т., 1976, 25-бет.

ри ва қалблар фаҳри») номли луғат китобларини тузган. Араб тили луғатига оид бу китоб кенг шухрат қозонган. XIV асрда яшаб, ижод қилган Ферузободий ўзининг «Ал-Қомус» луғатини тузишда Разиуддин Чағоний асаридан фойдаланган. Асли Форобдан бўлиб, ат-Туркий ва ал-Форобий тахаллуслари билан ижод қилган машҳур аллома Абу Наср Исмоил ибн Ҳаммод ал-Жавҳарийнинг «Тоҷ ал-луға ва сихоҳ ал-ъарабийя» («Тилнинг тожи ва араб тилининг энг тўғри луғати») деган асарига илова ёзиб, уни «Такмила ила-с-сихаҳ ал-Жавҳарий» деб номлаган. Бу китоб араб тилини ўрганишда асосий қўлланмалардан ҳисобланиб келган.

Разиуддин Чағоний 650/1252 йилда Бағдодда вафот этган деган фикрлар ҳам мавжуд.

Чағонийдан қолган меросдан «Ал-Убоб уз-зоҳир» китобининг тўртинчи дафтари Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институтида 3244-рақам остида сақланади. Муаллиф ўз фикрини «Ал-Чағоний дейдики» тарзида келтириб ўтади.

«Мажмаъ ул-баҳрайн» асарининг бир нусхаси Қозон император университети кутубхонасида сақланаётгани хусусида 1854 йилда И. Ф. Готвальд ёзган. Кейинроқ бу қўлёзма Ленинград (Санкт-Петербург) шаҳрига олиб кетилган.

Разиуддин Чағонийнинг «Ат-Таклима ва-з-зайл ва-с-сила» («Тўлдирув, қўшимча ва уланмалар») китоби, аруз ҳақидаги рисоласи ва шеърлари ҳам бор. Энциклопедияларда ёзилишича, алломанинг 30 дан кўпроқ асари бизгача етиб келган¹.

АҲМАД ибн АБУ САЪИД ВАҚҚОС ТЕРМИЗИЙ (IX–X асрлар)

Бу олимнинг туғилиш ва вафот йиллари, ижодий фаолияти ҳақида маълумот йўқ. У киши ҳазрат Имом Абу Ийсо ат-Термизий яшаган Буг қишлоғи яқинида дафн этилган. Имом Термизий каби термизлик саййидлар хонадонидан бўлгани таҳмин этилади.

¹ Маълумотлар Муҳаммад Азимовнинг «Сурхондарё ижодкорлари (IV асрдан XX аср бошларигача)» тазкирасидан олинди. – Қарши, 2006. 121–122-бетлар.

Қадимшунос (археолог) олимлар, жумладан, сурхондарёлик Т. Аннаевнинг фикрича, Шерободдаги Абдуллоҳ Саъид Ваққос макбараси XI–XII асрларда барпо этилган. Демак, Аҳмад ибн Абу Саъид Ваққос Термизий бундан анча олдинроқ яшаган. У кишининг «Тақдир ул-башар» номли асари бўлган.

БАҲОВУДДИН МУҲАММАД ИБРОҲИМ
ибн МУҲАММАД ТЕРМИЗИЙ
(XII–XIII асрлар)

Мутасаввиф олим, йирик шайх ва шоир Баҳовуддин Муҳаммад Иброҳим ибн Муҳаммад Термизий XII–XIII асрлар оралиғида яшагани тахмин қилинади. Чунки унинг асарлари XIII аср бошлари ва ўрталарида китобат қилинган.

Муҳаммад Азим фикрича, олимнинг «Танбеҳ ул-ғофилин» («Бехабарларни огоҳлантириш») номли форс тилидаги асари борлиги маълум. Фақиҳ Абул-Лайс Самарқандийнинг ҳам шу номдаги асари мавжуд ва машҳурдир. Термизлик адабиётшунос олим Қудрат Жўраевнинг маълумотига кўра, Баҳовуддин Муҳаммад Термизий китобининг икки нусхаси Эронда – Қум шаҳридаги Оятуллоҳ Маръажий Нажафийнинг хусусий кутубхонасида сақланади. Бири 8924-рақамли китоб бўлиб, 1267 йилда Аҳмад ибн Фаттоҳ Ирувоний Қазвиний Асадуллоҳ-хон ибн Нажафқулихон Ирувоний топшириғи билан китобат қилинган. Ахлоқ-одоб мавзуидаги бу асар настаълиқ хатида кўчирилган. Китобнинг бошланиш бетлари ёзилмаган ҳолда тайёрланган.

«Танбеҳ ул-ғофилин»нинг иккинчи бир нусхаси ҳам шу кутубхонада бўлиб, 9808-рақами билан сақланмокда. Китоб 1221 йилда Мирзо ибн Мақсуд Зайтун Рудборий томонидан тайёрланган. Муқоваси йўқ, қаҳва рангли қоғозга настаълиқ хатида битилган, рисолада туш кўриш ҳолатлари ҳақида эслатмалар ҳам берилган.

Баҳовуддин Муҳаммад Иброҳим ат-Термизийнинг илму маърифат, тоат-ибодат борасидаги номсиз китоби Ўзбекистон Фанлар Академиясининг Шарқшунослик институти хазина-

сида 3061/III рақами остида сақланмоқда. Бу китоб ҳам «Танбеҳ ул-ғофилин»нинг бир нусхаси бўлиши эҳтимолдир. Асар моҳиятини ўрганиш, уни Қум шаҳридаги кутубхонада сақланаётган нусха билан солиштириб, танкидий матнини тайёрлаш олимларимиз олдидаги муҳим вазифалардандир.

Тошкентда сақланаётган бу китоб бирмунча кейинрок – хижрий 1050 (милодий 1640) йилда кўчирилган.

МАВЛОНО ХОЖА ЯЪҚУБ ЧАРХИЙ

(XIV аср)

Жаҳон тарихидаги энг азиз зотлардан бири, Нақшбандия тариқати муршиди комили, буюк шайх ва аллома Низомуддин Яъқуб ибн Усмон ибн Муҳаммад Чархийдирлар. У зот ҳазрати Шох Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратларининг муриди, тариқатда ҳазрати Хожа Алоуддин Аттор ҳазратларининг халифаси ҳамда Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор ҳазратларининг пиридирлар.

Мавлоно Яъқуб Чархий XIV аср охирларида – 1390 йилдан сўнг, яъни ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанд вафот этгач, яқин дўсти ва айни вақтда устозларидан бири бўлган Хожа Алоуддин Аттор ҳазратларининг даъватига биноан Чағониёнга келганлар. Чунки ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанд у кишининг тарбиятларини биринчи халифаси ҳазрат Хожа Алоуддин Атторга топширган эдилар. Чағониён ана шундай улуғ зотларнинг қадамжоси ва назаргоҳидир.

Муҳаммад Азим нақлига кўра, Хожа Алоуддин Аттор 1400 йилда вафот этгач, у зотнинг вафотларидан кейин ҳам Мавлоно Яъқуб Чархий бир неча йил Денов шаҳрида яшаганлар.

Яъқуб Чархийнинг Жалолиддин Румий «Маснавийи маънавий» асарига ёзган шарҳи – «Рисолаи Унсия» ва Қуръон шарҳи – «Тафсири Чархий» асарлари мавжуд. Китоб 30-жузънинг тафсиридан иборат. Бундан ташқари, алломанинг «Мухтасар дар баёни силсилаи нақшбандия» рисоласи ҳам бор.

Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институтида «Тафсири Чархий»нинг икки нусхаси сақланади,

2905/1-рақамли биринчи нусхада 49 та суранинг тафсири берилган. Асар хижрий 1227 (милодий 1812) йилда хаттот Муҳаммад Шариф Мунший Бухорий томонидан кўчирилиб, китобат қилинган.

Иккинчи нусха эса шу институт жамғармасида 8563-рақами остида сақланади. Асар хижрий 1260 (милодий 1844) йилда хаттот Мирза Хожа ибн Абдуллоҳ Хожа Хевакий томонидан наставлик хатида кўчирилиб, китобаат қилинган¹.

Мавлоно Яъқуб Чархий хижрий 851 (милодий 1447) йилда Хисорда – бугунги Душанбе шаҳрида вафот этганлар. Қабрлари Душанбеда, ҳаво йўллариға яқин манзилда бўлиб, кўп файзли зиёратгоҳдир. Бу муборак зот ҳақларида накл ва тавсифлар кўп. Аллоҳ хоҳласа, алоҳида ўринда зикр қилгаймиз.

МИР САЙИД АЛИ ТЕРМИЗИЙ

(*XVI аср*)

Мусаввир ва адиб Мир Саййид Али XVI асрнинг бошларида, тахминан 1513 йилда Термизда мусаввир оиласида туғилган. Унинг отаси Термиз саййидлари хонадонига мансуб бўлиб, Амир Бузург номи билан машҳур Аъло ал-Мулкнинг авлоди эди. Ўз замонасининг машҳур намояндаларидан бўлган Амир Бузург номи Алишер Навоий ва Бобур асарларида зикр қилинган.

Муҳаммад Азим ўз тазкирасида мусаввирнинг термизлик эканини исботлашга уриниб, бир қанча далиллар келтиради. Унинг фикрича, кўпгина юртларнинг олимлари Мир Саййид Алини ўз юртларидан чиққанлигини даъво қилишди. Ғарбий Европа ва Америка тадқиқотчилари эса уни айрим ҳолларда мўғул мусаввирига чиқариб қўйишади. Ўзбек олимлари Илёс Низомиддинов ва Ориф Усмоновлар ўтган асрнинг 70–80 йилларда тарихий ҳақиқатни тиклашга ҳаркат қилишган, буюк мусаввирнинг аслида Термиздан эканини таъкидлашган эди. Бироқ уларнинг уринишлари кенг

¹ Маълумотларни жамлашда Муҳаммад Азимовнинг «Сурхондарё ижодкорлари» тазкирасидан истифода этилди. – Қарши, 2006. 171–173-бетлар.

жамоатчилик эътиборига тушмади, илмий доиралар томонидан етарлича баҳоланмади. Эндиликда эса бу масалани кун тартибига қўйиш, ватандошимиз Мир Саййид Алининг ҳаёти, ижодини, бой маданий меросини ҳар тарафлама ўрганиш пайти келди.

Мир Саййид Алининг отаси Мир Мусонинг ҳам тасвирий санъатда ўз ўрни бўлиб, Низомий Ганжавийнинг «Махзан ул-асрор» («Сирлар хазинаси») достони мазмуни асосида лавҳалар чизган. Эронлик олим Маҳдий Ҳиравий Мир Мусонинг машҳур наққош бўлганини эътироф этади.

Табризда яшаган даврларида ота-ўғил мусаввирлар ўз истеъдодларини намоён этганлар, уларнинг Низомий Ганжавийнинг «Хамса» асарига ишлаган расмлари бизнинг кунларимизгача етиб келган.

Мир Саййид Али Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асари мазмунига мос тасвирлар чизган. Афғонистонлик олим Абулхай Ҳабибий мусаввир Мир Саййид Алининг табиат манзараларини тасвирлашда алоҳида маҳоратга эга эканини таъкидлайди. Инглиз санъатшуноси Перси Браун ҳинд рассомчилигига бағишланган китобида Мир Саййид Алининг баҳор фасли, дарахтлар гуллаган палладаги шоҳона кўшк ва ундаги ҳаёт манзараси акс эттирилган лавҳасини келтирган.

Термизлик мусаввир Ҳиндистонда яшаган даврида ҳинд рассомчилигига темурийлар давридаги Ҳирот тасвирий санъати мактабининг анъаналарини олиб кирди.

Мусаввир нафақат тасвирий санъатда, балки адабиёт соҳасида ҳам самарали ижод қилиб, чизишдаги юксак маҳорати туфайли Нодир ул-мулк унвонига эришган бўлса, шеърятда Жудой таҳаллуси билан шухрат қозонган.

Ҳиндистонда муваффақиятли ижод қилаётган Мир Саййид Али 1560–1570 йиллар оралиғида Акбаршоҳдан рухсат олиб, Ҳаж сафарига жўнайди. Унинг Ҳаж сафаридан қайтган-қайтмаганлиги ҳақида маълумотлар йўқ¹.

¹ Маълумотлар Муҳаммад Азимовнинг «Сурхондарё ижодкорлари (IV асрдан XX аср бошларигача)» тазкирасидан олинди. – Қарши, 2006.

КАМОЛУДДИН МИР ҲУСАЙН ТЕРМИЗИЙ (XVI аср)

Ҳаёти ва ижоди ҳақида ҳозирча маълумот йўқ. Термиздан Ҳиндистонга кўчиб борган саййидлар авлодидан бўлиш эҳти-моли мавжуд.

Муҳаммад Азим тазкирасида айтилишича, Камолуддин Мир Ҳусайн Термизийнинг «Фатҳ сабъа» («Етти ғалаба») ном-ли асари бор. Форс тилида ёзилган ва тасаввуф мавзуида бўл-ган бу асар Ҳиндистоннинг Лахнава шаҳридаги Рожа Маҳму-добод номли кутубхонада 948-рақам остида сақланади. Асар настаълиқ хатида кўчирилган¹.

МИР МУҲАММАД МАЪСУМ ТЕРМИЗИЙ (XVII–XVIII асрлар)

Аллома, шоир, табиб Мир Муҳаммад Маъсум ибн Саййид Сафойи Ҳусайний ат-Термизий Бакрий XVII–XVIII асрларда яшаб ўтган. Таржимаи холи сақланмаган. Табобат илмига оид «Мужаррибот» («Тажрибалар») ҳамда «Муфрадоти сихҳат» («Сихҳат дурдоналари») асарлари маълум. Термизлик адабиёт-шунос олим Қудрат Жўраев «Фирдавсий ватанида» (Тошкент, 2000. 28-бет) китобида алломанинг настаълиқ хатида битил-ган араб тилидаги «Муфрадоти сихҳат» асари Эроннинг Қум шаҳридаги Оятуллоҳ ал-Азмий Маъражий Нажафий номидаги шахсий кутубхонада 3408-рақами билан сақланаётгани ҳақида маълумот беради.

Шунингдек, олимнинг юқоридаги асарининг «Муфрадо-ти Маъсумий» деб аталувчи 177 ыаракдан иборат бир нусхаси Техрондаги ал-Саъидия кутубхонасида сақланаётгани ҳақида маълумот бор².

¹ Маълумотлар Муҳаммад Азимовнинг «Сурхондарё ижодкорлари (IV асрдан XX аср бошларигача)» тазкирасидан олинди. – Қарши, 2006.

² Ўш а м а н ба.

ДЎСТМУҲАММАД МУНШИЙ ТЕРМИЗИЙ

(XVI аср)

Шайх Дўстмуҳаммад Мунший Муҳаммад Термизий ҳақида маълумот сақланмаган. Таҳаллусига қараганда, мунший, яъни хаттот ва котиб бўлган. Унинг «Рисолаи муаммо» номли китоби сақланиб қолган.

Қўлёзма Россия Фанлар академияси Шарқшунослик институти кутубхонасида А-715-сонли гуруҳда 457-рақами остида сақланади¹.

ҲИДОЯТ АЛИ ТЕРМИЗИЙ

(XVI аср)

Адабиётшунос олим Қудрат Жўраев Ҳидоят Али Термизийнинг «Ҳазрат Али аҳволи ҳақида» деб номланган 143 ва-ракли асари Покистоннинг Панжоб вилояти кутубхонасида сақланаётгани хусусида хабар беради.

МУҲАММАД ИБН МЎЪМИН ат-ТЕРМИЗИЙ

(XIV аср)

Хаттот, олим ва ҳофизи Қуръон Муҳаммад ибн Мўъмин ибн Ҳусайн ат-Термизий XIV асрда яшаб, ижод қилган. Қуръони каримни ёддан бир неча хил қироатда ўқигани учун Ҳусом қори (Қилич қори) лақабини олган.

Муҳаммад Термизий 736 ҳижрий йилнинг 26 шаъбони (1336 йил 9 апрель)да Абу Муҳаммад ал-Ҳусайн ибн Масъул ал-Фарраал Марваруди ал-Бағавийнинг [вафоти ҳижрий 510 (милодий 1122)] «Маҳийи ал-сунна» («Суннатни тирилтирувчи») китобини гўзал, сулс хатига ўхшаш ёзувда кўчиради. Ҳозирда бу китоб Ўзбекистон Фанлар академиясининг Шарқшунослик институти хазинасида 3261-рақам остида сақланмокда. Китоб Мир Зухруддин Махдум деган шахсга тегишли бўлиб, ҳижрий 1277 (милодий 1861) йилда кутубхона ҳисоби-

¹ Маълумотлар Муҳаммад Азимовнинг «Сурхондарё ижодкорлари (IV асрдан XX аср бошларигача)» тазкирасидан олинди. – Қарши, 2006.

га олинган. Китоб яхши сақланган. У Муҳаммад ибн Мўъмин Термизийнинг моҳир ҳафтоз ва жуда саводхон инсон бўлганлигидан далолат беради¹.

**МИРЗА САЛИМБЕК ибн МУҲАММАД
РАҲИМ ТЕРМИЗИЙ
(XIX–XX асрлар)**

Олим, таржимон, давлат арбоби, маърифатпарвар ношир Мирза Салимбек ибн Муҳаммад Раҳим XIX асрнинг ўрталарида таваллуд топган, дастлабки таълимни Термиз мактабида олади, сўнг Бухоро мадрасасида ўқийди. Таълим тугагач, амир саройида оддий мирза бўлиб иш бошлайди. Билим ва салоҳияти, заковати ва хуснихати туфайли Бухоро амирининг бош закотчиси, яъни солиқ идорасининг бошлиғи даражасигача кўтарилади. Мирза Салимбек туркий-ўзбек, форс, араб тилларини мукамал билар, русчадан ҳам анча-мунча хабари бор эди. У ал-Ҳаким ат-Термизийнинг бир канча асарларини ўзбекчага таржима қилиб, «Сирлар гулзори» номи остида чоп эттиради. Шунингдек, араб тилидан «Аҳодис ал-иъмол» ҳадислар тўпламини ўзбекчалаштириб, 1911 йилда босмадан чиқартирди. Мумтоз шоирлар ижодига ҳурмат ва муҳаббат билан қараган Мирза Салимбек Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» асарининг нашрга тайёрланиб, чоп этилишига ҳам ҳисса қўшди.

Муҳаммад Азимнинг «Сурхондарё ижодкорлари» тазкирасида олим ҳақида яна қуйидаги маълумотлар тақдим этилади:

Мирза Салимбек ибн Муҳаммад Раҳим амирликнинг Бойсун ва Шеробод бекликлари беги бўлиб ишлаган кезларида катта ҳажмдаги ободонлик, қурилиш ишларини амалга оширишга бош бўлди, мактаб ва масжидлар қурдирди, маърифатпарварлик ишларини олиб борди.

Ёшлиги Ўрта Осиёнинг Россия томонидан босиб олинishi, қарилigi эса большевиклар инқилоби ва Бухоро жумҳуриятининг ташкил топиши даврига тўғри келган бу маърифатпарвар

¹ Маълумотлар Муҳаммад Азимовнинг «Сурхондарё ижодкорлари (IV асрдан XX аср бошларигача)» тазкирасидан олинди. – Қарши, 2006.

инсон меҳмонларни кутиб-кузатиб қўйиш учун Шерободда меҳмонхона қурдиради. Термизга ҳам бекча тайинлайди. Бу ерда ҳам бир бино қурдириб, бек сифатида тез-тез ташриф буюриб турган.

Аллома «Тарихи Салимий» деб номланган асарида ўзи иштирок этган воқеа-ходисаларни тасвирлайди, тарихий воқеаларга муносабат билдириб ўтади. Жумладан, китобда Шерободдаги имом Абу Исо ат-Термизий мақбарасини Улуғбекнинг ўғли Абдуллатиф таъмирлатганини қайд этиб ўтади. Паттакесардаги Тупрокқўрғон ҳақида маълумот беради. Қадимда Шаҳри Сомон деб аталган жой сомонийларнинг асл ватани эканини таъкидлайди. Саловотда Хожаларнинг икки уруғи яшашини уқтиради.

Султони Содот (Султон Саодат), айниқса, Қирққиз ёдгорликларини муфассал тасвирлайди. Термиздаги рус тўралари, хусусан, ҳарбий инженер А. Г. Ананьев билан маҳаллий аҳоли манфаатини кўзлаб, ер масаласида муросасизлик билан тортишгани, Шеробод ва Жарқўрғон амлокларида суғориш ишларини яхшилаш мақсадида қадимий Занг анҳорини қандай кенгайтирганлари хусусида мароқли ҳикоя қилади. Мирза Салимбекнинг «Тарихи Салимий» асари Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институтида 2016-рақам билан сақланмоқда. Унинг бир қисмини ўзи, қолган қисмини ўғли ёзган¹.

ҚОСИМ БОЙСУНИЙ (*XIX аср*)

Олим, таржимон ва хаттот Қосим Бойсуний-Бухорий XIX асрда Мовароуннаҳрда яшаган зотлардандир. Унинг Бойсунда қачон, қандай оилада туғилиб, таълим-тарбия олгани ҳақида маълумот сақланмаган. Фақат алломанинг XIX аср ўрталарида Бухоро амири Насруллоҳ саройида хизмат қилгани маълумдир.

¹ Маълумотлар Муҳаммад Азимовнинг «Сурхондарё иждоқорлари (IV асрдан XX аср бошларигача)» тазкирасидан олинди. – Қарши, 2006.

Муҳаммад Азим фикрича, ажойиб хаттот, яхши таржимон сифатида амирнинг эътиборини қозонган. Шунинг учун ҳам унга туркиялик таниқли географ олим Мустафо ибн Абдуллоҳ хожи Халифа Котиб Чалабийнинг (1609–1687) олам тўғрисидаги тарихий-жўғрофий асари бўлмиш «Жаҳоннамо»нинг форсча талқинини бажариш топширилган. Турк тилидаги бу асар Иброҳим Мутафаррик ноширлигида 1731 йилда чоп этилган. Ҳижрий 1259 (милодий 1843) йилда Бухоро амири Насруллоҳ учун таржима қилиб берилган. Китобда 33 та рангли харита бор. Ношир ва муҳаррир Иброҳим Мутафаррикнинг изохлари ҳам таржима қилинган.

Китоб муҳаррири сифатида Мир Абул-Қосим Хожа ибн мулла Мир Бадал Хожа Бойсуний-Бухорий исми кўрсатилган. Бундан кўринадики, кўлёзма ва таржима Қосим Бойсунийга тегишлидир. Унинг Бойсуний-Бухорий нисбаси эса алломанинг асли Бойсундан бўлиб, сўнг Бухорода истиқомат қилганидан далолат беради.

Қосим Бойсунийнинг, «Жаҳоннамо» («Дунё кўзгуси») асари билан танишиш унинг бирмунча қисқартирилган таржима китоби деган хулосага келишга асос бўлади. Асар Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институти кўлёзмалар жамғармасида 109-рақамда сақланмоқда¹.

БОБОИ ДОМУЛЛО – ШАЙХ НИЁЗ АҲМАД ХУФАРИЙ (*тахминан XIX аср*)

Фазилатли шайх ва аллома бўлган бу зотнинг яшаш даври Хуфар қасабаси тарихи билан боғлиқ. Абдулманнон муаррихдан нақл қилинишича, Хуфар қишлоғининг пайдо бўлганига XX аср охирида 492 йил бўлган². Ҳазрати Бобои Домулло Ниёз Аҳмад тахминан XIII охири ёки XIX асрда Хуфар қишлоғида туғилиб, яшаб ўтганлар. Бу борада муаррих олимларнинг таҳқиқига эҳтиёж бор.

¹ Ўша манба.

² Ҳожи Иззатуллоҳ Хушбаҳрий. «Равзат ул-авлиё», Самарқанд, «Зарафшон» нашриёти, 2005. 82-83-бетлар.

Шайх Иззатуллоҳ Хуфарий нақлига кўра, гўдаклик чоғларидан у кишининг руҳлари авлиёлар билан бирга юрар экан. Ҳатто тўрт яшар вақтларида Хожағор зиёратгоҳига кириб кетиб, бир ҳафта чикмайдилар. Бир ҳафтадан сўнг мислсиз нурларга тўлган ҳолда уйга келадилар.

Улғайгач, илм олиш мақсадида Шоҳ Мирак исмли шериклари билан бирга Хуросонга (бугунги Афғонистон ҳудуди) борадилар. Ўша тўрт ёшларидаги воқеа баракоти билан бир забардаст Пири комилга учрайдилар. 13–14 йил Пирнинг хизматида бўлиб, сайислик, яъни отбоқарлик қиладилар.

У кишининг шериклари Домло Шоҳ Мирак Сариосиё туманидаги Тиргарон қишлоғи қабристонида дафн этилганлар. Қабрлари файзли зиёратгоҳдир.

Бобои Домулло кўп йиллик хизматлари давомида илм олишга фурсат топмайдилар. «Агар мен юртимга қайтиб борсам, одамларга нимани таълим қиламан», деган фикр хаёлларида ўтади. Шунда Пирлари чақиради, қўл бериб, интисоб қилгач, вужудлари илм билан тўлиб-тошади. Шундан сўнг яна кўнгилларидан юртга қайтиш фикри ўтади. Шунда яна Пирлари чақириб, у кишига шарафли иршод хатини топшириб, айтадилар: «Сиз фалон қишлоққа (яъни, Хуфарга) бориб, манзилу макон қиласиз ва одамларга раҳнамо бўлиб, уларни тўғри йўлга бошлайсиз!»...

У киши юртга қайтиб, бугунги Хуфардан пастроқдаги бир манзилда жойлашадилар, кейин уч жойдан тупроқ олиб текшириб, бугунги Хуфар қишлоғига келиб ўрнашадилар. Энг сертупроқ жойда масжид бино қиладилар. У масжид бугунги кунда Масжиди калон дейилган жомеъ-масжиддир. Лекин ўз уйлари яқинида ҳам мўъжазгина масжиди ҳай (маҳалла масжиди) куриб оладилар. Бу тархий масжид ҳам ҳозиргача сақланиб қолган бўлиб, Масжиди Бобои Домулло деб номланади. Халқ уни табаррук санайди. Муборак жасадлари қўйилган Бобои Домулло қабристони эса шарафли зиёратгоҳ хисобланади.

У кишидан кўп кароматлар зоҳир бўлган. Бир йили ёмғир ёғмай, қурғоқчилик бўлади. Ўз масжидларида ўтирганларида

одамлар келиб: «Қурғоқчилик бўлди, халқ ва чорвалар қийналди. Дуо қилинг, ёмғир ёғсин!» – дейишади. Шунда Бобои Домулло: «Мен-ку дуога қўл кўтараман, лекин дуони Ўтмиш Бобо қилади», дейдилар. Ўтмиш Бобо амрга бўйсуниб, пичирлаб дуо қилади. Шу заҳоти шаррос-шаррос ёмғир қуяди. Сўнг Ўтмиш Бобо: «Энди менинг сирым фош бўлди, демак дунёдан кетар вақтим етди. Энди жанозамни ўзингиз ўқиб берасиз!» – дейди. Ўша куни Ўтмиш Бобо вафот этади, жанозасини ўзлари ўқиб берадилар. Авлиёни авлиё танир экан:

Асл ғаввос бўлсанг, дурни кўргайсан,
Соф бўлсанг, кетар чоғ хурни кўргайсан.
Ҳамма ёқ зулмат деб шикоят қилма,
Ўзингда нур бўлса, нурни кўргайсан!..

Ушбу осий-гуноҳкор банда (муаллиф Мирзо Кенжабек) раҳматлик онамиздан Бобои Домулло ҳақларидаги сўзларни эшитар эдим. Меҳрибон онамиз шайхнинг исмлари Ниёз Аҳмад эканини айтиб, болаликдан қалбимизга у зотга нисбатан ҳурмат-муҳаббат туйғуларини жойлаган эдилар. Аллоҳ ҳаммаларини раҳмат айласин. Сариосиё туманида Шайх Ниёз Аҳмад ҳазратларининг авлодлари бўлиб, солиҳ кишилардир.

ЭШОНИ СУДУР *(1861–1924 йиллар)*

Эшони Судур номи билан машҳур бўлган бу зотнинг асл исмлари Эшон Тожуддинхон ибн Саййид Мухторхон бўлиб, етук олим, етакчи шайх, оқсоқол, яъни халқнинг маънавий ва сиёсий раҳнамоларидан бўлган. Ўзбек адабиётида у зот миллий озодлик ҳаракатининг вакилларида бири сифатида тавсифланади. Хусусан, атоқли адиб Шукур Холмирзаев асарларида («Қора камар» драмасида) босқинчи ва мустамлакачи болшевикларга қарши курашган шахс ўлароқ кўрсатилган. Фақат вафотлари хусусида тарихий ҳақиқатга номувофиқ ҳолда бадиий тўқимага ўрин берилган.

Эшони Судур 1861 йилда Бойсун тумани Газа қишлоғида туғилган. Бошланғич илмни ўз оталаридан олган. 1875—1878 йилларда Бухородаги Мир Араб мадрасасида ўқиган. Мадрасада Бухоролик Мирзо Муҳаммад исмли ғоят билимдон сабоқдош қадрдон дўстлари бўлган. Ўзининг заковати ва илмга чанқоқлиги билан талабалар орасида ҳам обрўи ортиб бориб, юксак эътибор ва иқтидори Бухоро амирининг қулоғига етиб борди. Амир ўз хузурига чакириб, у киши билан суҳбатлашиб, иззат-икром кўрсатгани нақл қилинади.

Мадрасани битириб, Бойсунга қайтгандан сўнг эл орасида эътиборли, тўғри сўзли, ишончли, омонатдор эканлиги билан, яна жуда кўп ибодат қилиши, халқнинг осойишталиги, тинч-тотувлиги йўлида қайғуриш, ёшларга илм-маърифат тарқатиш, оммани яхши ишларга тарғиб қилиш каби фаолияти орқали эл орасида юксак обрў қозонади. Шу сабабли эл-улус у кишига кучли муҳаббат боғлаб, ортидан эргашади. Элга оқсоқол бўлиб, халқ орасидаги баъзи бир келишмовчиликларни шариат қонун-қоидалари асосида тинч йўл билан бартараф этади. Жумладан, ўша пайтда Шеробод беклигида уч уруғ (қавм) ўртасида ер талашини оқибатида чиққан катта низо Эшон Тожуддинхон бошчилигида тинч йўл билан бартараф этилади. Шунга ўхшаш воқеалар Бойсун беклигидан то Ҳисор беклигигача бўлган ҳудудларда кўп бўлиб, Эшон Тожуддинхоннинг адолатпарварлиги, аминлиги ва воизлиги туфайли турли низолар бартараф этилиб, халқнинг осойишта ҳаёт кечириши таъминланган. Натижада Эшон Тожуддиннинг обрўи ва нуфузи ортиб борган.

Ушбу фаолияти ҳақидаги хабарлар Бухоро амира Саййид Олимхонга ҳам етиб боради. Саййид Олимхон Эшонни хузурига чакириб, у киши билан теран ва атрофлича суҳбат ўтказади. Натижада Амир ўз ёнида ниҳоятда ҳалол ва покиза, имон-эътиқодли, юртнинг тинчлиги ва осойишталигини ҳамма нарсадан устун қўядиган Эшон Саййид Тожуддинхонни кўради. Амир рўпарасида кўрқоқ ва ҳадиксировчи киши эмас, балки Бойсун беклигида ниҳоят катти мавқега эга бўлган диё-

натли, адолатпарвар, халқпарвар киши турганига рўйирост амин бўлади. Амир у кишининг соҳиби ҳол ва соҳиби нафас эканлигини илғаб, унга ихлос қилади ва бемор ётган набирасини ўқитади. Набирасининг тезда оёққа турганини кўриб, амирнинг бу кишига янада ихлоси ортади ва Саййид Тожуддинхонни Судур унвони билан тақдирлаб, Дехқонободдан Ҳисоргача бўлган ҳудуднинг назоратини у кишига ишониб топширади. Бу ҳудуддан келган даромаднинг катта қисмини Эшони Судур бева-бечора ва ҳожатмандларга тақсимлаб берар эди. Шунингдек, Бухоро амирлиги ҳудудига қарашли етти бекнинг ишларини назорат қилиш ҳам Эшони Судур зиммасига юкланади. Амир давлат ишларида ҳам Эшони Судур билан маслаҳатлашиб турган.

* * *

Ушбу фаолиятлари қизиллар империясининг Бойсунга большевиклар босқини келгунича давом этади. Босқинчилар зулми Бойсунгача етиб келиб, Бойсун халқига ҳам таҳликали қунлар келди. Душманлар босқинига қарши кураш, уларни юртдан ҳайдаб чиқариш учун олиб борилган миллий озодлик курашларида Эшони Судур йўлбошчилардан бири бўлган. Довюраклиги, кучли илм ва маънавий ҳолга эга бўлган бундай йўлбошчини қонхўр ва золим босқинчилар жисмоний йўқ қилишнинг турли турман йўлларини излашган. Ўша даврда халқнинг қанчадан-қанча асл фарзандлари юрт озодлиги йўлида шаҳид бўлганлар. Бундай қисмат Эшони Судурни ҳам четлаб ўтмаган.

1924 йил қиш қунларида Эшони Судур зарурат юзасидан юмуш билан Дехқонободга – қариндошларининг манзилига боради. Эшони Судурнинг Дехқонободдаги дўстларидан бирининг ўғли Эшонкул Ҳожи бобо бундай ҳикоя қилади: «Отамнинг уйларида ўша кеча Эшони Судур меҳмон бўлиб турганларида отамдан: «Фарзандларингиз нечта?» – деб сўрабдилар. Отам қиз фарзандлари бўлиб, ўғиллари йўқлигини айтади. Шунда Эшони Судур Аллоҳ таоло отамга икки ўғил беришини баёнорат қилади. Эрта тонгда бомдод намозини ўқиб, ташқари чиқишса, отам бир отни эгарлаб, Эшонбобога тутқазадилар.

Эшони Судур: «Бу нима қилганингиз?» – деб сўраганларида: «Икки ўғилнинг суюнчисига бир от бўлмайдими!» – деб жавоб берадилар. Шунда Эшони Судур отни туғилажак болаларга қолдириб, йиғилганларга, бугун НКВД (Ички ишлар халқ назорати) ходимлари ортларидан келишини ва у кишини олиб кетишини башорат қиладилар. Воқеа худди Эшони Судур айтганларидек бўлади. НКВД вакиллари Эшони Судурни Бойсунда халқ душмани деган айблов билан уч кун ушлаб туриб, сўнг отишга ҳукм чиқаришади.

* * *

У кишининг отилиш воқеасини Пулҳоким қишлоғидан НКВДда ишлаган Қобилбобо Пошпокулов бундай эслайди: «Эшони Судурни кўриқлашга мени қўйишди. Мен камера эшиги ёнида кўриқлаб турганимда Эшонбобо мендан: «Кимнинг ўғлисан, қаердансан?» – деб сўрадилар. Мен ўзимни таништирдим, менга чўнтақларидан тасбиҳларини чиқариб бердилар-да: «Катта ўғлим Шамсуддинхонга бериб қўясан», дедилар.

Эртасига Эшони Судурни отиш учун олиб чиқишди. Одатдагидек охириги сўзини айтиш сўралди, шунда Эшони Судур: «Менга ватан хоини деган айблов қўйилди, мен ҳеч қачон ватан хоини бўлган эмасман, менга қўйилган ўлим жазосига розиман, фақат менинг учта талабим бор: биринчиси, ҳукм ижро этилаётганда кўзимни ечиб қўйинглар; иккинчиси, мени мусулмон киши отмасин; учинчиси, икки ракъат намоз ўқиб олайин», дедилар.

Учта талаб ҳам инобатга олиниб, кўзлари ечилди, бир рус киши билан Окчурин деган кишига отиш буюрилди. Окчурин отишдан бош тортди. Шунда Эшони Судур: «Индамасдан отавер, ўзингда бир яхшилик кўрасан», дедилар. Окчурин ҳам: «Яхшилик кўрсам, сизга ҳам яхшилик қилиб кетаман», деди ва у киши намоз ўқиб, салом берган ҳолларида иккаласи отди. Эшони Судур ўзлари бир ҳаракат қилиб, қазиб қўйилган чуқурга йиқилдилар. Жасадларини шу кун одатдагидек кўмиб ташлашди. Кўмилган жойни куриқлашни ҳам менга топширишди. Мен Эшони Судурнинг ўғиллари билан келишган ҳолда шу кечаси тунда кўмилган жойдан жасадни яқинларига олиб бериб, олиб кетишларига

кўмаклашдим ва у жойни қайтадан кўмиб қўйдим, шундан сўнг тонг отгунча қор ёғди ва изларни кўмиб юборди. Эшони Судур ўз васиятларига кўра Бойсундаги Газа қишлоғида жойлашган хужралари ёнида жаноза намози ўқилиб, дафн этилдилар»...

* * *

Эшони Судур отилганларидан сўнг бир неча кун ўтиб, укалари Бобохон Эшонни ҳам ўз уйларида отиб кетишган. Эшони Судурнинг беш нафар ўғиллари бўлиб, улардан Амруддинхон ва Киромиддинхонни саккиз йилга Сибирга сургун қилишган, қолган фарзанд ва қариндошларини суриштирмаслик учун Окчурин Эшони Судурнинг «дело»си охирига «Эшони Судурнинг фарзандлари қолмади» деб ёзиб қўйган. Бир ойча ўтгач, Окчурин Бухорога Ревком (Инқилобий кўмита) раиси этиб тайинланган.

Эшони Судурнинг Шамсуддинхон, Амруддинхон, Киромиддинхон, Умархон, Аҳмадхон исмли беш ўғли бўлган. Қизлари олтита бўлган. Катта ўғиллари Шамсуддинхон Мирохур Эшоннинг ўғиллари Файзуллоҳхон ҳозирда 92 ёшдалар. У киши оталарининг Эшони Судур ҳақларидаги нақл ва қароматларини бундай эслайдилар:

«Эшониёз Аминнинг аскарлари бир овул ҳақида: «Шўро инқилобчиларига озор берди» деган ёлғон хабарни етказди. (Бу шахс ўзбек адабиётида, хусусан, Шукр Холмирзаев асарларида Эшониёз Командир деб аталган.) Бу гап Шамсуддинхон Эшоннинг қулоғига етганда: «Эшониёз бекор қилибди», дейдилар. Бу гап Эшониёзнинг қулоғига етганда: «Шамсуддинхонни отаман», деб қасам ичади. Бу хабар Шамсуддинхон Эшонга етганда у киши фарзандлари билан видолашиб, эрталаб отланиб, тепаликка чиқиб турадилар. Эшониёз от устида яқинлашиб келаётганда Эшониёзнинг кўлидаги қуролни кўриб, титрай бошлайдилар. Ўзлари бундай ҳикоя қиладилар: «Эшониёз кўлига қуролини олиб, менга ўқталиб, жуда яқин келди, отимнинг ёнбошига унинг отининг ёнбоши тегиб, тиззаси тиззамга тегиб тўхтади-да, қуролни пешонамга ниқтади, шу пайт қарсиллаган ўқ товуши эшитилди, мен ўзимни тирик ҳолда кўриб ҳайрон бўлдим. Шунда Эшониёз: «Эй

Эшон Шамсуддинхон! Мен кеча сизни отаман деб қасам ичган эдим, шу кеча Эшони Судур бошимга келиб, қамчини бошимга ниқтаб: «Сен аҳмоқ нима қилмоқчи бўлиб қасам ичдинг?!» – деб уйқу бермади. Бугун қасамни адо этиш учун шу ишни қилдим, энди отангиз ҳурмати, мени кечиринг!» – деб кечирим сўради».

* * *

Файзуллоҳхон ибн Шамсуддинхон яна бир ҳикояни баён қиладилар: «1936 йили Газа қишлоғидан Ётиқ яйловига кўчиб бориб, қапа тикиб ўтирдик. Отам Шамсуддинхоннинг қарамоғида бир неча хўжалик ҳамда сургун қилинган акаларимнинг етим неваралари бор эди. Бисотимизда ўн бешта эчки ва бир эшак мавжуд эди. Бир куни учта отлик келиб: «Биз ҳукумат одамларимиз, молларингизни олиб кетиш учун келдик», деб молларни олдига солиб ҳайдаб жўнади, отам қападан чикқанларича бўсағада ўтириб қолдилар. Менга ўрганган, қўлимдан ўт-ўлан еб кўникиб қолган бир улоғим бор эди, улоғимни олиб қоламан деб орқасидан югуриб бордим, улоқ ҳам орқага қайтиб, бағримга келди. Отам: «Болани йиғлатиб кетманглар, ақалли шу улоғини бериб кетинглар», деди. Шунда ҳалиги отлиқларнинг бири отдан тушиб келиб, қўлимдан улоқни тортиб олиб, ўзимни итариб юборди ва мени: «Сен синфий бузуқнинг боласисан», деб ҳақорат қилди, йиғлаганча ўтириб қолдим. Бироздан сўнг отамнинг олдига борсам, отам ҳам қапа бўсағасида ноиложликдан йиғлаб ўтирибдилар». Отам: «Шундай мудҳиш кунларни кўрдик», деб бугунги кунимиз учун ҳисобсиз шукроналар қиладилар.

Ҳазрати Эшони Судур Нақшбандия тариқатида бўлиб, халққа маънавий раҳнамолик қилганлар. У зотнинг бизга маълум бўлган насаб силсилалари ушбудир:

1. Ҳазрат Али Муртазо (розияллоҳу анҳу). 2. Ҳазрати Имом Хусайн (розияллоҳу анҳу). 3. Ҳазрати Зайнул-Обидийн (розияллоҳу анҳу). 4. Ҳазрати Муҳаммади Боқир (розияллоҳу анҳу). 5. Ҳазрати Шайх Жаъфари Содик (розияллоҳу анҳу). 6. Ҳазрати Мусо Козим. 7. Ҳазрати Саид Иброҳим Ризо. 8. Ҳазрати Саййид Муҳаммад. 9. Ҳазрати Саййид Абдул-Ҳак. 10. Ҳазрати Жаъфар Жаҳҳод. 11. Ҳазрати Саййид Абдуллоҳ. 12. Ҳазрати

Саййид Мусо Такий.13. Ҳазрати Саййид Қосим.14. Ҳазрати Саййид Ҳусайн.15. Ҳазрати Абу Бакри Ризо. 16. Ҳазрати Саййид Ота. 17. Ҳазрати Саййид Ҳусайнхон. 18. Ҳазрати Саййид Бўронхон. 19. Ҳазрати Саййид Нўъмонхон. 20. Ҳазрати Саййид Халилхон. 21. Ҳазрати Саййид Офокхон. 22. Ҳазрати Саййид Эшонтўра. 23. Ҳазрати Саййид Мухторхон. 24. Ҳазрати Саййид Тожуддинхон (Эшони Судур). 25. Саййид Шамсуддинхон. 26. Саййид Файзуллохон. 27. Саййид Жўрахон. 28. Саййид Абдулазизхон. 29. Саййид Умархон.

Ҳазрати Эшони Судур 1924 йилнинг қиш фаслида 63 ёшда шаҳид бўлганлар. Файзли қабрлари Сурхондарё вилояти Бойсун тумани, Газа қишлоғидадир.

ШАЙХ ҲАЙДАРҚУЛ НАҚШБАНДИЙ

(XIX аср охири XX аср боши)

Шайх Ҳайдарқул Ҳожи Мулло Холмуҳаммад Қушбеги ўғли Сурхондарёнинг ҳозирги Шўрчи туманидаги Бағиштепа қишлоғида туғилган. Юзлари нурли, теран кўзли, оппоқ қалин соқолли, тўладан келган, хизрсифат нуроний зот бўлган. Оталари Мулло Холмуҳаммад олим бўлиб, Бухоро амирлигида қушбеги вазифасида хизмат қилган. Зеҳни ва истеъдоди ёшлигидан аён бўлган Ҳайдарқул илмга берилиб, Қуръони каримни хатм қилади. Сўнг Мир Араб мадрасасида таълим олиш билан бирга мактабдошларига Қуръони карим, тафсир ва ҳадисдан дарс беради. Отаси Холмуҳаммад Қушбеги амирликда эътиборли амалдор бўлгани боис Ҳисор, Кўлоб, Болжувон бекликларига ўтувчи мулозим, сарбоз ва ўлпончилар, амалдорлар, маърифатли алломалар унинг уйига қўниб ўтишган. Ёш Ҳайдарқул уларнинг хизматида бўлиб, суҳбатларидан баҳраманд бўлган.

Ҳажни адо этгач Ҳожи деб аталган. Шайх, асосан, Деновда, ҳозирги Амир Темур ширкат хўжалиги, Сурхон дарёси бўйидаги Гургак қишлоғида яшаган. Шўрчидаги боғига ҳам бориб турган. Ҳожи Ҳайдарқулнинг Ҳожи Шоймардонқул ва Ҳожи Хўжамқул исмли ака-укалари бўлган. Шайхнинг 2 ўғил, 1 қизи бўлиб, исмлари: Мулло Ҳамза (ёки Ҳамза Махдум), Соҳибназар ва Маърифат экан. Махдум Ҳамзанинг Зулайхо ва Оиша исмли 2 қизи бўлган.

Деновлик қаламкаш Эгам Дўст «Ҳайдаркул Ҳожи» қиссида ёзишича, Шайх 1900 йили Шўрчида катта боғ барпо қилади. Уни «Ҳожи Бобонинг боғи» дейишади¹. 1913 йили Ҳамза Махдум вафот этади. Кейинчалик Шайх кўздан қолиб, атроф-воқеаларни қалб кўзи билан мушоҳада этгани айтилади. Уламолар нақлича, кўҳна Сариосиё – ҳозирги Узун туманидаги улуғ саҳоба ҳазрати Абу Ҳурайрага (розияллоху анху) нисбат берилган Оқостонабобо қабристони ичидаги чиллахонада 40 кун тоат-ибодат ва зикр билан машғул бўлган. Бу чиллахона ичма-ич уч қабрдан иборат бўлиб, обидлар босқичма-босқич ичкарилаб боришган.

* * *

Эгам Дўст Денов туманлараро архивидан мустамлака даврига оид куйидаги маълумотни иктибос қилади (Фонд 6-опис, 1-пачка, 413-стр. 1930–1933): «Ҳайдаркул Ҳожи Холмуҳаммад Қушбеги ўғли. Отаси Амир амалдорларидан эди, Амир хузурида Қушбеги вазифасида хизмат қилган. Ўзи Шарқий Бухоронинг таниқли дин арбобларидан. Унинг қўлида Эшқобил Турсун деган батрак (хизматкор) ишлаган. Кўп ерлари бўлган, ёлланма (мардикор) хизматдан фойдаланган. Юз бошдан ортик қўй, эчки ва отларга эга бўлган. Қулоқ ҳисобланади. (Сургун қилинсин.) («Политтройка» – «Сиёсий учлик»)².

Яна Шайхнинг халифасига оид ушбу маълумотни қайд этади (Фонд 6, 1923–1932 йиллар. Опис 1 пачка, 2-стр): «Шерқобил Турсунов (оқсоқол) Амир саройида ва босмачилик ҳаракатида (аслида, миллий озодлик ҳаракатида) оқсоқол бўлган. Бир батракнинг оқсоқоли бўлиб, машҳур руҳоний-диндор Ҳайдаркул ҳожининг халифаси бўлган»³.

* * *

Шайх Ҳайдаркул Нақшбандийнинг сулуки латойиф зикрларини адо этгани, зикр ва ибодатга каттиқ берилгани ва кўплаб кароматлари уламо орасида зикр қилинади. Шайхнинг доврўғини атроф-муҳитга ёйган улкан кароматларидан бири,

¹ Эгам Дўст, «Ҳайдаркул Ҳожи» (қўлёзма асар). 9-бет.

² Ўша қўлёзма асар, 2-бет.

³ Ўша қўлёзма асар, 3-бет.

у зотнинг Сибирга сургун қилиниши ва ўзи минган поезднинг юрмай тўхтаб қолиши воқеасидир.

1931 йилда НКВД (Ички ишлар халқ назорати) ходимлари Шайхни Гургак қишлоғидан олиб кетиб, сургунга ҳукм қиладди. У кишини кўплаб маҳкумлар қаторида навбатдаги эшелонга миндиришади. Поезд Намозгоҳ қишлоғига – Хожа Алоуддин Аттор қабристони тўғрисида келганда тақа-тақ тўхтайдди. Мустамлакачи золимлар ҳар қанча уринсалар ҳам, поездни юргиза олмайдилар. Тезликда Хайрободдан бошқа паровоз келтиришади. Поезд яна юрмайдди. Шунда Шайхнинг хислатларидан хабардор бўлган Чори Командир (Чори Қаюм) соқчиларга: «Вагонда бир кекса оқсоқол бор, шуни туширинглар!» – дейди. Мамади Маҳмудов деган кишига буюриб, Шайхни туширишади. Поезд яна юрмайдди. Шунда Шайх вагонда бир ковуши қолганини айтади. Ковушни олиб тушишгач, поезд олдинга юра бошлайди. Поездни тўхтатиб, Шайхни яна миндиришади. Поезд яна тўхтаб қолади. Яна туширишади. Бу ҳол уч марта такрорланади. Бундан лол қолган соқчилар Шайхни Деновдаги НКВД бошлиғининг хузурига қайтариб келишади. Воқеадан бохабар бошлиқ Шайхга яхши муомала қилиб, уни маҳбус Абдуссалом халифага кўтартириб, Чори Командир орқали Гургакка қайтаради. Шайхдан поезднинг тўхтаб қолиш сирини сўрашганда, у зот: «Ахир ўнг томонда Хожа Алоуддин Аттор ҳазратлари, чап томонда Султон Санжар Можи ҳазратлари лангар ташлаб турган бўлсалар, поезд қандай юрсин!» – деганлар. Буни Шайх Дўстмуҳаммад Турсун Шўрчагий ҳазратлари шу тарзда нақл қилардилар. Бу каромат уламо ва фузалол ўртасида машҳурдир.

* * *

Шайх Ҳайдаркул Нақшбандий ҳазратлари 1936 йил августида Гургакда дунёдан ўтади. Денов шаҳридаги Хожа Алоуддин Аттор (Сармозор) қабристонида дафн қилинади. Авлодлари, мухлислари томонидан у зотга мақбара қурилган; у истиқлол даврида таъмирланиб, фойзли зиёратгоҳга айлантирилди.

Олтинчи боб

«СУНАНИ ТЕРМИЗИЙ»ДА КИТОБИДА ЗИКР ҚИЛИНГАН МУҲАДДИС ТЕРМИЗИЙЛАР

Биринчи қисм:

1. Солиҳ ибн Абдуллоҳ ат-Термизий.
2. Аҳмад ибн Ҳасан ат-Термизий.
3. Холид ибн Зиёд ал-Аздий Абу Абдурахмон ат-Термизий.
4. Солиҳ ибн Муҳаммад ат-Термизий.
5. Мактум ибн Аббос ат-Термизий.
6. Абу Исмоил ат-Термизий.
7. Жоруд ибн Муъоз ас-Суламий ат-Термизий.

Иккинчи қисм:

1. Саҳл ибн Маттавайя ат-Термизий.
2. Абу Муҳаммад Солиҳ ибн Муҳаммад ибн Румайҳ ат-Термизий.
3. Абу Муҳаммад Солиҳ ибн Матт ат-Термизий.
4. Абул-Ҳасан Али ибн Исҳоқ ибн Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Райҳон ат-Термизий.

Биринчи қисм

«СУНАНИ ТЕРМИЗИЙ» КИТОБИДА НОМЛАРИ ЗИКР ҚИЛИНГАН ТЕРМИЗИЙЛАР

Ҳазрат Абу Ийсо Муҳаммад ат-Термизийнинг (ҳижрий 209–279, милодий 824 (825) – 892 (893) йиллар) «Ал-жомийъ ас-саҳиҳ» («Сунани Термизий») китоби бутун дунё мусулмонлари учун дастуруламал китобдир. Зеро Имом Термизийнинг ўзлари «Сунан»га илова қилинган «Китоб ул-ъилал»да: «Бу китобдаги ҳамма ҳадисларга амал қилинади, олимларнинг бир қисми (бу китобдаги) икки ҳадисдан ташқари барча ҳадисларни (далил ўлароқ) олгандирлар¹, дейдилар ва у икки ҳадиснинг матнини келтирадилар. Шу билан бирга «Сунани Термизий» тадқиқотчилар учун турли мавзулардаги илмлар манбаидир. Жумладан, бу муборак китобдаги ровийлар ҳаётини ўрганиш, хусусан, ундаги муҳаддис ва ровий Термизийлар тарихини тадқиқ этиш фақат Ўзбекистон олимлари учун эмас, балки бутун дунё аҳли учун оламшумул масаладир.

Атокли муаррих олим Ибн Ҳажар ал-Асқалонийнинг ёзишича, Имом Термизий «Ал-жомийъ ас-саҳиҳ» асарини 270 хижрий (884 милодий) йилда, яъни қарийб олтмиш ёшларида, илм-фанда катта тажриба орттириб, имомлик даражасига эришгандан кейин ёзиб тугатганлар². Демак, у киши ватанда эканларида Термиз шаҳрида яшаб турган ровийлардан ҳадис ёки шарҳ олиш имкониятлари мавжуд бўлган.

«Сунани Термизий»да турли сабаблар билан етти нафар Термизий номи зикр қилинади. Булар қуйидаги зотлар-

¹ Абу Ийсо Муҳаммад ат-Термизий, «Ал-жомийъ ас-саҳиҳ» («Сунани Термизий»), «Китоб ул-ъилал», Миср/Қоҳира, Дорул-ҳадис, ҳижрий 1419, милодий 1999. 5-жилд, 544-бет.

² Ибн Ҳажар Асқалоний, «Такриб ат-тахзиб».

дир: 1. Солих ибн Абдуллоҳ ат-Термизий. 2. Аҳмад ибн Ҳасан ат-Термизий. 3. Холид ибн Зиёд ал-Аздий Абу Абдуррахмон ат-Термизий. 4. Солих ибн Муҳаммад ат-Термизий. 5. Мактум ибн Аббос ат-Термизий. 6. Абу Исмоил ат-Термизий. 7. Жоруд ибн Муъоз ас-Суламий ат-Термизий. Қуйида бу зотларнинг ҳар бирлари ҳақида қисқача сўз юритиб, «Сунан»да келтирилган фикрларининг таъвилини баён этамиз.

СОЛИХ ибн АБДУЛЛОҲ ат-ТЕРМИЗИЙ (IX аср)

Солих ибн Абдуллоҳ ат-Термизий «Сунани Термизий» китобида номлари ва фикрлари баён қилинган зотлардан, валийлар улуғи – ҳазрат Ҳаким Термизийнинг шайхларидан, яъни 168 нафар устозларидан биридир.

Бу зот ҳақидаги мухтасар маълумотлар ал-Хатиб ал-Бағдодийнинг «Бағдод тарихи» (1-жилд, 315-бет) ва ибн Ҳажар ал-Асқалонийнинг «Лисон ал-мезон» (3769-рақам) каби асарларида келтирилган.

У киши узоқ муддат Бағдодда яшаб, Молик ибн Анас, Ҳаммод ибн Яхъё ал-Абах, Абдул-Ворис ибн Саъид, Абсар ибн ал-Қосим, Шурайк ибн Абдуллоҳ, Жаъфар ибн Сулаймон, Фараж ибн Фазола, Умар ибн Ҳорун ал-Балхий каби олимлардан ҳадис илмидан сабоқ олган. Шунингдек, Солих ибн Абдуллоҳ ат-Термизийдан Абдуллоҳ ибн Аҳмад ибн Ҳанбал, Абу Зуръа, Абу Ҳотам ар-Розийон ва бошқа олимлар ҳадислар ривоят қилганлар.

Тарихчи Ибн Ҳаббон «Ас-Сикот» номли асарида у зот ҳақида ёзиб: «Солих ибн Абдуллоҳ ат-Термизий «Соҳиб суннат ва фазл», – деб таъкидлаган.

Ал-Хатиб ал-Бағдодийнинг «Бағдод тарихи» асарида Ҳаким Термизийнинг отаси – Али ибн Ҳасан Термизий Бағдодда Шидод ибн Ҳаким ҳамда Солих ибн Абдуллоҳ Термизийдан ҳадис сабоқларини олгани ва ундан Муҳаммад ибн Махлад ҳадис ривоят қилгани баён этилган¹. У зот ҳижрий 231 ёки 239 (милодий 845 ёки 853) йилда йилда вафот этган.

¹ Қаранг: Иброҳим Усмонов. Ҳаким Термизий. – Т., 2014, 18-бет.

«Сунани Термизий»нинг 57-боби «Уйқудан сўнг таҳорат олмоқ» деб номланади. Бобдаги 77-, 78-ҳадислар шарҳида Солих ибн Абдуллоҳ ат-Термизий номи учрайди.

Абу Ийсо ат-Термизий ҳазрат (Абдуллоҳ) Ибн Аббос (розийаллоҳу анҳумо)дан 77-ҳадисни баён қилгач, бу бобда яна ҳазрат Оиша, ҳазрат (Абдуллоҳ) Ибн Масъуд ва ҳазрат Абу Хурайра (розийаллоҳу анҳум)дан ҳадис ривоят килинганини айтади. Сўнг қуйидаги ҳадисни келтиради:

78. Ҳазрат Анас ибн Молик (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди: «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг саҳобалари (ўтириб) ухлашар, кейин туриб намозларини ўқишар, таҳорат олишмас эди».

Абу Ийсо Ат-Термизий: «Бу ҳадис ҳасан-саҳиҳ», – дейди. Сўнг давом этиб айтади: «Солих ибн Абдуллоҳдан эшитдим, бундай деди: «Абдуллоҳ ибн ал-Муборакдан ўтирган жойида суяниб ухлаган киши ҳақида сўрадим. «Унга таҳорат лозим бўлмайди», – деди».

Абдуллоҳ ибн ал-Муборак, Суфён ас-Саврий, Аҳмад ибн Ханбал бир даврда яшаган. Маълум бўладики, Солих ибн Абдуллоҳ ат-Термизий бундай зотларнинг суҳбатларида бўлган ва ҳазрат Абдуллоҳ ибн ал-Муборак билан ҳадисларнинг фикҳий ечими ҳақида фикрлашган.

Имом Абу Довуд ривоятидан саҳобани киромлар (розийаллоҳу анҳум) намозни кутиб, жаноб Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг чиқишларига мунтазир бўлиб, ўтирган жойларида ухлагани тушунилади. (75-ҳадис изоҳига қаралсин.)

Мазкур ҳадиснинг фикҳий ҳулосаси Солих ибн Абдуллоҳ ат-Термизий нақл этган сўзга мувофиқдир. «Мухтасари виқоя»нинг ўзбекча шарҳида: «Ва бир нарсага суяниб ухламоқ, агар суянган нарсани олганда йиқилиб кетиш эҳтимоли бўлса, таҳоратни бузгай. Аммо у суянган нарсасини олганда ўтириб қолса, таҳоратни бузмас. Намозда тик турган ҳолда ва рукуъда ҳамда саждада ухламоқ таҳоратни синдирмагай. Ушбудек, «Мухит» китобида мазкурдир», – дейилади.

Яна 295-боб «(Бомдодда) кунут ўқимаслик» деб номланган 295-бобдаги 403-ҳадис санадида Солиҳ ибн Абдуллоҳ ат-Термизий номи иштирок этади.

402. *Абу Молик ал-Ашжаийдан ривоят қилинди:* «Айтди: «Отамга дедимки: «Эй отажон! Сиз Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг орқаларида, Абу Бакр, Умар ва Усмоннинг орқаларида, бу ерда – Куфада Али ибн Абу Толибнинг орқаларида беш йилча намоз ўқигансиз. Улар бомдод намозида кунут ўқир эдиларми?» Айтдиларки: «Эй ўғлим! (Бу) бидъатдир!»

Бу ҳадис (402) айни Солиҳ ибн Абдуллоҳ (ат-Термизий) ривоят қилган ҳадислардан биридир. Чунки Имом Термизий 403-ҳадиснинг матнини келтирмасдан, қуйидаги санадни келтиради: «Солиҳ ибн Абдуллоҳ (ат-Термизий), Абу Авона орқали Абу Молик ал-Ашжаийдан шу иснод билан айни шу ҳадисни маъноси ила баён қилди...

Абу Ийсо ат-Термизий бу ҳадисни ҳасан-саҳиҳ деган.

Ҳадиснинг фикҳий изоҳи шуки, ҳазрат Имом Шофиъий мазҳабларида бомдод намозида кунут дуоси ўқилади, бизнинг ҳазрат Имом Аъзам мазҳабларида эса кунут дуоси фақат витр намозида ўқилади.

Яна 307-боб «Бомдоднинг икки ракъатининг фазилати» дейилади ва унда Солиҳ ибн Абдуллоҳ ат-Термизий ҳадис ривоят қилгани айтилади.

416. *Ҳазрат Оиша (розийаллоҳу анҳо)дан ривоят қилинди:* «Айтдилар: «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам бундай дедилар: «Бомдоднинг икки ракъат суннати дунёдан ва дунёдаги бор нарсалардан яхшидир».

Абу Ийсо ат-Термизий ҳазрат Оиша онамиз (розийаллоҳу анҳо)нинг ҳадисини ҳасан-саҳиҳ дейди, сўнг: «Аҳмад ибн Ҳанбал, Солиҳ ибн Абдуллоҳ ат-Термизийдан ҳадис ривоят қилган», – деб илова қилади.

Шоҳ Валиййуллоҳ Дехлавий «Ҳужжатуллоҳ ил-балиға» асарида ҳадисдаги афзалият сабабини: «Чунки дунё ва дунё

неъматлари фонийдир. Бу икки рақъатнинг савоби эса чексиз ва абадийдир», – деб изоҳлайди.

Солиҳ ибн Абдуллоҳ ат-Термизийнинг шундай муборак ҳадислар ровийси бўлгани, яна ҳазрат Ҳаким ат-Термизийдек зотнинг устози экани у зотнинг ҳаёт ва фаолиятини алоҳида ўрганишга зарурат борлигини кўрсатади.

**АҲМАД ибн ҲАСАН ибн
ЖУНАЙДИБ ат-ТЕРМИЗИЙ**
(IX аср)

Ҳазрат Абу Ийсо Муҳаммад ат-Термизийнинг «Ал-Жомий ас-саҳиҳ» («Сунани Термизий») китобида номлари зикр қилинган зотлардан бири ровий Аҳмад ибн Ҳасан (ибн Жунайдиб) ат-Термизийдир. Шарҳда номи келган бу зот сиқа, яъни ишончли ҳадис ҳофизидир. Ибн Ҳажар Аскалоний «Такриб ут-таҳзиб» китобида бунини маълум қилади. Тарих олими Ҳазражий «Таҳзиб ул-камол» китобида у кишини: «Ҳазрат Имом Аҳмад ибн Ҳанбалнинг шогирди бўлиб, дунёни кезган ҳадис ҳофизидир. Тақрибан ҳижрий 250-йилда вафот этган», – деб таърифлайди. Аҳмад ибн Ҳасан Имом Аҳмад ибн Ҳанбалдан ҳадис эшитган зотдир.

* * *

Имом Термизий у кишини зикр қилганининг сабабини билиш учун «Сунани Термизий»нинг 13-бобида «Иккита тош билан истинжо қилиш» деган сарлавҳа остида келган 17-ҳадис ва унинг шарҳи билан танишиш зарур.

17. *Абдуллоҳ (ибн Масъуд розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди:* «Набий соллаллоҳу алайҳи ва саллам қазои ҳожат учун чиқдилар ва шунда: «Менга учта тош топгин», – дедилар. У кишига иккита тош ва битта тезак келтирдим. Иккита тошни олиб, тезакни ташладилар ва: «Бу нажасдир», – дедилар».

Имом Термизий ҳадисни шарҳлаб: «Бу ривоят тарзида изтироб бор бўлган бир ҳадисдир», – дейдилар. Яъни ҳадис илмида бу музтариб ҳадис дейилади.

Музтариб – бошқа-бошқа ва бир-бирига яқин важҳлардан ривоят қилинган ҳадис. Имом Нававийнинг фикрича, таъриф – шу. Борди-ю, ривоятлардан бирини бошқасидан устун қўйиш мумкин бўлса, унда бу ҳадис музтариблик ҳолатидан чиқади. Изтироб кўп марта санадда ва баъзан матнда юз беради, агар изтироб фақат матнда юз берса, у ҳадис камдан-кам музтариб деб номланади. Изтироб ҳам санадда, ҳам матнда учрашида воқеадир.

Шайх ул-ҳадис Саъид Аҳмад Болонпурий айтади: «Музтариб шундай ҳадиски, унинг санадида ёки матнида ўзгариш ва алмашиш бўлгани сабабли сиқа (ишончли) ровий тарафидан ихтилоф пайдо бўлиб қолади. Икковлари ҳам сиқа (ишончли) ровий бўла туриб, иккаласи бир ҳадисни икки хил ривоят қилади. Икки ривоятдан бирортасини устун қўйиб танлашнинг имкони бўлмайди. Агар устун қўйиб танлашнинг имкони бўлса, устун қўйилгани мақбул бўлиб, устун қўйилмагани ғайри мақбул бўлиб кетаверади, натижада изтироб барҳам топади» («Тухфат ул-алмаъий» муқаддимасидан).

Ана шу «изтироб» туфайли ҳадис шарҳида Абу Исҳоқ – Амр ибн Абдуллоҳ ас-Сабийъий ал-Ҳамадоний деган ҳадис ровийси ҳақида танқидий фикр билдирилмоқда. Имом Термизий атайди: «Аҳмад ибн Ҳасан Термизийдан эшитдим, Аҳмад ибн Ҳанбалнинг бундай деганини эшитдим, деди: «Бир ҳадисни Зоида ва Зухайрдан эшитсанг, худди шу ҳадисни бошқалардан эшитмаганингга қайғурма! Фақат Абу Исҳоқдан ривоят қилинган ҳадис бундан ташқаридир».

Шайх Болонпурий «Сунани Термизий»нинг шарҳи бўлмиш «Тухфат ул-алмаъий» китобида айтади: «Бу ўринда Аҳмад ибн Ҳанбал: «Бир ҳадисни Зоида ва Зухайрдан эшитсанг, худди шу ҳадисни бошқалардан эшитмаганингга қайғурма!» дейиш билан «Зоида ва Зухайрнинг ҳамма ҳадисларига ишонч билан эътимод этавер, аммо икковларининг Абу Исҳоқдан қилган ривоятларига эса, то бошқа ровийдан эшитмагунингча, эътимод қилма», – демоқчилар».

Бу ўринда ҳадис ровийси ҳақидаги баҳсда Аҳмад ибн Ҳасан Термизийнинг Имом Аҳмад Ҳанбалдан баён қилган ҳулоаси ҳал қилувчи хизматни бажармоқда. Бу эса у кишининг, ҳақиқатан, ишончли ҳадис ровийси эканини тасдиқлайди.

Бу ўринда ҳадиснинг фикҳий ечимини ҳам баён қилиб ўтиш зарурияти бор. Таҳовий бу (17) ҳадисни учта тошнинг шарт эмаслигига далил қилиб келтиради ва: «Агар шарт бўлса эди, учинчисини ҳам топтирар эдилар», – дейди. Лекин Таҳовийнинг бу сўзи изохга муҳтож. Чунки Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг учинчи тошни ўзлари олган бўлишлари ёки истинжо қилганда бир тошнинг икки томонини ишлатган бўлишлари эҳтимол, шунда учта тош ишлатган бўладилар (Муборакфурий).

* * *

Яна «Ҳар бир намоз учун алоҳида таҳорат олмоқ» деб номланган 44-бобнинг 59-ҳадиси шарҳида ҳам Аҳмад ибн Ҳасан Термизий номи иштирок этади.

59. *Ҳазрат Ибн Умар (розийаллоҳу анҳумо)дан ривоят қилинди:* «Набий соллаллоҳу алайҳи ва саллам айтдилар: «Ким таҳорат устига таҳорат олса, Аллоҳ бу сабабли унга ўн ҳасана (савоб) ёзгайдир».

Имом Термизий бундан олдинги ҳадис шарҳида: «Баъзи илм аҳли ҳар бир намоз учун (алоҳида) таҳорат олмоқни вожиб эмас, балки мустаҳаб деб ҳисоблайдилар», – деган.

(Абу Ййсо) деди(лар): бир санадни зикр қилиб, «Бу иснод заифдир». Чунки ҳадис ровийларидан Ал-Ифриқий заиф ва Абу Ғутайф мажҳулдир (Муборакфурий).

Имом Термизий айтади: «Али ибн ал-Мадиний Яҳё ибн Саъид ал-Қаттондан нақл этиб, бундай дейди: «Бу ҳадис Ҳишом ибн Урвага зикр қилинганида: «Бу бир Машриқ иснодидир (яъни бу ривоят машриқ аҳли бўмиш Куфа ва Басра ровийларининг ривоятидир)», – деди».

Аҳмад ибн Ҳасандан эшитдим, айтдики: «Аҳмад ибн Ҳанбалнинг: «Менинг кўзим Яҳё ибн Саъид ал-Қаттон кўргани каби кўрмади», – деганини унинг ўзидан эшитдим». Бу ўринда Аҳмад ибн Ҳасан Термизийнинг Аҳмад ибн Ҳанбалдан келтирган хулосаси ҳадис санадининг сўнгги таърифи бўлиб келаётир.

* * *

Яна 75-бобда «Амома (салла) устига масҳ тортмоқ» мавзусидаги 100-ҳадис шарҳида ҳам Аҳмад ибн Ҳасан Термизий-

нинг Аҳмад ибн Ҳанбалдан баён қилган айни шу сўзи илова қилинади: «Аҳмад ибн ал-Ҳасандан эшитдим, у Аҳмад ибн Ҳанбал бундай деганини эшитдим, дейди: «Кўзим Яҳё ибн ал-Қаттон кўрган каби кўрмади».

75-боб ҳадисларига фикҳий изоҳ: «Саллага, дўппига, кўлкопга, рўмолга (химорга) масҳ тортиш жоиз эмас. Ушбу нарсаларга масҳ тортишнинг жоиз эмаслигига сабаб, буларни ечишда кийинчилик йўқ. Рухсат эса кийинчилик туғилганда уни даф қилиш жоиз(лиги учун)дир» («Ҳидоя», 104-бет).

* * *

Яна 98-боб – «Жунублик ва ҳайз ҳолатида Қуръон ўқилмайди» деган мавзудаги 131-ҳадис шарҳида ҳам Аҳмад ибн Ҳасан ат-Термизий номи эсланади.

131. Ҳазрат Ибн Умар (розийаллоҳу анҳумо)дан ривоят қилинди: «Набий соллаллоҳу алайҳи ва саллам дедилар: «Ҳайз кўрган аёл ва жунуб бўлган инсон Қуръондан ҳеч бир нарса ўқимасин!»

Имом Термизий айтади: «Муҳаммад ибн Исмоил (ал-Бухорий)дан эшитдимки, бундай деди: «Исмоил ибн Аййош, Ҳижоз ва Ироқ аҳлидан мункар ҳадислар ривоят қилади». (ал-Бухорий) мазкур Исмоилнинг Ҳижоз ва Ироқ аҳлидан ёлғиз ўзи қилган ривоятини заиф деб топади ва бундай деб давом этади: «Исмоил ибн Аййошнинг (ушбу) ривояти фақат Шом аҳлидандир».

Аҳмад ибн Ҳанбал айтадики: «Исмоил ибн Аййош Бақийядан кўра дурустроқ. Бақийянинг сиқа (ишончли) кишилар (номи)дан қилган мункар ҳадислари бор».

Абу Ийсо деди(лар): «Аҳмад ибн Ҳасан менга нақл этиб: «Бу сўзни Аҳмад ибн Ҳанбалнинг ўзидан эшитдим», – деди».

Мутаржим изоҳи. Имом Бухорий Исмоил ибн Аййошнинг Шом аҳлидан ривоят қилган ҳадисларини саҳиҳ ва фойдаланиш учун ярокли деб ҳисоблайди. Термизий Бухорийнинг бу зот ҳақидаги фикрини изоҳламоқда.

Хулоса шуки, бу бобларда Аҳмад ибн Ҳасан Термизий ҳадис ровийлари ҳақидаги ҳукмларни, асосан, ҳазрат Имом Аҳмад ибн Ҳанбалнинг сўзлари билан баён қилмоқда ва бу сўзларни Имом Термизий мақбул кўрмоқда.

**ХОЛИД ибн ЗИЁД ал-АЗДИЙ АБУ
АБДУРРАҲМОН ат-ТЕРМИЗИЙ**
(IX аср)

Ибн Ҳажар Аскалоний: «Холид ибн Зиёд ал-Аздий Абу Абдурраҳмон ат-Термизий Термиз қозиси бўлган. 101 ёшда вафот этган. Содик (ростгўй, ишончли) ровийдир», деганлар.

«Маҳсилар устига масҳ тортмоқ» дейилган 70-бобдаги 94-ҳадисда Холид ибн Зиёд ат-Термизий номи зикр қилинади.

94. Шаҳр ибн Ҳавшабдан ривоят қилинди: «Жарир ибн Абдуллоҳни кўрдим, таҳорат олди ва маҳсилари устига масҳ тортди. Ундан бу иш ҳақида сўраган эдим, айтдики: «Мен Набий соллаллоҳу алайҳи ва салламни кўрдим, таҳорат олдилар ва маҳсилари устига масҳ тортдилар». Жарирдан сўрадим (дейди ровий): «Бу ҳол «Моида» (сурасидаги оят)дан олдин бўлганми ёки «Моида»дан кейинми?» Шунда у бундай деди: «Мен асли «Моида» (нозил бўлгани)дан кейин исломга кирганман».

Бу ҳадисни Қутайба бизга Холид ибн Зиёд ат-Термизийдан, Муқотил ибн Ҳаййандан, Шаҳр ибн Ҳавшабдан, Жарирдан баён қилди. Бу ҳадис тафсирга (таъвилга) мавзу бўлди. Чунки маҳси устига масҳ тортишни қабул қилмаганлар Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг маҳсилари устига масҳ тортишлари «Моида» сураси нозил бўлишидан олдин бўлган деб таъвил қилишади. Жарир ўз ҳадисида Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам «Моида» нозил бўлишидан кейин маҳсилари устига масҳ тортганларига гувоҳ эканини билдирмоқда.

СОЛИҲ ибн МУҲАММАД ат-ТЕРМИЗИЙ
(IX–X асрлар)

«Сунани Термизий»да зикр қилинган Термизийлардан яна бири Солиҳ ибн Муҳаммад ат-Термизийдир. У киши бирмунча вақтда Термизда қозилик қилган ва ҳижрий 299 (милодий 911) йилда оламдан ўтган.

У кишининг исми шарифи Ал-Хатиб ал-Бағдодийнинг «Таърихи Бағдод», Шамсуддин аз-Заҳабийнинг «Мезон ал-ийтидол» ва шунингдек, «Лисон ал-мийзон» каби асарларида зикр қилинган. У киши Муҳаммад ибн Марвон ал-Садайдан ҳадислар

ривоят қилган, шунингдек, ҳаж ибодатини адо этиш учун бораётганда Бағдодда тўхтаб, Ҳамдон ибн Зуннун ва ўз юртдоши ал-Қосим ибн Ибод ат-Термизийдан ҳадислардан сабоқ олганлиги маълум бўлади. Абул-Ҳасан ибн ал-Хилал ал-Муқрий ундан ҳадислар ривоят қилган. Баъзи манбаларда унинг муржиъа оқимиға мансуб бўлганлиги, улар орқали, бир қанча муддат Термиз қозиси лавозимини олганлиги ҳам қайд этилган.

Ал-Ҳаким ат-Термизийнинг 164 нафар устозлари орасида энг кўп умр кўрган шахслардан бири Солих ибн Муҳаммад ат-Термизийдир. (Б. Радткенинг «Ал-Ҳаким ат-Термизий IX аср Ислом илоҳиётчиларидан бири» номли асарида устозлар саноғига яна тўртта қўшилиб, 168 нафар дейилган)¹.

«Сунан»нинг 74-боби «Жавроб ва наъл (пойабзал) устига масҳ тортмоқ» дейилади. Бобдаги 99-ҳадис шарҳида Солих ибн Муҳаммад ат-Термизий номи иштирок этади.

99. *Муғийра ибн Шуъбадан ривоят қилинди:* «Набий солаллоҳу алайҳи ва саллам таҳорат олдилар, жавроблари ва пойабзаллари устига масҳ тортдилар».

Абу Ийсо ат-Термизий: «Бу ҳадис ҳасан-саҳиҳ», – дейдилар. Сўнг қуйидаги изоҳни илова этадилар: «Аҳли илмнинг кўпчилигининг қавли шудир. Суфён ас-Саврий, (Абдуллоҳ ибн ал-Муборак, Шофиъий, Аҳмад ва Исҳоқнинг ҳам қавли шудир: «Қалин ва маҳкам бўлган тақдирда, жавроблар устига, товонсиз (пошнасиз) бўлса ҳам, масҳ тортилади», – дейдилар. Бу бобда Абу Мусодан ҳадис ривоят қилинган».

Шундан сўнг айтадилар: «Солих ибн Муҳаммад ат-Термизийдан эшитдим; у Абу Муқотил ас-Самарқандийдан эшитганини айтди: «Абу Ҳанифанинг вафотлари билан якунланган беморлик пайтларида у кишининг олдиларига кирдим. Сув келтиртириб, таҳорат олдилар. Оёқларида жавроб бор эди, жавробларининг устига масҳ тортдилар ва кейин бундай дедилар: «Олдин ҳеч қилмаган ишимни бугун қилдим; товонсиз (пошнасиз) бўлгани ҳолда жавробларим устига масҳ тортдим».

«Ғиёс ул-луғот»га кўра «жавроб» этик ва оёққа кийиладиган нарсадир (1-жилд, 249-бет). Бинобарин, уни пайпоқ деб тушуниш мумкин эмас.

¹ Қаранг: *Иброҳим Усмонов*. Ҳаким Термизий. – Т., 2014, 18-бет.

«Қудурий розийаллоҳу анҳу айтадилар: «Абу Ҳанифа раҳимаҳуллоҳ наздларида пайпоққа масҳ тортиш жоиз эмас, илло агар у теридан бўлса ёки таги мунаъал (пошнаלי, таги чармли) бўлса, жоиз деганлар. Имом Муҳаммад ва Абу Юсуф раҳимаҳуллоҳлар айтадиларки: «Агар жавроб қалин, қаттиқ ва маҳкам бўлса, жоиз».

Яна Абу Ҳанифадан ривоят қилинади: «Ул зот умрларининг охирида (вафотларидан уч кун ёки тўққиз кун олдин) Имом Муҳаммад ва Имом Абу Юсуфнинг фикрларига қайтганлар. Фатво ҳам шунга берилгандир» («Ҳидоя», «Масҳ» боби, 103–104-бетлар).

Ҳадисдан чиқадиган хулоса:

1. Солиҳ ибн Муҳаммад ат-Термизий ўз замонасининг улуғ олимлари, жумладан, Абу Муқотил ас-Самарқандий билан мулоқотда бўлган.

2. Имом Термизий учун у кишининг сўзлари шоёни эътибор бўлган.

3. Пошнаלי ёки чармли бўлмаган оёқ кийимга масҳ тортиш жоиз эмас.

4. Тарих зарварақлари ичидан Солиҳ ибн Муҳаммад ат-Термизийга оид маълумотларни излаб топиш маърифий ҳаётимиз учун зарур.

МАКТУМ ибн АББОС АБУЛ-ФАЗЛ ат-ТЕРМИЗИЙ (IX аср)

Бу зот «Сунани Термизий»даги илални, яъни ҳадис санадларида юз берадиган нуқсонларни баён қилувчи ровийларидан биридирлар. Илалнинг маъноси нима?

Арабча «илал» сўзи «иллат»нинг кўплиги бўлиб, ўзбекча касал, бетоб, хаста, нокис, иллатли, оғиш каби луғавий маъноларни англатади. Ҳадис илмида илал масаласи муҳим аҳамиятга эга бўлиб, бу соҳа ҳадисларда ҳар хил сабабларга кўра ровийлар томонидан содир этилган заифлик, ноаниқлик, ғалат, хато, саҳву янглишларни тадқиқ қилиш билан шуғулланади. Бу жуда шарафли ва ўта масъулиятли вазифадир.

«Сунани Термизий»да жарҳ ва таъдилга, яъни нуқсон ва таққос жиҳатлари, ровийнинг қиёфаси, бирор сифати, айби ёки фазилати, ишончли ёки ишончсиз экани ҳақидаги фикрларга ўрин ажратилган, китоб охирида иллатларга доир махсус бир китоб илова қилинган.

Мактум ибн Аббос ат-Термизий ана шу илал борасида ўз даври фақиҳларини таржиҳ этган, яъни танлаб устун қўйган фикр-қарашларини, хусусан, улуғ фақиҳ ва аллома Суфён ас-Саврийнинг қавлларини Имом Термизийга баён этган зотлардандир.

Абу Ийсо ат-Термизий «Китоб ул-илал»да айтди: «Ушбу китобда фақиҳлар танлаган (таржиҳ этган) фикр-қарашларга ҳам тўхталдик. Суфён ас-Саврий қавлларида кўпини бизга ундан Муҳаммад ибн Усмон ал-Қуфий баён қилди. (Яна) Суфёндан бизга Убайдуллоҳ ибн Мусо, ундан эса менга Абул-Фазл, Мактум ибн Аббос ат-Термизий баён этди. Муҳаммад ибн Юсуф ал-Фирёбий ҳам Суфёндан бизга (фикҳий тўхтамларни) нақл этди»¹.

Яна Имом ат-Термизий илал мавзусига тўхталиб: «Бу масалада узоқ вақт фикр-мулоҳаза юритдим, бунинг боиси шундаки, биздан шу хусусда сўралганда, олдин ўз нуқтаи назаримизни очиқ-ойдин айтмадик. Сабаби, биринчидан, биздан аввал илал масаласи хусусида сўралган бир қанча уламолар ҳам ўз фикрларини билдирмаганлар. Иккинчидан, баъзи муҳаддислар ўрталарида ҳадисда сиқа (ишончли) бўлган ровийларнинг хато, янглиш ва ваҳмларини айтиш ғийбат бўлади, деган уламолар ҳам бор эдилар. Сўнг одамлар манфаатини ўйлаб, бир қанча машхур муҳаддислар, хусусан, Имом ал-Бухорий билан бўлган бир неча йиллик мулоқотдан сўнг ҳамда мазкур фикрга алоқадор ривоятларни эшитгандан кейин, илал масаласини ошкора қилишга жазм қилдим. Ва (лекин) на Ироқда, на Хуросонда ҳадисларнинг иллатлари ва тарих ҳамда иснодларни билишда Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорийдан кўра билимдонроқ бирор кишини кўрмадим»², — дейди.

¹ Абу Ийсо ат-Термизий. Сунани Термизий. Китоб ул-илал, 2-баён, 650-бет.

² Ўша манба.

Мактум ибн Аббос ат-Термизий ҳаёт ва фаолияти ўрганилиши зарур бўлган фақиҳ зотлардан эканлиги «Илал китоби»дан англашилади.

АБУ ИСМОИЛ МУҲАММАД ТЕРМИЗИЙ

(IX аср)

Тўлиқ исм, куня ва нисбаси – Абу Исмоил Муҳаммад ибн Исмоил ибн Юсуф ат-Термизий ал-Бағдодий. Бундан асли Термизлик бўлиб, Бағдод шаҳрида яшагани маълум бўлади. Хижрий 280 [милодий 893 (ёки 894)] йилда – Имом Термизийдан бир йил кейин вафот этган.

Ал-Хатиб ал-Бағдодийнинг «Таърихи Бағдод» китобидан бу зотнинг машҳур олим ва қироат илмида ҳам мавқе соҳиби бўлганлигини билиш мумкин. У киши қироат илми ҳақидаги ҳадисларни Ибн Заквондан ривоят қилган.

«Сунани Термизий»нинг 175-бобида «Сизлардан бирортангиз одамларга имом бўлса, намозни енгил ўқиб берсин. Чунки уларнинг орасида кичиклар, кексалар, заифлар ва беморлар бор. Агар якка ўзи ўқиса, ўзи хоҳлаганидек ўқийверсин», – деган муборак ҳадис келади. Мазкур 236-ҳадис санадида Абу-з-Зинод исми бор. Имом Термизий «Абу-з-Зиноднинг исми – Абдуллоҳ ибн Заквон», деганлар.

Ад-Доний: «Абу Исмоил ҳадис ровийлари ва олимларининг буюкларидандир», – дейдилар.

«Тақриб ат-Тазҳиб» китобининг соҳиби (яъни Ибн Ҳажар Асқалоний)нинг айтишларича, у киши (Абу Исмоил Термизий) ҳадис бобида сиқа (ишончли ровий) ва хофиздирлар». Ҳадис ровийлари улуғларининг 11-табақасига мансублар.

* * *

Ҳазрат Имом Термизий «Китоб ул-илал»да Абу Исмоил ат-Термизий номини зикр қилган. У киши кўпроқ Имом Муҳаммад Шофиъий фикр-қарашларини баён қилувчи ровий сифатида қаламга олинади.

Абу Ййсо Термизий айтди: «Шофиъийнинг қавлларидан кўпини Ҳасан ибн Муҳаммад аз-Заъфароний Шофиъийдан бизга нақл этди. Таҳорат ва намоз билан боғлиқ мавзуларни

эса бизга Абул-Валид ал-Маккий Шофиъийдан баён қилди. Абу Исмоил ат-Термизий ва Юсуф ибн Яҳё ал-Қураший ал-Бувайтий ҳам Шофиъийдан бизга нақл этди. Ва у Юсуф ибн Яҳё, Робиънинг Шофиъийдан ривоят қилган бир қанча нарсаларини бизга нақл қилди. Робиъ бу хусусда бизга ижозат берди ва ривоят қилган нарсаларини бизга ёзиб берди»¹.

«Сунан»да Шофиъийнинг қавллари қўплаб бобларида нақл қилинади. Демак, бу таҳқиқларда Абу Исмоил ат-Термизийнинг қавллари ҳам мавжуд.

Бу зотнинг ҳаёт ва фаолиятини ўрганиш илм аҳли учун жуда муҳим.

ЖОРУД ибн МУЪОЗ ас-СУЛАМИЙ ат-ТЕРМИЗИЙ (IX аср)

Жоруд ибн Муъоз ас-Суламий ат-Термизий «Сунани Термизий»да номи келган машхур ҳадис ровийлардан биридир.

Айтиш ўринлики, «Сунани Термизий»да икки Жоруд исми зикр қилиниб, улардан ҳадис баёнлари келади. Бири Жоруд ибн Муъалло, яъни Абул-Мунзир ал-Жоруд ибн Амр ибн Ҳанаш ибн ал-Муъалло ал-Абдий (розийаллоху анху) бўлиб, саҳобадир, ҳижрий 20 (милодий 601) йилда вафот этган. Иккинчиси Жоруд ибн Муъоз Термизийдир.

Камол Юсуф ибн Закий ал-Маззийнинг «Таҳзиб ул-камол» китобида куняси ҳам Ибн Муъоз ёки Ибн Довуд экани айтилади. У киши «Кибор ул-ъашро»нинг, яъни ҳадис ровийлари ўнинчи табақасининг улуғларидан. Ҳижрий 244 (милодий 858) йилда – Имом Термизийдан 35 йил олдин вафот этган. Насафий уламолардан баъзилари у кишидан ҳадис ривоят қилган.

«Сихоҳи ситта» («Олти саҳиҳ китоб»)да исмлари, кунялари баён қилиниб: «Нисбалари Суламий Термизийдир», – дейилади. Мазкур комусда ҳам маълумотлар ал-Маззийнинг «Таҳзиб ул-камол», «Таҳзиб ат-таҳзиб», шунингдек, «Тақриб ат-таҳзиб» китобларидан олингани қайд этилган.

Шайх Абдуссалом ал-Муборакфурийнинг «Тухфат ул-аҳвазий» («Сунани Термизий» шарҳи) китобида ҳазрат Жоруднинг

¹ Абу Ийсо ат-Термизий. Сунани Термизий. Китоб ул-илал, 2-баён, 651-бет.

ҳадис ривоятида сика, яъни ишончли шахс экани айтилиб, муржиъийя оқимиға мансубликда айблангани қайд этилади.

Муржиъийя мазҳабининг эса Аҳли суннат вал-жамоат эътиқодига номувофиқ қарашлари бор. Ҳадис ривоятида сика (ишончли) бўлган зот ҳақидаги бундай айблов таҳқиқни талаб қиладиган ҳолдир.

Араб олими Муҳаммад ибн Иброҳим ал-Жуюший томонидан 1970 йилда нашр этилган «Ал-Ҳаким ат-Термизий: унинг асарлари ва қарашлари» номли мақоласида аллома ўзига устоз деб билган 164 нафар шахс номини келтирган. Олмон шарқшуноси Б. Радтке нақлиға кўра, Ҳаким ат-Термизий уларни: «Менинг шайхларим», – деб эъзозлаган. Булардан тўрттаси Термизий нисбали шайхлар бўлиб, улар куйидагилардир:

1. Али ибн ал-Ҳасан ат-Термизий (Ҳаким Термизийнинг отаси).
2. Солиҳ ибн Абдуллоҳ ат-Термизий.
3. Солиҳ ибн Муҳаммад ат-Термизий.
4. Ал-Жоруд ибн Муъоз ас-Суламий ат-Термизий.

Солиҳ ибн Абдуллоҳ ат-Термизий ҳижрий 231 ёки 239 (милодий 845 ёки 853) йиллар, ал-Жоруд ибн Муъоз ас-Суламий ат-Термизий ҳижрий 244 (милодий 858) йилда вафот этади, Солиҳ ибн Муҳаммад ат-Термизий эса ҳижрий 299 (милодий 911) йилда вафот этган¹.

* * *

Жоруд ибн Муъоз Термизий турли мамлакат ва халқларға мансуб бўлган элликка яқин шайхлари – устозларидан ҳадис ривоят қилганлар. Ул мухтарамлардан баъзилари:

1. Вакиъ ибн Жарроҳ.
2. Муъалло ибн Мансур ар-Розий.
3. Иброҳим ибн Рустам ан-Нийсобурий.
4. Сулаймон ибн Амр ан-Наҳаъий.
5. Абу Замра Анас ибн Иёз ал-Лайсий.
6. Ҳаммод ибн Усома.
7. Асвад ибн Омир Жозон.
8. Умар ибн Ҳорун ал-Балхий.
9. Аҳмад ибн Юсуф ал-Форсий ва бошқа зотлар. (Ҳаммаларига Аллоҳнинг раҳматлари бўлсин!)

¹ Қаранг: З. Чориев ва бошқ. Ал-Ҳаким ат-Термизий. – Т., 2008. 25–26-бетлар.

Энди «Сунани Термизий» китобида Жоруд ибн Муъоз Термизий иштирок этган ҳадислардан баъзиларини кўриб чиқамиз.

Ҳузайфа (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинган 13-ҳадисда жумладан: «Набий соллаллоҳу алайҳи ва саллам... таҳорат қилдилар ва маҳсилари устига масҳ тортдилар», – дейиларди. (Бу матн ҳадиснинг бир қисмидир.)

Ана шу ҳадисни Жоруд Термизий ал-Аъмашдан ривоят қилган. Абу Ийсо Термизий айтади: «Ал-Жоруднинг бундай деганини эшитдим: «Вакиъ бу ҳадисни ал-Аъмашдан ривоят қилганини ва кейин бундай деганини эшитдим: «Бу ҳадис Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламдан масҳ тортиш борасида нақл қилинган энг саҳиҳ ҳадисдир».

Яна Имом Термизий: «Абу Аммор Ҳусайн ибн Хурайсдан ҳам эшитдим: «У ҳам: «Вакиъдан эшитдим», – деди ва худди шу ҳадисни зикр қилди», – дейдилар.

Жоруд Термизий кўпинча ҳазрат Вакиъдан ҳадис ривоят қилади.

Муаррих (тарихчи олим) Ибн Ҳиббоннинг ёзишича, ҳазрат Вакиъ ибн ал-Жарроҳ ўз ўғлига, яъни Суфён ибн Вакиъ ибн ал-Жарроҳ Абу Муҳаммад ар-Равосийга варроқ деб аталувчи котибини, яъни ёзганларини окқа кўчирувчи шахсни алмаштиришини маслаҳат берганлар, чунки варроқ-котиб у кишига чалкаш, мавқуф ҳадисларни ҳам ёзиб келавергани сабабли у киши кўп азиятга мубтало бўлган экан. Бундан ҳазрат Вакиънинг жуда фозил ва ҳақиқатгўй шайх бўлганини англаймиз.

Яна 75-боб «Амома (салла) устига масҳ тортмоқ» деб номланади.

100. *Муъийра ибн Шуъба (розийаллоҳу анҳу) отасидан ривоят қилиб, деди:* «Набий соллаллоҳу алайҳи ва саллам таҳорат олдилар, маҳсилари ва амомалари (саллалари) устига масҳ тортдилар».

Имом Термизий ҳадис шарҳида яна қуйидаги ҳадисни келтиради: «Муҳаммад ибн Башшор, бошқа бир ерда, шу ҳадисда ушбу жумлани зикр қилган: «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам пешона сочлари ва саллалари устига масҳ тортдилар».

Имом Термизий яна айтади: «Муғийра ибн Шуъбанинг ҳадиси ҳасан-саҳиҳ. Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг саҳобаларидан ва тобеинларнинг аксари эса бундай дейдилар: «Фақат салланинг ўзигагина масҳ қилмайди, фақат салла билан бирга бошга ҳам масҳ тортади». Суфён Саврий, Молик ибн Анас, Ибн-Муборак ва Шофиъийнинг қавли шудир».

Ал-Жоруд ибн Муъоз бу ҳадис ҳақида «Вакиъ ибн ал-Жарроҳнинг «Фақат салланинг ўзигагина масҳ қилинса, асарга (ҳадисга) таянгани учун етарлидир» деганини унинг ўзидан эшитдим», – дейди.

75-боб ҳадисларининг фикҳий изоҳи шуки: «Саллага, дўппига, кўлқопга, рўмолга (химорга) масҳ тортиш жоиз эмас. Ушбу нарсаларга масҳ тортишнинг жоиз эмаслигига сабаб, буларни ечишда қийинчилик йўқ. Рухсат эса қийинчилик туғилганда уни даф қилиш жоиз(лиги учун)дир» («Ҳидоя», 104-бет).

* * *

Яна «Сунани Термизий»нинг 81-боби, 110-, 111-, 112-ҳадислари шарҳида ҳам Жоруд Термизийнинг Вакиъдан қилган накли келтирилади.

Яна «Азоннинг фазилати» номли 152-бобда ушбу муборак сўз баён қилинади:

206. *Ҳазрат Ибн Аббос (розийаллоҳу анҳумо)дан ривоят қилинди:* «Набий соллаллоҳу алайҳи ва саллам айтдилар: «Кимки етти йил муттасил (Ҳақ ризоси учун) азон айтса, унга жаҳаннамдан қутулиш ҳақида бароат (ёриқ) ёзилади».

Бу ҳадис шарҳида ҳам Имом Термизий ўзлари эшитган – Ал-Жоруд Термизийнинг Вакиъдан накл этиб, «Жобир ал-Жуъфий бўлмаса эди, Куфа халқи ҳадиссиз қолар эди ва Ҳаммод бўлмаса эди, фикҳсиз қолар эди», деган сўзини баён қилади.

* * *

Яна «Сафнинг орқасида якка ҳолда намоз ўқимоқ» деган (179) бобда қуйидаги ҳадиси шариф келади:

231. *Вобиса ибн Маъбаддан ривоят қилинди:* «Бир киши сафларнинг орқасида якка намоз ўқиди. Шунда Набий соллаллоҳу алайҳи ва саллам унга намозни қайта ўқишни буюрдилар».

Имом Термизий: «Вобисанинг ҳадиси – ҳасан ҳадис», – дейди ва унинг шарҳида яна айтади: «Ал-Жоруддан эшитдим: «Вакиънинг «Бир киши сафларнинг орқасида якка ўзи намоз ўқиса, қайтадан ўқийди» деганини унинг ўзидан эшитдим», – деди».

Изоҳ. Имом Термизий 234-ҳадис шарҳида: «Айрим илм аҳллари сафнинг орқасида якка ҳолда намоз ўқиган кишининг намози ўтади», – дейди ва бунини юқоридаги (234) ҳадис билан далиллайди... Ҳолбуки, масала улар айтгандек эмас», – дейди. Айримлар: «Намози жоиз, лекин макруҳ», – дейди. Баъзилар: «Намози дуруст эмас», – дейди. Имкон қадар бундан сақланган яхшироқ. Намоз жоиз, аммо макруҳдир.

«Яна сафда очик жой туриб, сафнинг орқасида турмоқ макруҳдир» («Шарҳи Мухтасари Виқоя»).

* * *

Яна 190-бобнинг 255-ҳадиси шарҳида ҳам Ал-Жоруд ибн Муъознинг сўзлари келтирилади.

Яна «Кечки таом билан хуфтон намози бир вақтга тўғри келиб қолганида кечки таомдан бошлангизлар...» деган (262) бобда қуйидаги ҳадис баён қилинади:

353. *Ҳазрат Анас (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди:* «Ҳадисни Набий соллаллоҳу алайҳи ва салламга етказиб, бундай деди: «Кечки таом ҳозир бўлганда намозга икомат айтилса, сизлар (аввал) кечки таомдан бошлангизлар».

Имом Термизий: «Анаснинг ҳадиси ҳасан-саҳиҳ», – дейди. Сўнг шарҳда Жоруд Термизийнинг сўзини келтириб: «Жоруддан эшитдим, Вакиънинг бу борада «Таоми айниб қолишидан қўрқса, кечки таомдан бошлайди», деганини эшитдим», – дейди.

* * *

Яна 401-боб «Масжидда тупурмоқ кароҳат эканлиги» деб номланади.

571. *Ториқ ибн Абдуллоҳ ал-Мухорибий (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди:* «Айтди: «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам бундай дедилар: «Намозда эканингда ўнг томонингга тупурма. Ва лекин (намозхон бўлмаса) орқангга ёки (ҳеч ким бўлмаса) чап томонингга ёхуд чап оёғинг остига тупургил!»

Имом Термизий: «Ториқнинг ҳадиси ҳасан-саҳиҳ», – дейди. Сўнг ушбу шарҳни баён этади: «Илм аҳли шу ҳадисни қабул қилган. Ал-Жоруддан эшитдим, айтадики: «Вакиънинг бундай деганини эшитдим: «Рибъий ибн Ҳирош (мазкур ҳадис ровийларидан бири) ислом дини мавзуида ҳеч бир ёлғон сўзламаган». Абдурраҳмон ибн Махдий айтади: «Мансур ибн ал-Муътамир – Куфа аҳлининг энг ишончлироғидир».

Бу ҳадисдан Жоруд Термизийнинг ишончли ровийси бўлган ҳазрат Вакиъ фақат фикҳий ҳукмларни баён қилиб қолмасдан, ҳадисларнинг иллатига оид масалаларни, жумладан, ровийларнинг асл аҳволи – нуқсони ёки фазилати ҳақидаги хулосаларни ҳам баён этган.

Ҳадиснинг фикҳий изоҳи шуки, илгари масжидлар ер бўлган, жойнамоzлар тўшалмаган. Шунинг бу ҳадис қуйидагича шарҳланган: «Оғзига келган балғамни қайтара олмаса ва чиқариб ташлашга мажбур бўлиб қолса, ҳеч ким бўлмаслиги шарти билан, орқасига ёки чап томонига тупуради. Агар чап томонида ҳам, орқасида ҳам одам бўлса, унда ё чап оёғининг остига ёки этагининг бир учига тупуради. Бу ҳолат шолча, палос, гилам тўшалмаган ва ости кум ёки тупроқ бўлган масжидларга тегишлидир. Нарса тўшалган масжидларда фақат этагининг бир учига тупуради. Чунончи, кейинги ҳадис бу ҳадис маъносини таъкидлайди». Айрим имомлар масжидда ерга тупуришни хато деганлар.

* * *

Яна «Сунани Термизий»нинг «Ҳожатхонадан чиққанда ўқиладиган дуо» (5) бобида қуйидаги ҳадис ривоят қилинади:

7. *Ҳазрат Оиша онамиз (розийаллоҳу анҳо)дан ривоят қилинади:* «Набий соллаллоҳу алайҳи ва саллам ҳожатхонадан чиққанларида: «Ғуфронака» («Ўзингдан мағфират тилайман»), – дер эдилар».

Абу Йисо деди(лар): «Бу ҳадис ҳасан-ғариб».

Мисрнинг собиқ қозиси Аҳмад Муҳаммад Шокир «Сунани Термизий» шарҳида айтади: «Бу ҳадисни Аҳмади ибн Ҳанбал, Абу Довуд, Ибн Можа ва Абу Дарамий ҳам ривоят қилганлар.

Шунингдек, бу ҳадис Ибн Ҳаббон, ибн Ҳузайма, Ибн ал-Жоруд ва Ал-Ҳоким томонидан таҳриж қилинган. Абу Ҳатим, саҳиҳ деб қайд этади. Ан-Нававий «Шарҳ ул-муҳаззаб» китобида: «Бу ҳадис ҳасан-саҳиҳ», – дейди. Ғариб эканига сабаб эса Юсуф ибн Абу-Бурдадан буни фақат Исроил ривоят қилган. Лекин Исроил сиқа (ишонарли) киши ва ҳужжатдир».

Имом Термизий айтади: «Бу бобда Оиша онамиз розийаллоҳу анҳо Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламдан ривоят қилган шу ҳадисдан бошқа ҳадисни билмаймиз».

* * *

«Сунани Термизий»нинг Ҳаж китоби 57-боби «Муздалифада имомга етиб келган одам ҳажга етиб келган бўлади» деб номланади ва унда қуйидаги ҳадис келтирилади:

889. *Абдур-Раҳмон ибн Яъмар (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинади:* «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам Арафада эканликларида Нажд қавмидан бир неча киши у зотнинг ҳузурларига келиб (ҳажнинг моҳиятини) сўрадилар. Шунда (Расули Акрам соллаллоҳу алайҳи ва саллам) бир жарчига амр қилдилар ва у жар солиб деди: «Ҳаж Арафадир. Ҳар ким Жамъ (Муздалифа) кечасига тонг отишидан олдин келса, у ҳажга етиб келгандир, Мино кунлари уч кундир. Кимки шошиб икки кун қилса, унга гуноҳ йўқдир. Кечиккан кишига ҳам гуноҳ йўқдир».

Имом Термизий: «(Ровий) Яҳё: «Бир кишини уловга мингаштирдилар ва у жар солди» деб зиёда қилган», – дейди. Яна 890-ҳадис ҳам шу мазмунда экани билдириб, сўнг айтади: «Ал-Жоруднинг бундай деганини эшитдим: «Вакиъни эшитдим: у мазкур ҳадисни тилга олди ва: «Бу ҳадис ҳаж қонун-қоидаларининг онасидир», – деди».

* * *

Яна «Сунани Термизий»нинг «Жанозалар китоби»да «Бемор бўлган одамга етадиган савоб» деган (1) боб келади ва унда қуйидаги ҳадис келтирилади:

965. *Ҳазрат Оиша онамиз (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинади:* Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам дедилар: «Мўмин кишига бир тикан кирса ёки бошига бошқа бир мусибат

тушса, албатга, Аллоҳ у мусибат сабабли унинг даражасини бир даража юксалтиради ва гуноҳларидан бир гуноҳни ўчиради».

Имом Термизий: «Ҳазрат Оиша (онамиз)нинг ҳадиси ҳасан саҳиҳ», – дейди.

Яна шу бобда қуйидаги ҳадис келтирилади:

966. *Ҳазрат Абу Саъид ал-Худрий (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинади:* «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам дедилар: «Мўмин кишига етган захмат, қайғу, беморлик ва уни ғамгин қилган ҳар қандай ҳолатни Аллоҳ таоло унинг хато-нуқсонларига кафорат қилади».

Имом Термизий: «Бу мавзуда мазкур ҳадис ҳасандир», – дейди ва Жоруд Термизийдан нақл кетиради: «Жоруднинг Вакиъдан қилган ривоятини эшитдим: «Ғам-қайғунинг гуноҳларга кафорат бўлиши фақат шу ҳадис орқали маълум бўлди», – деди».

* * *

Яна «Хулла қилиш» (28) бобидан ҳадислар:

1119. *Ҳорис ва Алидан ривоят қилинади:* «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам хулла қилганни ҳам, хулла қилинганни ҳам лаънатладилар».

1120. *Абдуллоҳ ибн Масъуд (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинади:* «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам хулла никоҳи билан никоҳланган эрни ва ўзи учун хулла (никоҳи) қилинган эрни лаънатладилар».

Изоҳ. Хулла – аёл ўз эрига қайта олиши учун бирор эркак уни ўз никоҳига олиши.

Имом Термизий айтади: «Жоруд ибн Муъоздан эшитдим, Вакиъдан нақл қилиб, унинг ҳам шу қарашда бўлганини ва ижтиҳод қилувчиларнинг бу борадаги сўзлари инобатга олинмаслиги кераклигини айтди».

Яна айтади: «Жоруд дейди: «Вакиъ Суфъндан нақл қилиб дейди: Бир эркак бир аёл билан хулла учун маълум вақтга уйланса, сўнг у аёл билан қолишни истаса, қайта никоҳ қилмагунча у аёл унга ҳалол бўлмайди».

Албатта, бу ҳадисларнинг нозик фикҳий изоҳлари бор. Бу ўринда фақат Жоруд Термизийнинг нақллари баён қилинмоқда, холос.

Яна Имом Термизий «Сут эмишда битта аёл гувоҳлиги старлидир» деган (4) бобда айтади: «Жоруддан эшитдим, Вакиънинг бундай деганини эшитганини баён қилди: «Бир аёлнинг гувоҳлиги эмишиш жиҳатдан адлияга кўра жоиз эмас, аммо тақво юзасидан у аёл билан ажрашиш мақбулдир».

* * *

Ҳазрат Имом Термизийнинг икки мустақил китобдан иборат «Ал-Илал фи-л-ҳадийс» («Ҳадис санадларидаги иллатлар, нуқсонлар, бемор нуқталар») номли муҳим асари бор. Бири «Сунани термизий» охирига илова қилинган бўлиб, «Ал-Илал ас-сағийр» деб номланади. Иккинчиси «Ал-Илал ал-кабийр» ёки «Ал-Муфрад» номи билан машҳур бўлиб, бу асар ҳам бизгача етиб келганига далиллар бор.

Арабча «илал» сўзи «иллат» сўзининг кўплиги бўлиб, луғатда «касал, бетоб, хаста, ноқис, иллатли, оғиш» деган маъноларни англатади. Илал соҳаси ҳадис ривоятларида ҳар хил сабабларга кўра ровийлар томонидан содир этилган заифлик, ноаниқлик, ғалат, саҳву хато, янглишларни тадқиқ қилади. Имом Термизий сўзларига кўра, аввал бундай иш тажрибада бўлмагани учун ҳамда ишончли ровийлар нуқсонини айтиш ғийбат бўлиб қолади деб кўрққанлари учун буни ошкор қилмаганлар. Кейин улуг муҳаддислар, хусусан, Имом Бухорий билан мулоқотда бўлганларидан кейин, инсонлар манфаатини ўйлаб, бу соҳани ошкор қилишга жазм этганлар.

«Сунани Термизий»га илова қилган ана шу «Китоб ул-илал»да Имом Термизий айтади: «Ал-Жоруд (Термизий) нинг, Вакиъдан нақл этиб: «Жобир ал-Жуъфий бўлмаса эди, Куфа халқи ҳадиссиз қолар эди ва Ҳаммод бўлмаса эди, фикҳсиз қолар эди», – деганни эшитдим».

Яна бир ўринда: «Али ибн Ҳашрам бизга баён қилди; Ҳафс ибн Гийс – Осим ал-Аҳвалнинг Абу Усмон ан-Наҳдийга бундай деганини бизга нақл этди: «Сен бизга ҳадис ривоят қилсан, кейин айни ўша ҳадисни аввал бизга баён қилганингдан

бошқачароқ шаклда нақл этасан (қайси бирига таяниш мумкин?)». Шунда Абу Усмон ан-Нахдий: «Биринчи эшитганингни ушлагин!» – деди.

Имом Термизий яна айтади: «Жоруд (Термизий) бизга нақл қилиб: «Вакиъ – Робиъ ибн Субайхдан Ҳасаннинг бундай деганини бизга нақл этди», – деди: «Маънони тўғри англатадиган бўлсанг, шу ривоят сен учун етарлидир».

Бу нақллардан Жоруд ибн Муъоз Сулабий Термизийнинг ҳазрат Вакиъдан нақл қилган сўзлари Имом Термизий учун ҳам, умуман, ҳадис илми учун ҳам нақадар муҳим ва эътимодли эканини англаймиз.

Аллоҳ таоло барча муҳаддис ва барча ҳадис ровийларини раҳмат айласин! Улар ҳадис илмининг софлиги, динимиз поклиги, эътиқодимиз мусаффолиги учун умрларини фидо қилган зотлардир.

* * *

Имом Термизийнинг «Ал-жомиъ ас-саҳиҳ» («Ишончли тўплам») асари айни вақтда «Ал-Жомиъ ал-кабир» («Катта тўплам»), «Саҳиҳ ат-Термизий» («Термизий саҳиҳлари»), «Сунан ат-Термизий» («Термизий суннатлари») номлари билан ҳам юритилади. Муаррих аллома Ибн ал-Асир ўзининг «Ат-таърих» асарида: «(Термизий) имом ва ҳофиз эди. Бебаҳо асарлар тортиқ қилди. «Ал-Жомиъ ул-кабир» («Катта тўплам», яъни «Сунани Термизий») бу асарларнинг энг мукаммалидир», дейди.

* * *

Аллоҳга ҳамд бўлсин, «Сунани Термизий» китобида номлари келган Термизийлар деган мавзу ўзим учун ҳам, ёр-дўстларим ва азиз китобхонлар учун ҳам мўъжаз бир илмий тадқиқот бўлди.

Аллоҳ хоҳласа, келажакда бу мавзуни давом эттириш, «Сунан»даги Термизийлар таржимаи ҳолини имкон қадар тўлдириш ҳамда шарҳларда номлари келган бошқа Термизийлар фаолиятини ҳам ўрганиш эзгу ниятимиздир.

Яратган Эгамиз юртимизни абадий тинч қилиб, халқимизни ҳамиша маънавий ва моддий фаровон айласин!

Иккинчи қисм

САҲЛ ибн МАТТАВҲА ат-ТЕРМИЗИЙ

(XI–XII аср)

Ҳазрат Нажмуддин Умар ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ан-Насафийнинг «Ал-Қанд фий зикри уламои Самарқанд» («Самарқанд уламолари ҳақида қанддек ширин китоб»)¹ асарида бир қанча муҳаддис Термизийлар зикр қилинади. Уларнинг баъзилари «Сунани Термизий» китобида зикр қилинган зотлар бўлиши мумкин. «Ал-Қанд» китобида мазкур ровийларнинг ҳар биридан алоҳида ҳадислар ривоят қилингани учун мустақил ҳолда зикр қилиб ўтишни лозим топдик.

* * *

«Ал-Қанд» китобида ҳадислари билан бирга зикр қилинган ровийлардан бири Саҳл ибн Маттавҳа ат-Термизийдир.

Муаллиф XI асрнинг иккинчи ярми, XII асрнинг биринчи ярмида яшаб ўтганига қаралса, мазкур Термизий ҳам анча илгари ўтгани англашилади.

Нажмуддин ан-Насафий қайдига кўра, Саҳл ибн Маттавҳа ат-Термизий (бирмунча вақт) Самарқандда бўлган. У зотдан Яҳё ибн Бадр ал-Қураший ҳадис ривоят қилган. Бас, ҳадис ровийлари санадида бор экан, демак, мўътабар зотдир.

«Ал-Қанд»да ат-Термизийдан баён қилинган бир воқеада фақиҳ зотнинг баъзи хусусияти, ҳукм билдиришда унда қандай далиллар бўлиши лозимлиги маълум қилинган. Ҳатто ривоятда ҳазрат Ибн ул-Муборак фикҳ талабларини суриштирган суҳбатдошига қарата: «Мен фақиҳман деб даъво қилувчи киши ҳали сенмисан?» — деб хитоб қилади.

¹ Бундан кейинги ўринларда «Ал-Қанд» деб берилади.

Термизий сўзлаган нақлда жаҳмия тоифаси тилга олинади. Моҳиятни тушуниш учун жаҳмия нималигини билиш керак.

Жаҳмия – нотўғри эътиқодли бир мазҳаб. «Жомий ул-мутун» асарида: «Мушаббиха, каромия, муътазила ва жаҳмия мазҳаби мужассама мазҳаби билан бир хил фикр-қарашда» эканлиги билдирилган. Мужассама тарафдорлари эса Аллоҳга макон иснод этиб, «Аллоҳнинг хусусий макони бор, у ҳам бўлса Аршдир», – дейдилар. Ҳолбуки, бу аҳли суннат вал-жамоат ақоидига зиддир. Жаҳмия тоифаси юқоридаги даъвога далил қилиб, Қуръони каримдаги «Зухруф» сураси 84-оятини, «Анъом» сураси 3-оятини, «Ҳадид» сураси 4-оятини келтиради. Ҳолбуки, аҳли суннат эътиқодига кўра, бу ояти карималар Аллоҳнинг белгилаган тақдир ва тадбирига, қудрат ва маснуотига далолат қилади, «истиво» таъбири эса Аллоҳнинг ўз илми билан истило этмоғидир.

«Ал-Қанд» таржимонлари – муҳтарам домла Усмонхон Темурхон ўғли ва Бахтиёр Набихон ўғли жаҳмия тоифасини: «Инсон эрксиз, Аллоҳ унга ҳеч қандай ихтиёр бермаган» дегувчилар мазҳаби», – деб қавсда изоҳ киритганлар. «Жомий ул-мутун»да: «Юзага келган ҳар қандай ишда банданинг дахли йўқ, у жонсиз борлиқ даражасида», – дегувчилар «жабрыйя» мазҳаби эканлиги уқтирилган. Нима бўлганда ҳам, жаҳмийлар аҳли суннат вал-жамоатга мувофиқ келмаган нотўғри эътиқодли оқимдир. Бу тушунчалардан сўнг, кўп ибратлар борлиги учун, «Ал-Қанд» асаридан Саҳл ибн Маттавийа ат-Термизий ривоятини баён этамиз.

* * *

Саҳл ибн Маттавийа ат-Термизий куйидаги ривоятни Ҳорун ибн Исҳоқ ас-Сижзийдан, у зот эса Али ибн Исҳоқ ал-Дарконийдан эшитган: «Мен (яъни Али ибн Исҳоқ ал-Дарконий) ҳазрат Ибн ал-Муборак раҳимахуллоҳнинг ҳузурларида эдим. Шу вақт у зотнинг ҳузурларига Шабуйя ибн Абду-Азиз кириб келди-да, у кишидан бир масала хусусида савол сўради. У зот унга жавоб бердилар. Шунда ҳазрат Ибн ал-Муборакка ёронлари: «Эй Абу Абдурраҳмон! Туринг, таҳоратингизни янгиланг, таҳоратингизни бузиб қўйдингиз!» – дейишди. Ибн

ал-Муборак уларга: «Таҳоратимни бузиб қўйганимни қаердан билдингизлар?» – дедилар. Улар: «Мана бу жаҳмий билан сўзлашдингиз-ку!» – дейишди. Шунда Шабуйя уларнинг кўзлари билан кўрмаган, кулоқлари билан эшитмаган нарса хусусида гувоҳлик беришаётганини айтиб, иддао қилди. Ибн ал-Муборак (азбарои энсалари котганларидан) «Шабуйя» дегилари келмай, унга: «Эй Шабб! Мен фақиҳман деб даъво қилувчи киши ҳали сенмисан?! Кўз билан кўрилмаган ва кулоқ билан эшитилмаган нарса хусусида гувоҳлик бермоқнинг жоизлигини билмайсанми?!» – дедилар. Шабуйя ул кишига: «Эй Абу Абдурраҳмон! Киши ўз кўзи билан кўрмаган ва ўз кулоғи билан эшитмаган нарса хусусида қандай қилиб гувоҳлик бермоғи мумкин?!» – деди. Ибн ал-Муборак унга жавобан: «Сенинг улар (жаҳмийлар) билан бирга ўлтирганингни, улар билан (ниманидир) маслаҳатлашаётганингни, ўрталарингизда бир-бирларингизга нисбатан ишонч борлигини ва улар билан нима ҳақдадир ўзаро имо-ишора қилишаётганингизни кўрган кишилар сени «жаҳмий» деб гувоҳлик бермоқлари жоиздир», – дедилар». (Нақл «Ал-Қанд» асаридан Усмонхон Темурхон ўғли ва Бахтиёр Набихон ўғли таржимасида тақдим этилди.)

**АБУ МУҲАММАД СОЛИҲ ибн МУҲАММАД
ибн РУМАЙҲ ат-ТЕРМИЗИЙ
(*X аср*)**

Нажмуддин ан-Насафий «Ал-Қанд фий зикри уламои Самарқанд» китобида у зот ҳақида маълумот берган. У зот Солиҳ ибн Румайҳ номи билан машҳур бўлган. Ҳижрий 294 (милодий 908) йилда Самарқандга келган, у ерда отаси Муҳаммад ибн Румайҳ ва бошқа ровийлардан ҳадис ривоят қилган.

Нажмуддин ан-Насафий бир ҳадис билан сўзларини зийнатлайди.

Солиҳ ибн Абу Румайҳ ат-Термизий ҳазрат Абу Умора Муҳаммад ибн Аҳмад ибн ал-Маҳдий ибн Язиддан қуйидаги ҳадиси шарифни ривоят қилган:

Муҳаммад ибн аз-Зуъ ал-Ямонийнинг бобоси Ас-Салсол ибн Далаҳамас айтади: «Ҳазрат Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи

ва саллам: «Кимки менинг хусусимда қасддан ёлғон гапирса, жойини жаҳаннамдан эгалласин!» — дедилар».

АБУ МУҲАММАД СОЛИҲ ибн МАТТ ат-ТЕРМИЗИЙ (XII аср)

«Ал-Қанд» китобида ул зот Абу Муҳаммад Солиҳ ибн Муҳаммад ат-Термизий деб зикр қилинган. Ибн Матт номи билан машҳур эканлиги таъкидланган. У зот Насафга келган ва у ерда ҳадис ривоят қилган.

Абу Муҳаммад Солиҳ ибн Матт ат-Термизий ҳазратлари Солиҳ ибн Абдуллоҳ ат-Термизийдан қуйидаги ҳадиси шарифни ривоят қилган:

«Усома ибн Зайд розийаллоҳу таоло анху бундай дедилар: «Ҳазрат Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам дедилар: «Менга жаннат намоён қилинди, шунда мен унинг кўпчилик аҳли фақирлар эканини, бой-зодагонлар эса ҳисоб-китоб ва савол-жавоб учун тўхтатиб қўйилганини кўрдим. Кейин менга жаҳаннам намоён қилинди. Шунда мен унинг кўпчилик аёллар эканини кўрдим». (Ҳадислар Усмонхон Темурхон ўғли ва Бахтиёр Набихон ўғли таржимасида тақдим этилди.)

АБУЛ-ҲАСАН АЛИ ибн ИСҲОҚ ибн АҲМАД ибн МУҲАММАД ибн РАЙҲОН ат-ТЕРМИЗИЙ (XII аср)

Ул зот «Ал-Қанд фий зикри уламои Самарқанд» китобида зикр қилинган. Кўп ҳадис ёд билган. Чунончи, Нажмуддин ан-Насафий у зотни «ҳадислар ҳофизи» деб таърифлаган. Ҳадисга ниҳоятда бой, ғоят кўп устозга ҳам эга эди. Самарқандда яшаган. Муаллифнинг аниқ ёзишича, аллома Ҳоиту Кусакон маҳалласида, Абу Абдурраҳмон кўчаси бошидаги масжидда илм толибларига ўз бисотларидаги ҳадисларни айтиб туриб ёздирган.

«Ал-Қанд» муаллифи ҳадис айтган алломаларга алоҳида эътибор қаратади. Ҳатто Абул-Ҳасан Али ат-Термизийнинг ҳадис айтган тарихи, йили, ойигача аниқ белгилаган. Шунга кўра, мазкур Термизий XII асрнинг иккинчи ярмида илмий

фаолият билан шуғуллангани маълум бўлади. Насафий ёзади: «Абул-Ҳасан Али ибн Исҳоқ ат-Термизий қуйидаги ҳадисни ҳижрий 447 (милодий 1169) йил, шаввол ойида Шайх Абу Муҳаммад ал-Ҳасан ибн Муҳаммад ибн Маҳфуз ал-Банокатийдан ривоят қилган...»

Ҳадис: «Анас розийаллоҳу таоло анҳу бундай дедилар: «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам марҳамат қилиб айтдилар: «Қайси бир мусулмон киши вафот этиб, ўзидан кейин солиҳ фарзандлар қолдирса, Аллоҳ таоло унинг фарзандлари қилган солиҳ амаллар учун қанча ажру савоб ато этса, унинг ўзига ҳам худди шунча ажру савоб ато этгайдир ва унга ато этилган ажру савоб фарзандларига берилган ажру савобдан асло кам бўлмагай!»

Еттинчи боб

ШОИР ВА АДИБ ТЕРМИЗИЙЛАР ҲАМДА ЧАҒОНИЙЛАР

1. Адиб Собир Термизий.
2. Мунжик Термизий.
3. Мавлоно Қудсий Термизий.
4. Қатрон ибн Мансур Термизий.
5. Абдуллоҳ Термизий.
6. Муҳаммад Солиҳ Термизий.
7. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад Фозил Хонзода
Али Термизий.
8. Абул-Ҳасан Али ал-Лахҳом ал-Ҳарроний .
9. Абу Муҳаммад Ҳасан ал-Матроний.
10. Жавҳарий Заргар Термизий.
11. Жамолуддин Абу Бакр Хол ат-Термизий.
12. Мир Муҳаммад Таки Термизий.
13. Тоҳир ибн Фазл Чағоний Макканий.
14. Абул-Музаффар Аҳмад Чағоний.
15. Бурқазий Чағоний.
16. Таҳорий.
17. Маъруфий.
18. Абул-Ҳусайн Муҳаммад ибн Муҳаммад
Ал-Муродий Бухорий.
19. Дақиқий.
20. Бадъий Балхий.
21. Фаррухий.
22. Масеҳо Бойсуний.
23. Сўфий Ҳисорий-Хондизагий.
24. Муҳаммад Юсуф Маъюсий Хондизагий.

АДИБ СОБИР ТЕРМИЗИЙ

[(1078 – 1147 (1151))]

Мухтасар таърифи

Тўлиқ исми – Шаҳобуддин Аҳмад ибн Абдуллоҳ ёки Шаҳобуддин ибн Исмоил – Адиб Собир Термизий. Шоир, аллома ва давлат арбобидир.

Шоир ва мутафаккир аллома, давлат ходими бўлган Адиб Собир Термизий 1078 йилда Термиз шаҳрида таваллуд топган. Ёшлик ва камолот йиллари Термизда ўтиб, ундан кейин бутун ҳаёти ватанидан ташқарида кечди.

Вафоти 1147 (баъзи маълумотларда 1151) йил.

Фалакиёт ва риёзиёт (астрономия ва математика) илми билан шуғулланган. Бир неча йил Арабистон ва Хуросонда саёхатда юрган. Ўттиз йил Хуросон ҳокими Абулқосим Али ибн Жаъфар саройида, сўнг Марвда салжукий ҳукмдор Султон Санжар саройида хизмат қилган. Марв адабий муҳити билан танишган. Умар Хайём, Футуҳий, Марвазий, Анварий, Котибий, Саъид Ҳасан Ғазнавий каби шоир ва олимлар билан мулоқотда бўлган.

Собир Термизий ижодида ижтимоий, таълим-тарбиявий фикрлар, илм-фан, одоб ва ахлоқни улуғлаш, ишқ-муҳаббат ва табиат гўзалликларини куйлаш асосий ўринни эгаллаган («Ниҳоят, ҳаддан ошди...», «Илм шарафига...», «Баҳор фасли...», «Гарчи олимнинг...», «Кечамиз тугар-у, охир тонг отар», «Бир замон бўлгайки...» ва б.).

Таржиъбанд ва рубойларининг кўпчилигида ҳаётий воқеалар акс этган. Шеърлари, асосан, форс тилида. Шеърлари ва девонининг бир неча қулёзма нусхалари Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқ қўлёзмалари маркази фондида сақланади. Девони Эронда нашр этилган (1952). Девонда 109 қасида, 66 ға-

зал, 113 қитъа, 7 таржиъбанд, 92 рубоийдан иборат 7000 байт шеър жамланган. Тошкентда «Танланган асарлар»и (1979), «Сайланма»си нашр этилган (1982)¹.

Бухорода яшаб ижод этган сарбаланд шоир Абу Нажиб Шахобуддин – Аъмақ Бухорий (вафоти 1148) ўз қасидаларида Адиб Собир Термизий ва Масъуд Саъд Салмон ижодига юқори баҳо берган.

Бу зот Бухоро ва Самарқандда таълим олган, Қорахонийлар саройида хизмат қилган, араб ва форс тилларида ижод этган шоир ва олимдир. Амир уш-шуаро (шоирлар амири) унвонига сазовор бўлган. Шеърлар девони сақланмаган. 37 қасидасидан парчалар ва 7 рубоийси турли мажмуа ва тазкиралар орқали етиб келган. Аъмақ Бухорий марсия устаси бўлган. Ўзининг «Юсуф ва Зулайхо» достонини икки вазнда ўқиладиган қилиб ёзган.

«Тазкират уш-шуаро»даги тавсифлари

Шоир икки давлат султони ўртасидаги фитнанинг қурбони бўлиб, 1151 йили Хоразмшоҳ Отсиз томонидан Амударёга чўктириб ўлдирилган.

Давлатшоҳ Самарқандийнинг «Тазкират уш-шуаро» («Шоирлар ёдномаси») асарида шоирга махсус ўрин ажратилган. Асар Бўрибой Аҳмедов таржимасида «Шоирлар бўстони» номи билан ўзбек тилида нашр этилган. Иқтибосларни қисқа изоҳлар билан баён этамиз. Муаллиф ёзади:

«(Адиб Собир Термизий) мохир, донишманд, фозил ва етук шоир бўлиб, Султон Санжар замонида Термиздан Марвга келиб қолган. Асли (аждодлари бўлиши мумкин) бухоролик, лекин (ўзи) Хуросонда ўсган ва кун кечирган.

У Рашидуддин Ватвот билан асрдошдир. Ҳар иккови бир-бирини нозик ҳажв этган, аммо ўша ҳажвларни ушбу китобда келтирсак, ҳурматдан бўлмас.

Ҳоконий (Адиб) Собирга издош, Ватвотга эса мункирдир. (Яъни у Адиб Собир тарафдори бўлиб, унга эргашган, Рашидуддин Ватвотни эса инкор қилган зотлардандир).

¹ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 1-ж. – Т., 2000. 131-бет.

Анварий (Адиб) Собирни шоирликда мусаллам тутар (яъни севиб маъқуллар) эди. Ҳақиқатан ҳам, у хушсухан, сўзлари покиза, равон ва сеҳрлидир. Адиб Собир ўз асри шоирларининг сардафтери (яъни энг пешқадами) эди».

Шоир қасида ва ғазал жанрининг атоқли намояндаларидан бўлиб, кўпинча муқаррар ва ҳусни таълил услубида ёзганлиги айтилган. Шоир девонида 126 қасида, 67 ғазал, 7 таркиббанд, 162 қитъа, 88 рубоий мавжудлиги маълум.

Хуросоннинг нуфузли амалдорларидан бўлмиш Абулқосим ибн Жаъфар Нишопурда яшар ва зоҳиран у ернинг қозиси эди. У Адиб Собирни хизматга таклиф этади. Шоир аввал тинч хизмат қилса ҳам, кейин унинг ҳаётида машаққатлар, қийинчиликлар, фитналар бошланади. Унинг барча шеърлари ижтимоий моҳиятга эга бўлиб, замон нотинчликларини, ижтимоий-сиёсий ҳаётдан норозилик ва ранжиш туйғуларини гоҳ очик, гоҳ ишоратлар билан ифодалайди.

Давлатшоҳ Самарқандий Абу Жаъфар Али ибн Ҳусайнни шоирнинг мураббийси деб айтади: «Адиб Собирнинг мураббийси, улуғ аллома Абу Жаъфар Али ибн Ҳусайн Пешвои Мусавийдирки, беҳад ҳурматга сазоворлигидан уни «Раиси Хуросон» («Хуросоннинг йўлбошчиси») дер эдилар. Султон Санжар у билан оға-ини тутинган эди. Саййиднинг маскани Нишопур бўлган. Унинг ҳашаматли иморатлари, ер-сув ва матолари (мол-дунёси) Хуросонда бениҳоя кўп эди...»

Шоирнинг вафоти воқеаси

Шундан сўнг шоирнинг фитнага қолиб, вафот этиш воқеасини муаллиф бундай баён қилади:

«Адиб Собир Термизий Султон Санжар ва унинг аркони давлати олдида азиз ва муҳтарам эди. Хоразмшоҳ Отсиз султонга қарши Хоразмда исён кўтаргач, Султон (Санжар) (Хоразмшоҳ) Отсизни муттасил кузатиб юриш, унинг кайфиятидан хабар етказиб туриш учун Адиб Собирни махфий тарзда Хоразмга юборди. Хоразмшоҳ Отсиз эса бир фидойини Марвга юбориб, унга жума кунларидан бирида Султон

(Санжар)га пичоқ уриб, ҳалок этишни буюрди. Адиб Собир ўша (жосус) шахснинг тузилиши, қиёфасини қоғозда аниқ қилиб чизиб жўнатди, токи ўша шахсни топсинлар ва жазоласинлар.

Адиб Собир Хоразмда эди. Отсиз унинг ишларидан хабар топди ва Адиб Собирни тутиб, қўл-оёғини боғлаб, Жайхунга ташлаб, чўктириб ўлдиришни буюрди. Бу воқеа хижрий 546 (милодий 1151) йил содир бўлди».

«Тазкират уш-шуаро»даги маълумот ана шундай. Баъзи бошқа мақолаларда шоирнинг ноҳақ тухматга қолганлиги айтилган. «Тазкират уш-шуаро»даги бу маълумотлар аниқ ҳақиқат эмас. Асарнинг бошқа боблари ҳам тарихий ҳақиқатга зидлиги жиҳатидан танқид остига олинган.

«Ҳамиша хурраму обод бўлгай Туркистон!..»

Шоир бир шеърда Хоразмшоҳ отсизга ишорат қилиб, бундай дейди:

Не, макун, шоҳо, дарёёб, ки гар кушта шавам,
Бернаояд ҳама олам ба баҳои кафанам.

Мазмуни:

Эй шоҳ! Мени дарёга ташлатмагин, агар ўлдириладиган бўлсам, бутун дунё кафанимнинг баҳосига арзимади!

Таниқли Эрон адабиётшуноси Саид Нафисий «Армуғон» журналида бундай деб ёзади: «Адиб Собир Термизий ... тамаддун дунёсида Фирдавсий, Хайём, Саъдий ва Ҳофиз каби шуҳрат қозонмаган бўлса-да, лекин қадимги тамаддун тарихида ва аҳли адаб даврасида, адабий китобчилик саҳифасида олдинги мақомларни эгаллайди. Ҳатто форс адабиёти усули билан таниш хорижий донишмандлар ҳам уни яхши танийдилар».

Аллома Аҳмад Абдуллоҳ Адиб Собир Термизийнинг «Осори мунтахаб» («Танланган асарлар»)ига ёзган муқаддимасида юқоридаги иқтибосни келтириш билан бирга, шоир ижоди ва фаолиятига доир муҳим маълумотларни баён этади.

Унда Саид Насифийнинг яна ушбу сўзлари келтирилади:
«... Кўнгилга ўрнашадиган маънолар жихатидан, суюмли ва
салим алфоз жихатидан Туркистон шоирлари орасида Руда
кий, Дакикий на Фаррухийдан ташқари, ҳеч ким Адиб Собир
дан илгари ўтолмайди».

Шоир бир шеърида: «Агар бир кеча менинг икки кўзим су
тўкиб йиғламаса, шаҳарда бир кун битта ҳам тегирмон юрмай
ди», – деб муболаға ва зарофат билан сўз ўйнатади.

«Ташбихлар» туркум манзумасида эса шоир навбаҳор ҳим
мати ва эҳсонларини таърифлаб:

Қайдаки ҳиммат таралса, бегумон,
Бўлғусидур анда неъмат пайдо,

деса, бошқа бир байтида ўз машаққатли ҳаёти ва ўз даври фит
наларига ишорат қилиб, бундай дейди:

Тўғри кетмас ўқ камондин ҳар қачон,
Бас, замона ҳукми бўлмас беҳато...

Адиб Собирни баъзи олимлар Рудакийга эргашиб ижод
қилган шоирлар сирасига қўшади. Дарҳақиқат, у Рудакий анъ
аналарини давом эттирган, чунончи, «Бўйи жўйи Мулиён ояд
хаме...» деб бошланадиган машҳур ғазалига пайравлик қилиб,
қуйидаги матлаъ билан бошлаб, жавоб ёзган:

Ба рўй туам дил кушояд хаме,
Гарам зулфи ту дилрабоят хаме...

Бир ғазалида шоир ўз шахсини ҳам қўшган ҳолда султон
лар зулмини бундай фош этади:

Баски, ишқ чокарларин жорий эт,
Баски, хирс тутқунларин озод қил.
Зулмимиздан бизга инсоф сўр, сўр,
Кўкка бул бедодимиздин дод қил!..

Адиб ижодида унинг хилма-хил туйғуларини ифода қилган
«Туркистон» калимаси ҳам учрайди:

Агар сендек санам чиқса турк наслиндин,
Ҳамиша хурраму обод бўлғай Туркистон!..

**Мавлоно Абдуррахмон Жомийнинг
Адиб Собир Термизий ҳақидаги
дилбар сўзлари
(«Баҳористон»дан)**

Адиб Собир Термизий. Ширинсухан шоир, доно олим бўлган. Унинг шеърларида латофат ва малоҳат камолга етган. Фозил шоирлар унинг санъатига қойил қолганлар. Масалан, Анварий ўз камолотини санаб ўтган бир қитъаси охирида Собирни ўзидан юқори қўйиб, бундай дейди:

Барчасин қўй, тоза шеърим бирла келганман ҳамон,
Гарчи Собир бўлмасам ҳам, мен Санойи тоифа.

Собир шеърларидан намуналар қуйидагилар:

Эй юзинг жаннату лабинг салсабил,
Жаннат, салсабилинг учун жон сабил!
Ишқингда дил тоат қилиб, билдиким:
Тоатдан муроди – жаннат, салсабил.
Юзинг шуъласидан зухро қамашар,
Қуёш жамолингдан бўлади хижил.
Сенда Бағдод хусни, Миср жамоли,
Бағдод хусни – Дажла, Мисрники – Нил.
Ҳижронинг юкидан қаддим бўлди дол,
Ишқинг ярасидан юзларимда нил.

(Ш. Шомухамедов таржимаси).

* * *

Давлат асбобидир давот, эй ўғлим,
Бебош бу давлат у билан ром бўлсин.
Давотни гар давлат қилмоқ истасанг,
Алифга чизиқ қўш, токи лом бўлсин.

(Ш. Шомухамедов таржимаси).

* * *

Адиб Собир шеърлари илгари таржима қилиниб, китоб ҳолида нашр этилган. Мен эса ўз таржимамда шоирнинг бир қанча шеърларини азиз ўқувчилар ҳукмига ҳавола этаман.

Адиб Собир Термизий шеърларидан
намуналар
(Форсийдан таржима)

Ташбихлар

Навбахор – чексиз гўзаллик, бебаҳо,
Қилди ҳиммат, чўлга эҳсонлар ато.

Оҳ, анинг эҳсони таъсири билан
Яшнади гул-гул, бадий саҳро!

Қайдаки ҳиммат ёғилса, бегумон,
Бўлғусидир анда неъмат пайдо.

Ел – зиёрат аҳлидек бўстон кезиб,
Олди хуш бўйдин шу зум ул ҳам наво.

Ким раво қилса ўз аҳли ҳожатин,
Ўз муроди ҳам бўлур, шаксиз, раво.

Ортди ошиқлар учун ишқ неъматини,
Булбули шайдо қилиб чаҳ-чаҳ, наво.

Бокқа ошиқдур булут, кўргил бироқ,
Маъшуқига кўп яқин эркан жафо.

Ул неча Вомиқ кўзидек йиғлагай,
Бул кулар, мисли жамоли Узро.

Гар вафо сақлаб, жафодин қулмасанг,
Маъшуқингда бўлмагай ҳаргиз вафо.

Лола оғзини булут кўз ёшлари
Тўлдирибдур – гавҳари қимматбаҳо.

Гар наво топса наволиғ булбул,
Найлагай гул оғзида гавҳар, басо!

Тўғри кетмас ўқ камондин ҳар қачон,
Бас, замона ҳукми бўлмас беҳато.

Тўғри кетсайди ҳама ишлар, ахир,
Юксалар эрди бинафша тик, расо.

Кексанинг қадди дуто бўлса агар,
Қомати тик бўлгай, охир, барно.

Сарв умри ул бинафшодин дуруст,
Бил, бинафша қомати недин дуто?!

Ҳеч бу ҳолни наргис этмасди қабул,
Кўзлари гар бўлмаса, вох, нобино!

Ул қизил гулким, чаман четроғидин
Боқ, сариқ гулни этар не расво:

«Бокки, майдек лаъл бўлубмен бунда мен,
Сен сариқ бўлдинг нечук бесафро?

Сен ёқимсиз хожасан ё, ҳамманинг
Юзлари сарғаймасин, сендин жудо!

Мендин эрса севгили рухсоридек
Ҳар замон лаълдек қизаргай сиймо!..»

* * *

Ёр зулфи фироқи уч тухфа берди манго:
Бири – қизғонч, бири – ҳасрат, бири – савдо.

Айрилиқ соатидин уч ном топдим ман:
Бири – ғариб, бири – ғамгин, бири – танҳо.

Ики зулфи ишқида бор аҳду байъату дил:
Бири – тўғри, бири – маҳкам, бири – якто!

Зулфу оразу хат ила ул моҳда бор:
Бири – кеча, бири – биллур, бири – мино.

Ики юзидин уч ер юз минг фахр этар:
Бири – Тироз, бири – Халлух, бири – Яғмо.

Манглайу бегу бели наъгу сифат юзидин:
Бири ойдур, бири – Зухро, бири – жавзо.

Уч гавҳардур, унгай латофат уч гавҳардин:
Бири сувдур, бири ўтдур, бири – ҳаво.

Ҳамиша уч сифат бирла қолдим фурқатидин:
Бири – тутқун, бири – вола, бири – шайдо.

Сарву ойу паридин айирди ҳусни уч давлат:
Бири – жамол, бири – суврат, бири – аъло.

Юзу кўкрагу билак ила уч хижил бўлди андин:
Бири – ҳарир, бири – ҳулла, бири – дебо.

Уч ном топди икки юзи ҳуру паридин:
Бири – латиф, бири – турфа, бири – зебо.

Анинг мулку лабу юзидин рашк қилгайлар:
Бири – жаннат, бири – Кавсар, бири – хуро...

* * *

Жавр этувчи ушбу юксак айвондур,
Ул айвонда Мушгарий ва Кайвондур.

Оғир-оғир оҳ чекадур инсонлар,
Боис яна ушбу баланд айвондур.

Одамзодга ушбу айвон давридан
Жавр турфа, ранж хилма-хил – алвондур.

Гарчи гоҳи бахт берадур, гоҳ алам,
Гарчи гоҳи ризқу гоҳи армондур.

Ундан куйма, у ҳам сендек мажбурдур,
Ҳеч ранжима, у ҳам сендек ҳайрондур!..

Мағрур бўлсанг гар давлату нусратга,
Нусратинг ҳам бекордуру хизлондур...

Хурсанд бўлиб, хандон кулма, кутурма,
Бокгил, ахир, зулминдан халқ гирёндур!

Барра гўшти ерсан етим молиндан,
Барра эмас, пиширилган ул қондур!

Ишинг фақат емоқ-ичмоқ, керилмоқ,
Егил осон, чунки емоқ осондур.

Ўз-ўзингча мусулмонсан гарчи сен,
Мусулмонлиг эмас бу йўл, аёндур.

Раҳму инсоф, адолатни одат қил,
Гар муродинг ризойи Ҳақ – Яздондур.

Собир шеъри кўнгил ва табъ бобинда
Гавҳарга ғам, яна рашки маржондур!

Фалон-баҳмон жинси эмас бу сўзлар,
Анинг сўзин тутғил, ўзга жаҳондур!

Ғазаллар

Зулфинг каби беқарорман ишқингдан,
Кўзларингдек пурхуморман ишқингдан.

Лола барги мисол қирмиз юзингдин
Дилсўхтаю лолаворман ишқингдан.

Рўзгор каби ул паришон зулфингдин
Шўридаи рўзгорман ишқингдан.

Дийдорга бир рухсатинг йўқ, дилтангман,
Кўзда ёмғир – ашки борман ишқингдан.

Туфрок каби хор тутгайсан мани сан,
Кўлда фақат ел туторман ишқингдан...

* * *

Дилни дилбар ишқи бирла шод қил,
Юз ва сочидин гулу шамшод қил.
Ақлу андишангни қўй пештоққа,
Шодсевар нафсингни бир дилшод қил.

Гоҳи беғамлик биносин қурғил,
Гоҳ саройи шодлиғинг обод қил.
Баски, ишқ чорақларин жорий эт,
Баски, ҳирс тутқунларин озод қил

Зулмимиздин бизга инсоф сўр, сўр,
Кўкка бул бедодимиздин дод қил!..

* * *

Кўнглинг менга ҳеч ошно бўлавермас,
Кўнглим эса сендин жудо бўлавермас.

Гарчанд вафойимни раҳо айладинг,
Дастингдин бу кўнгил раҳо бўлавермас.

Ул икки лабдин бир бўса учун ҳаргиз
Менинг бир ҳожатим раво бўлавермас.

Икки кўзим йиғламаса бир кун, шаҳарда
Юрмас бир тегирмон, садо бўлавермас.

Ишқингда подшоҳдур кўнглим, ва лекин
Васлингга сира подшо бўлавермас.

Сенинг ғамзанг отган ҳар бир ўқ аниқ
Юракка тегар-у, хато бўлавермас.

Токи сен юрмасанг бизнинг муродга,
Гардун муродимда асло бўлавермас!..

Қитъалар

Сенда фазлу хунар бор, лекин бахту давлат йўқ,
Гуноҳ даврондами, ё ўзингдами айб бордур:
Гарчи ҳусну адабинг, бор жамолу хунаринг,
Аммо бундан не фойда, давроннинг кўзи кўрдур.

* * *

Ҳеч шараф йўқ ул шарафи илмдин,
Илм шоҳи авло бўлмас ҳилмдин.
Гарчи йўқдин бор яхшидур мудом, лек
Йўқ бўлса соз, кимки маҳрум илмдин.

* * *

Гарчи бор танада бизнинг жонимиз,
Донолар ҳам билмас: ўзи жон надур?
Осмонга етмишиш биздан ҳеч киши,
На билсин, ул етти осмон надур?

* * *

Келди навбат – кексалик, кетди барно йигитлик,
Узгил кўнгил умидин – қўй шодлигу навони!
Энди бошим оқарди, номам қаро гуноҳдин,
Фақат тавба суви-ла оқартиргум қарони...

Рубоийлар

Наргиси чашминг мени забун қилди,
Дил боғи муродидин берун қилди.
Эгди бунафшадек, сарнигун қилди,
Гул юзидек борлиғимни хун қилди.

* * *

Бошима тушди манинг ишқдин қиёмат,
Топмади кўзларим ҳеч ишқдин саломат.
Шу қадар чекди кўнгил ишқдин ғаромат,
Қолди икки юзимда ишқдин аломат...

* * *

Кўп фироқингдин зиёним, сўрмағил,
Кўп ғамингда куйди жоним, сўрмағил,
Кўзларим кўп йиғлади, бас, сўрма кўп,
Ҳолим андоқдирки, ҳолим сўрмағил!..

* * *

Нечаким тотдим фироқнинг жомидин,
Дўст фирокидур, келур айёмидин.
Бас, фироқ домига солмангиз мени,
Тинглабон тўйдим фироқнинг номидин...

МУНЖИК ТЕРМИЗИЙ

(*X аср*)

Кўҳна Термиз замини – бугунги Сурхон воҳаси ҳудудида қадимдан халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиёт, китобат санъати ривожланиб келган. Қирқдан ортиқ аллома, муҳаддис, мутасаввиф, шоир ва адиб Термизийлар, ўндан ортиқ Чағоний таҳаллуси билан ижод қилган алломаларнинг илмий-адабий мероси буни тўлиқ исботлайди.

Сурхон воҳасида X–XII асрларда яшаб ўтган Мунжик Термизий, Адиб Собир Термизий каби мумтоз шоирларнинг адабий мерослари бизгача етиб келгани тарихнинг бу юртга улкан илтифотидир. Абдурраҳмон Жомий «Баҳористон» асарида Адиб Собир Термизийни тавсифлаб: «Ширинсухан шоир, доно олим бўлган. Унинг шеърларида латофат ва малоҳат камолга етган. Фозил шоирлар унинг санъатига қойил қолганлар. Масалан, Анварий ўз камолотини санаб ўтган бир китъаси охирида Собирни ўзидан юқори қўйган», – дейди. Шунингдек, Термиз шаҳри Дақиқий, Фаррухий каби шоирларнинг ҳам қадамгоҳидир.

Соҳибқирон Амир Темура раҳнамолигида Чингизхон мустамлакаси баргараф этилганидан кейинги даврларда, XVI–XIX асрларда яна кўҳна Термиз ва Чағоний ҳудудида бир неча аллома-шоирлар яшаб ижод қилди. Улар Умар ат-Термизий ас-Суфий, Мавлоно Қудсий Термизий Маҳжуб, Хожа Самандар Термизий, Абдуллоҳ Термизий, Тақий Термизий, Сўфи Аллоҳёр, Масеҳо Бойсуний, Саййид Насимхон Қаландаршоҳ – Мавлавий Жунуний каби зотлардир.

Улуғ истеъдодларни хароб қиладиган омил сохта ва ўткинчи мафкуралардир. Ҳақ ва ҳақиқатдан йироқ бўлган ижод даврлар ўзгариши билан йўқликка юз тутди. Мазкур шоир ва адиблар абадий ўлмас ва ўзгармас мафкураларга хизмат қилдилар, инсоният бахту саодати, дунё ва охират моҳияти ҳақида мажоз ва ҳақиқат услубларида ижод қилдилар. Натижада уларнинг мероси мангулик ҳаётни касб этди.

Ушбу бобда, асосан, адабий мерослари бизгача етиб келган шоир Термизийлар ҳақида сўз юритишга ҳаракат қилдик ва

уларнинг ижодидан намуналар тақдим этдик. Бу боб мавзулари келгусида яна тўлдирилади деган умиддаман.

Мунжик Термизийнинг туғилган вақти ва юрти

Улуғ Термизийлар силсиласида ўз мавқеига эга бўлган мумтоз шоирлардан бири – хижрий-қамарий IV асрнинг иккинчи ярми (милодий X аср охирлари)да яшаб ижод этган Абул-Ҳасан Али ибн Муҳаммад Мунжик Термизийдир.

Фидойи олим Рамазон Абдуллаев «Мунжик Термизий ҳаёти ва ижоди» мақоласида кўҳна ва янги манбаларга таяниб, шоир ҳақидаги нодир маълумотларни тақдим этади. Ушбу маноқибдаги барча маълумотлар мазкур мақоладан олинмоқда.

Олимнинг ёзишича, Мунжик Термизий ҳаёти ҳақида тарихий ва адабий манбаларда маълумот йўқ ҳисобида. Тазкираларда унинг туғилиши ва вафоти санаси ҳақида ҳам маълумот учрамайди. Фақат шуниси маълумки, у хижрий-қамарий IV асрнинг биринчи ярмида Жайхун бўйидаги шаҳар – Термизда туғилган.

Шоир яшаган давр тавсифи

Мазкур таҳаллус билан танилган бу зот Термизда дунёга келди, бошланғич диний таълим, араб ва форс-тожик адабиёти ҳақидаги илк маълумотларни ҳам Хуросон ва Мовароуннаҳр минтақасининг ўша даврдаги йирик маданий марказларидан бири саналган Термиз шаҳрида олди. У камолга етган давр Сомонийлар давлати таназзулга учрай бошлаган, Чағониён (ҳозирги Сурхондарё вилоятининг шарқий қисми) ҳокимлари ўз ҳудудларини кичик бир давлат сифатида омонатгина сақлаб турган даврга тўғри келади¹.

Чағониён (арабча Сағониён) – Сурхондарёнинг (Чағонруд) ўрта ва юқори оқими бўйларида жойлашган тарихий-маданий

¹ *Мунжик Термизий*. Девон. Ашъори пароканда. [Рамазон Абдуллаевнинг «Мунжик Термизий ҳаёти ва ижоди» номли сўзбошиси]. – Т., 2016. 3–11-бетлар.

вилоят. Милодий I–III асрларда Чағониён Кушон подшоҳлиги таркибига кирган. Муҳтожийлар (IX аср ўртаси ёхуд 2-ярмидан XI аср бошигача) даврида Чағониён таркибига ҳозирги Сурхондарё вилоятидан ташқари Тожикистоннинг шимоли-ғарбидаги Шуман ва Охарун вилоятлари кирган. Чағониён пойтахти ҳам Чағониён деб аталиб, Деновдан 6 чақирим жануби-шарқдаги Будроҳ шаҳри харобаси ўрнида бўлган. Шайбонийхон даврида асосий марказ Деҳинав (ҳозирги Денов)га кўчган¹.

«Мунжик Термизий шоир Дақиқийдан сўнг узоқ йиллар давомида Чағониён ҳукмдорлари ҳимояси остида яшади, Чағониён амирлари – Амир Абу Яҳё Тоҳир ибн Фазл Чағоний (ҳижрий-камарий 381 йилда қатл этилган) ва Амир Абул-Музаффар Аҳмад ибн Муҳаммад Фахруддавла Чағонийлар мадҳида қасидалар ёзди. Ушбу сулола таназзулга учраганидан сўнг Ғазнавийлар саройидан паноҳ топди», – дея давом этади олим.

Мақоладан англашилишича, адабиётдаги Хуросон услуби «Сабки хуросоний» деб аталган. Аслида, «сабк» сўзи олтин ва кумуш қуйиш маъносидадир². Кўринишича, назм санъати мажозан олтин-кумуш қуйиш, яъни заргарлик санъатига қиёс қилинган. Мунжик Термизий нафақат «Сабки хуросоний» – Хуросон услубида ижод қилган ва баракали мерос қолдирган истеъдодли бир шоир, балки мусиқа илмининг буюк билимдон сифатида ҳам шуҳрат қозонган эди. У мусиқа назариясини эгаллаш билан бирга улуғ замондошлари Рудакий (вафоти X асрнинг 1-ярми – 941 йил) ва Фаррухийга ўхшаб ўз шеърларига қуйлар басталаган.

Рамазон Абдуллаев бир қанча далилларга таяниб: «Манбаларнинг гувоҳлик беришича, Мунжик «мадҳий ва васфий қасидалар яратишда юксак маҳорат эгаси бўлиши билан бирга ҳажвий шеърлар ёзишда ҳам ўз даврининг мумтоз шоирларидан бири ҳисобланар эди», – дейди³.

¹ Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 9-жилд, 2004, 582–583-бетлар.

² Ғиёс ул-лугот, 1-жилд, 409-бет.

³ *Забехулло Сафо*. Тоғрих адабиётэ Ирон. Жэлдэ дўввум. Хўлосэйэ жэлдэ аввал ва дўввум. – Техрон, 1380. 112-бет.

XII асрнинг машхур ҳажвнавис шоирларидан бири бўлган Сўзаний Самарқандий ўз даражасини кўрсатиш мақсадида шундай дейди:

Ман он касам, ки чу кардам ба ҳажв гуфтан рой,
Ҳазор Мунжик аз пеши ман ком орад пой.

Таржимаси:

Мен шундоқ кишиманки, ҳажвга киришсам, бас,
Мингта Мунжик олдимда зил кетиб, ип эшолмас.

Мунжик мадҳий қасидалар битишда ўз даврининг етук шоирларидан бири ҳисобланган. Жумладан, унинг ҳамшаҳар шоири Адиб Собир Термизий бундай деган:

Эзид маро зи баҳри санои ту ҳадя дод,
Таъби Шаҳиди Балхиву Мунжики Термизий.

Мазмуни:

Парвардигор менга сени мақташ учун эҳсон айлади: менга Шаҳид Балхий ва Мунжик Термизий каби нозик таъб берди.

Буюк шоир ва мутафаккир Носир Хусрав Қабодиёний ўзининг «Сафарнома»сида Табриз шаҳрида Қатрон Табризий деган шоир билан учрашгани ва унинг Мунжик девонини мутолаа қилиш жараёнида Носир Хусравдан унга тушуниши кийинроқ бўлган луғатлар (сўзлар ва иборалар)нинг маъносини сўрагани ҳақида ёзади. Табиийки, Ғарбий Эронда яшаб ижод этган Қатрон Табризий учун Хуросон ва Мовароуннаҳр аҳолиси қўллаган форсий (яъни ҳозирги дарий-тожик тили)даги баъзи бир сўзлар ва иборалар биров нотаниш туюлган ва уларнинг асл маъносини ўша минтақадан келган Носир Хусравдан сўраган. Ушбу маълумотга қараганда, Носир Хусрав ва Қатрон Табризийлар яшаган даврда Мунжик Термизийнинг девони мукамал ҳолда мавжуд ва машхур бўлган.

Мунжик Термизий ҳақидаги таъриф ва тавсифлар

XII асрнинг охирларида яшаб ижод этган машхур адиб ва адабиётшунос Муҳаммад Авфий Бухорий машхур «Лубоб

ул-албоб» тазкирасида Мунжик Термизий шеърятига баҳо берар экан, унинг «ажойиб шеърлар, гўзал сўзлар, янги мазмун ва маънолар, қиёмига етган иборалар ва нодир истиоралар» қўллаган шоир бўлганини таъкидлайди. Носир Хусрав, шунингдек, ўз «Девон»ида ҳам Мунжикни самимий ҳурмат билан тилга олади.

Кейинги даврда яшаган машҳур адабиётшунос Умар ар-Родуёний «Таржумон ул-балоға» номли асарида Адиб Собир Термизий билан бир даврда яшаган шоир ва мунаққид Рашидуддин Ватвот «Ҳадойиқ ус-сехр фи дакойиқ уш-шеър» номли қимматли асарида Мунжик Термизий ижодига юқори баҳо берганлар. Бундан келиб чиқадики, Мунжик Термизий девонининг мукаммал нусхаси XIII асрга қадар мавжуд бўлган ва, эҳтимол, мўғуллар истилоси натижасида минглаб шеърӣ девонлар ва илмӣ-тарихӣ манбалар қаторида йўқ қилинган. Бугунги кунга келиб, Мунжик Термизий девонидан бор-йўғи уч юзу эллик байтга яқин шеър қолган, холос. Унинг девони мукаммал ҳолда бизгача етиб келганида эди, мумтоз шеърӣятнинг энг машҳур девонларидан бири сифатида баҳоланиши тайин эди (Рамазон Абдуллаев).

Мунжик таҳаллуси

Шоир таҳаллуси ҳақида турли нуқтаи назарлар мавжуд. Жумладан, «Таърихи эҳё ул-мулук» китобида¹ «Мунжик» Термизнинг шарқӣ қисмида жойлашган қишлоқнинг номи эканлиги ва «Мунжик» ушбу қишлоқ номидан олингани ҳақида эслатиб ўтилади.

«Чароғи Ҳидоят» тазкираси муаллифи Ризоқулихон Ҳидоят² ҳам «Таърихи эҳё ул-мулук»да берилган маълумотни такрорлайди. Шоҳ Ҳусайн Сейистонӣ эса ўзининг «Хайр ул-баён» номли тазкирасида Мунжикни Сейистон вилоятидаги жойлардан бирининг номи ва шу асосда Мунжик Термизийни

¹ Қ а р а н г: *Шоҳ Ҳусайн Сейистонӣ*. Эҳё ул-мулук. 9-бет.

² Қ а р а н г: *Ҳидоят*, 5-ж, 1176-бет.

хуросонлик ва сейистонлик деб атайди¹. Аммо ушбу маълумотга эътибор берилса, муаллиф Мунжик Термизийни аввал хуросонлик, сўнг сейистонлик деб атаганини кузатиш мумкин. Булардан ташқари учинчи тахмин ҳам бор: «мунж» луғатларда «асалари» маъносида келган, «-ик» эса унга қўшилган қўшимчадир. Шоирнинг ўзи ҳам бир жойда шунга ишора қилади.

Ҳарчанд ҳақирам, суҳанам олию ширин,

Оре, асали ширин н-ояд магар аз Мунж.

Мазмуни:

Ҳақир – бечора бўлсам-да, сўзим олий ва шириндир.

Ҳа, ширин асал Мунждан бошқа қаердан ҳам келарди?

Шоирнинг унвон ва лақаблари

Рамазон Абдуллаев турли тазкира ва баёзларнинг муаллифлари Мунжик Термизийни турлича унвон ва лақаблар билан зикр қилганини таъкидлайди. Жумладан, «Арафот ул-ошиқин» тазкираси муаллифи уни «амлах ул-калом» («гўзал сўзли, сўзи малоҳатли»), «афсаҳ ул-аном» («яралмишларнинг фасоҳатлиси»), «устод уз-замон» («замон устози»), «нодир уд-даврон» («даврнинг нодири»), «ашъор ул-қодир ул-фозил ул-комил» («шеърда иқтидорли, фазилатли ва камолот эгаси»), «афсаҳ ул-фусаҳо аблаг ул-булағо» («фасоҳатли зотларнинг энг фасиҳи, сўзи балоғатли зотларнинг энг балоғатлиси»), «ажубат ул-аср» («асрнинг ажойиби – ҳайратланарлиси») каби юксак фахрий унвон ва лақаблар билан тавсифлаган. «Ҳафт иқлим» тазкираси муаллифи эса Мунжик Термизий ҳақида: «Лутфда таъби хулосаи даврон эди», – деб уни «қудват уш-шуаро» («шоирлар пешвоси») унвони билан ёд этади, лекин янглишиб, тахаллусини «Мунжик» эмас, балки «Михак» тарзида келтиради².

Техрон университетининг адабиёт факультети кутубхонасида 53-^о рақами остида сақланаётган жунг (баёз)да Мунжик «Малик ул-калом, қудват уш-шуаро»³ лақаби билан зикр этил-

¹ *Шоҳ Хусайн Сейистоний*. Хайр ул-баён. 138-бет.

² Амин Аҳмад Розий, 3-жилд. Қўлёзма, 84-бет.

³ Ўш а ж о й д а.

ган бўлса, Техрон университетининг Марказий кутубхонасида 5496 раками остида сақланаётган жунгда Мунжик «тили ўт-кир, ҳазил-мutoйибани хуш кўрадиган, мижози тез, балоғат билан сўзлайдиган, нуктадон киши»¹ сифатида зикр этилади.

Мунжик Термизийнинг шеърӣ санъати

Мунжик Термизий ижоди фақатгина мадҳ – қасида ва ҳажвиётдан иборат эмас. Шоирнинг бизгача етиб келган номукам-мал девонидан унинг ишқий, ахлоқий, фалсафий ва турли маиший-ижтимоий мавзуларда ҳам яхшигина қалам тебратгани аён бўлади.

Мунжик Термизий, асосан, қасида, ғазал ва қитъа каби лирик жанрларда ижод қилган. Шеърларида бадий санъатнинг барча турлари – лафзий, маънавий, ҳам лафзий ва ҳам маънавий санъатларни юксак маҳорат билан ишлатган. Шоир шеъриятида қўлланган санъатлар унинг ижодини Шарқ шеърятининг буюк намояндалари ижоди билан бир қаторга қўйиш имконини беради.

Мунжик Термизий ўзидан олдинги шоирлар – Рудакий, Дақиқий, Шаҳид Балхий ва Унсурӣ каби шоирларнинг ижодидан баҳраманд бўлиш билан бирга, ўз қасида ва ғазаллари билан кейинги даврларда яшаб ижод этган Носир Хусрав, Қатрон Табризий, Анварӣ Абевардий, Адиб Собир Термизий, Рашидуддин Ватвот ва Сўзаний Самарқандий каби машҳур хуросонлик ва мовароуннаҳрлик шоирларнинг ижодига ижобий таъсир кўрсатганини кузатиш мумкин. Жумладан, Сўзаний Самарқандий Мунжикнинг Амир Абул Музаффар Аҳмад Чағонийга бағишланган «Ломия» номли машҳур қасидасига² айнан ўша вазн (мужтасс баҳрида) ва қофияда жавоб ёзган экан.

Ватанга фарзандлик вазифасини масъулият билан намоён этаётган, Термиз ва Термизийлар ҳақида ўзига хос тадқиқий асарлар тасниф қилаётган заҳматкаш олим Рамазон Абдуллаев

¹ Хидоят, 5-ж, 1176- ва 5492-жунглиар.

² Шаворибий Муқаддам берган маълумотга қараганда, ҳозиргача ушбу қасиданинг 45 байти турли таъкирлар, баъзлар ва луғатлардан топишган. [К а р а н г: *Эҳсон Шаворибийэ Муқаддам*. Дивонэ Мунжикэ Термизий. – Техрон, 2012].

Мунжик Термизий девонининг сақланган қисмларини сермазмун сўзбоши билан «Девон. Ашъори пароканда» («Хилма-хил шеърлар») деган номда Тошкентда нашр эттирди.

Нашрга Эрон олими Эҳсон Шаворибий Муқаддам томонидан тўпланиб, нашрга тайёрланган «Девон» асос қилиб олинган. Олим уни жорий ёзувга ўгириб, зарур изоҳлар билан чоп эттирди. «Ушбу қимматли китоб тадқиқотчиларга қадимий Термиз ва Чағонийён ҳудудида таълиф этилган ватанимиз адабиёти тарихини ўрганишда ёрдамчи бўлади деган умиддамиз», – дейди олим. Қуйида шоир ижодидан баъзи намуналарни Рамазон Абдуллаев таржимасида мухтарам китобхонларга ҳавола этамиз.

МУНЖИК ТЕРМИЗИЙ ШЕЪРЛАРИДАН НАМУНАЛАР

Қасида

(Парча)

Не дурки, қучди лаълу шаккар,
Не ойки, тўсди абри анбар?

Не сарвки, ёпиб замин юзин,
Ерга қўнди меҳроби анвар?

Белин боғлаб этса аҳд, айтинг,
Оби Замзам ёритгай озар.

Ҳар кеча ўртар ҳажр азоби,
Томир каби урганда наштар.

Ёр гарданиму, ё елкаси,
Боғ ичра гулки, шохи пурбар.

Хархир¹ мушкидин ўзга эрмас,
Шом насимию гули аҳмар.

¹ Хархир – ноёб мушклари билан машҳур бўлган Хитойдаги бир шаҳарнинг номи.

Сахро товланар турфа-турфа,
Товуслар гўё қадашган пар.

Булбул Борбад куйин эпламас,
Савт-соз шоҳидур ул навогар.

Дединг: Хурлар бордир дунёда,
Ҳар бирида ёкутдин чодар.

Дашт гуллариға булут тили
Ёр тили бўлди, тўқди гавҳар.

Муборак хокса шукрин доим
Қавмлар бошига этмиш афсар.

Бахиллик дарёси хавфлидир,
Кафтни оч, сахони эт лангар.

Ғазал

Зулфлари тарам-тарам, қадди санавбарсен,
Ғажаклари кучган пинҳона анбарсен.

Лаб ақиқу остида икки раста дур,
Наргис кўзлари остида гули тарсен.

Кўзу зулфу лаб – уч макқораи беқиёс,
Бир-биридин улғу олган сеҳру дилбарсен.

Жаннат тусин олди тоғу сахро, бегумон,
Ҳар ён очилса-да турфа гул, навбарсен.

Наргис бағрида Мушғарийни пинҳон дединг,
Икки юзи порлаган маъшуқи савсарсен.

Олу оку сарик, бинафшаю лаъли кўк
Гуллар пардозида Наврўз суйган заргарсен.

Кўзларинг хира тортсаю боксанг ҳар ёна,
Кўрганин писанд қилмай ўтгувчи ўтарсен.

Шеърӣй парчалар

Қўш ранг ажиб гулга бок, гўё
Ақиқ остида дур сочишган.
Ё муҳаббат аҳли хилват қилиб,
Қовушган, юзларин очишган.

* * *

Юзи юзмас, чамбар таққан тўлин ой,
Қадди қадмас, хилъат кийган сарви сой.
Гарчи ойдиру сарв, эмас ой ҳам сарв,
Сарв камар боғламас, чамбар тақмас ой.

* * *

Баҳор завқи дер сени ошиқ, ҳаққасту рост,
Лоларуху сунбул сочу ёсуман тансен.
Фироқинг ўқидан пора бўлди жигарим,
Эй сабр, шукрки, бутлар фироқиға жавшансен.

* * *

Оромими йўқдир, айтишдан не фойда,
Дегум: «Ўтирма, боргил аста-секин».
Лек арик бўйидаги чечакмисол,
Минг ёкма, гугуртчўпи кетар текин.

МАВЛОНО ҚУДСИЙ ТЕРМИЗИЙ

(*XVI аср*)

Бу зот ҳақида Ҳасанхожа Нисорий «Музақкири аҳбоб» китобида сўз юритади. Биринчи бобнинг тўртинчи фаслида Бухородан бошқа ерларда дафн этилган жамоат зикрини қилиб: «Фақир уларнинг мулозаматини (хизматини) қилмаган, кексалик ёшига етмай вафот этиб кетган зотлар» дея, жумладан, Қудсий Термизий ҳақида ушбу маълумотни келтиради.

Мавлоно Қудсий Термизий мажзуб бўлган, ёлғизлик либосида умр ўтказган. Ва бу қитъа унга мансубдир:

Ба хишти фарши ҳарими дари ту муштоқам,
Чунон, ки қолиби бежон бувад ба жон мушток.

Зи Ҳақ висоли туро рӯзу шаб ҳамехоҳам,
Ба ҳаққи гӯша нишенони Мисру Шому Ироқ¹.

Насрий баёни:

Эшигинг махрамхонаси йўлига тўшалган ғиштга муштоқман. Худди жонсиз тан жонга муштоқ бўлганидай (жонни орзикиб кутганидай). Миср, Шом ва Ироқдаги узлатга чекинган зотлар ҳаққи-хурматини восита қилиб, Ҳақдан кечаю кундуз сенинг висолингни тилайман.

Таржимаси:

Эшигинг сиргоҳи ғиштига зорман,
Андоқким, жонсиз тан жонгадур муштоқ.
Мисру Шому Ироқ – валийлар ҳаққи,
Ҳақдан васлинг сўргум тун-кун беадок.

* * *

Муҳаммад Азим ўз тазкирасида Қудсий Термизийнинг таваллуд ва вафоти билан боғлиқ тадқиқларини бундай баён этади: «Нисорийнинг «Музаққири аҳбоб» асари 1556 йилда ёзилган. Олимнинг Қудсий Термизий ҳақида «Фақир уларнинг мулозиматини қилмаган, кексалик ёшига етмай, вафот этиб кетган ва Бухородан бошқа ерларда дафн этилган»лар гуруҳида, биринчи бобнинг тўртинчи фаслида тўхталганига қараганда, тазкира битилган пайтда шоир Қудсий вафот этган ва Хасанхожа Нисорий уни кўрмаган. Тазкирашуноснинг ёзишича, Қудсий Термизий қарилик даврига қадам қўймасдан туриб, тахминан 35–40 ёшларида вафот этган. Бундай дейишимизга сабаб, агар у навқиронлик ёшида вафот этганида, Нисорий ёлғизлик либосида умр ўтказган», деб таъкидлаб ўтирмасди. Демак, Қудсий Термизий тахминан 1510–1520 йилларда таваллуд топиб, XVI аср ўрталарида вафот этган.

У диний эътиқодларга қаттиқ амал қилувчилар – мажзублар (Аллоҳга жазб этилганлар) тоифасидан бўлган ва дарвишона ҳаёт кечирган. Ўзини дунё бидъатлари ва ташвишларидан узок

¹ *Хасанхожа Нисорий*. Музаққири аҳбоб (Севимли зотлар ёдномаси). [Форс тилидан Исмоил Бекжон таржимаси]. – Т., 147-бет.

тутган. Нисорийнинг Кудсий Термизийни Бухородан бошқа ерда дафн этилганлар сирасига қўшганига қараганда, у ўз юртида – Термизда дафн қилинган бўлиши мумкин. Шоирнинг «Кудсий» (кудс – пок, тоза, муқаддас) сўзини тахаллус сифатида танлагани ҳам унинг зоҳидона, мажзубона, пок ҳаёт кечирганидан далолат беради¹.

ҚАТРОН ибн МАНСУР ТЕРМИЗИЙ (*XII аср*)

Давлатшоҳ Самарқандийнинг машҳур «Тазкират уш-шуаро» («Шоирлар ёдномаси») асарида бу зот «Шоирларнинг устодлари жумласидандир. Асли Термиздан, лекин Балхда турғун бўлган», деб зикр қилинади.

Мазкур тазкирани форс-тожик тилидан ўзбекчага ўгириб, «Шоирлар бўстони» деган ном билан нашр этгирган атоқли олим Бўрибой Аҳмедов Қатрон Термизий зикр қилинган бобда қисқа маълумот илова қилган; илова Е. Бертельснинг «История персидско-таджикской литературы» («Форс-тожик адабиёти тарихи») асарида ва мазкур тазкирага асосланган. Унда Қатрон Термизий Салжукийлардан Султон Санжар салтанати даврида (1118–1157) ўтган етук шоир ва олим, деб таъкидланади. Шоир соҳиби девон бўлиб, ўз девонига шеърят турларидан мураббаъ, мухаммас, яна қўш қофияли таржиъбанд ва қасидаларни жамлаган.

Давлатшоҳ Самарқандий: «Унинг девони Ироқу Ажамда машҳурдир. Султон Санжар замонида Балх ҳокими Амир Аҳмад Кўмочга бағишлаб «Қавснома» китобини ёзган. Рашид Самарқандий, Лаввоҳий, Рухий, Шамс Симкаш, Адноний, Писари Хумхона, шунингдек, Балх ҳамда Мовароуннахрнинг кўпчилик шоирлари Қатронга шогирд тушганлар», дейди. Салжукий Аҳмад ибн Абу Бакр ибн Кўмоч XII аср ўрталарида Термизда ҳукмронлик қилган шахсдир.

«Луғати фурс» асари муаллифи Асад Тусийнинг айтишича, форс тилининг шарҳли луғатини тузиш учун даставвал Қатрон

¹ Мўҳаммад Азимов. Сурхондарё ижодкорлари (IV асрдан XX аср бошларигача). – Қарши, 2006. 184–185-бетлар.

ҳаракат қилган. Лекин у ўз луғатига ҳаммага маълум, кенг истеъмолдаги оддий сўзларни киритган. Давлатшоҳ Самарқандий тилга олган «Қавснома» шу луғат бўлса эҳтимол, дейди Бўрибой Аҳмедов ўз иловасида.

«Тазкират уш-шуаро»да яна айтилади: «Қатрон ҳаётининг сўнгги йилларида Ироққа борди ва ўша ерда умр кечирди. У шеърда мохир эди ва бу илмда китоблар ҳам битган. Рашидуддин Ватвот айтганким: «Мен ўз даврим шоирларидан фақат Қатроннигина тан оламан, бошқани (эса) илм юзасидан эмас, балки кўнгил учун шоир дейман».

Қатрон турфа шакллардаги мураббаъ, мухаммас, қўш қофияли шеърлар ва бошқа шеърий шаклларда кўп қалам тебратган.

Шундан сўнг муаллиф Қатроннинг маснавий шаклидаги таржиъбандини илова этади. «Тазкират уш-шуаро»даги шеърларни таниқли шоир Сулаймон Раҳмон таржима қилган, мазкур шеърни унинг таржимасида тақдим этамиз:

Тўқди осмон, дарёдин тоғач булутлар зар, гуҳар,
Тўқди бўстон, жабридин тоғач гуҳар, зар узра зар.
Қайдаким гулзор ўлур, ондин жаҳон гулзор ўлур,
Гулзорда зор тун қушлари йиғлар баробар ҳар сахар.
Бул замин шод ўлди ҳар дам ёғса ёмғир, ҳам яна,
Ақраболар тўкса кўздин тупроққа гавҳар ҳар сафар.
Сунбулу наргису ансаб атрини ҳарён сочди ел,
Ёқди ҳар лоладин гулхан, кўкда булутлар жилвагар.

1985 йилда Покистон ҳукумати томонидан Маккаи мукарамадаги Покистонга қарашли масжидга имом – мутавалли этиб тайинланган Абдуллаҳон 1990 йилда ҳажга борган амалкиси Мулла Аҳмад ҳожини уйида бир неча кун меҳмон қилиб, ўз саргузаштларини айтиб беради ва отаси ўлими олдидан: «Қишлоғинг Қоптўқай, катта бозоринг Какайди, бобокалонинг Хожа Самандар Муҳаммад ибн Бақойи Термизий, авлодларимиз Султони Содот – Амир Сайид Али Акбарий Термизий билан боғланади, бориб сўроқласанг топасан», – деб васият қилганлигини сўзлайди.

АБДУЛЛОҲ ТЕРМИЗИЙ

(?–1625)

Восифий тахаллуси билан шухрат топган Абдуллоҳ Термизий йирик шоир ва хаттот бўлган. Туғилган йили маълум эмас. XVI асрнинг иккинчи ярмида таваллуд топган деб тахмин қилиш мумкин. Чунки 1605 йилда Ҳиндистонга – Бобурийлар давлатининг тўртинчи ҳукмдори (1605–1627) – Акбарнинг ўғли бўлмиш Нуруддин шоҳ Жаҳонгир саройига кетади. 1605–1625 йилларда шоҳ Жаҳонгир ҳузурида яшаб, эътиборли ижоди туфайли «Мушкин қалам» унвонига сазовор бўлади. 1625 йилда вафот этади ва Агра шаҳрида дафн этилади.

Мушк (ёки мишк) дегани арабча «миск» сўзидан бўлиб, даво бўладиган хушбўйлик маъносидадир. Бу унвондан мурод шоир истеъдодига бир юқори баҳо беришдир.

Баъзи тарих китобларидаги шоир «Шоҳ Жаҳон саройига кетди» деган маълумот хато. Чунки Шоҳ Жаҳон – Жаҳонгиршоҳнинг учинчи ўғли бўлиб, 1627–1658 йилларда ҳукмдорлик қилган ва Бобурийлар пойтахтини Аградан Дехлига кўчирган. Абдуллоҳ Термизий эса Аграда яшаб, Аграда вафот этган.

Ижодий фаолияти ва асарлари ҳақида бошқа маълумотга эга эмасмиз.

МУҲАММАД СОЛИҲ ТЕРМИЗИЙ

(XVI аср)

Шоир ва хаттот Муҳаммад Солиҳ ибн Амир Абдуллоҳ Ҳусайний Термизий XVI асрнинг сўнги чорагида Термизда туғилган, илк таълимни шу ерда олган. 1605 йилда отаси билан Ҳиндистонга, бобурий подшоҳлари ҳузурига кетган. Унинг отаси – ажойиб ижоди учун Мушкин қалам унвонини олган Мир Абдуллоҳ Термизий бобурий шоҳ Жаҳонгир (1569–1627) саройида хизмат қилади. Кейинроқ отаси вафот этгач, Солиҳ Термизийнинг ўзи ҳам Шоҳ Жаҳон (1592–1666) саройида фаолият юритади. Муҳаммад Солиҳ Термизий моҳир хаттотлардан

бўлиб, Кашфий тахаллуси билан шеърлар ёзган. Унинг «Маноқиби Муртазавий» («Муртазога хос гўзал хислатлар») деб номланган асари бор.

Муҳаммад Солиҳ Термизий 1651 йилда вафот этган.

Термизлик таниқли адабиётшунос олим Қудрат Жўраевнинг маълумот беришича, «Маноқиби Муртазавий»нинг уч нусхаси Эроннинг Қум шаҳридаги Оятуллоҳ ал-Азмий Маъражий Нажафий номли шахсий кутубхонада сақланади. Биринчи нусхаси, ҳижрий 1205 йилда Муҳаммад Хусайн ибн Хожа Муҳаммад Тоҳир ибн Хожа Шамсуддин ибн Замон ибн Муҳаммад Хусайн ибн Низомуддин Момандий томонидан настаълиқ хатида кўчирилган бўлиб, 1318-рақами билан сақланмоқда.

Эътиқод мавзуидаги бу асарнинг иккинчи нусхаси ҳижрий 1045–1049 йилларда Абулҳасан Бухорий томонидан тайёрланган бўлиб, настаълиқ хатидаги бу китоб 3008-рақам билан кутубхонадан жой олган.

Кашфийнинг «Маноқиби Муртазавий» асарининг Ражабали Ҳиротий томонидан ҳижрий 1271 йилда настаълиқ хатида кўчирилган учинчи нусхаси ҳам 7704-рақами билан Маъражий Нажафий номли кутубхона хазинасида сақланади¹.

АБУ АБДУЛЛОҲ МУҲАММАД ФОЗИЛ САЙЙИД ат-ТЕРМИЗИЙ (XVII аср)

Абу Абдуллоҳ Муҳаммад Фозил Саййид ат-Термизий – Акбарободий XVII асрда Ҳиндистонда яшаб ўтган ижодкорлардан. Таниқли термизлик олимлар: адабиётшунос Бобоназар Муртазоев ва тарихчи-археолог Т. Аннаевлар Фозил Саййид ат-Термизийнинг «Мухбир ал-Василий» («Манзилга етган хабарлар») асари Ҳайдарободда сақланаётгани хусусида маълумот беришади².

¹ Маълумотлар Муҳаммад Азимовнинг «Сурхондарё ижодкорлари» тазкирасидан олинди. – Қарши, 2006.

² Ўш а м а н б а.

ХОНЗОДА АЛИ ТЕРМИЗИЙ

(XVII аср)

Бу ижодкор ҳақида термизлик олимлар – адабиётшунос Боназар Муртазоев ва тарихчи Т. Аннаевлар ўзларининг «Термизлик алломалар» сарлавҳали мақолаларида кискача маълумот беришган. Унинг XVII асрда китобат қилинган «Интихоби каломи шуъаройи мукаддимийн» («Қадимий шоирларнинг сўзлари тўплами») мавжудлигини қайд қилиб ўтишган¹.

АБУЛ-ҲАСАН АЛИ ал-ЛАҲҲОМ

ал-ҲАРРОНИЙ

(X аср)

Бу зот бир қанча вақт Термизда яшаган ва араб тилида ижод қилган машҳур шоирлардан биридир. Термиз шаҳри бариди (алоқа бошлиғи) бўлиб хизмат қилган.

Машҳур тазкиранавис Абу Мансур ас-Саолибийнинг «Йатимат ад-дахр» китобида: «(Амир) Ал-Ҳамид даврида Бухорога келиб қолади ва у ерда то Ас-Саъид ҳукмронлигининг охиригача қолиб кетади» дейилган².

Демак, Ал-Лаҳҳом сомонийлар сулоласидан бўлган амир Нух ибн Наср даврида, тахминан 943–954 йиллар оралиғида араб халифалиги марказидан Бухорога келиб қолади ва то амир Мансур ибн Нух (961–976) ҳукмронлиги охиригача, яъни 961–976 йиллар оралиғида, 30 йилга яқин Бухоро, Хоразм ва Термизда яшайди.

«Йатимат ад-дахр»да унинг истеъдоди ҳақида бундай дейилади: «Хотираси кучли, йиғилишларда ёқимли, бадиҳагўйликда ўтқир. Шухрати тарқалган, шеърда сеҳргар (эди). Тили заҳар (бўлиб), малих (чиройли) ва ёрқин ибораларга бой, оғзидан ҳазил-мазах гаплар отилиб турар эди. Кубаролар (улуғ зотлар), вазирлар ва руасолар (раислар, раҳбарлар)дан бирортаси унинг ҳажвларидан саломат қолмади. У юқори мартабалилардан бошқани ҳажв қилмас эди»³.

¹ Маълумотлар Мухаммад Азимовнинг «Сурхондарё ижодкорлари» тазкирасидан олинди. – Қарши, 2006.

² Абу Мансур ас-Саолибий. Йатимат ад-дахр. – Т., 1976. 136–137-бетлар.

³ Ўша манба. 137-бет.

Сомонийлар даврида алоқа маҳкамаси бошлиғи амирликнинг хавфсизлик хизмати бошлиғи вазифасини ҳам бажарган. Шунинг учун уларнинг нуфуз-мавқеи юқори бўлиб, бек-амалдорлар ундан ҳайиқиб туришган. Ал-Лаҳҳом бир қанча вақт Термизда яшаб, ишлагач, эҳтимол, қаттиқ ҳажвлари туфайли ва вазир Ал-Балъамийнинг аралашуви билан унинг ўрнига асосий рақиби, тошкентлик шоир Абу Муҳаммад Ал-Матроний барид этиб тайинланади. Бундан қаттиқ аччиқланган Ал-Лаҳҳом рақиби Ал-Матронийга бағишлаб ўткир ҳажв ёзган.

* * *

Француз арабшунос олими Баръбеде Менар Ал-Лаҳҳомни «Сомонийлар даврида Мовароуннаҳрдан чиққан Ювенал» деб атади.

Ас-Саолибийнинг ёзишича, шоир машҳур вазир Абу Али Ал-Балъамийни ва бошқа амалдорларни тинимсиз ҳажв қилавергач, шикоятлар кўпайиб, амир унинг терисини шилиш ва пойтахтни унинг қабих сўзларидан тозалаш ҳақида фармон беради. Ал-Лаҳҳом Бухородан чиқиб кетишга мажбур бўлади... Оғир беморликка чалиниб, бошини кўтаришга ҳам мажоли қолмай, уни таъқиб этувчилар мақсадларига эриша олмасдан туриб, 974 йилдан олдин, яъни Ал-Баъламий вазирлиги даврида вафот этади.

Ас-Саолибий унинг феъли ва вафоти ҳақида ноҳуш гапларни ёзган.

* * *

Ал-Лаҳҳомнинг Утба хонадонидан бўлган Абу Жаъфар ал-Утбий ҳақидаги мадҳияси мазмуни:

Шайх менинг сўзларимдан ва мислсиз мақташларимдан ҳам буюқдир. Лекин шеърларимни уни хотирлаш билан безатаман. Агар Утба хонадонидан чиққан, фойда ва зарар келтирувчи йигитни қойсам, тақдирни қойган бўламан.

Унинг ёнидаги (киши) тақдирнинг ҳар қандай бевафолигида Ал-Ароқимнинг Зуқор жангларидаги қўшиниси қабидир. У мурувватни ҳам «ҳа», «йўқ» томонга буриб юбораверади, одамлар у туфайли жаннатда ёки дўзахда бўлади.

Утба хонадони – Сомонийлар ва Ғазнавийлар даврида муҳим давлат ишларини бошқарган хонадон ахллари. Сомонийлар вазирлар Абу Жаъфар ал-Утбий (956 – 959), Абул-Хусайн ал-Утбий (977 – 986) ва «Таърих ал-Йаманий» китоби муаллифи Абу Наср ал-Утбий шу хонадон вакиллариدير.

АБУ МУҲАММАД ҲАСАН ал-МАТРОНИЙ (X аср)

Бу шоир ва адиб асли тошкентлик бўлиб, бир неча йил Термизда барид (алоқа маҳкамаси бошлиғи) бўлиб ишлаган ва шу ерда ижод қилган.

Марҳум олим Исматулла Абдуллаевнинг фикрича, ал-Матроний X аср ўрталарида яшаб ижод этган ва 970–980 йиллар атрофида вафот этган бўлиши керак¹.

Тахаллуси муайян жамоанинг бошлиғи маъносида қўлланган бўлиши мумкин. Йўқса ижобий маънодаги ном эмас.

Муҳаммад Азимов «Ал-Матронийнинг ўз ракиби – машхур шоир Ал-Лахҳом Термизда алоқа бошлиғи вазифасидан бўшатиладиганидан сўнг унинг ўрнига мазкур лавозимга тайинлангани хусусида «Йатимат ад-дахр»да маълумот берилган»ини таъкидлайди².

Абу Мансур ас-Саолибий «Йатимат ад-дахр» китобида ёзади: «У Шошдан (Тошкентдан) чиққан шоир, шу ернинг хуштабиат ва ягона (кишиси)дир... Агар Абу Омир Исмоил ибн Аҳмадни ҳсобга олмасак, ундан кейин Мовароуннаҳрнинг бошқа шаҳарларидан бу каби (шоир етишиб) чиқмади. Ибн Матрон саховатли ва гўзал мартаба эгаси эди. Пойтахтга (Бухорога) мақтов билан келар ва яхши инъомлар билан қайтиб кетар эди. У барид (алоқа) ходими лавозимини адо этиб, шу иш билан қаноатланар ва ризқини топар эди. Унинг шеърлари девонга тўпланган бўлиб, латиф ва зариф сўзларга бойдир...»³.

¹ Қаранг: Абу Мансур ас-Саолибий. Йатимат ад-дахр. [Исматулла Абдуллаевнинг «Абу Мансур ас-Саолибийнинг ҳаёти ва ижоди» номли бош мақоласи]. – Т., 1976. 7–97-бетлар.

² Муҳаммад Азимов. Сурхондарё ижодкорлари (IV асрдан XX аср бошларигача). – Қарши, 2006. 65-бет.

³ Абу Мансур ас-Саолибий. Йатимат ад-дахр. – Т., 1976. 149-бет.

Ас-Саолибий ўз тазкирасида Ас-Саййид Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Мусо ал-Мусавийнинг ушбу сўзларини келтиради: «...У ўз шеърлари билан (ўқувчини) қандай завқлантирса, насрий асарлари билан ҳам шундай завқлантирар эди. Ўзининг жиддийлиги билан қандай хурсанд қилса, ҳазиллари билан ҳам шундай хурсанд қилар эди»¹.

Ал-Матронийнинг девони, ҳатто бирор шеъри ҳам тўлиқ ҳолда бизгача етиб келган эмас. Унинг фақат 112 байтдан иборат турли шеърий парчалари сақланиб қолган. Булар қасида, ҳажв ва турли мавзулардаги васфий ҳамда ишқий шеърлардан иборатдир.

Ал-Матронийнинг вазир Ал-Балъамийга бағишланган қасидасидан парча

Бошимда (қариликдан ва ўлимдан) хабар берувчи оқ толар пайдо бўлди,

Гуллаган ёшлик даврим ўтиб кетди.

Кексалик тонгги шуъласи (бўлган оқ сочларим) ёшлик қарғаларининг учиб кетиш жойи бўлиб қолди.

Бу тонг нури порлаганда қора қушлар ўз уясини ташлаб кетишига ўхшашдир.

Оқ сочнинг кўриниши нурли бўлса ҳам, келтирадиган хабари зулмат қоронғуликдир.

Дарҳақиқат, сочнинг қораси кўзга равшанлик, дилга қувват бахш этар эди.

Ажабки, қора ранг нур сочиб туради, оқ ранг эса нур сочишдан бош тортади.

Гўё кўзлари оғриган гўзаллар икки чеккамдан оқ толадан (кўзига даво излаб) нур қидирмоқда.

Улар тўсатдан қарилик нурига рўпара бўлгач, бундай нурдан кўзларини олиб қочдилар.

Агар улар (оқ) бўёқдан иборат зиёратчиларга рўбарў келиб қолсалар, ўша сохта зиёратчилардан юз ўгирадилар.

¹ Абу Мансур ас-Саолибий. Йатимат ад-дахр. – Т., 1976.

ЖАВҲАРИЙ ЗАРГАР ТЕРМИЗИЙ

(XII аср)

Шоир ва олим бўлган бу зот Адиб Собир Термизийнинг замондоши ва шоғирди бўлиб, XII асрнинг ўрталарида (20–30 йилларда) Термиз шаҳрида туғилган ва шунинг учун Термизий нисбаси билан аталган. Заргар номи касбу кори билан боғлиқдир. Илк таълимни Термизда олган. Баъзи тазкирачилар, жумладан, Давлатшоҳ Самарқандий «Тазкират уш-шуаро» асарида уни Бухородан деб ҳисоблайди. Бу ҳол ўша даврда Термизнинг маъмурий жиҳатдан Бухорога боғлиқ экани билан изоҳланади.

Муҳаммад Азим тазкирасига кўра, Жавҳарий Заргар Термизий дастлаб салжукий ҳукмдорлардан Сулаймоншоҳ, сўнгра Арслоншоҳ ибн Тўғрул (1161–1176) саройида хизмат қилган. Хоразм ва Табризда яшаган. Унинг беназир санъат билан битилган икки қасидаси ва «Амир Аҳмад ва Маҳситти» достони халқ оғзаки ижоди асосида ёзилган бўлиб, унда Марв султони, салжукийлардан бўлган Султон Санжар ва унинг канизаги – хонанда Маҳситти ўртасидаги мажозий муҳаббат тараннум этилади.

Жавҳарий Заргар Термизий дастлаб сайёҳ сифатида Исфаҳонга келиб, шу ерда яшаб қолади. У жуда бадавлат бўлган. Заргарлик, нодир, қимматбаҳо маъданлар савдоси билан шуғулланган. Шу боис, ижодкорларни сийлаб, уларга совғалар, кийим-кечаклар юбориб турган.

Давлатшоҳ Самарқандийнинг таъкидича, Жавҳарий Термизийнинг Султон Сулаймоншоҳ ибн Муҳаммад Маликшоҳ шаънига айтган қасидалари бор. Жавҳарий Заргар Термизий Асируддин Аҳсикатийни ўзига устоз ҳисоблаган.

Жавҳарий Заргар Термизийнинг XII аср охирироғида вафот этгани тахмин қилинади¹.

¹ Муҳаммад Азимов. Сурхондарё ижодкорлари (IV асрдан XX аср бошларигача). – Қарши, 2006. 101–102-бетлар.

ЖАМОЛУДДИН АБУ БАКР ХОЛ ат-ТЕРМИЗИЙ (XII аср)

Истеъдодли шоир, етук олим Жамолуддин Абу Бакр Хол ат-Термизий XII асрда яшаган. XIII аср тазкираларидан бўлмиш Муҳаммад Авфий Бухорийнинг «Лубоб ул-албоб» асарида мазкур шоир ҳақида қисқагина фикр ва шеърларидан намуна тақдим этилган. Муҳаммад Азимнинг ёзишича, муаллиф тазкиранинг 10-боби, «Салжуқ (Хуросон) шоирлари» деб номланган қисмида Абу Бакр Хол ат-Термизий шеъриятига юксак баҳо бериб, куйидагиларни ёзади: «Бу Бакр Холнинг шеърлари гўзалларнинг зийнатланган рухсори тавсифидан иборатдир. Баҳор унинг таъби лутфи билан насимлидир ва унинг назми латофати билан зилоллик касб этгандир!»¹.

Шундан сўнг унинг шеъридан намуна келтирилган:

Жизғанақ бўлмоққа мойилдур кўнгул,
Чунки бир кўнгулдан бўлдим хору зор.
Дедимки: мен томон меҳмон бўл, зеро,
Ғамингда қовурдоқ бўлган кўнглим бор.

(Мирзо Кенжабек таржимаси)

Қитъа:

Ақлига суяниб иш кўрар доно,
Яхши-ёмон ҳосил ундирар ақл.
Жаҳл деган қачон фойда берибди,
Ғазаб оловини сўндирар ақл.

(Муҳаммад Азим таржимаси)

МИР МУҲАММАД ТАҚИ ТЕРМИЗИЙ (XVIII аср)

Тахминларга кўра, Тақи Термизийнинг бобокалонлари 1220 йилда Чингизхон лашкари Мовароуннаҳрга бостириб кирган даврда Ҳиндистонга кўчиб кетиб, Балгиром вилоятига жойлашишган.

¹ Маълумотлар Муҳаммад Азимовнинг «Сурхондарё ижодкорлари (IV асрдан XX аср бошларигача)» тазкирасидан олинди. – Қарши, 2006. 148–149-бетлар.

Мухаммад Азим ўз тазкирасида қуйидаги маълумотларни тақдим этади: «Тазкиранавис Хусайнкулихон Азимободий ўзининг «Наштари ишқ» тазкирасида ёзишича, шоир Мир Мухаммад Тақи Термизий хижрий 1160 (милодий 1764) йилда Ҳиндистоннинг Балгиром шаҳрида туғилди. Шоирнинг отаси Мир Али Ризо илмли киши бўлиб, шеърлар ёзган ва Балгиромий нисбаси билан номланган. У вилоятнинг таниқли кишиларидан саналарди. Эҳтимол, бу саййид Балгиром вилоятининг амири – ҳокими бўлгандир. Мир Мухаммад Тақининг ўзи ҳам Балгиромда катта обрў ва мансабга эришган. Хижрий 1223 (милодий 1817) йилда Азимобод шаҳрида битилган ва жами 1470 нафар шоиру олим, уламою саркардалар ҳақида маълумот берувчи «Наштари ишқ» тазкирасида Тақи Термизий хусусида қуйидагилар битилган: «Термизий Мир Мухаммад Тақи – Мир Али Ризо Балгиромийнинг ўғли бўлиб, термизлик саййидлардан эди, шу боис ўзига Термизий тахаллусини ихтиёр этди».

Тақи Термизий Балгиромда ота қўлида ўқиб-улғайди, шу ердаги мактабда, сўнгра мадрасада таълим олди. Форс, араб ва туркий тиллардаги адабиётлар билан яқиндан танишди. Шеърлар машқ қила бошлади. Унинг илк шеърлари ишқ мавзуида эди. Кейинроқ сиёсий ва ижтимоий мавзуларда ҳам қалам тебратта бошлади. Хусайнкулихон Азимободий «У бир неча йил давомида назм қилинган шеърларидан девон тузди», деб хабар беради. Аммо бу девон нусхалари сақланиб қолган-қолмагани ҳақида ҳозирча маълумот йўқ. Азимободий бу девонни шахсан кўрган ва ундан бир неча байтлар келтирган. Эҳтимол, Азимобод ва Балгиром шаҳарларидаги кўҳна кутубхоналар, илмли кишилар ва Мухаммад Тақи Термизий авлодлари қўлида шоир девони сақланиб қолгандир».

«Наштари ишқ» тазкираси 1817 йилда битилган, шоир Мир Мухаммад Тақи бу вақтда 53 ёшда бўлган. Табиийки, унда Тақи Термизийнинг кейинги ҳаёти ва вафоти йили акс этмаган. Ҳар ҳолда уни XIX асрнинг 30–40 йилларида вафот этган деб тахмин қилиш мумкин¹.

¹ Маълумотлар Мухаммад Азимовнинг «Сурхондарё ижодкорлари (IV асрдан XX аср бошларигача)» тазкирасидан олинди. – Қарши, 2006.

Рубойи:

Ҳар ки аз кўйи ту, эй жони жаҳон, меояд,
Дидаам рӯ ба қафо ашко ризон меояд.
Эй сабо, аз ман агар пеш раси дар кўяш,
Бирасони хабар ўро, ки фалон меояд.

Таржимаси:

Эй жони жаҳон, кимки сендин бу томон келгай,
Кўрдимки, юзи беркик, кўз ёш тўкибон келгай.
Эй сенки сабо, мандан олдин у томон етсанг,
Етказ бу хабар анга, айтгилки фалон келгай!

Байт:

Бо ғайр ажаб нест, ки дилдор нишинад,
Гулро сари он аст, ки бо хор нишинад.

Таржимаси:

Тонг йўқки, ғайор бирлан дилдор ўтиргайдур,
Гул ҳамки тикан бирлан ҳамкор ўтиргайдур.

ТОҲИР ибн ФАЗЛ ЧАҒОНИЙ МАККАНИЙ (*X аср*)

Тоҳир ибн Фазл Чағоний Макканий – Чағониён амири ва даврининг кўзга кўринган давлат арбоби, истеъдодли шоир. У мумтоз шоир Мунжик Термизийга замондошдир. Шеър ва адаб неъматидан баҳра топган ва девон шеъриятида ўз даврининг пешқадамларидан бўлган.

«Ашъори ҳамасрони Рудакий» («Рудакий асрдошлари шеърлари») асарида унинг тўлиқ исми шарифи Амир Абу Яхё Тоҳир ибн Абул-Аббос ибн Абу Бакр Муҳаммад ибн Абу Саъид Музаффар ибн Муҳтож Чағоний тарзида битилади. Демак, Абул-Аббос Фазл унинг отаси, Абу Саъид катта бобоси, англашиладики, машҳур Абу Али ва Тоҳирнинг отаси Абул-Аббос ака-ука бўлганлар.

Таваллуд йили аниқ эмас, вафоти йили бир қадар аниқланган, аммо ушбу борада айрим баҳсу мунозаралар мавжуд. Муҳаммад Қазвиний («Чаҳор мақола». Техрон, 1910) аниқ санани айтмай, манбага ишора қилмай, Тоҳир ўз амакиваччаси Абу Мансур Наср (952–976) ўрнига амир бўлганини таъкидлайди ва унинг вафоти санасини 987–988 йиллар дейди. Е. Э. Бертельс ҳам айнан шу фикрда, фақат унинг айтишича, Тоҳирдан сўнг Чағониён тахтига Фаҳр ад-Давла Музаффар Аҳмад ибн Муҳаммад чиққан, кизиғи шундаки, тагин манбага ишора йўқ. Афғон олими Муҳаммад Муҳсин эса Тоҳир Чағонийни 992 йилда ҳалок бўлган ва бу ҳалокат амакиваччаси Абул-Музаффар ибн Муҳаммад билан Чағониён тахти учун бўлган жангда содир этилган деган фикрни илгари суради. Муҳаммад Муҳсин бу ақидани З. Сафонинг (1911–1978) («Торих...») китобидан олган кўринади. Муаррих Абу Наср Муҳаммад ал-Утбий (961–1036)нинг «Шарҳи Яминий»да ёзишича, амир Яхё Тоҳир 991–992 йиллар Гузгон (Жузгон) амири Фокқа қарши жангда Балх қамали пайти ҳалок бўлади¹.

Рамазон Абдуллаев тадқиқларига кўра, мумтоз шоир Мунжик Термизий шоир Дақиқийдан сўнг узоқ йиллар давомида Чағониён ҳукмдорлари ҳимояси остида яшаган, Чағониён амирлари – Амир Абу Яхё Тоҳир ибн Фазл Чағоний (ҳижрий-қамарий 381 йилда қатл этилган) ва Амир Абул-Музаффар Аҳмад ибн Муҳаммад Фаҳруд-Давла Чағонийлар мадҳида қасидалар ёзган.

Лекин Абул-Музаффар ўша даврда – Нух ибн Мансур ҳукмронлиги вақтида (ҳижрий-қамарий 381 йил) Тоҳир ибн Фазл билан тўқнашувга киришади ва Тоҳир ибн Фазл жанг асносида бир аъробийнинг қўли билан ўлдирилади².

Академик Э. В. Ртвеладзенинг таъкидича, Тоҳир Чағоний Гузгон амири Абул-Ҳорис Муҳаммад ибн Аҳмад (ҳукмронлиги 987–989) ўрнига амир бўлган.

Тоҳир Чағоний амакиваччаси Абул-Қосимдан сўнг ҳукмронлик қилгани ҳақиқатга яқин ва бу ходисалар 988–992 йиллар-

¹ Қодиоров Бекмурод, Муртазоев Бобоназар. Чағониён адабиёти. – Т, 2002. 57-бет.

² Мунжик Термизий. Девон. Ашъори пароканда. [Рамазон Абдуллаевнинг «Мунжик Термизий ҳаёти ва ижоди» номли сўзбошиси]. – Т., 2016. 18-бет.

да рўй берган. Шундай қилиб, Тоҳир Чағонийнинг вафоти ва ҳукмронлиги саналари аниқ бўлгани ҳолда, унинг таваллуди санаси ҳозирча номаълум қолади.

Тоҳир Чағоний ҳукмронлиги даври Чағониёнда маълум адабий муҳит учун имкониятлар яратилгани тарихий манбаларда эътироф этилди. Тоҳир Чағоний адабиётни, шеърятни қадрлаган. Ўзи ҳам форсийда шеърлар ёзган. Мунжик Термизий, Бадеъий ва бошқа шоирларга ҳомийлик қилган. Саройда мушоиралар, илму адаб мажлисларини ташкил этиб турган.

Мунжик Термизий Тоҳир замонида Чағониёнда эди ва у билан Бадеъий бирга бўлган, ҳар иккисининг амир Тоҳир Чағонийга бағишланган қасидалари бор, бу қасидалардан парчалар етиб келган. Мунжикнинг Абул-Музаффарга атаб ёзган қасидалари турли манбалар воситасида сақланиб қолган. Демак, Мунжик амир Тоҳир вафотидан сўнг ҳам, яъни Абул Музаффар даври (992–1010)да ҳам Чағониёнда бўлган экан.

Тоҳир Чағоний шеърларидан намуналар Умар Родуёнийнинг илми бадеъга оид «Таржимон ул-балоға» асарида келтирилади ва илми бадеънинг муқтазаб (иктизоб-қирқилган) санъатининг кўркам намунаси сифатида таъкидлаб ўтилади:

Бар мамлакат савор нагашта ту аз гузоф,
В-озодагон банда нагаштанд зер-зер.
Эдун ба мавкеи ба мадорои рўзгор,
К-аз неш нўш макки в-аз бода шири шер¹.

Мазмуни:

Сен давлатда қиличсиз ҳам сарвар, сардор,
Оқсуяклар сенга жабр-ситам ила тобе эмас,
Ҳаётда сен ҳақиқий мавқега эгасан,
Сенинг қаҳрингдан чакқан илон заҳри ҳам
Бетаъсир ва шерни бемалол соға оласан.

Марҳум олим Исматулла Абдуллаев У. М. Даупота фикрига асосланиб, бошқа ижодкорлар қатори Абу Яҳё Тоҳир ибн

¹ Қодиров Бекмурод, Муртазов Бобоназар. Чағониён адабиёти. – Т, 2002. 57-бет.

Абул-Аббос Фазл Чағоний араб тилидан форсчага асарлар таржима қилганини таъкидлаган. Бизгача шоир бадий меросидан 74 мисра шеърӣ парчалар етиб келган. Шуларнинг ўзи ҳам Тоҳир Чағонийнинг моҳир қалам соҳиби бўлганидан дарак беради. Диққатга сазовор томони, улар ичида шоир тарафидан амир Сайфуд-Давла Абул-Ҳасан Али ибн Абдуллоҳ қаламига мансуб камалак ҳақидаги қитъанинг араб тилидан қилинган таржимаси ҳам бор¹.

* * *

Ул тор кўзларидан кўнгил ўлди тор,
Эғнида ҳаворанг ипак либос бор.
Ул оҳу кўзлиг-у каклик хиромли,
Жайрон каби чакқон, қоплон кибри ёр.
Сўзлари аччиғ-у, лаблари ширин,
Нахот, аччиқ, ширин иккиси ҳамкор.
Ноз ила қошлари – қўш камонлари,
Киприк ўқларини отдилар такрор.
Санам бедодлиги ҳаддидан ошди,
Қонимга ташнами ё ул жафокор?
Ё фол очирсамми, шоядки дунё –
Бир хилда қолмас-у, раҳм этар дилдор.

* * *

Бу даврон дастидап ҳеч бўлмадик шод,
Нодон рақиб боғин қилди обод,
Интилдиг-у мақсад барин тутмадик,
Нени орзу қилсак – бўлди барбод.

(*Муҳаммад Азимов таржималари*).

АБУЛ-МУЗАФФАР АҲМАД ЧАҒОНИЙ

(*X аср*)

Бу шоир ҳам Мунжик Термизийга замондош бўлиб, Мунжик Термизий Чағониён ҳукмдорлари ҳимояси остида яшагани туфайли, ўз салтанати даврида бошқа ҳукмдорлар қатори Амир Абул-Музаффар Аҳмад ибн Муҳаммад Фаҳруд-Давла Чағонийни ҳам мадҳ этиб, қасидалар ёзган.

¹ *Азимов Муҳаммад*. Сурхондарё ижодкорлари (IV асрдан XX аср бошларигача). – Қарши, 2006. 125–126-бетлар.

Рамазон Абдуллаев маълумотиға кўра, икки шоир – Мунжик Термизий ва Абул-Музаффар ўша даврда Амир Абул-Музаффарнинг даргоҳида бўлганлар. Бу икки шоир ҳам Абул-Музаффар салтанатининг аввалию охирида уни мадҳ этиб, қасида битганлар¹.

Бирор асари сақланиб қолгани маълум эмас.

БУРҚАЪИЙ ЧАҒОНИЙ

(*X аср*)

Бурқаъий мумтоз ижодкор Мунжик Термизий билан замондош шоирлардандир. Бу шоир номини муаррих олим Рамазон Абдуллаевнинг «Мунжик Термизий ҳаёти ва ижоди» мақоласи орқали биламиз.

Олим ёзганидек, Мунжик Термизий яшаган давр девон адабиётида шеърият юқори санъат даражасига етган давр эди. Бу даврда, айниқса, қасида ва ҳажвий шеърлар ривож топган. Давр пешқадами бўлган Мунжик Термизий, бир томондан, Сомоний ва Чағоний амирларни ўзининг юксак мақомдаги қасидалари билан мадҳ этган бўлса, иккинчи томондан, ўз рақибларини, ва баъзи ҳолатларда, ўз улфатларини енгил ҳажв ва мутойиба билан қаламга олган. Мунжик Термизийнинг ана шундай ҳажв тифига дуч келган замондошларидан бири шоир Бурқаъийдир.

Нақлға кўра, бу икки шоир ўртасида қандайдир ихтилоф ёки баҳс-мунозара мавжуд эди. Шу боис Мунжик уни шеърий парчаларида ўткир ҳажв остига олган. Мунжик Термизийнинг Бурқаъийга бағишланган ҳажвларидан бизгача икки байт етиб келган ва ушбу икки байт орқали адабиёт тарихида Бурқаъий номли шоир ҳам ўтганлигидан хабардор бўлмоқдамиз.

ТАХОРИЙ

Чағонийён мулкида IX–XVII асрлар оралиғида замон-замони билан илм-фан ривож топганидек, адабиёт ва шеърият ҳам раванқ топган. Ўтган асрларда илмий асарлар араб тилида ёзилгани-

¹ *Мунжик Термизий*. Девон. Ашъори пароканда. [Рамазон Абдуллаевнинг «Мунжик Термизий ҳаёти ва ижоди» номли сўзбошиси]. – Т., 2016. 18-бет. 18-бет.

дек, ақсабий-шеърый асарлар ҳам араб ва форс тилларида ёзилган. Чағониён ҳукмдорлари адабиётга эътиборли бўлганлар ва шеърнинг шоирни қадрлаганлар. Бу ҳол икки нарсага сабаб бўлган. Биринчидан, амирларнинг адабиётга бўлган эътибори Чағониёнда унга хос адабий муҳит шаклланишига сабаб бўлган. Иккинчидан, Чағониён адабиёти тарихига диққат қилинса, айниқса, IX–XII асрларда қасидагўйлик ривож топгани кузатилади.

Қасида ўзи нима? «Қомуси туркий»да: «Қасида ўн беш байтдан кам бўлмаган, бир қофия асосида тизилган ва аксарини акобир (улуғлар) мадҳида сўйланган шеър бўлиб, бошида арабларда одат бўлган», — дейилади.

Қасидаларнинг энг афзаллари Аллоҳнинг ҳабиби, жаҳоннинг фахри, севиқли Пайғамбаримиз ҳазрат Муҳаммад Мустафо соллаллоҳу алайҳи ва саллам мадҳларида битилган қасидалардир.

Чағониён шоирлари қасидалар битиб, ҳукмдорларни мадҳ этиш билан уларни яхшиликка тортишга, уларнинг эзгулик бобидаги фазилатларини орттиришга, раҳм-шафқат, адолат ва тўғрилиқ хислатларини ривож топтиришга ҳаракат қилганлар.

Шоир Таҳорий X аср бошларида яшаб ижод қилган. «Чағониён адабиёти» китоби муаллифлари Таҳорийни Чағониён шоирларининг сардафтари ҳисоблайди ва: «Таҳаллуси Таҳористон (ҳозирги Сурхон ва Ҳисор воҳалари) номидан олинган», — дейди.

Аммо айрим манбаларда, масалан, Асадий Тусийнинг (1005–1073) «Луғоти фурс», Низомий Арузий Самарқандийнинг «Чаҳор мақола» асарларида шоир таҳаллуси Таҳовий шаклида келганини қайд этадилар. Уларнинг фикрича, олимлар шоир таҳаллусининг Таҳорий шаклини тўғри деб топганлар. «Фарҳанги Сурурий»да ҳам шундай ҳол сақланган. Замонларни оралаб, шоирдан атиги тўрт мисра шеър бизнинг замонгача етиб келган:

Лаб-т гўй, ки нимшкафта гул аст,
Маи нўш андар у нухуфтасти.
Зулф гўй эй лаб ниҳозида,
Ба гила сўи чашм рафтасти.

Таржимаси:

Лабинг ярим очилган гулдир,
Унда хуш май бўлмишдир ниҳон.
Зулфинг лабдан лаб буриб, четлаб,
Араз уриб, кетмиш кўз томон.

Бу шеърни гоҳо Тайён Марғазийга нисбат беришади.

Тахорий Чағониёнда эканида юртни Муҳтож Чағоний (тах-
минан 900–910) бошқарган деб тахмин қилинади¹.

МАЪРУФИЙ

(*X аср*)

Чағониён кўплаб шоирларнинг аслий юрти бўлиши билан бирга баъзи ижодкорлар учун ватани иқоматий, баъзи шахслар учун эса қадамжодир. У ерда муайян муддат яшаб ижод этган шоирлардан бири Маъруфийдир. Тўлиқ исми: Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Ҳасан Маъруфий Балхий. Маъруфий – тахаллуси, Балхий – нисбаси. Чунки шоир асли Балх шаҳридан. Таваллуд ва вафот саналари ноаниқ, X аср бошларида туғилиб, шу асрнинг 70-йилларида вафот этган деб тахмин қилинади².

Адиб ўз шеърларидан бирида машҳур шоир Рудакийнинг (858–941) муборак суҳбатидан баҳра олганини айтади:

Аз Рудакий шунидам, султони шоирон,
К-андар ба кас магарав, жуз ба Фотимий.

Мазмуни:

Шоирлар султони Рудакийдан эшитганим бор: «Ўзингни фотимийлардан ўзгага гаровга қўйма».

Фотимийлар ижтимоий тенглик ғояларини илгари сурган, бу оқим тарафдорлари кўп бўлган, аммо улар қаттиқ жазоларга мустаҳиқ этилган, шу ҳаракатнинг вакили сифатида Рудакийнинг кўзларига мил тортилган эди. Шундан Маъруфийнинг Бухорога ташрифини 935–940 йиллар оралиғидан излаш мумкин.

¹ Қодиров Бекмурод, Муртазов Бобоназар. Чағониён адабиёти. – Т., 2002. 32-бет.

² Ўша манба.

Маъруфий амир Нух ибн Наср даврида (943–954) ва ҳагто Абдумалик замонида (954–961) ҳам Бухорода яшаган бўлиши эҳтимолдир. У маълум фурсат Сейистонда ҳам бўлган, унинг Чағониёнда яшаган кезлари, албатта, Бухорога боришидан олдин юз берган.

Шоирнинг Чағониёнда яшаш вақти 925–935 йилларга тўғри келишини тахмин этиш мумкин. Бу йилларда Чағониён тахтида Абу Саъид Музаффар ибн Муқтож Чағоний (фаразан 910–930) ва Абу Бакр Муҳаммад ибн Абу Саъид Музаффар (930–939) ҳукмрон эдилар.

Шоирдан 92 мисра шеър сақланиб қолган. Шеърларидан айрим парчалар Умар ар-Родуёний (XI аср)нинг «Таржимон ул-баҳога», Шамс Қайс Розий (XIII аср)нинг «Ал-Муъжам» асарларидан ва бошқа тазкира ҳамда баёзлардан жой олган. Арабий шеърлари Саолибийнинг «Ятимат ад-даҳр» асарига киритилган¹.

Маъруфий шеърлари сўз санъатининг юксак намуналаридир. Бир ошиқона шеърнинг ожизона таржимаси будир:

Маним мискин бу дилим асири ҳаво бўлди,
Бу иш минглар олдида минг турли бало бўлди.
Жодуси бизни боғлаб, ҳийласи тутиб бизни,
Боғи биз билан кетди, ҳийласи адо бўлди.
Қазойи қадар эрмиш қалбимдаги оғир юк,
Ул доғи бўлиб маҳкам, ёр-ёри қазо бўлди.
Ҳар неки десам, менга бокқилки, назар узсанг,
Бас, ёрки жудо бўлгач, ақлим-да жудо бўлди.

**АБУЛ-ҲУСАЙН МУҲАММАД ибн
МУҲАММАД ал-МУРОДИЙ БУХОРИЙ**
(X аср)

Чағониён ҳукмдорларидан Муҳтож Чағоний (тахминан 900–910 йиллар), Абу Саъид Музаффар (тахминан 910–930), Абу Бакр Муҳаммад (930–939) ҳукмронлиги даврида Чағониёнда яшаб ижод этган шоирлар адабиёт оламида маълум эмас.

¹ Абу Мансур ас-Саолибий. Ятимат ад-даҳр. [Тадқиқ қилувчи, таржимон, изоҳ ва кўрсаткичларни тузувчи Исмаилов Абдуллаев]. – Т., 1976.

Аммо Абу Али Чағоний даврида (939–952) Чағониёнда яшаб ўтган шоирлардан айримлари маълум.

Абу Али Чағоний ҳукмронлиги даврида (939–952) бирор муддат Чағониёнда яшагани тахмин этилган шоирлардан бири Абул-Ҳусайн Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Муродий ал-Бухорийдир. Араб ва форс тилларида ижод қилган. 940 йиллар атрофида вафот этган.

Ас-Саолибийнинг «Ятимат ад-даҳр» китобида ёзишча, Муродийнинг амир Абу Алига бағишлаб ёзган қасидалари бўлган¹. Абу Али Чағоний 947 йили Бухорони забт этади, шунда кўплаб шоирлар унга бағишлаб қасидалар битади. Юқорида айтганимиздек, ҳукмдорлар ҳақида қасида ёзишдан мурод уларни яхшиликка тортиш, эзгуликка ундаш, ҳеч йўқса, ёмонликдан қайтаришдир. Бухоро шоирлари қаторида Муродий ҳам амирга атаб қасида ёзгани англашилмоқда.

У Рудакийнинг энг сеvimли шогирдларидан эди. Рудакий Муродий вафоти муносабати билан ўта таъсирчан марсия битади, матлаъи ушбудир:

Мурд Муродий, на ҳамона, ки мурд,
Марги чунон хожа на корест хурд.

Таржимаси:

Муродий ўлди-ю, лекин ҳеч ўлди деб бўлмасдир,
Шундай хожа ўлими кичиккина иш эмасдир.

Демак, Муродийнинг Абу Алига бағишлаб ёзган қасидаси 938–940 йилларда битилган дейиш мумкин. Бу даврда Бухорода Амир Наср ҳукмронлик қилган (914–943). «Чағониён адабиёти китоби муаллифлари шоир Муродий Бухородан туриб, Чағониён амирига қасида бағишлай олмаслигини, демак, шоир бироз муддат Чағониёнда яшаганини, бу Абу Бакр ҳукмронлигининг (930–939) охириги йиллари ва Абу Али ҳукмронлигининг (939–952) бошланғич йиллари бўлишини тахмин қилишади. Қасида баъзи байтлари мазмуни қуйидагича:

¹ Абу Мансур ас-Саолибий. Ятимат ад-даҳр. [Тадқиқ қилувчи, таржимон, изох ва кўрсаткичларни тузувчи Исматулла Абдуллаев]. — Т., 1976.

Илмни кўп сарф этган инсонларни ўргандим,
Лекин сенга ўхшашин асло топмай, ўргандим.
Сенга ўхшаш жаҳонда кам топилиб, сўрурмен,
Қилич зарби, ёлварга санчилишин кўрурмен!
То сен тирик экансан, ҳеч ким йўлдан адашмас,
Залолат таянчини қилич зарби бузар, бас.
Қўлингдан саховат ҳам, ҳалокат ҳам таралгай,
Ким қайсига лойиқдир, ўз аҳлига қаралгай.
Бўйсунмаса сенга ким, омон топмас, бўлур хор,
Сенга эргашган киши – фаровон ва бахтиёр!

Юқорида айтилганидек, Абу Али Чағоний 947 йил Бухоро-ни ишғол этганда, бухоролик қалам аҳлининг аксари унга бағишлаб қасидалар битган. Абу Таййи ат-Тоҳирий ва Абу Аҳмад Муҳаммад ибн Абдул-Азиз ан-Насафий, Муродий Бухорий қасидалари мазмунидан Абу Али Чағонийнинг илму маърифатга эътибори баланд, обрўли шахс эканини англаш мумкин. Мазкур қасидаларнинг барчаси араб тилида битилган ҳамда ас-Саолибийнинг «Ятимат ад-даҳр» асарида келтирилган¹.

ДАҚИҚИЙ (929–977/980)

Абу Мансур Муҳаммад ибн Аҳмад Дақиқий Х асрнинг биринчи ярмида Балх шаҳрида туғилган. Таваллуд санаси манбаларда 929, 930, 956 йиллар деб кўрсатилган. 977 (ёки 980) йилда Бухорода вафот этган. Сомоний амирларидан 961–976 йилларда ҳукмронлик қилган Мансур ибн Нух ҳамда 976–997 йилларда ҳукмронлик қилган Абулқосим Нух ибн Мансур саройида хизмат қилган².

Дақиқий ҳақида Абу Райҳон Беруний «Осор ул-боқия», Муҳаммад Авфий «Лубоб ул-албоб» (1221), Абдулраҳмон Жомий (1414–1492) «Баҳористон», Лутф Алибек Озар (1711–1780) «Оташқада» асарларида маълумотлар битиб қолдирганлар.

¹ *Абу Мансур ас-Саолибий*. Ятимат ад-даҳр. [Тадқиқ қилувчи, таржимон, изох ва кўрсаткичларни тузувчи Исматулла Абдуллаев]. – Т., 1976.

² Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 3-жилд. – Т., 2002. 220-бет.

Адабиётшунос олимлар фикрича, шоир тахминан 950 йиллар Чағониёнга келади ва Абу Али Чағонийга мулозимлик қила бошлайди. Абу Али вафоти (955)дан сўнг ҳам Дақикий Чағониёнда бўлган ва Абу Алининг ўғли Абу Мансур Наср (952–976) ҳузурида хизматни давом эттирган. Агар Дақикийнинг 970 йилгача Чағониёнда истиқомат қилганлиги тахмин этилса, у ҳолда шоир қарийб йигирма йил Чағонийлар хизматида юрган бўлади¹.

Дақикий қасидаларида Абу Али ва Абу Мансурни мадҳ этар экан, ўрни-ўрнида уларнинг буюк аждодлари Абу Саъид ва Абу Бакрларга ҳам ишоралар қилиб ўтади. Албатта, бу ҳол ота-ўғил ҳукмдорларга хуш ёқар эди. Абу Мансур Абу Бакрга неvara ва Абу Саъидга чевара эди. Айтилганидек, Дақикий қасидаларида Абу Саъид Музаффар исми тез-тез тилга олинади:

Кадам аст он ки гўй рўи гетй,
Бияфрузад ба Саъди Музаффар?

Мазмуни:

Ким бўлсанг ҳам, айт, дунё юзи бу Саъди Музаффарга очилсин.

* * *

Дирафши мир Абу Саъд аст гўй,
Фурузон аз сараш бар тож гавҳар.

Мазмуни:

Мир Абу Саъднинг байроғи ҳилпираб, бошига гавҳардан тож зеб берсин.

* * *

Абу Саъд, он ки аз гетй бар ў барбаста шуд дилҳо,
Музаффар, он ки шамшераш бибурд аз душманон парво.

Мазмуни:

Абу Саъд, дунёда диллар унга туташдир. Музаффар қиличи душманларга бермас омон.

¹ Қодиров Бекмурод, Муртазоев Бобоназар. Чағониён адабиёти. – Т., 2002. 38–39-бетлар.

Эски манбаларда Дақиқийнинг шеър девони борлиги таъкидланган. Лекин ҳанузгача шоир қўлёзмаси топилмаган. Шоир меросидан айрим намуналар тазкира ва луғатлардагина сақланиб қолган. Дақиқий қасидагўйлик ва ғазалнависликда устод санъаткор даражасига кўтарилган. У ўз шеърларида дўстлик, муҳаббат, маърифатни куйлаган; қасидаларида донишманд, одил подшо бошчилигидаги марказлашган давлат учун, кураш ғоясини ифодалаган. Бундан ташқари, Абул-Қосим Нух ибн Мансур Сомоний (976–977) топшириғи билан Дақиқий қадимги аجدодлар тарихи ҳақида «Шоҳнома» ёзишга киришади. Аммо 1003 байтдан иборат «Аржасп ва Гуштасп» достонини ёзиб тугатган пайтида ўз ғуломи томонидан ўлдирилади. Кейинчалик Фирдавсий бу достонни ҳеч ўзгаришсиз ўз «Шоҳнома»сига киритган.

БАДЕЪИЙ БАЛХИЙ

(*Х асп*)

Чағониён юртида яшаб ижод қилган шоирлардан бири асли Балх шаҳридан бўлган Абу Муҳаммад Бадёий ибн Маҳмуд Балхийдир. Таваллуд ва вафоти саналари аниқ эмас. Чағониён амири Тохир Чағонийнинг мулозимларидан бўлган, бу Х аспнинг сўнгги чорагига оиддир. Буни шоирнинг бизгача етиб келган бир қасидасидаги қуйидаги мисралар тўлиқ тасдиқлайди:

Ба ёди саййиди хуррони олам,
Абул-Яҳё-л-лази яҳйо биҳи-л-из.

Мазмуни:

Олам саййидларин иззати қайда –
Абул-Яҳё сабаб тирилди қайта!..

Қасида Тохир Чағонийга бағишланган. Абул-Яҳё – амир Тохир Чағонийнинг куняси, Тохир эса исми, Чағоний тахаллусидир.

Шоир ҳақида Халилийнинг «Салтанати Ғазнавиён» асарида ўта мухтасар маълумот мавжуд, унда айтилишича, Муҳаммад ибн Маҳмуд Бадёий Балхий ўзига хос бир усулда шеърлар битган.

Бошқа манбаларнинг гувоҳлик беришича, Бадъий маълум муддат Ғазнавийлар хонадониди (Ғазнада) ҳам хизматда бўлган. Буни Бадъийнинг Чағониён амирлари саройидаги хизматидан кейин содир бўлган деб тахмин этиш мумкин. Бадъийдан «Анушервон пандномаси» номли 200 байтли паҳлавий тилидаги асари етиб келган. Манзумани паҳлавий тилидан дарий тилига насрий йўл билан Ибн Сино ўттирган деган фикр юради.

Шоир Бадъийдан етиб келган озгина шеърӣй парчалар билан танишув унинг иқтидорли санъаткор шоир эканини тасдиқлайди.

Ҳаво рӯи заминро шуд мутарриз,
Ба софӣ оби дарё бе ба қирмиз.
Нафири абри фарвардин баромад,
Фитад андар сипоҳи гул ҳазоҳиз.
Зи ранги роғ ранги ҳулла ҳайрон,
Зи бонги мурғ бонги руд ожиз.

Мазмуни:

Ҳаво замин юзини қирмизи ранг билан эмас, балки дарёнинг соф суви билан беади. Фарвардин булутлари наъра торғомқда, осмондан ерга гул сипоҳларин ташлади. Ўтлоқ рангидан либос ранги ҳайрон, қуш овозидан руд овози ожиздир¹.

ФАРРУХИЙ (980–1037)

Чағониён юртида яшаб ижод қилган шоирлардан бири Абул-Ҳасан Али Чулуғ Фаррухий Сейистонийдир. Абул-Ҳасан Али ибн Жулуғ Фаррухий 980 йилда туғилган. Низомий Арузий Самарқандий «Мажмаъ ун-наводир» («Нодир ҳикматлар») асарида уни: «Сейстонлик, Халаф ибн Бонуга қарашли ғулом Жулуғнинг ўғли», – дейди. Давлатшоҳ Самарқандий эса «Тазкират уш-шуаро»да: «Устод Фаррухий (асли) термизлик бўлиб, Унсурийнинг шогирдидир», – дейди.

У замонасининг ширин калом шоири, шеърятда ўз услуби, ўз усули, ўз йўлига эга сўз санъаткори. Ёшлиги Сейистон (Эрон)

¹ Қодиоров Бекмурод, Муртазов Бобоназар. Чағониён адабиёти. – Т., 2002. 59–61-бетлар.

даштларида ўтган, шоирликдаги камолотини ўз диёрида топган. Фаррухийнинг ҳаёт йўли ва ижоди ҳақида Низомий Арузий Самарқандийнинг «Чаҳор мақола» [(1156–1157; асл номи «Мажмаъун наводир» («Нодир тўплам»)], Авфийнинг «Лубоб ул-албоб», Давлатшоҳ Самарқандий (1437–1495)нинг «Тазкират уш-шуаро» (1487) асарларида маълумот берилади. Давлатшоҳ шоирни Термизлик дейди, бу янглиш фикрга шоирнинг маълум вақт Чағониён амирлари саройида яшагани сабаб бўлган.

Маълумотларга қараганда, Фаррухийнинг отаси Сеистон ҳокими Халаф ибн Аҳмад саройида хизмат қилган. 1003 йилда Сеистон Султон Маҳмуд Ғазнавий тарафидан забт этилгач, Фаррухий маҳаллий бир заминдорга ишга ёлланади. Заминдор берадиган ғалла ва пул унга етиб турган. Сўнг у Халаф ибн Аҳмаднинг яқинларидан бирига уйлангач, харажатлари ошиб, кун кечириши қийинлашади.

«Чаҳор мақола»да айтилишича, Фаррухий уйлангач, рўзғор ташвишлари кўпаяди, сарф-харажатга эҳтиёж ошади. Аҳволи танглашган ана шу пайтларда Чағониён амири Абул-Музаффарнинг шеърдўст ва шоирдўст, шоирларга ғамхўр ва меҳрибон эканини эшитиб, Чағониёнга ошиқади. Сейистон ва Чағониён орасидаги масофа жуда узоқ эди. Фаррухий йўл азобига бардош бериб, йиртиқ чорикда, кир-чир кийимда Чағониён тупроғига кириб келади. Шоир йўл-йўлакай Абул-Музаффар Чағонийга атаб қасида тўқийди, унинг матлаъи куйидагича:

Бо қорвони ҳулла бирафтам зи Сийстон,
Бо ҳуллаи танида зи дил, бофта зи жон.

Мазмуни:

Либос қарвони билан жўнадим Сейистондан,
Либоси ипи дилимдир, матоси эса жондан.

Фаррухий қасидани амир Абул-Музаффарнинг каххудо-си Амир Асадга тақдим этади. Амир Асад шоир Фаррухийни олиб доргоҳга етиб келгач, амир Абул-Музаффар ҳузурига кириб, шундай бир сўз санъаткорини олиб келгани, Дақиқий вафотидан сўнг оламда бу хил шоирни ҳали ҳеч ким кўрмаганини айтади.

Хуллас, кечки шеър мажлисида Фаррухий ўзининг «Бо қор-
вони ҳулла...» («Либос қарвони билан...») қасидасини ўқийди
ва ҳукмдорнинг назарига тушади.

Фаррухий Чағониёнга баҳорда келиб, кеч куз фаслигача
– қарийб бир йил турган ва Чағониён шоирларининг сара-
сига айланган. Буни Фаррухийнинг амир Абул-Музаффар
томонидан беқиёс даражада тақдирланганидан ҳам англаш
мумкин.

Фаррухий Чағониёнда бўлган чоғлари амир Абул-Музаф-
фарга бағишлаб учта ва Амид Асадга атаб битта қасида битган
эди. Амирга атаб битилган учинчи қасидани шартли равишда
«Меҳргон қутлови» деб номлаш мумкин, зеро, қасидада амир
Абул-Музаффар меҳргон байрами билан муборакбод этилади.
Меҳргон байрами кузги тенгқунликдир.

Фаррухий қасидаларидан парчалар Бекмурод Қодиров ва
Бобоназар Муртазоевнинг «Чағониён адабиёти» китобидан
олиб, муаллифлар таржимасида тақдим этилмоқда:

Мен бандага шеър ёзишга йўқ эди имкон,
Унда мадҳинг олдиндан қилардим жон дебон.
Энди шароит ҳам яхши, қўл ҳам узун,
Сени қуйламасам, қабул этмас Сейистон.

* * *

Қўк ҳарирдан юзига ёпган рўмолин сабзавор,
Етти хил ранг ипакларини бошга солди куҳсор.
Ер охунинг киндигидек мушкин сочи беқиёс,
Тол тўнининг парридек баргини ёзди беғубор.
Кеча тонг чоғи баҳорнинг ҳидини ёйди сабр,
О, нечук дилкаш сабо, қандай хумор ҳидли баҳор.
Богда гўёки гўзаллар жилвасидек бир ҳусн,
Елнинг гўё этагида майдаланган мушки бор.

* * *

Наъматак бағрида гўё марваридлар асрамиш,
Арғувоннинг сирғасида ҳам Бадахшон лаъли бор.

МАСЕҲО БОЙСУНИЙ

(*XIX аср*)

Шоир, адиб, қози Масеҳо Бойсуний XIX асрда яшаган бўлиб, унинг «Раъно ва Зебо» достони, анчагина ғазаллари борлиги таъкидлаб келинар эди. Р. Ҳодизода ва Т. Қораевлар шоирнинг мазкур достони мавжудлигини қайд этадилар. Достондаги бир-икки ишорага қараганда, у амир Музаффар замонида яшаган. Икки жойда Амир Музаффар (хукмронлик йиллари 1826–1860) номи тилга олингани ҳам шундан далолат беради.

Муҳаммад Азимнинг ўз тазкирасида ёзишча, ҳассос олим Аҳмад Абдуллаев «Раъно ва Зебо» достонини топган ва у ҳақда «Садои Сурхон» газетасининг 1997 йилги сонларида туркум мақолалар эълон қилган, сўнг эса достоннинг ўзини ҳам чоп эттирган. У: «Масеҳо Бойсуний амир Насруллоҳ хукмронлик қилган даврда туғилган бўлиши керак», деб ёзади.

Масеҳонинг туғилган жойи аниқ. Тазкиранавис Вазех «Тухфат ул-аҳбоб» («Дўстлар тухфаси») асарида ёзишча, «Масеҳо бойсунлиқдир». Шоир ўзининг «Раъно ва Зебо» достони муқаддимасида ҳам бу хусусда тўхталиб ўтган:

Мен Бойсун мулкида тонгдан токи шом,
Эл-улус ишида банд эдим мудом.
Уларнинг дардига бўлардим малҳам,
Улар дарди билан чекар эдим ғам.

Масеҳо қози хонадонида етишган. Буни Вазех ўз асарида таъкидлаб ўтади: «Масеҳо қози мулло Мунтаҳи фарзанди бўлиб, Бойсун вилояти аҳлига мансубдир» (Тошканд, 1332. 245-саҳифа). Шоир достоннинг 413-саҳифасида номини «Қози Мирзо Масеҳо» тарзида битишига қараганда, у ҳам отаси каби қози бўлган. Аҳмад Абдуллаевнинг таъкидича, Масеҳо ҳуснихат ва иншога уста бўлган. Бу санъатларда шу даражага етадики, таниш-билишлари орасида катта шухрат қозонади. Вазех ҳам буни алоҳида қайд этиб: «Маҳосир таҳририда ва васиқа-лар битишда машхур хаттотлардандир», дейди.

Чамаси, муаллиф «Раъно ва Зебо» достонини бир йил мобайнида, қозилик юмушларидан бўш пайтларида ёзган. Аҳмад

Абдуллаев «Масехонинг бизга маълум бўлган достонининг энг аввалги нусхаси ҳижрий 1301 (милодий 1882) йилда унинг ўз кўли билан кўчирилган», дейди.

«Раъно ва Зебо» достони 4500 байтдан иборат. Ҳар бир ҳикоянинг сарлавҳаси узун. Муаллиф шарқ шоирлари достончилик анъаналаридан келиб чиқиб, китобхонларни бўлғуси воқеалардан огоҳ қилиб боради.

«Раъно ва Зебо» достони Бойсунда ёзилган. Возеҳ достонни кўрмай туриб, уни мутолаа қилган айрим шоҳидларнинг фикрига таяниб: «Масеҳо «Маҳфилоро» китобининг «Раънову Зебо» ҳикоясини маснавий тарзида назмда қайд қилиб, «Раънову Зебо»ни тартиб берди. Кўрган одамларга жуда маъқул ва матбуъ бўлмиш» деб битган. Бошқа бир тазкиранавис Ҳашмат Масеҳо достонини ўқиган эди. Шу боис, у Масеҳо Бойсунийни яхши шоирлардан ҳисоблаб, унинг ижодига юқори баҳо беради, «Раъно ва Зебо» достонидан парчалар келтиради¹.

СЎФИЙ ҲИСОРИЙ-ХОНДИЗАГИЙ (1878–1921)

Етук олим, жўшқин шоир ва хоксор шайх ва сўфий бўлган бу зот 1878 йилда тоғли Хондиза қишлоғида туғилди. Таваллуд маскани Ҳисор тизмаларига дохил бўлгани учун Сўфийи Ҳисорий деб ном қозонган. Илк исломий таълимни ўз қишлоғида олди. Отаси Абдулвоҳид Нақшбандия тариқатига мансуб бўлиб, жуда Аллоҳга берилганидан, дунёга эътиборсизлигидан ҳамда танаси озғинлигидан Сўфийи Хароба деб аталар эди².

Хондиза қишлоғида Эшони Сафар Халифа исмли қалби уйғоқ, соҳибкаромат шайх бўлиб, шарият ва тариқат илмларида комил эди. У зот тариқат ижозатини Халифа Чўян исмли валий зотдан олган эди. Эшони Сафар Халифа аллома ва шоир

¹ Маълумотлар Муҳаммад Азимовнинг «Сурхондарё ижодкорлари (IV асрдан XX аср бошларигача)» тазкирасидан олинди. – Қарши, 2006.

² Маълумотлар Домулло Сўфий Ҳисорий-Хондизағийнинг «Жўшиши дарён дарс» китоби сўзбошисидан олинди. Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи Хусрави Саъдуллоҳ. Душанбе, «Деваштич» нашриёти, 2006 йил. 3–16-бетлар.

Муҳаммад Юсуф Маъюсий Хондизагийнинг амакизодаси бўлиб, Сўфий Хондизагий бир неча қишлоқдошлари қатори ана шу забардаст шайх ва алломадан таълим олди. Эшони Сафар Халифадек муршиди комилга нисбати бериладиган Куръони карим маънолари таржимаси мавжуд бўлиб, Хусрав Саъдуллоҳ маълумотиға кўра, қўлларда сақланади. Яна у зотнинг бошчилиги Хондизадаги Кўйи Боло гузарида Муллох Абдулҳамид томонидан бир шукуҳли масжид бунёд этилган бўлиб, ўз даврининг нодир ёдгорлиги сифатида сақланмоқда.

Сўфий Хондизагий кейинчалик таниқли алломалар бўлиб етишган шоир Муҳаммад Юсуф Маъюсий, Домулло Саъид, Мулло Зиёратшоҳ, Мулло Айнуддин, Мулло Фаҳруддин каби шахслар билан бирга Бухородаги Мир Араб мадрасасида узок муддат таълим олади.

Ниҳоят, Домулло Сўфий бемор бўлиб, умри охирлашганлигини билиб, Бухородан Хондизага қайтади ва 1921 йилда 43 ёшида ўз қишлоғида вафот этади. Унинг Хондиза қабристондаги файзли мозори мухлислар зиёратгоҳига айланган.

* * *

Ҳамиша улугъ тақво, парҳезкорлик, илму маърифат, тоат-ибодат билан қалбини Аллоҳга бериб яшаган Сўфий Хондизагий ҳоли дилини шеърларда баён қилар эди. У зот истеъдодли қалам соҳиби бўлиб, тасаввуфий руҳда ғазал битди. Унинг шоир Аҳмад Жомийга татаббуъ тарзида ёзган бир қанча ғазаллар борлиги нақл қилинади.

Айтишларича, Сўфий Ҳисорийдан шеърлари жамланган катта дафтар қолган бўлиб, қариндошларидан кимнингдир қўлида сақланган. Лекин бу дафтар ҳозиргача топилгани йўқ. Шоирнинг саккизтагина шеъри хондизалик адабиётшунос Хусрав Саъдуллоҳнинг мазмунли сўзбошиси билан 2006 йилда Душанбедаги «Деваштич» нашриётида «Жўшиши дарёи дарс» («Дарс дарёси тошқини») номи остида чоп этилган¹. Халқ ти-

¹ Қаранг: Муҳаммад Азимов, Сурхондарё ижодкорлари (IV асрдан XX аср бошларигача). Қарши, «Насаф» нашриёти, 2006. 254-бет.

лида ул ҳазратнинг бир неча кароматлари зикр қилинади. Мазкур китобда шу кароматлардан баъзилари нақл қилинган.

Шоирнинг ҳазрати Шоҳ Баҳоуддин Нақшбанд зиёратларидан кейин илҳомланиб битган ғазали машҳурдир. Шоир ул Ҳазратга хитобан: «Сенинг хазинанда олтин-кумуш каби ганжлар кўп, лекин мен сенинг сиргоҳингда топилмайдиган нарсаларни келтирдим: булар – гуноҳкорликдан нишоналар бўлиб, қаттиқ кўнгиллик, бадфеъллик, кину адоватлиғ кўнгилдир» дея тавозуъ ва хоксорлик кўрсатади. «Одамлар сенинг даргоҳингга кўп сийму зарни назр қиладилар, мен эса Дўстнинг оstonасига жонимни келтирдим» дея тариқат султониға садоқат изҳор этади.

Қуйида бу азиз зотнинг икки ғазалини ўз ожизона таржима-мизда мухтарам китобхонлар эътиборига ҳавола қиламиз.

* * *

Нақшбанд, даргоҳингга ранги хазон келтирмишам,
Манглайимда мен гуноҳлардан нишон келтирмишам.

Бас, хазинанда эрур кўп ганж ила олтин-кумуш,
Даргоҳингда неки ноёбдур, бу он келтирмишам:

Сахтлиғу бадфеъллиғу кину адоватлиғ кўнгул,
Менда неки бор – ҳузурингга аён келтирмишам.

Лутф ила қалбимдаги зангларни ювғил, тоза қил,
Токи соф бўлсин кўнгул, айлаб баён келтирмишам.

Кимсалар даргоҳингга кўп назр этарлар сийму зар,
Мен-чи Дўст оstonасига, баски, жон келтирмишам.

Юз тутубман юз умид бирла Сенинг оstonангга,
Муддаом недур – билурсан, бебаён келтирмишам.

Ё Баҳовал-Ҳаққу вад-дин, ҳожатимни эт раво,
Ҳурмати номи шарифинг, бар забон келтирмишам.

Бир мусофирман, ғарибман, манзилим мулки Ҳисор,
Боқ карам бирланки, ранги заъфарон келтирмишам!..

Бас, китобдан бошқа кимса менга ҳамдам бўлмади,
Ҳам қаламдан ўзга сирдош дилга маҳрам бўлмади.

Шод бўлсин хотирим деб ҳар тараф сайр айладим,
Ваҳки, маҳзун бу кўнгул бир лаҳза беғам бўлмади.

Кимсадан қилмам шикоят, толиғим бори шудир,
Неки тақдирда битикдур, кўп ила кам бўлмади.

Ҳеч киши ғамдан халос эрмас, вале ғам менда кўп,
Мен каби шўрида кас оламда ҳеч ҳам бўлмади.

Ўз диёримдан бўлуб оввора, саргардон ўзум,
Кўзларим ҳижрон аро бир лаҳза бенам бўлмади.

Бул Ҳисорий бир умр ғамларга ошно бўлди, бас,
Дил яросига бирор доруси марҳам бўлмади.

МУҲАММАД ЮСУФ МАЪЮСИЙ ХОНДИЗАГИЙ (1871–1967)

Етук аллома ва санъаткор шоир бўлган бу зот 1871 йилда хунарманд уста оиласида туғилди. Онаси Шамсия – заковатли аёл, отаси Усто Муҳаммад Ражаб меҳнаткаш, маърифатли киши бўлиб, олти нафар фарзандга эга эдилар: Муҳаммад Мурод, Муҳаммад Шариф, Давлат Ғолиб, Муҳаммад Яъқуб, Биби Зухро ва Муҳаммад Юсуф. Ота-оналари уларнинг таълим-тарбиясига жиддий эътибор қаратдилар. Қуръон тиловатини канда қилмайдиган, адабиёт ва санъатни севадиган Муҳаммад Ражаб кичик ўғли Муҳаммад Юсуфнинг зийраклиги, илмга бўлган иштиёқи ва истеъдодини пайқаб, уни тўрт яшарлигидаёқ Хондиза қишлоғида эътиборли бўлган фазилатли олим ва шайх Эшони Сафар Халифага шогирдликка берди. Сўнг у Денов шаҳридаги Саййид Оталиқ мадрасасида таълим олди¹.

¹ Маълумотлар Муҳаммад Юсуф Маъюсий Хондизагийнинг «Тажаллои ишқ» («Ишқ тажаллийси») китоби сўзбошисидан олинди. Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи Хусрави Саъдуллоҳ. Душанбе, «Сорбон» нашриёти, 2003 йил. 3-5-бетлар.

Бу мадрасани атоқли Нақшбандия шайхи ҳазрати Хожа Алоуддин Атторнинг фарзандлари оталари шарафига қурган бўлиб, улкан шараф ва нуфузга эга эди. Нақлга кўра, Муҳаммад Юсуф 12 яшарлигидаёқ Қуръони каримни хатм қилиб, қорилар имтиҳонидан ўтади.

Сўнг 1891 йилда, яъни йигирма яшарлигида илм таҳсили учун Бухорога бориб, Мир Араб мадрасасига дохил бўлади ва илм толибларининг пешқадамларидан бирига айланади.

Бўлажак шоирнинг адабиётга, шеърятга меҳри иштиёқи кучли эди. У шеър-ғазаллар машқ қилиб, устозлари ва мактабдошларининг эътиборини қозонди. Қисқа вақтда шоир сифатида танилади.

Бу орада аввал шоирнинг отаси, сал вақт ўтиб, онаси ҳам вафот этади. Муҳаммад Юсуф Хондизага келиб, уларнинг қабрларини зиёрат қилади. Сўнг ўқишини давом этгириш учун яна Бухорога қайтади. У йигирма йилдан сўнг, яъни 1911 йилда қишлоғига қайтиб келади. Уйланиб, Хондизада бир қанча муддат яшагач, илмий фаолият учун яна Бухорога жўнайди. 1915 йилда Мир Араб мадрасасини тамомлайди¹.

Муҳаммад Юсуф Маъюсий 1926 йилда Эшон Содиқ Самарқандий ва Мулло Бурҳон билан бирга ҳаж зиёрати учун йўлга чиқади. Улар Марига етганларида Шўро ҳукумати маъмурлари томонидан ҳибсга олинадилар. Маъюсий бир қанча муддат қамоққа ётиб, озод бўлгач, Хондизага қайтиб келди ва умрининг охиригача илму ижод билан машғул бўлди.

Шоир илм мутолааси, Қуръон тиловати ва ижодий ишга каттиқ берилганидан, 1948 йилдан бошлаб кўзлари кўрмай қолади. Уни фарзандсизлик дарду ғами ҳам изтиробга солар эди.

* * *

Шоир қалбида шеър завқи жўш урганида Мавлоно Жалолуддин Румийдек бадиҳа тарзида шеър айтар, шогирдлари қоғоз-қалам олиб, айтганларини ёзиб олишар эди.

Шунингдек, қаралсин: Муҳаммад Азимов, Сурхондарё ижодкорлари (IV асрдан XX аср бошларигача). Қарши, «Насаф» нашриёти, 2006. 256-258-бетлар.

¹ Қаралсин: Муҳаммад Азимов, Сурхондарё ижодкорлари (IV асрдан XX аср бошларигача). Қарши, «Насаф» нашриёти, 2006. 257-бет.

Муҳаммад Юсуф Маъюсий кўп кулфату ғамлар чекканига қарамай, узоқ умр кўрди ва 1967 йилнинг март ойида 96 ёшида оламдан ўтди.

Шоирдан шеърлар баёзи қолган бўлиб, у «Гуфтори Маъюсий» («Маъюсийнинг айтган шеърлари») номи билан машҳурдир. Хусрав Саъдуллоҳ маълумотига кўра, баёзда «Асмо ул-хусно» («Аллоҳ таолонинг гўзал исмлари») маснавийси, 17 ғазал, 13 мухаммас, 4 мусаддас, 3 гуфтор (бахшиёна), масжид васфида айтилган 1 шеър, 2 муножот, бир уй сақфи хусусидаги 4 мисра шеър жамланган.

Хондизалик адабиёт фидойиси Хусрав Саъдуллоҳ шоир шеърларини тўплаб, 2003 йилда «Тажаллои ишқ» номи остида сермазмун сўзбоши билан Душанбе шаҳри, «Сорбон» нашриётида чоп эттирган.

Шоир шеърларида ишқи илоҳий ва маърифат нурлари балкиб туради. Муҳтарам китобхонлар эътиборига ўз ожизона таржимамизда шоир айтимларидан иккитасини ҳавола этамиз.

МАҲБУБИМСАН, Ё АЛЛОҲ!..

(Биринчи айтим)

Мен йўқ эдим, бор қилдинг,
Менга иймон ёр қилдинг,
Кофир, мўъмин – яратдинг,
Маҳбубимсан, ё Аллоҳ!

Менга бош, кулоқ бердинг,
Ақлу хуш, дудок бердинг,
Тақво сувин ич дединг,
Матлубимсан, ё Аллоҳ!

Аслим эрур обу гил,
Бердинг менга қўз ва дил,
Бандадурман кўп хижил,
Маҳжубим - Сан, ё Аллоҳ!

Айладинг Қуръон ато,
Ул Аҳмади Мустафо

Бўлди бизга раҳнамо,
Маҳбубимсан, ё Аллоҳ!

Сен юбординг Жаброил,
Ажралди ҳақ ва ботил,
Каломинг – муниси дил,
Маҳбубимсан, ё Аллоҳ!

Қуръон ила кўпдан-кўп
Шараф бердинг бизга ҳўб,
Лутфингни узма, Матлуб,
Матлубимсан, ё Аллоҳ!

Ё Раҳиму ё Раҳмон,
Буюк каломинг – Қуръон,
Ўзинг Ҳодий инсон,
Маҳбубимсан, ё Аллоҳ!

Яратдинг кеча-кундуз,
Ой ва қуёш – дилафруз,
Бахт бердинг бизга чексиз,
Маҳбубимсан, ё Аллоҳ!

Субҳон Эгам, ё Раҳмон,
Қилдинг бизни мусулмон,
Зикрингдадур дилу жон,
Матлубимсан, ё Аллоҳ!

Субҳон Эгам, ё Раҳийм,
Бордур Сендан курқувим,
Қўрсатма бизга жаҳийм,
Маҳбубимсан, ё Аллоҳ!..

ИСМИ ЗОТИНГДУР АЛЛОҲ (*Учинчи айтим*)

Исми зотингдур Аллоҳ,
Вирдим: Алҳамдулиллоҳ,
Эрурман осий, гумроҳ,
Қилма расво, Худо-ё!

Сенинг номингдур Раҳмон,
Зикримдур: «Анта Субҳон!»,
Айтур мудом дилу жон:
Қилма зоеъ, Худо-ё!

Сенинг номингдур Раҳийм,
Кўпдур Сендан қўрқувим,
Мен ожизман ҳам музлим,
Раҳм айлагил, Худо-ё!

Сенинг номингдур Малик,
Йўқдур Зотингга шерик,
Гуноҳим кўпдур қумдек,
Афв айлагил, Худо-ё!

Сенинг номинг Ас-Салом,
Айтур барча хосу омм,
Умид Сендандур мудом,
Навмид қилма, Худо-ё!

Сенинг номинг Ал-Муъмин,
Бир номинг Ал-Муҳаймин,
Ўлар вақтимда иймон
Айла насиб, Худо-ё!

Сенинг номинг Ал-Қуддус,
Бандангни қилма маъюс,
Қаҳр айлама, ҳолим сўр,
Лутф айлгил, Худо-ё!

Сенинг номинг Ал-Азиз,
Менман бандаи ожиз,
Файзингдан тўк менга тез,
Соҳиб ато, Худо-ё!

Сенинг номинг Ал-Жаббор,
Мен осий ва гуноҳкор,
Қаҳрингдан асра зинҳор,
Қилма ғазаб, Худо-ё!

Номинг – Ал-Мутакаббир,
Раҳматингдан барча сер,
Хор қилма, айла дастгир,
Мен ожизман, Худо-ё!

Сенинг номинг Ал-Холик,
Халқингда кўп йўл-тарийқ,
Мен бандаи бадкилик,
Узок тутма, Худо-ё!

Номинг эрур Ал-Борий,
Қилурман Сенга зорий,
Ўзинг айла ғамхорий,
Сен – ғамхорим, Худо-ё!

Номинг эрур Ал-Ғаффор,
Мен бандай бадкирдор,
Гуноҳимдур бешумор,
Сен бахш айла, Худо-ё!

Бир номингдур Ал-Қаҳҳор,
Сонсиз яратмишинг бор,
Айла азиз, қилма зор,
Қаҳр айлама, Худо-ё!

Бир номингдур Ал-Ваҳҳоб,
Халқинг эрур беҳисоб,
Ё Рабб, лутфинг қил сероб,
Раҳм айлагил, Худо-ё!

Бир номингдур Ар-Раззоқ,
Яратмишинг жуфту тоқ,
Мен бандаи бад ахлоқ,
Яхши хулқ бер, Худо-ё!

Бир номингдур Ал-Ғалийм,
Сенинг зотингдур қадийм,
Мен осийман, ё Қарийм,
Икром айла, Худо-ё!

Бир номингдур Ал-Фаттоҳ,
Дуойим бор ҳар сабоҳ,
Бир бандангман – беислоҳ,
Ислоҳ айла, Худо-ё!

Бир номингдур Ал-Қобиз,
Ўзинг менга муҳофиз,
Сен қодиран, мен ожиз,
Йўл кўрсатгил, Худо-ё!

Бир номингдур Ал-Босит,
Илминг оламга муҳит,
Қудратинг мангу собит,
Мағлуб қилма, Худо-ё!

Саккизинчи боб

ҚАДИМИЙ ЧАҒОНИЁН АЗИЗЛАРИ

1. Ҳазрат Хожа Алоуддин Аттор.
2. Ҳазрат Хожа Ҳасан Аттор.
3. Ҳазрат Мавлоно Муҳаммад Зоҳид Вахшуворий.
4. Ҳазрат Сўфи Аллоҳёр.
5. Ҳазрат Мавлавий Жунунӣ.
6. Миён Бўритош Нақшбандӣ.
7. Ҳазрат Аҳмаджон Маҳдум Ҳанафӣ-Нақшбандӣ.

ҲАЗРАТ ХОЖА АЛОУДДИН АТТОР
[Вафоти ҳижрий 801 (милодий 1399) йил]

Чағониён ҳақида мухтасар маълумот

Қадимий Чағониён тарихи ҳақида атоқли қадимшунос олим Э. В. Ртвеладзе «Великий шелковый путь» («Буюк Ипак йўли»; Т., 1999) асарида, Таникли муаррих олим Омонулло Бўриев «Темурийлар даври маъбаларида Чағониён» (Т., 2001), «Чағониён тарихи» (Т., 2002) асарларида нодир маълумотларни тақдим этишган.

Чағониён (арабча Сағониён) – Сурхондарёнинг (Чағонруд) ўрта ва юқори оқими бўйларида жойлашган тарихий-маданий вилоят. Дастлаб Сюань Цзань томонидан (тахминан милодий 630 йил) қайд этилган. Бу ҳудудда инсонлар яшаганлигининг энг қадимги излари мезолит ва неолит давларига оиддир. Милoddан аввалги 2-минг йилликнинг иккинчи ярмида бу ерда илк деҳқончилик мавзилгоҳлари (Мўлалитепа), милoddан аввали 1-минг йиллик ўртасида эса илк шаҳар (Қизилтепа) вужудга келган. Милoddан аввалги I аср – милодий I асрда Чағониён Юечжийлар давлатининг асосий марказларидан бири бўлган.

Милодий I–III асрларда Чағониён Кушон подшоҳлиги таркибига кирган. Чағониённинг иқтисоди ва маданияти бу даврда раванқ топган, кўплаб шаҳар ва қишлоқлар вужудга келган, товар-пул муносабатлари, сугорма деҳқончилик, турли касб-хунарлар, тасвирий ва амалий санъат ривожланган. Холчаён, Далварзинтепа топилмалари бунга далилдир. Милодий III–IV асрларнинг 2-ярмида Чағониён сосоний кушоншоҳлар тасарруфида бўлган.

Милодий V асрнинг 2-ярми – VI асрда вилоят аввал Эфталлийлар, сўнгра Сосонийлар давлати таркибига кирган. VI асрнинг 2-ярмидан VIII асрнинг 2-ярмигача Чағониённи маҳаллий

сулола бошқарган, у номигагина Тохаристоннинг олий ҳукмдорлари – туркий ябғуларга бўйсунган. Чағониённинг айрим ҳукмдорлари – хидевлар ёки чағонхудотларнинг исмлари ёзма, эпиграфик ва нумизматик маълумотлар бўйича аниқланган: Фағаниш, Сашр, Зарин, Туронтош, Тиш, Хнар.

Милодий VII асрнинг 2-ярмида Чағониёнга араблар фатҳ этган, улар VIII аср охирида маҳаллий сулолани тугатиб, янги ҳокимият ўрнатган.

IX асрнинг ўртаси ёхуд 2-ярмидан XI аср бошигача Чағониён сомонийларнинг энг қудратли ярим мустақил вассалларидан ҳисобланган мухтожийлар сулоласидан бўлган ҳокимларнинг меросий мулки бўлган. Бу сулола амирлари Абу Бакр Муҳаммад ибн Музаффар (вафоти 940/941), айниқса, Аҳмад ибн Абу Бакр Муҳаммад – Абу Али Чағоний (955/956) сомонийлар саройида энг муҳим маъмурий мансабларни, жумладан, Хуросон ноиб ва сипоҳсолорлик лавозимларини эгаллаган.

Мухтожийлар даврида Чағониён таркибига ҳозирги Сурхондарё вилоятидан ташқари Тожикистоннинг шимоли-ғарбидаги Шуман ва Охарун вилоятлари кирган. Чағониён пойтахти ҳам Сағониён деб аталиб, Деновдан 6 чақирим жануби-шарқдаги Будроч шаҳри харобаси ўрнида бўлган. Чағониён (Сағониён) шаҳри бу даврда Марказий Осиёнинг энг йирик иқтисодий ва маданий марказларидан бири бўлган. Чағониён амири Аҳмад ибн Муҳаммад эса кўплаб буюк шоирлар (Дақикий, Фаррухий, Манжуқий) ҳомийси сифатида Шарқда шуҳрат қозонган.

XI асрнинг 1-ярмида Чағониён маълум даражада қорахонийларга қарам бўлган, айрим вақтларда у мустақил мулк ҳисобланган.

XI асрнинг 2-ярми – XII асрнинг 1-ярмида Чағониён Салжуқийлар давлати таркибига кирган. XII асрнинг 2-ярми – XIII аср бошларида Чағониёни қорахонийлар, қарлуқлар, ғурийлар, хоразмшоҳлар идора этган. Мўғуллар истилосидан сўнг XIII аср ўртасида Чағониён Чигатойхоннинг набираси Есун Туванинг, сўнгра унинг ўғли Барокнинг меросий мулкига ай-

ланган. Бу даврда Янги шаҳар илгариги рабод ўрнида вужудга келиб, XVI аср бошига қадар мавжуд бўлган, сўнгра Шайбонийхон томонидан босиб олинган. Шундан сўнг асосий марказ Дехинав (ҳозирги Денов)га кўчган¹.

Мухтасар таржимаи ҳоллари

Хожа Алоуддин Аттор ҳазратлари Хожаи Бузург – Шоҳ Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратларининг куёви ва тариқатдаги икки буюк халифаларидан биридир.

Тўлиқ исми – Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Бухорий – Хожа Алоуддин Аттор. Асли Хоразмдандирлар. Бухоро мадрасасида таълим олган. Ҳали мадрасани тугатмасданок ҳазрат Хожаи Бузрук – Шоҳ Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратларига интисоб қилиб, ўзларига пир тутиб, ҳаётбахш нақшбандия сулукига киради. Ҳазрат Хожа Нақшбанд у кишига улуғ илтифот кўрсатиб, ўзига куёв қилади. У зот бир умр Шоҳ Нақшбанд ҳазратлари билан бирга бўлиб, у зотнинг ишоратлари билан кўп кишиларни тарбият қилиб, маънавий камолотга етказди.

Шоҳ Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратларининг вафотигача Бухорода яшаган. У зотнинг вафотидан сўнг Чағониёнга, ҳозирги Денов шаҳрига келиб, тариқат таълимини давом эттиради.

Ҳазрат Шоҳ Нақшбанд вафотидан 11 йил ўтгач, ҳижрий 802 (милодий 1399) йил Ражаб ойининг йигирмасида, чоршанба кечасида Чағониёнда вафот этган. Муборак қабри бугунги Денов шаҳрида. У зот дафн этилган мазорат ўз номи билан Шайх Аттори Валий қабристони ёки Оқостона бобо қабристони деб юритилади.

* * *

Хожа Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратлари: «Бизнинг тариқимиз урват ул-вусқодур», – деган. «Урват ул-вусқо» Қуръони карим («Бақара» сураси, 256-ояти)дан олинган ифода бўлиб, «мустаҳкам ҳалқа» дегани. Таржима ва тафсирларда: «Асло узилиши бўлмайдиган мустаҳкам ҳалқа», «батаҳқиқ, узил-

¹ Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 9-жилд. – Т., 2002. 582–583-бетлар.

дилар. Шунда ёш Алоуддин йиғлаб: «Менинг Хожам олма сог дедилар, бас, олма сотаман. Тагин қаерда десалар, ўша ерда сотаман! Дўконларингиз олдида бақириб-чакириб сотаман! Нима қилсангизлар, қилаверинглар!» – деди. Кейин даргоҳга келди. Ҳазрат Хожа у кишининг нафси синганини кўриб: «Ой фарзандим Алоуддин! Олма сотиш иши тамом бўлди. Биродарларинг нафси кўпирганини, сенинг нафсинг тинганини кўрдим! Бундан кейин суҳбатларга давомли катнагин. Илмингни, фазлингни камолга етказ! Жаноби Ҳақ муинимиз – мададкоримиздир!» – деди.

* * *

Хожа Алоуддин бир томондан мадраса таълимида давом этиб, бир томондан ҳазрат Хожа Нақшбанд суҳбатларига қатнашар, афъол ва ҳаракатларидан у зотнинг камолот сари суръат билан юксалаётганлари маълум бўлар эди.

* * *

Хожа Алоуддин ҳазрат Хожа Нақшбанд пирларининг кўз олдида камол топиб, йигит ёшига етди.

Фахруддин Али Сафий ҳазратлари «Рашаҳоту айнил-хаёт» китобида ёзади: «Ҳазрат Хожан Бузrugнинг бир сағийра сулбийялари (ёш қизлари) бор эди, унинг онасига: «Қачон қизимиз балонаг ёшига етса (яъни ой кўрса), мени огоҳ этгил», – деган эдилар. Ўша вақт етганида ҳазрат Хожа (Баҳоуддин) Қасри Орифондан шаҳарга (Бухорога) келдилар. Дарҳол Хожа Алоуддиннинг мадрасадаги ҳужраларига бордилар. У ҳужрада бир кўҳна бўрғини кўрдиларки, Хожа (Алоуддин) гоҳи ёнларини унга кўяр эрдилар, яна иккита пишган гишт тақиялари – ёстик ва суянчиқлари бор эди. Яна бир синиқ сув идишлари бўлиб, унда таҳораг олар эдилар.

Хожа Алоуддин уларни кўришлари билан қадамларига бош қўйиб, кўб ниёзмандлик этдилар. Ҳазрат Хожа айтдиларки: «Менинг бир сулбийям (яъни қизим) бордир, бу кеча ҳадди булугга етибди. Мен уни сенинг пок ақди никоҳингга келтиришларига маъмурман».

майдиган мустаҳкам тутқиҷ», «ҳеч сингувчи бўлмаган маҳкам ҳалқа», «узилмас ва кесилмас бир ип» деб шарҳланган. Инсон бу мустаҳкам ҳалқани ушласа, дунёю охиратда нажот топиши билдирилган.

Ана шу «урват ул-вуско»нинг, Нақшбандий силсиласининг 17-соҳибҳалқаси — мурушиди комил, Хожа Алоуддин Ағтор ҳазратларидир.

Мухаммад ибн Абдуллоҳ Хоний таълиф этган «Одоб» китобида ҳамда «Тазкират ул-авлиё»нинг иловасида у зот ҳақида қуйидаги таърифлар битилган.

Хожа Алоуддин Ағтор ўзлари бой-бадавлат оиланинг фарзанди бўлса-да, аммо табиати факрга мойил, илмга берилган, фаросат, диroyат (шуур, огоҳлик) ва хизматлари юксак зот эди. Бухоро мадрасасида мароқ билан зоҳир илмлар, яъни шариат илмлари таҳсилига машғул бўлган пайтларида остларида бир эски бўйра, бошлари учун бир пишиқ гиштдан ёстиқ ва олдиларида китоб қўйиш учун тахгадан ясалган махсус раҳл мавжуд эди.

Ёш Алоуддин ҳали мадрасада ўқиб юрган вақтлариёқ Пирга қўл берди, Шоҳ Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратларига байъат қилиб, нақшбандия сулукига кирди. Ёшликдан дарवेश, яъни аҳли зикр, зиё тарқатувчи аҳли тариқат бўлди.

Пирлар ўз муридларини турли услублар билан камолга етказди. Ёш Алоуддиннинг оиладан келадиган бойлик ғурурини синдириш учун Ҳазрат Хожа Нақшбанд уларга олма сотишни буюрди. У даврда олма энг арзон, энг кўп топиладиган оддий, бетакаллуф неъмат саналган. Аввал ўзларини танимайдиган чекка маҳаллаларда олма сотди. Чунки акалари бундан ор қилар эди. Ҳазрат Хожа эса акаларининг дўкони олдида сотишни амр қилди. Хожа Алоуддин аввал давлатманд оғаларининг бу ишни малол олишлари, ғариб кўриб, камситишларини ва бундан ор қилишларини фахмлаб, бироз оғринди. Ҳазрат Хожа таъкид билан буюргач, олма қопини олиб, акаларининг атторлик бозорига борди. Алоуддиннинг бир қопда олма сотиб турганини кўрган акалари бу ишни ўз иззат-нафслари, ғурур ва бойликларига лойиқ кўрмай, Алоуддинга итоб қилдилар, қойиб, олма қопини қўлидан тортиб олиб, у кишини қалтқилла-

Хожа Алоуддин тавозуъ этиб, айтдиларки: «Бу менга юз келтирган азиз бир саодатдир. Лекин менинг уйланиш ашё ва матоҳларидан ҳеч нарсам йўқдирки, сарф этсам ва ҳол мана шу кўриб турганингиздир». Шунда ҳазрат Хожа (Баҳоуддин) айтдилар: «Сенга ва унга Аллоҳ таолонинг назидан бир ризқ муқаддар ва муқаррардир, бу жиҳатдан бирор фикр йўқдир».

Бас, ул ақд(и никоҳ) воқеъ бўлди. (Ва ул Ҳазрат ўз муборак кўллари билан никоҳ ақдини боғладилар.) Ва неча вақтлардан сўнг хизмати Хожа Ҳасан Агтор вужудга келди».

* * *

Бу покиза жуфти ҳалолдан тўрт нафар пок фарзанд дунёга келди: Хожа Ҳасан Агтор, Хожа Шаҳобуддин, Хожа Муборак, Хожа Алоуддин.

Бу зотларнинг ҳар бири Хожа деган мартаба поясига етгандир.

* * *

Хожа Алоуддин Агтор куёв бўлганидан кейин Хожа Нақшбанд ҳазратларига ҳар жиҳатдан яқин бўлди. Бу ҳасаб яқинлиги у зотнинг саодатли даргоҳларига эркин кириб юриш имкониятини таъминлади. Ва Хожа Алоуддин ул муборак зотга хизмат қилишни улуғ саодат деб билиб, умр бўйи ёнида бўлди.

Хожа Нақшбанд ҳазратларининг суҳбатларини низомга солиш, каломларини тасбит этиш, аниқлаш-белгилаш, амрларини қабул қилиш, саёҳатларини бошқариш, ихвонларини кутиб-кузатиш каби хизматларда улуғ бир қобилият соҳиби эди.

Хожа Нақшбанд ҳазратлари ҳаётларида барча талаба ва муридларининг таълим-тарбиясини Хожа Алоуддин ҳазратларига топширар эди. Ва айтганларки: «Хожа Алоуддин бизнинг юки-мизни хийла енгиллатди. Унинг юмни – баракоти, суҳбатлари ва чиройли тарбият тарзи кўп муридларни уйғотди, қурбат ва камолга етказди...»

Ҳазрат Хожа Баҳоуддин Нақшбанд каби Хожа Алоуддин Агтор ҳам Ҳанафий мазҳабида бўлиб, акида бобида мустаҳкам эътиқод соҳиби эди. Кўплаб кишиларни залолатдаги фиркаларнинг ботил ақидаларидан қутқариб, Ҳақ таолога чинакам иймон келтирмоқларини таъминлади.

Хожа Алоуддин Аттор сўзлари

«Бу тариқатга кирмаганларнинг йўлини тўсган тўсик уларнинг ўзи, ўз нафсларидаги манманликларидир».

* * *

«Инсонларнинг куллий илмга эриша олмасликлари ўз жузъий илмларидан воз кечмасликларидандир».

* * *

«Ўз иродасини Ҳақ таолонинг иродасида, ўз қудратини Ҳақ қудратида йўқ қилмаган киши Ҳаққа ярамайди». Бунинг учун йўл – шариат соҳибининг амрларини бажо келтириб, Ҳақнинг муродини нафсининг муродидан муқаддам тутмоқдир.

* * *

Хожа Алоуддин Аттор ҳазратлари тариқат омонатини (яъни ижозатини) Саййид Хожа Муҳаммад Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратларидан олганлар. У зот: «Пешвои халқ Шайх Алоуддин Аттор ул-Бухорий Рўпарий» деб ёд этиладилар.

«Нафаҳот ул-унс» ва «Насойим ул-муҳаббат» китобларида у зот ҳақидаги таърифлар

Бу икки асарда Хожа Алоуддин Аттор ҳақида хушбўй ва муҳаббатли сўзлар бор. Манбалар бир бўлгани учун мазкур сўзларга ўхшаш маълумотлар такроридан тийилмадик. Баённи ҳозирги тилга мувофиқлаштириб тақдим этамиз.

* * *

Хожа Алоуддин Аттор ҳуддиса сурруҳу. У зотнинг исмлари Муҳаммад ибн Муҳаммад Бухорийдур. Ҳазрат Хожа Баҳоуддиннинг кибор асҳобидан, яъни энг Улуғ суҳбатдош дўстларидандирлар. Ҳазрат Хожа Нақшбанд ўз ҳаётлари замонида кўп толибларнинг тарбиятини у кишига ҳавола қилар эдилар. Ва дер эдиларки: «Алоуддин бизга ҳейли юкни енгил қилибдир...»

Ложарам, яъни шунинг учун, шубҳасиз, валоят нурларининг таъсирлари том ва комил суратда улардан зухурга келган ва улар суҳбати юмни – баракотининг тарбияти натижасидан кўп толиблар узоқлик ва нуксон пойгоҳидан қурбу камол – яқинлик ва камол пешгоҳига етганлар ва такомил ва комиллик мартабасини топганлар.

Ҳазрат Маҳдум Абдурраҳмон Жомий, Аллоҳ у зотнинг қабрларини нурларга тўлдирсин, бундай деганлар: «Бу фақир (яъни мен) баъзи азизлардан эшитганманки, ҳақиқатни аниқловчи олимларнинг раҳбари, диққат билан тадқиқ этувчи Улуғларнинг пешвоси, юксак асарлар ва фасоҳатли тадқиқотларнинг муаллифи бўлмиш насаби Улуғ Саййид Журжоний (дек зот), у зотга Аллоҳнинг раҳматлари бўлсин, инфирот тавфиқини, яъни Улуғ валийлар жамоатига кириб, дурни ишга тизиш мададини Хожа Алоуддин Аттор асҳобининг сулукида топгандир ва у зотнинг ходимлари ва мулозимларига ниёзу ихлос пайдо қилгандир».

Саййид Журжоний такрор-такрор айтар эканларки: «То мен Шайх Зайнуддин Алий Кулол суҳбатига етмагунча, рафздан, яъни эътиқоддаги иллат бўлмиш инкордан қутулмадим; ва то Хожа Аттор мажлисига боғланмагунча, Аллоҳни танимадим!..»

Хожа Атторнинг суҳбат мажлисларида айтган қудсий калималарини Ҳазрат Хожа Муҳаммад Порсо, қуддиса сирруху, китобатда қайд этар, яъни ёзиб қолдирар эканлар. Шу боис Маҳдум Абдурраҳмон Жомий, Аллоҳ қабрларини нурларга кўмсин, ўша сўзларни «Нафахот ул-унс» китобида зикр қилганлар. Бу китобга етишган киши ўша фойдалардан баҳраманд бўлади.

Хожа Алоуддин Аттор тарих саккиз юз иккида (милодий 1399) ражаб ойининг йигирмасида, чоршанба кечаси хуфтон намозидан кейин оламдан ўтдилар. Қабрлари Чағониёнда (ҳозирги Денов шаҳрида)дир.

* * *

Ҳазрат Хожа Алоуддин Атторнинг улуғ асҳобларидан бири, нақшбандия силсиласининг ўн саккизинчи муршиди комили ҳазрат Мавлоно Яъқуб Чархий қаддасаллоҳу таоло сирраҳу-

дирлар. У зот ҳазрат Хожаи Бузургвор Шоҳ Нақшбанднинг ҳам асҳобларидандирлар. Мавлононинг тариқатдаги ижозатлари Хожа Атторм ҳазратларидандир.

Мавлоно Яъқуб Чархий айтадилар: «Биринчи марта ҳазрат Хожаи Бузургвор – Шоҳ Нақшбанднинг муборак суҳбатларига етиб, ўзни у зотга топширганимизда, улар буюрдиларки: «Биз ўзимизча ҳеч иш қилмаймиз. Бу кеча кўрайлик-чи, сени рад қиладиларми ёки қабул қиладиларми?...»

Мавлоно айтадиларки, «Ҳаргиз ул кечадан кўра оғирроқ кечани бошимдан кечирмаганман. Тонг отгунича бағрим юз лахта қон эди: «Ё Раб! Бу эшикни менга қабул билан очадиларми ёки рад қиладиларми?» – деб йиғлаб чиқдим.

Тонг чоғида ҳазрат Хожаи Бузургвор – Шоҳ Нақшбанд суҳбатларига борган эдим, у зот иноят қилиб, дедиларки: «Сени қабул қилдилар, аммо сен Алоуддин Атторм суҳбатида бўлгайсан!...»

Ундан кейин мен Бадахшонга кетдим. Ҳазрат Хожа Алоуддин Атторм эса Ҳазрат Хожаи Бузургвор – Шоҳ Нақшбанд қуддиса сурруху вафотларидан кейин Чағониёнга (ҳозирги Денов шаҳрига) келиб, муқим яшаб қолдилар. Ва менга одам юбориб, Ҳазрат Хожаи Бузургвор – Шоҳ Нақшбанд ишорат қилган сўз-ни изҳор қилдилар. Мен уларнинг хизматларига келиб, то ҳаётларининг охиригача у зотнинг хизматларида бўлдим».

Маълумки, ҳазрат Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор қуддиса сирруҳудек зотнинг иршодлари, яъни тариқатдаги тарбият ва ижозатлари Ҳазрат Мавлоно Яъқуб Чархийдан бўлди. Мавлононинг қабрлари Душанбе шаҳрида, аэропорт яқинидадир.

* * *

Денов шаҳридаги Шайх Атторм Валий қабристонига Хожа Алоуддин Атторм ҳазратларининг ўғли Шайх Ҳасан Атторм ва набираси Хожа Юсуф Атторм ҳам дафн қилинган.

Сурхондарё вилоятининг Денов шаҳри марказида XVI асрга оид «Саййид Оталиқ мадрасаси» номли меъморий ёдгорлик сақланган. Мадрасани ўғиллари ва неваралари Хожа Алоуддин Аттормга бағишлаб қурганлари учун Саййид Оталиқ мадрасаси

деб аталган. Мадраса Бухородаги Кўкалдош ва Мир Араб мадрасаларига ўхшатиб қурилган. Бу шаклдаги ўқув ёдгорлиги Сурхондарё вилоятига ягонадир.

Мадраса йигирма олти йил давомида қуриб битказилган. Унинг қурилишига уста Аҳмад Муҳаммад Бухорий бошчилик қилган. Пойдеворининг чуқурлиги 5,5 метр бўлиб, унга бир неча қатор қамиш тўшалиб, пишиқ ғиштлар ганч билан алоҳида услубда териб чиқилган.

Мадраса шимоли-жанубга томон чўзилган тўғри тўртбурчак тарҳли (46 × 64 м), бурчакларига гулдасталар ишланган. Пештоқининг икки ён томонида икки қаватли уч равоқли пешайвони бор. Пештоқ орқали кираверишда бир неча бўлимдан иборат миёнсарой, унинг икки ёнида чортоқ тарҳли масжид ва дарсхона бор. Миёнсарой гумбази қалқонсимон қаносларга, масжид ва дарсхона гумбазлари тоқиларга таянган.

Ҳовли (40 × 29,5 м) атрофида олди чуқур равоқли, икки қаватли хужралар жойлашган. Томи балхий гумбазли. Пештоқи ва ички хоналарида миёнсарой равоқларида ганчкори безаклар ва ички бўртма қобирғасимон, муқарнас нақшлар сақланган. Хужра деразаларига ганчдан панжаралар ишланган.

Русиядаги октябр инқилобидан олдин мадрасада тўрт юзга яқин талаба илм олган, унда 33 нафар мударрис сабоқ берган. Шўролар тузуми даврида мадраса ёпиб ташланган.

1956–1960 ва 1972–1973 йилларда илмий ўрганилиб, лойиҳа асосида таъмирлана бошланган¹. Кейинчалик мадраса, яъни Ислом ўрга-махсус билим юрти сифатида фойдаланилган. Ўзбекистон мустақилликка эришгач мадраса қайта таъмирланди.

* * *

Хожа Алоуддин Аттор ҳазратларининг кейинги даврлардаги тасарруф ва қароматларига оид баъзи нақллар бор. Чунончи, Деновда Ҳожи Ҳайдарқул бобо деган валий зот ўтган. У киши ҳазрат Абу Ҳурайра розийаллоҳу анҳуга нисбат бериладиган Оқостона бобо мақбарасида (ҳозирги Узун туманида) чилла ўлтиргани нақл қилинади. Соҳибқаромат эди. Русия мустамла-

¹ Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 7-жилд. – Т., 2004. 419–420-бетлар.

каси даврида, у зотни ҳибс қилиб, сўнг сургун қилмоқчи бўладилар. Темир йўл тушган давр экан. У кишини поездга чиқаришганда, поезд асло ўрнидан жилмай қолади. Туширишса, юради, йўқса, юрмайди. Охири тушириб қолдиришга мажбур бўлинган экан.

Деновдан Тошкентга қараб юришда, темир йўлнинг ўнг томонида ҳазрат Хожа Алоуддин Аттор қабри, чап томонида яна бир Улуғ валийнинг қабри туради. Шунда Ҳожи Ҳайдаркул бобо: «Поезднинг ўнг тарафида Хожа Алоуддин Аттор ҳазратлари, чап тарафида фалон валий ҳазратлари лангар ташлаб турибди. Ахир, бу поезд қандай юрсин!..» – деган экан.

У киши Шайх Аттори Валий қабристониди дафн этилган.

* * *

Ҳазрат Аҳмаджон Махдум Нақшбандий раҳматуллоҳи алайҳ айтган эди: «Қаердаки, бир авлиёнинг қабри бўлса, Аллоҳ таоло унинг ҳурматидан ўша жойга баракот беради. Деновнинг баракоти Хожа Алоуддин Аттор ҳазратларининг ҳурматидандир».

* * *

Яна Ҳазрат Аҳмаджон Махдум, қуддиси сирруху, айтди: «Мен ёшлик пайтимда юрак хасталигига гирифторм эдим. Дардимга ҳеч даво топмадим. Хожа Алоуддин Аттор ҳазратларини зиёрат қилиб, у зотнинг қабрлари бошида Аллоҳга дуо-илтижо қилиб, даво сўрадим. Ҳали дуоим битмай туриб, юрагимдан хасталик буткул даф бўлди».

* * *

Ҳазрат Аҳмаджон Махдум раҳматуллоҳи алайҳ, қачон Хожа Алоуддин Аттор ҳазратларининг қабрини зиёрат қилса, у ерда Ҳожи Ҳайдаркул бобо қабрини ҳам зиёрат қилар эди.

* * *

Хожа Алоуддин Аттор ҳазратлари Хожа Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратларининг вафотига қадар у зотнинг саодатли хиз-

матида бўлиб, мурид, куёв ва халифа бўлишдек илтифотларга эришди. Шу билан бирга, у зот ҳақидаги муборак китобларнинг ёзилишига сабабчи ҳам бўлди.

Чунончи, қутб ул-авлиё – ҳазрат Муҳаммад Порсо, қуддиси сирруху, Хожа Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратлари ҳақидаги «Рисолаи қудсия» асарини Хожа Алоуддин Аттор илтимоси билан ёзди ва ўз олдига Ҳазрат Хожа айтган ва ўз қулоқлари билан эшитган қудсий калималарни шарҳлаб беришни мақсад қилиб қўйди.

Яна Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Алининг «Мақомоти Хожа Нақшбанд» китоби ёзилишига сабаб бўлди. Чунончи, муаллиф ёзади: «Бу зикрлар (эсдаликлар, хотиралар) Ҳазрат Эшоннинг (яъни Шох Нақшбанд ҳазратларининг) ишончли кишиларидан, чунончи, Хожа Алоуддин Аттор ва қутб ул-авлиё, яъни жаноб ҳазрат Хожа Муҳаммад Порсо, Аллоҳ уларнинг сирларини муқаддас қилсин, тилларидан бевосита ёки билвосита эшитилган ва ёки нақл қилган мўътабар китобларидан олиниб, бу рисолага киритилди, токи Улуғийят ваҳдатининг боғидан мутолаа қилувчиларнинг димоғига етишиб, агар ухлаётган бўлсалар, уйғонсинлар. Уйғоқ бўлсалар, Ҳақ ишига киришсинлар...»

* * *

Қуйида мазкур «Мақомоти Хожа Нақшбанд» китобидан ҳазрат Хожа Алоуддин Аттор билан боғлиқ айрим нақлларни муҳтарам олим Маҳмудхон Ҳасаний таржимасида мухлислар эътиборига ҳавола этамиз.

* * *

Алоуддин Аттор аттараллоху марқадахунинг нақл қилишича, Хожамизнинг тариқ (йўл)и факр, тарки дунё, халойиқдан кечиш, тўлиқ ёлғизлик, мосивонинг инкорида иборат эди. Уларнинг муқаддас сўзлари факрнинг исботи ва фуқаронинг муҳаббати ҳақида эди. Уларнинг эҳсонлари олий даражада эди. Азиз суҳбатларининг таъсири барчада маълум ва ҳаммада ошкор эди. Ҳазрат Эшоннинг қадамлари суннатга тобе

бўлишликда мустаҳкам эди. Ҳалолга интилиш ва шубҳали нарсалардан қочишни, айниқса, ҳалол лукмани таъкидлаб гапирардилар. Сухбатларида доимо «Ал-Ибодату ашарата ажзозин: тисъату минҳо талабул-ҳалоли ва жуъун воҳидун минҳо соиру-л-ибодоти» («Ибодат ўн қисмдур, шундан тўққиз қисми ҳалолликни қидириш, бир қисм эса бошқа ибодатлардир») деган ҳадисни айтар эди. Уларнинг барча ёронларида шу сифат акс этган ва унинг амали ошкор эди. Бу амалнинг натижаларини улардан ҳар бири ўзларида мушоҳада қиларди.

* * *

Нақл қилинишича, Алоуддин Аттор аттараллоҳу марқадаху айтдилар: «Бир куни ҳазрат Хожамиз, қаддасаллоҳу сиррах ул-азиз, менга: «Пешин вақти бўлди», – дедилар. Иттифоқо ҳаво булутли эди. Мен: «Ҳали эрта», – дедим. Улар: «Осмонга қара», – дедилар. Қарасам, осмон фаришталари пешин намозини адо қилиш билан машғул эди. Айтганимдан хижолат бўлиб, тавба қилдим ва бир муддат ёмғир остида туриб қолдим.

* * *

Нақл қилишларича, ҳазрат Хожамиз қаддасаллоҳу сиррах ул-азизнинг дарвешларидан бири Хожа Алоул-Ҳақ вад-Дин (Алоуддин)дан: «Дил ҳоли сизнинг назарингизда қандай ҳолатга эга?» – деб сўради. У: «Унинг ҳолати менга маълум эмас», – деди. Дарвеш деди: «Дил ҳоли, менинг наздимда, уч кунлик ойга ўхшайди».

Ҳозир бўлганлар бу сўзни ҳазрат Хожага маълум қилди. Хожа «Дарвеш ўз ҳолининг нисбатини баён қилибди», – деди. Сўнг Хожа Алоуддин Атторни чақиртирди. Унга кўп илтифотлар кўрсатди ва муборак қадамини Хожа Алоуддиннинг қадами устига қўйди. Улуғ ҳолат уларни ўз тасарруфига олди. Хожа Алоуддин ўз ҳолига келганда, Хожа унга деди: «Ҳолатингни баён қил». У деди: «Ҳамма мавжудотни ўзимда мушоҳада қилдим». Ҳазрат Хожамиз: «Сенинг дил ҳолинг мана шудир, дил ҳолинг шундай (улкан) бўлгач, сен қандай қилиб ўз дилинг ҳолини идрок қила оласан?»

Мисра:

Васфи дил дар баён намеояд.

Мазмуни:

Дилнинг васфи баёнга сиғмайди.

(Ҳадиси қудсий:) «Ло йасаъаний арзи ва ло самои ва лакин-на йасаъаний қалбу абдил-мўъмин» («Мени ер ҳам, осмонлар ҳам ўзига сиғдира олмайди ва лекин мўмин банданинг қалби Мени ўзига сиғдиради») ҳадисининг сирини дил нима эканини билган кишигина била олади».

* * *

Нақл қилинишича, ҳазрат Хожамиз, қаддасаллоҳу сиррах ул-азиз, Марвда эди, Ғадют дарвешлари ва бошқалар бу саодатга мушарраф бўлдилар. Ҳазрат Хожа бир неча вақт уларнинг хизматида бўлди. Ҳазрат Хожа дарвешларга қайтиш учун рухсат бераётганида бундай деди: «Бухорога бориб, Алоуддин боғидаги иморатга ҳиммат кўрсатинглар ва эҳтиёткорликни жойига қўйинглар».

Бир неча муддатдан сўнг ҳазрат Хожа Бухорога келди. Ғадют дарвешлари унинг зиёратига келдилар. Ҳазрат Хожанинг назари бу дарвешларга тушгач: «Хожа Алоуддин боғидаги иморатга ҳиммат қилмадиларингиз», – деди ва нуқсонга йўл қўйилган жойларни бирма-бир айтиб берди. Сўнг деди: «Дарвеш пир айтган ҳар бир ишни у айтганидек билиши ва қилиши керакки, шунда бу иш унинг учун саодатга етиш воситаси бўлади».

* * *

Ҳазрат Хожа Алоуддин Аттор қуддиса сирруҳудан нақл қилинишича, улар айтдилар: «Ҳазрат Хожамиз, қаддасаллоҳу сиррах ул-азизнинг ёқимли йўллари шариатни маҳкам тутиш ва суннатга амал қилиш бўлгани учун, кўпинча уларнинг суҳбати уламолар билан эди. Ҳазрат Эшон даврида Бухоронинг пешқадам уламолари мавлоно Ҳисомуддин Хожа Юсуф Асий ва мавлоно Ҳамидуддин Шоший раҳимаҳумуллоҳ эдилар. Улар Ҳазрат Хожа билан кўп ҳамсуҳбат бўлардилар.

Бир куни Ҳазрат Хожа бу фақирга ишора қилиб: «Бироз бодом ол, мавлоно Ҳамидуддин Шоший суҳбатини топгани борамиз», – дедилар. Ҳазрат Хожамиз билан мавлоно Ҳамидуддин учрашганида, Хожамиз: «Биз сизни қидиришда, сиз бизни гапиришда», – дедилар. Уларнинг бу сўзларидан бу суҳбатда бўлган донишмандларнинг ҳоли ўзгарди. Мавлоно Ҳамидуддин кўп тавозелар қилди. Воқеа шундай эдики, учрашишдан аввал мавлоно Ҳамидуддин ўз дўстларига Ҳазрат Хожанинг яхши сифатларини зикр қилиш билан машғул эди.

Мавлоно Ҳамидуддин ва биродарлари бодомни ейишгач, Хожа Юсуф унинг пўчоғини тўплаб, покиза ерга кўмдилар. Мавлоно Ҳамидуддиннинг баъзи асҳоблари буни инкор қилдилар. Мавлоно: «Уни инкор қилманглар, сабр қилинглар», – деб ман этди.

Ҳазрат Хожамиз деди: «Мағиз пўстнинг ҳимоятида бўлади. Агар пўстга нуксон етса, мағизга ҳам таъсир қилади. Агар шариатда нуксон бўлса, тариқатга нуксон юзланади». Мавлоно Ҳамидуддин кўп таҳсин ва раҳмат айтди. Сўнг мункирлар гуруҳига қараб: «Адабсизлик атрофида айланмангларким, улар буни сиз учун исбот қилиб бердилар. Ҳақ таоло дўстларига адабсизлик қилиб бўлмайди». Ҳазрат Хожамиз: «Хожаларнинг сўзиким, биз уламолардан бошоқ терувчилармиз, демак, биз исбот қиламиз. Бир куни бир улуғ киши биздан: «Бир қанча муддатдан буён биз сизлар билан мулоқотдамиз ва нега биз сизларнинг тариқаларингизни қабул қилувчилардан эмасмиз?» – деб савол қилди. Биз бузрукка: «Бизнинг тариқимиз суннатга амал қилишдир, ҳазрат Расул соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг суннати тасдиқ билан исбот қилганмиз, илм ва амалда уламоларга эргашамиз, улар Онҳазрат соллаллоҳу алайҳи ва салламдан нимани нақл қилсалар, биз уларни амалда юзага чиқарамиз, аввалдан то шу замонгача бизнинг вазифамиз шудир», – дедик».

«Рашахоту айнил-хаёт» китобида Хожа Алоуддин Аттор (қуддиса сирруху) зикри

Фахруддин Али Сафий ҳазратларининг «Рашахоту айнил-хаёт» китобини XIX аср олимларидан Домла Худойберган ибн Бекмуҳаммад туркий-ўзбек тилига таржима қилган, муҳтарам олимларимиз Маҳмуд Ҳасаний ва Баҳриддин Умрзоқ нашрга тайёлаганлар. Китоб 2004 йил Тошкентда чоп этилган. Албатта, бу асарни ҳозирги ўзбек тилига мувофиқлаштириш зарурияти бор. Ҳозирча Хожа Алоуддин Аттор ва Хожа Ҳасан Атор ҳазратларининг зикрларини мазкур муборак китобдан олиб, бор ҳолича муҳтарам китобхонга тақдим этмоқдамиз.

* * *

Отлари Муҳаммад ибн Муҳаммад Бухорий турур. Аслида Хоразм вилоятидин эканлар. Ва Хожа Муҳаммаднинг уч фарзандлари бор экан: Хожа Шаҳобуддин ва Хожа Муборак ва Хожа Алоуддин.

Вактиким, Хожа Муҳаммад вафот топдилар, Хожа Алоуддин оталари меросидин ҳеч нимарса қабул этмадилар. Тажриди тамом бирла Бухоронинг мадрасаларидин бир мадрасада таҳсили улумға иштиғол этдилар. Вактиким, тариқи Ҳақ добийяси хотирларида жўш этибдур, ҳазрат Хожанинг (Баҳуддин Нақшбанд ҳазратларининг) суҳбати шарифлариға бориб турурлар ва мутолаъаи улуми расмийдин юз қайтарибдурлар. Ҳазрат Хожаи Бузруг (Баҳоуддин) оларни назари қабуллариға мушарраф ойлантирубдурлар. Ва тариқа ойтиб, амали ботинға машғул этиб турурлар.

Ҳазрат Хожаи Бузруг (Баҳоуддин)нинг бир сағийра сулбийялари (кичик қизлари) бор эрди, онинг волидасиға айтиб эрдиларки: «Ҳадди булуғға етушса (балоғатга етса, яъни ой кўрса), мани огоҳ эткил». Вактиким, ул вақт етушди, ҳазрат Хожа (Баҳоуддин) Қасри Орифондин шаҳарга келдилар. Дархол Хожа Алоуддиннинг хужралариғаким, мадрасада эрди, бордилар. Ул хужрада бир кўхна бурё кўрдиларким, Хожа (Алоуддин) гоҳи пахлуларини онга қўяр эрдилар ва икки пишган кирпич тақялари эрди. Ва бир синук ибрикким, онда таҳорат этар эрдилар.

Вақтиким, Хожа Алоуддин оларни кўрдилар, қадамлариға бош қўйуб, қўб ниёзмандлик эттилар. Ҳазрат Хожа айтдиларким: «Манга бир сулбийя бор турурким, бу кеча ҳадди булуғға етушубдур ва ман маъмур турурман онгаким, они санинг хуболайи ақдинг (никоҳинг)ға келтурурман». Хожа Алоуддин тавозуъ этиб, айтдиларким: «Бу саодати азизе турурким, манга юз келтурубдур. Лекин манинг асбоби кадҳудолик (уйланишлик)дин ҳеч нимарсам йўқ турурким, сарф этсам ва ҳол бу турурким, мушоҳада қилурсиз (кўриб турурсиз)». Ҳазрат Хожа (Баҳоуддин) айтдилар: «Санга ва онга Аллоҳу таолонинг наздидин ризке мукаддар ва муқаррар турур, ул мамарр (йўл)дин фикре йўқ турур». Бас, ул ақд воқеъ бўлди. Ва неча вақтлардин сўнг хизмати Хожа Ҳасан Аттор вужудға келди.

Баъзи ходимлардин эшитулдиким, вақтиким, ҳазрат Хожаи Бузrug қуддиса сирруҳу Хожа Алоуддинни фарзандликка қабул этдилар ва мадрасадин чиқардилар, мавлавиятнинг ривъанатини синдурмоқ учун ё бошқа бир ҳикмат учун ҳазрат Хожа (Алоуддин)ға бир чўбини сабад бердилар ва миқдоре олмани анга солдилар ва айтдиларким: «Бу сабадни бошингизда қўйуб ва оёқяланг бўлуб, бозорларни ва Бухоронинг кўчаларини айланинг ва овози баланд бирла олма сотинг».

Хожа завқу нишоти тамом (тўла шодлик) билла ул амрга киём кўргуздилар. Ва оларнинг биродари Хожа Шаҳобуддин ва Хожа Муборакким, баномус одамлар эрди, ул сувратдан бағоят хижил мунфаъил бўлдилар. Ҳазрат ул маънидин хабар топиб, Хожа Алоуддинға айтдиларким: «Бормоқ керак ва мева сабадини биродарларингизнинг дўкони паҳлусида қўймоқ керак ва ул ерда овози баланд бирла олмаларни сотмоқ керак».

Хожа Алоуддин ондоқ килдилар ва неча муддатлар ул ишда бўлдилар, то вақтиғачаким, ҳазрат Хожа оларға тариқа ойтдилар ва амали ботинғамашғул этдилар.

Ва «Мақомот»да мазкур турурким, ҳазрат Хожа (Баҳоуддин) мабодийи ҳолда Хожа Алоуддинни мажлисда ўз ёнларида ўлтурғузур эрдилар ва замон-замон озорға мутаважжих бўлур эрдилар. Ва ҳазрат Хожанинг баъзи маҳрамлари бу маънидин савол эттилар. Айтдиларким: «Они ёнимда ўз ёнимда ўлтурғу-

зурман, то они бўри емасун, нафснинг бўриси онинг каминида турур, ҳар лаҳза онинг ҳолини тафаҳхус қилурман (текшириб, назорат қилурман), хоҳларманким, мазҳари бўлсун».

Ҳазрат Хожа Алоуддин айтдиларким: «Ҳазрат Хожа Бузруг (Баҳоуддин) қуддиса сиррухунинг мулозаматлари авойилида Шайх Муҳаммад Дари Оҳанин мандин савол эттиким: «Дил сенинг наздингда не кайфиятда турур?» Айтдимки: «Унинг кайфияти манинг наздимда маълум эрмастур». Ул айтди: «Дил манинг наздимда уч кунлик ойдек турур». Ондин сўнг ман анинг дилга нисбатан этган таърифи ва тамсилини ҳазрат Хожа (Баҳоуддин)га айтдим. Айтдилар: «Ул дарвеш ўз холининг нисбатини баён этиб турур». Ва Ҳазрат Хожа бу маҳалда қойим турган эдилар, қадами муборақларини манинг қадимимда қўйдилар. Манда улуғ кайфияте пайдо бўлдимким, жамиъи мавжудотни ўзумда машоҳада қилдим. Вақтиким, ул ҳолдин ўзумга келдим, ҳазрат Хожа (Баҳоуддин) айтдиларким: «Нисбат бу турур, на ул. Бас, дилни қачон идрок эта билурсан? Дилнинг улуғлиқи баёнига келмас ва ул ҳадиским: «Ло йасаъуни арзи вало самои валокин йасаъуни қалбу абдин мўминин» («Ерим ва Осмоним Мени ўзига сиғдирилмайди, бироқ мўмин банданинг қалби сиғдира олади».)¹ онинг сири ғавомизидин турур ва ҳар кишиким, дилни таниса, танур».

Ҳазрат Хожа (Баҳоуддин) қаддасаллоҳу таоло сирраҳу айёми ҳаётларида қўб толибларнинг тарбиятини ҳаволасини хизмати Хожа Алоуддин қуддиса сиррухуға эттилар. Ва айтар эдиларким, Алоуддин хийла борни бизга енгил этти. Ложарам, вилоятнинг анвори ва онинг асори «ала важҳ ил-атамм ул-акмал» (тўла ва мукаммал даражада) олардин зухурға келди. Ва аларнинг суҳбатининг баракати ва ҳусни тарбиятлари била қўб толиблар бўъду нуксон пойгоҳидин қурби камол пешгоҳиға етушдилар ва такмилу акмал мартабасини топдилар.

¹ Бу ерда «сиғмоқ» сўзидан мўмин банданинг Ҳаққа маҳбуб ва муқарраб бўлишини тушуниш мумкин. Шунингдек, банда қалби назаргоҳи Илоҳий эканлиги маълум бўлади. Банданинг қалби салим, нияти холис бўлиши жуда муҳим. Бошқа бир ҳадисда «Албатта, мўминнинг нияти унинг амалидан кўра яхшироқдир», – дейилган.

Манкул турурким, Бухорода уламодин жамъенинг аросида Ҳақ таолонинг руъяти ва адами рўъятидин баҳс воқеъ бўлди. Ва аларнинг ҳазрат Хожа Алоуддинга ақидаи тамомлари бор эрди. Жамиълари аларнинг мулозаматлариға келиб, мабҳасни арз эттилар ва айтдилар: «Сиз ҳакамсиз, бизларнинг орамизда ҳукм қилинг». Ҳазрат Хожа мункири руъятларениким, мазҳаби мўътазилаға майллари бор эрди, (уларга) буюрдилар: «Сизлар уч кун муттасил бизнинг ёнимизға келинглар ва бизнинг суҳбатимизда таҳорати комил била ўлтурунглар ва сокит бўлунглар, то ондин сўнг ҳукм қилурмиз».

Алар уч кун муттасил ҳазрат Хожа Алоуддиннинг суҳбатлариға келдилар ва сукут эттилар. Учинчи куннинг ахийрида аларға кайфияте бўлуб турурким, беҳудликлар эттилар ва ерда кўб юмаландилар. Ва ифоқат (ўз ҳолларига) келганларидин сўнг жойларидан турдилар ва гўш туттилар ва бағоят ниёзмандлик эттиларким, «иймон келтурдик онгаким, руъятуллоҳ ҳақ турур». Ва ондин сўнг ҳазрат Хожа Алоуддин қуддиса сиррухунинг мулозаматларини лозим тутуб ва остоналарида мулозим бўлуб турурлар.

Айтурларким, ул мажлисда ҳазрат Хожанинг баъзи асҳоблари бу байтни ўқуб эрдилар:

Кўре он, ки гўядат банда ба Ҳақ кужо расад,
Бар кафи ҳар як биниҳ шамъи сафо, ки ҳам чунин.

Мазмуни:

«Банда Ҳаққа қачон етади», – деб сендан сўраган ҳар бир кўрнинг кўлига сафо шамини бергин-да: «Шундай етади», – дегин.

Ҳазрат Хожа Муҳаммад Порсо қуддиса сиррухунинг муборақ хатлари била ёзилғони кўрилдиким, ҳазрат Хожа Алоуддин марази ахийрларида (охирги касалликларида) айтдилар: «Ҳазрат Ҳақ субҳонаҳу ва таолонинг инояти ва ҳазрат Хожани Бузrug (Баҳоуддин) қуддиса сиррухунинг назарлари била, агар ихтиёр қилсак ҳамаи аҳли олам мақсуди ҳақиқийға восил бўлур:

Гар на шикаст дали дарбони роз,
Куфли жаҳонро ҳама бикшодами.

Мазмуни:

Сир дарвозабонининг дили синмаганда эди, жаҳоннинг барча (сир) кулфларини очган бўлардим.

Ҳазрат Эшон (Убайдуллоҳ Аҳрор) айтдиларким, ҳазрат Хожа Муҳаммад Порсо қуддиса сирруҳуға таважжуҳ ва му-роқабада қўб ғайбат воқеъ бўлур эрди ва ҳазрат Хожа Алоуддин Аттор қуддиса сирруҳуға шуур ва вуқуфи тамоми бор эрди. Ва бу сифати шуур ва саҳвни ғайбат ва сукрдин атамм ва акмал деб турурлар.

Ва ҳам ҳазрат Эшон (Убайдуллоҳ Аҳрор) айтар эдиларким, ҳазрат Хожа Баҳоуддин қуддиса сирруҳунинг вафотларидин сўнг ҳама асҳоблари ҳазрат Хожа Алоуддинға байъат этдилар ва олонинг шаънлари олий бўлгон жихатидин, ҳатто ҳазрат Хожа Муҳаммад Порсо ҳам байъат қилдилар, қаддасаллоху ар-воҳаҳум.

Ҳазрат Хожа Алоуддин (қаддасаллоху таоло сирраху)нинг анфоси шарифалари нафойисларидин турур

Махфий қолмасунким, ҳазрат Хожа Алоуддин қуддиса сирруҳунинг баъзи калимоти қудсийяларидинким, мажолиси суҳбатда айтиб эрдилар, хизмати Хожа Муҳаммад Порсо қуддиса сирруҳу қайди китобатға келтуруб эрдилар ва хоҳладиларким, ҳазрат Хожаи Бузруг (Баҳоуддин) қуддиса сирруҳунинг «Мақомот»лариға илҳақ этсалар, лекин муяссар бўлмади. Ва ондин баъзи бу турурким, ҳазрат Хожа Муҳаммад Порсо қуддиса сирруҳунинг ҳатти муборақлари била нақл этилур, таям-мун ва табаррук расми била йигирма етти рашҳанинг зимнида бу мажмуада мазкур ва мастур бўлур.

Биринчи рашҳа. Айтар эдиларким, риёзатдин максуд тааллуқоти жисмонийяни би-л-куллийя нафй этмак турур, олами арвоҳ ва олами ҳақиқатға таважжуҳи куллия қилмоқ. Сулукдин мақсад улдурум, банда ўз ихтиёри ва касби била бу та-

аллуқот (алока)динким, йўлнинг монелари турур, ўтсун ва бу тааллуқотлардин ҳар бирини ўзига арза этсун, ҳар қайсидин ўтар бўлса, аломат ул турурким, ул тааллуқ моне бўлмас ва ғолиб келмасдур. Ва ҳар қайсидаким ўтмай турса ва хотирини онга боғлиқ кўрса, билсунким, ул (нарсa) онинг йўлининг монеи бўлубдур. Онинг қатъининг (йўқ қилишнинг) тадбирини этсун. Ҳазрат Хожамиз эҳтиёт учун, вақтиким янги жома кийсалар, аввалда айтар эдиларким, бу жома фалон кишининг жомаси турур. Ва орийят жомадек кияр эрдилар.

Иккинчи раиҳа. Айтар эдиларким, муршидға мутааллик бўлмоқ, агар чандиким, ҳақиқатда ғайр турур ва ахийрда нафй этмак керакдур. Аммо аввалда вусулға сабаб турур, онинг мосувосининг тааллуқини нафй этмак лавозим (лозим нарсa)дин турур, ҳамма онининг вужудини ва ризосини талаб этмак керакдур. Ва маҳалда онинг мосувосини нафй этсун. Вақтиким, ғайри маҳалда нафй этса, фойда бермастур.

Учинчи раиҳа. Айтар эдиларким, машойихи киборлар қаддасаллоҳу арвоҳаҳум айтиб турурлар: «Ат-Тавфиқу маъа-с-саъа», яъни тавфиқ саъй била ҳамроҳ турур, андоғким, толибға муршиднинг руҳониятининг мадади толибнинг саъйининг андозасида турурким, муктадонинг «амри била бўлса, маъни бесаъи бако топмас. Муктадонинг таважжухининг толибға неча кундин зиёда бақоси бўлмас. Зоҳирлурким, муктадо ғайрға қачонғача мутаважжих (юзланган) бўла турур, лағифайи Илохий эрди.

Мавло Додарқким, ҳазрат Хожаи Бузруг қуддиса сирруҳунинг асҳоблари собиқларидин турур, маънийи аввалдин саъй этмакни амр этдилар ва тавфиқ рафиқ бўлдиким, Ҳазрат Хожа қуддиса сирруҳунинг суҳбатларида авқот ҳамма саъйға масруф бўлди. Ва асҳоблардин кам кишини билур эрдиким, бир кунни тамом саъй била ўтқарган бўлса эрди.

Тўртинчи раиҳа. Айтар эдиларким, гоҳо бўлурким, аснотини ва таважжухда ҳоле (бир ҳол) тулуъ (чиқиш) қилур ва толиб они кўргувчи бўлур. Аммо, билмаским, не кўрар ва не била кўрар. Ва ўзига назар қилур ва ўзини махв бўлғон кўрар, ҳайрон бўлур. Ва яна ул ҳол ихтижобға юз келтирур ва ул ҳол тулуъи «мо биҳи ҳадис ун-нафс» (нафснинг ҳикояси)га айланур.

Керакким, аввалда ўзининг қусурини мутолаа қилсун ва ул ихтижобға рози бўлсун, ул жихатдинким, маҳбубнинг муроди турур ва муктазойи иззат ул турур ва таважжух била онинг қайдининг бандида бўлмасун, онинг учунким, башарнинг доми бу сайднинг лойиқи эрмастур, то ул вақтғачаким, яна ул ҳол тулуъ қилур. Ва то улвақтғачаким, улҳол қавий бўлсун ва бақо топсун. Яна саъйу кўшиш қилсун. Икки-уч кундин зиёда заҳмат йўқтур, ул саъйдин сўнг малака айланур, то ҳаддиғаким, толибнинг ўз ихтиёри била фано ва фанойи фаноға етушур.

Бешинчи раиҳа. Айтар эдиларким, вақтиким, малакут толибға пўшида бўлса ва фаромуш айланса, фано бўлур, вақтиким, соликнинг ҳастийлиги ҳам соликға пўшида бўлса фанойи фано бўлур. Фалоний бу маънида имтиҳон этти, ҳайбат онга ғолиб бўлди, то ондин муртафиъ бўлди. Бу тоифани имтиҳон этмакни раво тутмай турурлар.

Олтинчи раиҳа. Айтар эдиларким, вақти толиб муршиднинг амри ва мадади била ўзини холий этса ҳар нимарсадинким, муршиднинг муҳаббатидин (ҳам) моне бўлса ва толибнинг кўнглида тамаккун топғон бўлса, ондин сўнг файзи Илоҳийга қобил айланур ва аҳволи, номутаноҳий вурудиға маҳал бўлур. Дарҳақиқат, файзи Илоҳийда қусур йўқ турур, қусур толиб тарафида турур. Вақтиким толиб рафъи мавоний (тўсиқларни йўқ) этса, албатта, онга ҳоле тулуъ этар, муршиднинг руҳонияти воситаси билаким, ул ҳол маҳалли ҳайрат бўлур. Ва ҳеч важҳ била ул вужуд ва ул ҳақиқатни идрок этиб бўлмас. «Раббий зидний таҳаййуран фийка» («Илоҳо зиёда қилғил манга таҳаййур юзидин ўз зотингда»). Ихтиёрнинг ҳикмати одамларда кўпроқ турур. Вақтиким, мавонийи табиат (табиат тўсиқлари)ким, асл бўлуб турур, ихтиёрнинг қуввати қўб ва жаҳд била ул мавонийларини (тўсиқларини) рафъ этмак керак. Фаришта-лар, агарчандеки, тоатға мажбул ва маъсум турурлар қасдан ва феълан муҳолафат этмакдин, аммо хавф ваҳшатида турурлар, саодат ва шақоватда тараққий ва таназзулда эътибори тамом ва ихтиёрда турурлар.

Еттинчи раиҳа. Айтар эдиларким, толиб ўзининг ожизлиқи ва бечоралиқини муршид ёнида, керакким, доимо муто-

лаа этсун ва якин билсинким, мақсуди ҳақиқийға вусул муяссар бўлмас, магар муршид тарафидин ва онинг ризосини топмок васотати ва бошқа ҳамма туруқ ва абвобни ўзига боғлиғ билсун. Ва тамоми зохиру ботинини онинг фидоси қилсун.

Ва муршиди комилнинг аломати ул турурким, толиб ҳар неча олиму ориф бўлса ва ул нимарсаким, билур ва ойда билур онинг била сулукда саъй этса ва ондин сўнг ҳузур ё ғайбатда муршиднинг руҳониятиға таважжуҳ этса. Онинг ул саъйлари би-л-куллийя (бутунлай) мавҳ бўлур ва ўз ишининг басталигини ва беҳосиллигини муршидга таважжуҳ этмасдин аввал мутолаа этсун ва билсун ва таҳкиқ (текшириб) кўрсун. Ва ҳар неча манозил ва мароҳил қать этган бўлса онинг ҳаммаси муршид камолининг мутолааси жанубида ва онинг қуввати сайри ва руҳониятиким, тайрға мубоддал (ойланган) бўлғон турур, жазаботи Илоҳийнинг мадади била бағоят андак кўрунур, токим онинг йиллари сайри муршиднинг бир соат сайриға етушмасдур.

Саккизинчи раиҳа. Айтар эдиларким, умид ондин ўзга эр-мастурким, ала-д-давом ва ҳар лаҳза ўз афъолининг қусурини кўрур ва қусурининг бориға кирар ва саргашталик ва дармондаликдин карамнинг мулоҳазаси ва алтофнинг мушоҳадасини қилур ва маҳзи лутфиға ва иноятиға паноҳ элтур ва илтижо кўргузур. Ва Ҳазрат Хожай Бузруг (Баҳоуддин) қаддасаллоҳу сирраҳу бу сифатга амр этдилар ва айтдиларким: «Мани доим бу сифатда сакларлар».

Тўққизинчи раиҳа. Айтар эдиларким, керакким, толиб муршиднинг ризоси талабида зохиру ботин юзидин ғайбату ҳузурда ала-л-давом саъй этсун ва маҳзи инояти Илоҳий била онинг ризосининг маҳалли назарини топсун ва ул маҳалли ризони топмокда ва танумокда ва онинг мувҳибиға амал этмак, андоғким, маҳалли назар ризода тушгай. Ва ул назари ризо бақо топгай, қўб душвор турур. Аммо осон турур, вақтиким, Ҳақ субҳонаҳу ва таоло тавфики рафиқ бўлса. «Ва иннаҳу лайасиру ала ман йасарраҳуллоҳу», азза ва жалла яъни бадурустиким, ул иш ҳар оина осон турур ул кишигаким, осон этаб турур они Аллоҳу таоло.

Ўнинчи раиҳа. Айтар эдиларким, толибга лозим ул турурким, муршидга нисбат(ан) беихтиёр бўлсун, тамоми умури диний ва дунёвий куллию жузъийда муршидга лозим улдурким, онинг аҳволини тафаҳхус этсун. Ва они салоҳи вақт ва замон нисбати била ҳар ишга буюғай ва онинг амрларини таъйин қилғай, то муршидининг ихтиёри била онда шуруъ этгай.

Ўн биринчи раиҳа. Айтар эдиларким, аҳли илм жонибини керакким, риоя этгай ва ўз ҳолини пинҳон тутмоқ керак. Ва аҳли тарикннинг ҳар бирига нисбати ҳолига қараб сўз айтмоқ керак. Ва аҳли кулубнинг хотирларини риоя этиб, аларнинг озоридин эхтироз этмак керак. Бу тоифага даруний бўлмоқ ишини душворроқ қиладур. Аларнинг даруний ишлари нозик турур. Ва аларга муҳолатаат ва дўстлик этмак вақте муфид бўлуб ва сабаби мазиди аҳвол (ҳолини зиёда қилиш) турурким, ул муҳолата сабабли алорнинг одоби суҳатини кўпроқ билса ва кўпроқ риоя этса ва илло мазид ҳагарга сабаб бўлур. Мисра:

Беадаб्रो бор нею бо адаб будан хатост.

Мазмуни:

Адабсизнинг хатоси ман (манман)ликнинг зухури ва ўзини боадаб кўрмак турур.

Ўн иккинчи раиҳа. Айтар эдиларким, аҳволнинг афзали ва акмали тафвизда кўшиш этмак турур, ҳол нисбати била анбиё ва авлиё, то охирғача бу тариқа эрдилар. Банда, керакким, доимо аҳволи зоҳирий ва ботиний нисбати била ҳар лаҳза ботинида тафвизни касб этмакда бўлсун, ҳар нав ихтиёрким, ондин бош чиқарур касби тафвиз билан они ўзидин маҳв этсун, билур ва танурким, Ҳақ субҳонаҳу ва таолонинг ихтиёри онинг учунким, албатта, яхшироқ турур онинг ихтиёрдин ўзи учун. Ва толибга ҳам лозим турурким, ала-л-давом ҳузур ва ғайбатда муршиднинг нисбати била аҳволи ботиний нисбатиға шул тафвизини касбида бўлсун.

Ўн учинчи раиҳа. Айтур эрдиларким, сифати жабборликни кўрмакдин мақсуд тазарру ва зорлик сифатининг зухури турур.

Ҳақ субҳонаху ва таолоға инобат этмак ва тавба қилмоқ турур. Ва ул кўрмакнинг сикхатининг аломати муножотға майл этмак, на хаработға. «Фа-алҳамаҳа фужураҳа ва тақваҳа»¹, ҳикмат онда ул турурким, вақтиким, майлини ризоға кўрса шукр этсун ва онга борсун, вақтиким адами ризо майл кўрса, тазарру этсун ва Ҳақ субҳонаху ва таолоға қайтсун ва сифати истиғнодин кўрксун.

Ўн тўртинчи раишҳа. Айтар эдиларким, собиқа инояти азийлийни кўрмак керакдур ва ул инояти беиллатға умидвор бўлмоқдин ва ул иноятни талаб қилмоқдин лаҳза ғофил бўлмаслик керак ва ўзини истиғнодин, керакдурким, сақласун. Ва Ҳақ субҳонаху ва таолонинг андакини улуғ санасун ва истиғнойи ҳақиқийнинг зуҳуридин ларзон ва тарсон бўлсун.

Ўн бешинчи раишҳа. Айтар эдиларким, валоят жойида собит бўлурким, они онинг била кўймаслар. Агар қусуре ўтса яна хост бўлур, ояти карима: «Ала инна авлиёаллоҳи ло хавфун алайҳим ва ло ҳум йаҳзанун»да² айтдиларким, аларға зуҳури табиатнинг хавфи йўқ турур, онинг ҳукми билаким: «Алфоний ла йурадду ила авсофиҳи», яъни фонийни рад этулмас аввалғи васфлариға.

Ўн олтинчи раишҳа. Айтар эдиларким, ботинда муътасим биллоҳ (Аллоҳға қаттиқ боғланган) бўлмоқ керак ва зоҳирда муътасим бихабилллоҳ бўлмоқ керак. Бу икки сифатнинг аросида жам этмак камол турур.

Байт:

Жамъи суврат бо чунин маънийи жарф,
Нест мумкин чу зи султони шигарф.

Мазмуни:

Бундай чуқур маънони жам этиш Улуғ Султон (ёрдамисиз) мумкин эмас.

Ўн еттинчи раишҳа. Айтар эдиларким, машойихи кибор қаддасаллоҳу арвоҳаҳум мазоротларидин зиёрат эткучи ул

¹ «Нафса ва унга бир қанча қобилиятлар бериб ҳамда яхшилик ва ёмонликларни илҳом қилганга қасамки...» («Шамс» сураси, 6–7 оятлар)

² «Огоҳ бўлингизким, Аллоҳнинг дўстлари (кавийё бандалари) учун ҳеч бир хавф йўқ ва улар асло маҳзун бўлмаслар» («Юнус» сураси, 62).

микдор файзола билурким, ул бузругнинг сифатини билиб ва ул сифатга кириб ва ул сифат била таважжух этиб турур. Агар чандиким, курби суварийға мушоҳада ва муқаддасанинг зиёратида осор кўб турур, аммо ҳақиқатда арвоҳи муқаддасага таважжух этмакда бўъди суварий монe эрмастур. Ҳазрат Набавий соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг ҳадисларидаким: «Саллу алайя ҳайсу мо кунтум!»¹ бу сўзнинг далили турур.

Ва аҳли кубурнинг суvari мисолийларини кўрмакнинг эътибори кам турур, ул зиёрат ва ул таважжухда аларнинг сифатларини билмакнинг жанобида ва мунинг била ҳам. Ҳазрат Хожаи Бузруг (Баҳоуддин) қаддасаллоҳу сирраҳу айтар эдилар, Ҳақ субҳонаҳу ва таолоға мужовир бўлмоқ аҳаққ ва авло турур Ҳақ азза ва жалланинг халқиға мужовир бўлмоқдин. Ва бу байт муборак тиллариға кўб ўтар эрди:

Ту тоқай гўри мардонро парасти,
Ба гирди кори мардон гирд расти.

Мазмуни:

Сен қачонгача авлиёларнинг қабриға топинасан, авлиёлар амалидек иш қилки, ўсасан.

Ақобирондин ризвонуллоҳи алайҳим ажмаъиннинг мушоҳаларини зиёрат этмақдин мақсуд керакким, Ҳақ субҳонаҳу ва таолоға таважжухли бўлса ва Ҳақ таолонинг ул яхши бандасининг руҳини камоли таважжухиға васила этмақдур. Андоғким, халққа тавозуъ этган ҳолда, керакким, ҳар неча тавозуъ зоҳирда халқға бўлса ҳам, ҳақиқатда Ҳақ субҳонаҳу ва таолоға бўлсун. Онинг учунким, халққа тавозуъ ул вақт писандида бўлурким, Худойи азза ва жаллага хос бўлса, бу маъни билаким, аларни қудрат ва ҳикматнинг асарлариға мазохир кўрса ва илло ул санъат бўлур, тавозуъ бўлмас.

Ўн саккизинчи *раиҳа*. Айтар эдиларким, муроқаба тариқаси нафйу исбот тариқидин аъло турур ва жазбаға ақраб турур. Ва тариқи муроқабадин вазорат мартабасиға ва мулки малакутда тасарруф этмакка етушса бўлур. Ва хотирларға ишроқ бўлмоқ

¹ «Қаерда бўлсаларингиз ҳам менга саловот юборинглар».

ва нақари мўвҳибат била назар этмак ва ботинни мунаввар айлантурмоқ давоми муруқабадин турур. Муруқабанинг малакасининг хотирнинг жамъиятининг давоми ва дилларнинг қабулининг давоми ҳосил турур. Ва бу маънони «жамъи қабул» деб от қўйиб турур.

Айтар эдиларким, ибтидода вақтиким Хоразмға борулди, асҳоблардин ҳар кишига ботинга иштиғол этулур эрди, ўз ихтиёри бирла ўз ботинини ихтиёр этган жиҳатли то кўргайким, ул сифатга бақо турурму ё йўқ, ул иштиғол қавий фойда этди ва ул малака боқий қолди.

Ўн тўққузинчи раиҳа. Айтар эдиларким, хомушлиқ керакким, сифатдин холий бўлмаса: ё дилин хотиротдин сақламоқ учун ё мутолаа этмак учун зикри дилниким, гўё бўлуб турур ё мушоҳада этмак уч аҳвониким, дилга ўтар.

Йигирманчи раиҳа. Айтар эдиларким, хатарот монё бўлмас, ондин эҳтироз этмак душвор турур, ихтиёри табиийким, йигирма йил муддати они нафъ этмакда бўлдим. Ногоҳ нисбатга хатаре (фикр хавфи) ўтди, аммо қарор топмади, хатаротни ман этмак улуг иштурур. Ва баъзининг наздида хатаротга эътибор йўқ турур, аммо қўймасунким, мутамаккин бўлур ва онинг тамкини сабабидин мажорийи файзда судда пайдо бўлур. Ул сабабдин доимо аҳволи ботинга мутафаҳҳис бўлмоқ керак ва ўзини нафас уруб, холий этмак зоҳиран амри муршид била ҳузурда ё ғайбатда хатаротни нафъ этмак учундурким, тамаккун топибдурлар ботинда ва сабаб ул турурким, ҳар маъни бир сувратнинг либосида бўлур. Ҳар вақт ўзини нафас урмоқ била хатаротнинг мавонияларидин тамаккун топибдур, холий этмак керакдур.

Йигирма биринчи раиҳа. Айтар эдиларким, агар боқий бўлса, иншоаллоҳ азза ва жалла, Ҳазрат Хожаи Бузруг (Баҳоуддин) қуддиса сирруҳунинг аввалғи тариқларини ихё этмак керакдурким, тарбият учун ҳар хотирга мувоҳаза хуш бўлур. Ва яна ахийри ҳаётларида малолат изҳор этилар халқнинг тарбиятига иштиғол этмакдин, онинг учунким улчақим аларға етушур, онинг муруётини этмаслар.

Йигирма иккинчи раиҳа. Ҳазрат Хожаи Бузруг (Баҳоуддин) дин қўб нақл этар эдиларким: «Ал-Ибодату ашарата ажзоин

тисъатун минҳо талаб ул-ҳалоли», яъни ибодат ўн жуз турур, тўккузи ондин талаби ҳалол этмак турур.

Айтар эдиларким, вужуди макосибдин деҳқончилик ва боғ-бонлиқ ҳалолга яқинроқ турур бу замонда тижоратдин¹.

Йигирма учинчи раиҳа. Аҳлуллоҳ била доимо суҳбат тутмоқ ақли маъоднинг зиёд бўлмоқиға восита турур.

Йигирма тўртинчи раиҳа. Айтар эдиларким, суҳбат суннати муаккада (вожибга яқин мустаҳкам суннат турур), ҳар кун ё ҳар икки кундин бу тоифаға суҳбат тутуб ва оларнинг одобини муҳофазат этмак керак. Ва агар бўъди суварий воқеъ бўлса, ҳар ой ё ҳар икки ойда ўз аҳволи зоҳири ва ботинийсидин иборат била ва мактуботнинг ишорати била эълom этмак керакдур ва ўз манзилида таважжуҳ била оларға машғул бўлмоқ, токим ғайбарти куллий воқеъ бўлмасун.

Йигирма бешинчи раиҳа. Ҳазрат Хожа Алоуддин қуддиса сиррухунинг суҳбатларида айтдиларким, матлуб ниҳоятда азамат турур, талаб этмакка тилимиз йўқ турур, ул талаб ҳам сизнинг иноятингиздин турур. Айтдиларким, таъхир қобилиятнинг замони жиҳатидин турур, топарларким ва қўлдин берурлар ва танимаслар ва билмасларким, қайси жойдин турур.

Йигирма олтинчи раиҳа. Айтар эдиларким, ман зомин бўлурманким, бир киши бу тариқға тақлид била кирса ва албатта, таҳқиқға етушур. Ва айтдиларким, Ҳазрат Хожаи Бузруг қуддиса сирруҳу мани ўзларининг тақлидиға амр эттилар, ҳар нимарсада ким аларнинг тақлидини этдим ва энди ҳам этарман. Ҳар оина онинг асари ва натижасини таҳқиқ била мушоҳада қилурман.

Йигирма еттинчи раиҳа. Айтур эдиларким, бу тоифани мақоми талвиндин бошқа ҳолда тануб бўлмас. Эмди, маълум этарманким, аларни мақоми тамкинда таниб бўлмай турур. Ҳар киши аларни ҳолати тамкинда топса ва тақлид била амал этса бебаҳра колур, балки зиндиқ хатарифа тушар, магар улким, иноят қилсалар ва ўзларини онга кўргузсалар. Интаҳа қаломуху (сўзлари шу ерда тугади) қуддиса сирруҳу.

¹ Таржимада «нажотдин» деб ёзилган, форчасида «тижорат»дир.

Махфий қолмасунким, машойихи тариқат қаддасаллоҳу арвоҳаҳум наздида талвин иборат турур солиқнинг дилининг айланғонидин аҳволедаким, онга ўтар. Баъзи айтибдурларким, дилнинг айланмоғи турур кашф ва ихтижоб орасида сифоти нафснинг ғайбати ва ҳузури сабабидин. Албатта, солиқни бу мақомда таниса бўлур онинг аҳволи талаввуни жиҳатидин сифоти мутақобила (бир-бирига ўзаро қарама-қарши сифатлар) аросида, мисли қабзу¹ баст ва суқру суҳв² ва онинг амсоли (шунга ўхшашлар).

Ва тамкин аларнинг истилоҳида иборайидур давоми кашф ҳақиқатдин дилнинг мавтани қурбда ором топғон васотати била. Албатта солиқни бу мақомда таниб бўлмас, онинг учунким, соҳиби тамкин илми сиъа мартабасига етушуб турур ақлу шурбда ва байъу широда ва навму яқзада ва соири сифоти башарий (бошқа одамийлик сифатлари)да аҳли зоҳирға мушобих ва мумосил бўлуб турур.

Ва аҳли(ни) тамкин умури табиийда ва тарки риёзат ва муҷоҳидотда тақлид этмақ зиндиклиқ хатоларини ийжоб этар, ондоғким, ҳазрат Хожа Алоуддин қуддиса сирруҳу айтиб эрдилар.

Аммо ҳар вақтиким, талвинни ул маъноға ҳамл этсакким, қутб ул-муваҳҳидин ва ғавс ул-муҳаққиқин Шайх Муҳйиддин ибн ал-Арабий ва оларнинг атбоъи қаддасаллоҳу арвоҳаҳум мусталиҳлари турур, соҳиби талвинни танимоқ мушқилроқ ва дақиқроқ турур соҳиби тамкинни танимоқдин. Онинг учунким, ҳазрат Шайх қуддиса сирруҳу истилоҳотларида келтирибдурларким, аксари машойихнинг наздида талвин мақоми нокис турур, лекин, бизларнинг наздимизда, барча мақомотларнинг афзали ва акмали турур ва банданинг ҳоли ул мақомда ул ҳол турурким, Ҳақ субҳонаҳу ва таоло ўз шаънида айтурким: «Кулла йавмин ҳува фи шаън»³. Ва тамкин, бизларнинг наздимизда, тамкин топмоқ турур талвинда.

¹ Таржима «файз» деб нотўғри ёзилган.

² Таржима «суҳуд» тарзида нотўғри берилган.

³ «У ҳар куни, ҳар соатда ишдадир (Аллоҳ ҳар вақтда бир ишни пайдо қилмоқда ва амалга оширмоқда: муҳтожнинг ҳожатини берур, ожизларга ёрдам қилур, беморларга шифо берур, қайғуларини шод айлар)» («Раҳмон» сураси, 29-оят).

Хизмати Маҳмудимий Мавлоно Разийуддин Абдулғафур алайхир раҳма айтар эдилар, Ҳазрат Шайх қуддиса сирруху каломининг маънисиким, айтибдурларким, талвин, бизнинг наздимизда, барча мақомотнинг акмали турур, на ул турурким, солиқ ҳар замон тажаллиёти бениҳоятдин бир тажаллийга мушарраф бўлур ё ҳар замон онга мудрикоти беҳадду беғоятдин мудрике маълум айланур, балким мурод ул турурким, ҳақиқати одамий беранг бўлуб, аслга мутобиқ айланурким, зоти бахти бекайфу бекамдин иборат турур. Бас, андоғким, ул жойда «қулла йавмин хува фи шаън» воқеъдур, бу ерда ҳам ҳар замон онинг ҳақиқатидин ранге пайдо бўлур ва они ўзига тобе айлантурур ва онинг ҳақиқатининг нисбати ҳама рангларга баробар бўлур, балким ҳар лаҳза шуйуноте Илоҳийдин рангенинг муктазосиға амал қилур ва ҳақиқатда ўзи беранг бўлур, ондоғким, айтиб турурлар:

Манамки, ранги ману неки ман муайян нест,
Қаб-қарояму қиб-қизил, на сап-сарик.

Ва шак йўқдурким, мундоқ кишини танимоқким, ҳама ранглар била ва муттасиф бўла онинг нисбати ҳама рангларга баробар бўлса ва ўз ҳақиқатида беранг бўлса, мушқилроқ ва душворроқ бўлур соҳиби тамкинни танимоқдинким, ҳамиша бир тартибада муқим турур ва бир рангда собит ва мустақим турур, валлоҳу аълам.

Ҳазрат Хожа Алоуддин қуддиса сиррухунинг вафотлари зикридадур

Ҳазрат Хожа (Муҳаммад) Порсо қуддиса сиррухунинг хатлари била кўрулубдурким, ҳазрат Хожа Алоуддин қуддиса сирруху марази ахийрда асҳобларга айтдиларким, улчақим, манга ўта турур ва нисбати зоҳир ҳолингизнинг тафриқани онга қиёс этманглар, зоҳирий ва ботиний ҳузурни риоя қилинглари ва илло паришон ва мутафарриқ бўлурсизлар.

Ва айтдиларким: «Дўстлар ва азизлар кеттилар ва бор турурлар, албатта, ул олам яхши турур бу оламдин, кўклар назарга кўрунди». Бир киши айтди: «Яхши кўклик турур». Айтдилар: «Тупроқ ҳам яхши турур, бу оламга ҳеч майли қолғон

эрмастур бу жихатдан бошқаким, дўстлар келурлар ва мани топмаслар, хотиршикаста бўлуб, қайтиб кетарлар».

Ва ҳам бу маразда асҳобларға айтдиларким: «Расму одатни қўйинглар, ҳар нимарсаиким, халқнинг расми бўлса, онинг хилофини этинглар ва бир-бирингиз била мувофиқ бўлунглар. Набий соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг баъсатлари башари-ятнинг русум ва одатларини бузмоқ учундир. Ҳар бирингиз яна бошқа бирингизнинг жанбида нафй бўлуб, ул бошқа бирни исбот қилинг ва ҳамма ишларда азиматға амал этинг ва то мумкин турур азиматдин қайтманг. Суҳбат суннати муаккада турур, бу нисбатға мувозабат қилинг, хусусан ва умуман. Ва, албатта, тарки суҳбат этманг. Агар бу амрларгаким, айтилди, истиқомат ва варзиш қилсангиз, сизларнинг бир нафас истиқоматингизға ҳосил ул бўлурким, мани ҳамайи умрумнинг ҳосили ва сизларнинг аҳволингиз тазойидда бўлур. Ва агар бу васиятларни тарк этсангизлар, паришон бўлурсизлар».

Ва бу аснода калимайи тавҳидни баланд айта бердилар.

Ахийри ҳаётларида бу фақирға нисбат(ан) асҳобнинг ҳузурида айтдиларким: «Йигирма йилдан зиёда турурким, манинг била онинг аросида лиллоҳ ва филлоҳ (Аллоҳ учун) дўстлик бор турур. Албатта, ул бошқа бўлмас». Ва бу фақирнинг ғайбатида онинг ҳаққида айтдиларким, ман ондин рози турурман, андоғким, Расул соллаллоҳу алайҳи ва саллам саҳоба розийаллоҳу анҳумдин рози бўлдилар.

Бир кеча бу фақир била оларнинг аросида сахте¹ ўтуб эрди ва алар фақирни нисбати ботинлариға ташриф эттилар ва идтиҳодда сўз айтдилар. Ва ул сўз «қоба қавсайн ав адно» маъносиға муносиб эрди. Дунёдин борур ҳолларида ул кечани ёд эттилар ва айтдилар: «Бир кеча манинг била онинг аросида бир сўз ўтуб эрди, ул сўзни ул билур, бошқа киши билмас». Ва ул кечани таъкиди ризо учун ёд эттилар ва айтдиларким: «Агар даоб суврати бўлса, онга боис муҳаббат ва шавқ эрди».

Ва марази ахийрда фақирни кўб ёд этиб турурлар. Ва фил-жумла оларнинг хоотири муборақларининг бу фақирға илтифо-

¹ Форсчада суҳане (бир сўз).

ти тамомлари бор эрди. Ва ҳар умидворлиқиким, бу фақирға бордур бу маънидин турур.

Ва марази ахийрларида сўзлари гоҳо боби ризо ва важди муҳаббат ва шавқда эрди. Ва гоҳо насиҳатда ва ҳикмат ва халқнинг дуойи хайрида эди. Ва ул жумладин улчақим муборак тилларига ўтуб турур, бу байт экан:

Мо найистониму ишқат оташ аст,
Мунтазир к-он оташ андар най расад.

Мазмуни:

Биз қамишзормиз ва ишқинг оловдир, ўша олов қамишзор-
га етишига мунтазирмиз.

Маразнинг шиддатида муқаррар қилиб айтар эрдиларким, ман суврат ва маъни паҳлавонининг хизматида бўлубман, «Ҳал мин мазид», – деб қўб айтдилар. Ва ҳазрат Хожаи Бузрут (Баҳоуддин) қуддиса сиррухуни ҳозир кўрар эрдилар ва аларға сўз айтиб ва сўз эшитур эрдилар. Ва ўзларининг беихтиёрлики ва кетмагу бўлмоқларини баён этиб айтар эдилар; «Манинг кетмакимда ва бўлмоқимда икки фирқа бўлубсизлар, бир сўзда бўлунглар, то ман ҳам ул сўзда бўлурман».

Ва маразларидин ўн-ўн беш кун аввал кетмакни ихтиёр эттилар ва таъқид қилиб айтдиларким, бу ихтиёрдин қайтмасман ва мўвжиби тақассур (ҳолдан кетишларининг сабаби)лари қавий бош оғриқи миёну камар оғриқи экан. Ва мабдаи тақассурлари (ҳолдан кетишнинг бошланиши) душанба кунда, ражаб ойининг иккиланчиси, сана саккиз юз икки (милодий 1399)да эрди. Дор ул-қарорға иртиҳоллари ражаб ойининг йигирмасида, чоршанба кечаси, намози хуфтандин сўнг воқеъ бўлди. Ва равзайи шарифлари (муборак қабрлари) Чағониённи Янги Деҳаси (Денов)да турур.

Ва ҳазрат Хожа Муҳаммад Порсо қуддиса сирруху ёзибдурларким, ҳазрат Хожа Алоуддин қуддиса сиррухунинг дарвешлари ва муҳиблари жумласидин бир дарвеш аларнинг вафотларидин қирқ кундин сўнг камобеш, ул йилнинг шаъбон (ойи)нинг йигирма саккизланчиси, шанба кун ҳазрат Хожани воқеасида кўрубдурким, айтдилар: «Улчақим, бизга қаромат эттилар, баландроқ турур ул нимарсадинким, муҳибларнинг

этикоди турур. Ва айтдиларким, улча бор эрди сизларнинг аронгизда кўйдим. Бир игна аларнинг олдида тушуб ётган экан, кўллари била олиб, оёқлариға урдилар ва айтдилар: «Бу маънининг зухури одамеға турурким, бу игнанинг учида рост турса ва ҳеч тарафға майл этмаса».

Ва ҳазрат Хожа (Порсо) ёзиб турурларким, ҳазрат Хожа Алоуддин қуддиси сирруху шаъбон ойининг авойилида сана етти юз тўқсон беш (милодий 1400 йил)да вафотларидин етти йил аввал Чағониёндин Бухороға мутаважжих бўлдилар. Ҳазрат Хожай Бузруг (Баҳоуддин) қуддиси сиррухунинг зиёратлари учун. Ўн саккиз кундин сўнг келдилар. Шавволнинг авойилида мурожаат эттилар. Рамазон ойининг ийди (хайити) кечаси Бухорода бўлдилар. Аларнинг дарвешларидин бир дарвеш ул кечада воқиъада кўрдиларким, боргоҳе турур ниҳоят улўғликда ва ҳазрат Хожа Алоуддин қуддиси сирруху ҳазрат Хожай Бузруг била қуддиси сирруху ул боргоҳнинг яқинида турурлар. Маълум бўлдики, ул боргоҳ ҳазрат Рисолапаноҳий соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг боргоҳлари турур. Ҳазрат Хожай Бузруг ул боргоҳға кирдилар ва ҳазрат Рисоланпаноҳий соллаллоҳу алайҳи ва салламға мулоқот этиб, фурсатедин сўнг башошату бастаи тамом била чиқдилар ва айтдилар: «Манга бу қароматни эттиларким, ҳар киши манинг қабримнинг ҳар тарафидин юз фарсахлик ерда бўлса, ман онга шафоат қилурман, изни Илоҳий бирла. Ва Аттормға марқадининг қирор фарсахлик ерида мартабаи шафоат бердилар. Ва менинг муҳибларим ва тобеларимдин каминаға онинг марқадининг бир фарсахлик ерида мартабаи шафоат бердилар».

* * *

Ҳазрат Муҳаммад Боқирнинг «Мақомоти Шоҳ Нақшбанд» китобида ҳазрат Хожа Баҳоуддин Нақшбанднинг силсилалари қуйидагича баён қилинган:

Махфий қолмасинким, Хожамиз қаддасоллоҳу руҳаху-л-азизнинг тарика нисбатлари ва зикр таълимлари ҳазрат Саййид Амири Кулол қуддиси сиррухудан, уларники Хожа Муҳаммад Бобойи Саммосийдан, уларники Хожа Маҳмуд Анжир Фағнавийдан, уларники Ориф Ревгарийдан, уларники Хожа Аб-

дул-Холиқ Ғиждивонийдан, уларники Хожа Юсуф Ҳамадонийдан, уларники Шайх Абу Али Формадийдан, уларники Шайх Абул-Қосим Гургонийдан. Шайх Қосимнинг ботин илмида насаби икки зотга боради: биринчиси – Шайх Абул-Ҳасан Ҳараконийга, уларники Шайх Абу Язид Бастомийга. Шайх Абул Ҳасаннинг вафоти Шайх Абу Язиддан кейиндир. Шайх Абу Язиднинг тарбияти унинг учун ботин ва руҳоният орқалидир, зоҳир юзма-юз учрашув орқали эмас. Ва Шайх Абу Язиднинг иродати Имом Жаъфар Содиқ розийаллоҳу анҳугадир. Тўғри нақл билан исбот топишга қараганда, Шайх Абу Язиднинг таваллуди ҳазрат Имомдан сўнг юз берган. Имомнинг тарбияти руҳоният орқали бўлган.

Ҳазрат Имом Жаъфар Содиқ ботин илмида икки томондан нисбатга эга: биринчиси ўзининг бузургвор отаси Имом Муҳаммад Боқир, уларга ўз оталари Имом Зайнул-Обидиндан, уларга ўз оталари Имом Ҳусайндан, уларга ўз оталари амир ул-мўминин Алидан, – уларнинг барчасига Аллоҳнинг розилиги бўлсин! – уларга ҳазрат Рисолат паноҳ (Муҳаммад) соллаллоҳу алайҳи васалламдандир. Тариқат машойихлари, – Аллоҳ уларнинг сирларини муқаддас қилсин! – аҳли байтнинг шариф силсиласини «силсилат уз-заҳаб» (олтин силсиласи) деб атайдилар.

Имом Жаъфар Содиқнинг иккинчи томондан нисбати Қосим ибн Муҳаммад ибн Абу Бакр Сиддиққа боради, уларнинг барчасидан Аллоҳ рози бўлсин! Ва Ҳазрат Қосим – Имом Жаъфар Содиқнинг отаси бўлиб, етти фақиҳлардан биридирлар, уларнинг барчасидан Аллоҳ рози бўлсин! Ва унинг нисбати Салмони Форсий розийаллоҳу анҳугадир. У Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг шарафли суҳбатини топганига қарамай, нисбати амир ул-мўминин Абу Бакр Сиддиққадир, Аллоҳ ундан рози бўлсин.

Шайх Абул Қосим Гургонийнинг ботиний иродат нисбати Шайх Абу Усмон Мағрибийгадир, уники эса Абу Али Котибга, уники эса Абу Али Рудборийга, уники эса Жунайд Бағдодийга, уники эса Сирри Сақатийга, уники эса Маъруф Кархийга, уники эса Ҳасан Басрийга, уники эса амир ул-мўминин Али қарра-маллоҳу ваҷҳаҳуга, уларникини эса ҳазрат Расулуллоҳга, соллаллоҳу алайҳи ва саллам ва ʼало олиҳи ва асҳобиҳи ажмаʼин.

Ҳазрат Хожа Алоуддин Аттор ҳазратларидан кейин оламга тарқалиб, давом этиб келаётган муборак силсила куйидагичадир:

17. Ҳазрат Хожа Алоуддин Муҳаммад Аттор (қуддиса сиррух). 18. Ҳазрат Мавлоно Яъқуб ал-Чархий Ҳисорий (қуддиса сиррух). 19. Ҳазрат Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор (қуддиса сиррух). 20. Ҳазрат Шайх Муҳаммад Зоҳид (қуддиса сиррух). 21. Ҳазрат Шайх Муҳаммад Дарвеш (қуддиса сиррух). 22. Ҳазрат Шайх Хожагий ал-Эмкинагий (қуддиса сиррух). 23. Ҳазрат Шайх Муҳаммад Бокий (Бокийбиллох) (қуддиса сиррух). 24. Ҳазрат Шайх, Имоми Раббоний Мужаддиди Алфи соний Аҳмади Форук ас-Сархандий (қуддиса сиррух). 25. Ҳазрат Шайх (Урватил вуско, Махдум) Муҳаммад Маъсум (қуддиса сиррух). 26. Ҳазрат Шайх Сайфуддин (қуддиса сиррух). 27. Ҳазрат Шайх Саййид Нур Муҳаммад ал-Бадвоний (қуддиса сиррух). 28. Ҳазрат Шайх Шамсуддин Жони Жонон Мазҳар (қуддиса сиррух). 29. Ҳазрат Шайх Абдуллоҳ ад-Дехлавий (қуддиса сиррух). 30. Ҳазрат Шайх Мавлоно Зиёуддин Холид ал-Бағдодий (қуддиса сиррух). 31. Ҳазрат Шайх Аҳмад ибни Сулаймон Холид Ҳасан аш-Шомий (қуддиса сиррух). 32. Ҳазрат Шайх Аҳмад Зиёуддин Мустафо ал-Кумушхонавий (қуддиса сиррух). 33. Ҳазрат Шайх Ҳасан Ҳилмий ибн Абдуллоҳ ал-Қастомоний (қуддиса сиррух). 34. Ҳазрат Шайх Исмоил Нажотий ибн Муҳаммад аз-Заъфаронболий (қуддиса сиррух). 35. Ҳазрат Шайх Умар Зиёуддин аз-Закий ибн Абдуллоҳ ад-Доғистоний (қуддиса сиррух). 36. Ҳазрат Шайх Мустафо Файзи ибни Амруллоҳ Такфуртоғий (қуддиса сиррух). 37. Ҳазрат Шайх Ҳасийб ибни Али ас-Сарозий (қуддиса сиррух). 38. Ҳазрат Шайх Абдулазиз Холид ал-Қозоний (қуддиса сиррух). 39. Ҳазрат Шайх Муҳаммад Зоҳид Қўтқу ибн Иброҳим ал-Бурсавий (қуддиса сиррух). 40. Ҳазрат Шайх, Хожа, Саййид Маҳмуд Асъад Жўшон (раҳматуллоҳи алайх). 41. Ҳазрат Шайх, Саййид Муҳаррам Нуруддин Жўшон (салламаллоху фид-дуња вал-ахирох).

Хожа Алоуддин Аттор ҳазратларига барча силсилаи содот улуғларига Раббимиз Аллоҳ таоло чексиз раҳматларини ёғдирсин.

ҲАЗРАТ ХОЖА ҲАСАН АТТОР

[Вафоти ҳижрий 826 (милодий 1423) йил]

У зот Хожа Алоуддин Аттор ҳазратларининг фарзандидир.

Таваллуди XIV асрнинг ўрталарига тўғри келади. Ҳижрий 826 йил, зулҳижжа ойининг 12-кунида, душанба кечаси (милодий 1423 йил)да вафот этган. Қабри Сурхондарё вилояти Денов шаҳри Шайх Аттори Валий мазоротида, муҳтарам отасининг ёнидадир.

«Насойим ул-муҳаббат»да Хожа Ҳасан Аттор зикри

Хожа Ҳасан Аттор ҳазратларининг кучли жазбалари, яъни таъсир қувватлари бор эди. Жазба тариқи билан, ҳар қачон бирор кишини хоҳласалар, тасарруф қилар эдилар, уни ҳузур ва шуур мақомидан маъно оламига ўтказиб, беҳудлик ва бешуурлик оламига етказар эдилар. Унга йўқлик ва фано жомини тутар, уни маънан сархуш қилар эдилар. Баъзи сулук ва мужоҳада ахли учун бу фано ва йўқлик йўлини адо қилиш камдан-кам ҳолда воқеъ бўладиган нодир воқеадир.

* * *

Уларнинг дарвешларидан, яъни мунаввар муридларидан бири муборак сафар азимати билан Ҳиротга келган эди. У дарвеш кўча ва бозорларда юрса, элга шундоқ маълум бўлар эканки, у ўз ҳолида эмас, унга ботиний кайфият ғалаба қилган бўлар эди.

Ҳазрат Махдум Абдуллаҳмон Жомий, қабрлари нурларга тўлсин, айтадиларки: «Бу силсилада мен суҳбатига етган ҳар бир азиздан у нурли дарвешнинг ҳолини сўраб билдим. Айтдиларки: «У дарвешнинг иши будирки, у доим Хожа Ҳасан ҳазратларининг сувратини хотирида асрар ва унга муроқиб бўлар, яъни доим у зотнинг сиймоларини хаёлда сақлаб, у зотга муроқаб қилиб юрар, бу ишнинг баракатидан у зотнинг жазбаси дарвешга таъсир қилиб, шу хил мағлублик ва беҳудлик унга даст берар экан».

Хожалар силсиласидаги баъзи азизлар беморлар дардининг юки остига кириб, бемор сиҳхат топиб, улар ўша беморликни тортиб оладилар; Хожа Ҳасан ҳазратлари ҳам шундоқ эдилар.

Ҳижоз, яъни муборак ҳаж сафарида Шероз шахрига етганларида, у ернинг улуғларидан бири у зотнинг нисбатига иродат ва ихлоси том кўргузиб, интисоб қилади. Ва ул азиз зотда кўкқисдан бир беморлик пайдо бўлади. Хожа унинг иёдатига, яъни ҳолини сўрашга бориб, шу зикр қилинган усулда унинг дардини ўзларига қабул қилиб, дард юки остига кирибдилар. Шунда у азиз сиҳхат топиб, Хожа Ҳасан ҳазратлари бемор бўлиб, шу дард билан оламдан ўтган эканлар. У зотнинг бу воқеаси саккиз юз йигирма олтинчи ҳижрий йили, Қурбон ҳайитининг душанба кечасида юз берган.

Жасадларини Шероздан Чағониёнга, ҳозирги Денов шахрига, оталари Хожа Алоуддин Аттор ҳазратлари дафн этилган мазорга келтириб, дафн қилганлар. Аллоҳ сирларини муқаддас қилсин...

«Рашаҳоту айнил-хаёт» китобида

Хожа Ҳасан Аттор (раҳматуллоҳи таоло) зикри¹

Алар Ҳазрат Хожа Алоуддин Атторнинг фарзанди бузругворларидур. Ва аларнинг шажарайи валоятларининг самаралари ва алар ҳазрат Хожа Бузруг – Хожа Баҳоуддиннинг домодлари турурлар. Ва туфулият айёмида ҳазрат Хожайи Бузругнинг манзури назари иноят ва отифатлари бўлуб эрдилар. Айтурларким, бир кун Хожа Ҳасан жамъе атфол била мазори шарифнинг боғида ўйнаб юрар эрдилар ва бир тананинг устига миниб атфоллар атрофида югурур эрдилар. Ул аснода ҳазрат Хожайи Бузруг у ерга келдилар. Ва оларни атфоллар била бу тариқа кўрдилар.

¹ Асардан олинган парча Баҳриддин Умрзоқ табиблида берилмоқда: *Фаҳруддин Али Сафий*. Рашаҳоту айнил-хаёт. [Таржимон Домла Худойберган ибн Бекмуҳаммад (XIX аср); нашрга тайёрловчилар Махмуд Ҳасаний ва Баҳриддин Умрзоқ]. – Т., 2004.

Айтдилар: «Тез бўлурким, бу тифл сувор бўлур ва подшоҳони зи шавкат онинг рикобида пиёда югурурлар».

Ва ул андоғ эрди. Вақтиким Хожа Ҳасан Хуросонға келдилар. Боғи Зоғонда Мирзо Шохрухни кўрдилар. Мирзо устуре ҳадия тариқасида уларни олдиға тортди бағоят ихлосидинким уларға бор эрди, хохладиким, ўзи уларни сувор этса. Ёнлариға келиб, қўли бирла устурнинг (туянинг) рикобини тутуб ва яна бир қўли бирла жilовини тутуб, уларни устурега (бир туяга) миндурди ва бу маҳалда устур саркашлик этди. Ва Мирзо онинг жilовини маҳкам тутиб, неча қадам уларнинг рикобларида югурди. Ондин сўнг у ором бўлди. Улар устурдин тушдилар ва Бухоро тарафиға караб ниёзмандлик этилар. Ва тавозеъ қилдилар. Ва айёми туфилиятдағи қиссани ва танаға мингонларини ва Ҳазрат Хожанинг уларға эткон ваъдалариниким, «подшоҳони зи шавкат санинг рикобингда югурурлар», ҳаммасини Мирзоға айтдилар. Устурнинг саркашлик этканининг сирри зоҳир бўлди. Ул ҳикоянинг истимоъи ва ул сувратнинг мушоҳадаси ҳазрат Хожаи Бузrug қуддиса сиррухуға ҳозирларнинг якини издиёдиға сабаб бўлди. Ҳазрат Махдум қуддиса сирруху «Мафаҳот ул-унс»ларида келтурубдурларким, хизмати Хожа Ҳасаннинг жазбаи қавийлари бор эрди ва сифати жазба била ҳар кимниким, хоҳласалар тасарруф этиб бу оламға хузуре ва ... мақомидин беҳудлик ва бешуурлик кайфиятиға етирур эрдилар. ... завқу ғайбат ва фанойеским, баъзи арбоби сулукка бар сабили надрах ... мужоҳададин сўнг муяссар бўлур эрди, билдирур эрдилар. Мовароуннаҳр ва Хуросонда уларнинг тасарруфларининг кайфияти толиблар ва зоирларда машҳури тамом турур, ҳар ким дасти бўси шарифлариға мушарраф бўлса, оёдин йиқилиб ва беҳудликнинг давлати даст берур эрди. Шундоғ истимоъ этилдиким, бир кун эрта била уйдин ташкари чиқдилар ва голиб кайфиятлари бор эрди. Ҳар кимнинг уларға назари тушса, ҳаммага беҳудлик, кайфияти рўй бериб беҳуд бўлиб, йиқилур эрдилар. Ва уларнинг дарвешларидин бир дарвеш сафари муборакнинг азимати била Ҳиротға келди. Жазба ва ғайбат ва беҳудлик ва ҳайратнинг асарлари ондин зоҳир эрди. Гоҳеким бозорлардин ўтор эрди. Шундоғ кўрунур эрдиким, амри бо-

тини они бил-куллийя тутуб турур, халқнинг келиб-кетгони ва гуфтугўларига ул чоғлиқ шуури йўқ турур; бу силсиладин азизеким, бу факир уларнинг хизматиға борур эрди, айтур эрдиларким: «Ул дарвешнинг иши мундин зиёда эрмастурким, аладдавом Ҳазрат Хожа Ҳасаннинг сувратиға муруқиб бўлиб ва сақлар ва ул нигоҳдоштнинг баракатидин уларнинг сифати жазбалари онга сироят этиб турур ва хизмати Хожа Ҳасан онга бир вақтдин бирларининг илтимоси бирланким, уларға нисбати ихлоси тамоми бор эрди, Хожагон қаддасаллоҳу арвоҳаҳум тариқларида мухтасаре ёзиб турурким, ондим баъзи бу турурким, табаррук ва истиршод расми билаким, ирод топар.

Раиҳа. Билгил ким, тоифаи алийя аллоийя зодаҳумуллоҳу таоло футуҳаҳумнинг¹ тариқай сулуклари жамиъи машойих қаддасаллоҳу ... арвоҳаҳум сулуклари ва атворидин аъло турур ва тариқларнинг ... турур, матлаби аъло ва мақсади асноғаким, ул Ҳаққ субҳонаҳу ... таоло турур. Онинг учунким, ул тариқи алийянинг рафиъи ҳижоб ... таъйинотнинг ҳижобларини зоти аҳадийянинг важҳидинким, сори ... кулли мавжудотда ваҳдат тарафда махву фано бўлгон сабабидин ... саббаҳоту жалолий ишроқ этиб мосувони йўқ килур ва ҳақиқатда ... машойихлар пирларининг ниҳояти уларнинг тариқаларининг ... турур. Онинг учунким, алар аввал ҳадди фанодин кирурлар ва ... жазбадин сўнг турур, яъни мужмали тавҳиднинг тафсиликим, ... ва одамнинг офаринишидин мақсуд шул турур: Ва мо ҳалақтул... вал-инса илло лияъбудун ой лияъфирун². Ҳар вақтким, хоҳласарким, бу нисбати шарифға машғул бўлсалар, ул керакким ул ... сувратиниким бу нисбатни ондин олиб турур, хотирға ..., то ул нисбат беҳудлик пайдо бўлсин. Бас, ул беҳудликнинг ... бўлмоқ ул суврат ва ҳаёл билаким, руҳи мутлақнинг ойинаси... нуқтаи қалбийға мутаважжих бўлурлар ва ўзини ул беҳудликға ... ва ҳар неча ул нисбат қувват топар, онга бу оламға шуур ... бўлур. Ва муни адам ва ғайбат дерлар ва бу важҳдин айтиб ... (ким):

¹ Аллоҳ бу олий тоифанинг фатҳларини зиёда қилсин.

² «Мен (мўмин) жинларни ва инсонларни «Ўзимгагина ибодат қилсинлар» деб яратдим ва ҳаммаларини ибодат қилишликка амр қилдим» («Зориёт» сураси, 56-оят).

Байт:

Васли эъдом агар товони кард,
Кори мардон марди тони кард.

Мазмуни:

Васли аъдомга (йўқликка етишишга) қодир эсанг агар,
мардлар ишини килишда у (мард)лардан ибрат ол.

Вақтиким, беҳудлиқ ва нисбати шарифа мартабига етсаким
вужуди ... асло шуур қолмаса, они фано дерлар. Ҳазрат Мавло-
но Жалолуддин Румий қуддиса сирруҳу айтурлар – байт:

Спос он адамероки ҳасти мо бар буд,
Зи завқи ин адам омад жаҳону жон бавужуд.

Мазмуни:

Бизнинг борлиғимизни олиб кетган йўқликка мақтовлар
бўлсин. Бу йўқликнинг завқидин жони олами вужудга келди.

Баҳр гужо одам ояд вужуд кам кардид,
Зиҳи адамки чу омад вужуд аз он афзуд.

Мазмуни:

Қайгаки йўқлик келса, борлик кам бўлади. Қандай яхшики,
йўқлик келгач, борлик кам бўлади.

Тараққий ҳоли одамда бу нисбатнинг зиёда бўлмоқида ва
беҳудлиқ сифати зуҳурининг муқаддимасида Ҳазрат Хожай
Бузруг қаддасаллоҳу сирраҳу айтур эрдилар.

Мисра:

Маро мон худро баон беҳуди дех,

Мазмуни:

Мени қўйгин, сен ўзингни беҳудликка бер.

Агар хавотир ташвиш берса, ҳазрат муршиднинг ҳаёлини
изҳор эткан сабабли умид турурким, мундафиъ бўлса ва илло
керакким, уч мартаба нафасни қувват била тортсун, андоғким,
димоғидинбир нимарсани чиқорурлар ва ондин сўнг тариқи
мазкурға машғул бўлурлар ва агар хавотир авалғидек авд этса,
керакким тахлиядин сўнг тариқи мазкур била уч мартаба айт-
сун: «Астағфируллоҳа мин жамиъи мо карихаллоҳу қавлан

ва феълан ва хотиран ва сомиъан ва нозиран. Ло ҳавла ва ло қуввата илло биллоҳ» («Тавба қилдим Аллоҳ ёмон кўрадиган сўздан, ишдан, хотирадан, эшитиладиган ва кўриладиган нарсалардан. Гуноҳдан сақланиш Аллоҳнинг ёрдами, лутфу эҳсони билангина мумкин, Аллоҳга чиройли бандалик қилиш ҳам Аллоҳнинг ёрдами тавфиқи билангина мумкиндир»). Ва кўнглини ҳам онга мувофиқ тутсун. Васвасанинг дафъида «Ё Фаъъл» зикрига машғул бўлмоқ асли куллий турур ва бу нисбатнинг варзишини этмак керак. Зероким, ҳеч важҳ била бу нисбатдин холи бўлмасун ва агар бир дам ғофил бўлса, яна ул тариқ билаким айтулди, иш қилсун. Доимо ҳозир бўлуб кўнгулнинг кўзининг гўшасини бу нисбатга тутсун. Бозорда келмак ва кетмакда, олмоқ ва сотмоқда ва емакда...¹

«Насойим ул-муҳаббат»да Хожа Ҳасан Атторм зикри

Хожа Ҳасан Атторм раҳимаҳуллоҳу таоло. Алар Хожа Алоуддин Аттормнинг фарзандидурлар. Қавий жазбалари бор эрмиш. Ва жазба тариқи била ҳар қачон ҳар кимга тиласалар эркан, тасарруф қилурлар эрмиш ва ани бу оламға, ҳузур ва шуур мақомидин ўтқариб, беҳудлиқ ва бешуурлиқ оламиға еткурур эмишлар. Ва ғийбат ва фано жомики баъзи сулук ва мужоҳада аҳлиға адо сабили надрати воқеъ бўлур, анга тутар эрмишлар. Ва онча Мовароуннаҳр ва Хуросонда бу ишнинг толиблар орасида аларнинг бу исрофу тасарруфи муқаррар ва машҳурдур. Ҳар ким дастбўсиға мушарраф бўлса эрмиш, беҳуд бўлуб йикулур эрмиш ва ҳақиқий сакру фано давлати анга муяссар бўлур эрмиш. Ва дерларки, бир кун сабоҳ уйдин чиққан эрмишлар ва ғолиб кайфиятлари бор эрмиш. Ул ҳолда ҳар кишига кўзлари тушубдур, кайфият ва беҳудлуғ даст бериб йиқилибдур. Аларнинг дарвешларидин бири муборак сафар азиматиға Ҳирийға келган эрмиш. Кўча ва бозордаким юрур эрмиш, элга андоқ маълум бўлур эрмишки, ўз холида эмас ва анга ботиний кайфият ғалаба

¹ Бу ерда котиб ёки таржимон Хожа Ҳасан Атторм ва Хожа Абдуллоҳ Имом Исфаҳоний воқеаларини аралаштириб юборган.

килибдур. Ҳазрат Махдум – наввара марқадаҳу нуран – дебдурларки, бу силсилада азизеки, мен алар суҳбатиға етар эрдим, алардин аларнинг ҳолин истифсор қилдим. Дедиларки, ул дарвешнинг иши будурки, дойим Хожа Ҳасаннинг суратин хотирда асрар ва анга мувоқиб бўлур, бу иш баракатидин аларнинг жазбаси анга асар қилиб, бу навъ мағлублиғ ва беҳудлиғ анга даст берур. Ва алар андоқки, Хожалар силсиласидаги баъзи азизлар беморлар марази юки остиға кириб, бемор сихҳат топиб, алар ул беморлиғни тортарлар эрмиш. Хижоз сафаридаки, Шерозға етибдурлар, ул ернинг акобиридин бири алар нисбатиға иродат ва ихлоси тамом кўргузуб эркандур, анга маразе торий бўлғондур. Хожа анинг иёдатиға бориб, мазкур бўлғон дастур била анинг маразини қабул қилиб, ул юк остиға кирибдурлар ва ул азиз сихҳат топиб дур ва Хожа Ҳасан ҳазратлари мариз бўлуб, ул мараз била оламдин ўтубдурлар; ва аларнинг бу воқеаси саккиз юз йигирма олтида қурбон ҳайитининг душанба кечасида воқеъ бўлубдур. Ва наъшларин Шероздин Чағониёнғаки, оталарининг мадфани андадур, нақл қилибдурлар.

* * *

Хожа Ҳасан Аттор ҳазратларига барча силсилаи содот улуғларига Раббимиз Аллоҳ таоло чексиз раҳматларини ёғдирсин.

МАВЛОНО МУҲАММАД ЗОҲИД (*милодий 1460–1530*)

Шайх, шоир ва аллома. Таваллуди тахминан 1460 йил. Вафоти ҳижрий 936 (милодий 1529–1530) йил. Қабри Сурхондарё вилояти Олтинсой тумани Вахшувор мавзеида.

Муборак шамоийллари (*Муҳаммад ибн Абдуллоҳ Ҳонийнинг* *«Ал-Одоб китобидан»*)

Озғин вужудли, ранглари оқ, юзлари кўкиш, соколлари сийрак эди. Тақво, илм ва варъада замонасининг ягонаси эди.

Аҳмад ва ҳаракатлари, улуғ сўзлари Хожагон ҳузурида ҳужжат ёзиб Мавлоно Яъқуб Чархий ҳазратларининг қизларининг ўғилларидир. Лақаблари – Мавлоно Муҳаммад Зоҳид Вахшуворини Бадахший Порсо.

Мухтасар таърифлари («Нақшбандия тариқати» китобидан)

Маънавият осмонининг порлоқ юлдузларидан бири, нақшбандия силсиласининг 20-вакили, буюк шайх, шоир ва ашъома Малоно Муҳаммад Зоҳид Нақшбандия силсиласининг буюк шайхларидан, асрнинг уламоси ичида энг улуғларидан эдилар. Илоҳий сирлардан вокиф эдилар. Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор ҳазратларининг илк халифаларидан бўлиб, омонатни (приподномани) у зотдан олганлар.

Такво, дунёга берилмаслик, зуҳд ва бошқа фазилатлар соҳиби эдилар. Ҳали Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор ҳазратларини танимасдан туриб, буюк ғайрат сарф этиб, нафси билан жиҳод юрган зотдирлар.

У зотнинг бу ҳоллари йилларча давом этди. Ниҳоят, ғайбдан олган ишорат ила Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор ҳазратлари турган жойга йўл олдилар. У ерга яқинлашганда Хожа Аҳрори Валий ҳазратлари ботин нури билан у кишининг ҳолидан вокиф бўлиб, истикболларига чиқдилар.

Бир-бирига яқинлашганларида ҳар икковлари ҳам отларидан тушиб, бир дарахт остига келиб, ўтирдилар. Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор ҳазратлари ўша ернинг ўзида бу азиз меҳмонни ўзларининг иршод халқаларига қўшдилар (тариқат ижозатини бериб, халифа қилдилар).

Шундан кейин бу икки азиз зот ҳеч учрашмадилар.

Мавлоно Муҳаммад Зоҳид ҳазратлари Мавлоно Яъқуб Чархий ҳазратларининг сингилларининг ўғли бўлиб, ёшлик маҳалларидан ул ҳазратнинг халифалари билан суҳбат тутган ва улардан истифода қилган эдилар.

Ҳижрий 936 йилда вафот этдилар.

Истеъдод ва қобилиятлари

(«Одоб» китобидан)

Муҳаммад Зоҳид ҳазратлари ёшлигидан ўз ҳолларича риёзат ва мужоҳада ила машғул бўлиб, неча йиллар кўзларига уйку келмади. Ниҳоят, бир маънавий ишорат билан бир муршиди комилнинг раҳнамолиги зарурлигини билдилар. Бу муршид Хожа Убайдуллоҳ Ахрор ҳазратлари эдилар.

Муҳаммад Зоҳид у зот яшайдиган манзилга қараб сафарга чиқдилар. Хожа Убайдуллоҳ ҳазратлари ҳам у кишининг келишларидан маънан хабардор бўлиб, бир уловга миниб, у кишини кутиб олгани чиқдилар. Дарахтзор бир ерда учрашдилар, уловларидан тушдилар, саломлашиб кўришдилар ва дарҳол ўтириб, маънавий дарсга киришдилар.

Хожа Убайдуллоҳ ҳазратлари Муҳаммад Зоҳидни жуда қобилиятли ҳолда топдилар. Ҳар томонлама йўлга – сулукка ҳозирлигини кўрдилар. Нақшбандий зикр ва тафаккур дарсини таълим бераётиб, у кишининг тўлиқ таслимияти ва такомилини мушоҳада қилдилар. Ўша ерда қисқа фурсатда сайру сулук таълимини битирдилар. У кишининг ҳолларида бир камол мартабасини кўрдилар. Тариқат хирқасини кийдирдилар, яъни иршод учун (маънавий раҳнамолик учун) ижозат ва рухсат бердилар, шундай қилиб, Мавлоно Муҳаммад Зоҳид ул ҳазратнинг биринчи халифаси бўлдилар. Бу биринчи ва сўнгги мулоқотлари бўлди.

«Имдоднинг келиши истеъдодга боғлиқдир» деган қоидага кўра, муридда истеъдод бўлса, баъзан бир кўришув, биргина суҳбат ва биргина лукма билан иш тамом бўлади.

Муридда истеъдод бўлмаса ёки у ғафлатга бўлса, зиёратлар, суҳбатлар, мажлисдаги ошкора зикрлар бир одат-анъана ҳолига келиб қолади. Бораверади, келаверади, фақат жойида кадам ташлайди. Балки, орқага ҳам кетади. Огоҳлантирилса, эътироз қилади, сўнг ғийбатни бошлайди, ғийбатдан эса тафрика – бўлиниш, айрилиш чиқади, сўнг фитна бошланади.

Жаноби Ҳақ: «Фитна одам ўлдиришдан ёмонроқдир», – деб огоҳ этади («Бақара» сураси, 191-оят).

Бундай ҳоллардаги инсонлар ўз нафсларининг асиридирлар. Шайтон ҳам уларни ўйнатади, ваҳм ва савасага солади.

Бундан қутулиш чораси шуки, улар батамом ихлос ва таслимият билан Ҳақ йўлига таслим бўлиб, истиғфор айтиб, истеъдодларининг очилиши учун Ҳақ таолога ёлворишлари лозим. Булар бир муддат маънавий узлатга чекиниб, ўз-ўзларини майда-чуйда ишларигача ҳисоб-китоб қилишлари лозимдир.

Хожа Муҳаммад Зоҳид ўз замонининг буюк олимларидан, адиб, шоир, ориф, зариф, ошиқ ва мақбули Аллоҳ бўлган, асро-ри илоҳийга маҳрам бўлган бир зот эдилар. Фақр, тажарруд, тафрид, вараъ, тақво, зуҳд, суннатга мутобаат бобида тасавуф-нинг улуғ мақомларига кўтарилган шахсдирлар.

Ҳижрий 936 йилда Бадахшонда вафот этганлар. Силсила-да омонатни Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор ҳазратларидан олганлар. «Зоҳиди Фоний» дея тилга олинадилар.

Серфайз қабрлари

Вахшувор қишлоғи Сурхондарё вилоятининг Олтинсой ту-мани шимоли ва Бойсун тоғ тизмаларининг шарқий этагида, Ҳалқажар ва Сангардак дарёси оралиғида жойлашган. Вахшувор қишлоғининг эътибор қозониши икки улуғ шайх, аллома ва шоир номлари билан боғлиқ: бири – Мавлоно Муҳаммад Зоҳид Вахшуворий, XV–XVI асрларда яшаб ўтиб, Кичик Вахшуворга дафн қилинган; иккинчиси – Сўфи Аллоҳёр, XVII–XVIII асрда яшаб, Катта Вахшуворда дафн этилган.

Истеъдодли олим Абдусаттор Жуманазар «Вахшувор» китобида Мавлоно ҳақида ўта муҳим тарихий маълумотларни тақдим этади. Аввало, ҳаётий далил сифатида ўз суҳбатдоши – вахшуворлик Омон хожи буванинг ҳазрат Сўфи Аллоҳёрнинг баъзи кароматларидан гапириб берганини, кейин худди шу жойда Мавлоно Муҳаммад Зоҳид Вахшуворийнинг қабрини кўрсатганини эслайди.

Муаллиф ёзади: «Бу сўз (Вахшувор) жой номи сифатида илк бор XV асрда Муҳаммад Зоҳид Вахшуворий нисбасида учради. Манбаларда XVI асрдан пайдо бўлди. Махдуми Аъзам Жалолуддин Аҳмад Косоний: «Муҳаммад Зоҳид Вахшуворий Хожа

Ахрор Валийнинг иккинчи халифаси эди»¹, – дейди. Вахшувор номи Муҳаммад Ҳошим Кишимий² ва Бадруддин Сирҳиндий³ асарларидаги муҷаддибия-нақшбандия силсиласи ҳамда Муҳаммад Зоҳид Вахшуворий тўғрисидаги ҳикояларда ҳам келтирилади⁴. Ушбу асарлар XVII аср ўрталарида ёзилган. Муҳаммад Ҳошим Кишимий уни қуйидагича таърифлайди: «Вахш Ҳисор музофотидаги мавзедир. Уни Вахшувор ҳам дейишади»⁵. XIX асрда Носируддин Ҳанафий бу гапларни такрорлайди⁶.

XVIII асрда ёзилган Муҳаммад Тоҳир Хоразмий тазкирасида Муҳаммад Зоҳид Вахшуворий «Вахшистоний Бадахшоний» нисбаси билан кўрсатилган. Муаллиф у тўғрида сўз юритиб: «Қабри мубораки Бадахшонда – Вахш отлиғ дарёнинг канорида», – деб эшитганини таъкидлайди⁷. Муаллиф бу жойни кўрмаган. Маълумотни устози мавлоно Қози Омон Термизийдан олган.

«Тухфат аз-зоирин»да ёзилишича, ҳазрат Мавлоно Муҳаммад Зоҳид (Сурхондарё вилоятининг) Вахшувор мавзеида, тахминан 1460 йилда туғилган, шу жойда 1530 йил вафот қилган. Вахшворда дафн қилинган.

Мавлоно Муҳаммад Зоҳиднинг ҳазрат Хожа Убайдуллоҳ Ахрор билан кўришгани ва иршод неъматига эришгани

Абдусаттор Жуманазар ёзади: «...Хожа Хованд Маҳмуд ҳинд дарвешлари ҳалқасидаги бир суҳбатда Муҳаммад Зоҳид Вахшуворийнинг силсилада Хожа Убайдуллоҳ Ахрорга боғланмаслигини айтиб қолади. Унинг айтганлари дарвешлар

¹ *Абдусаттор Жуманазар*. Вахшувор. [Асос манба: *Маҳдуми Аъзам Косоний*. Илмия. ЎзР ФА ШИ. № 1441–29. 404-^а varaқ]. – Т., 2015.

² К и ш и м – ҳозирги Афғонистон шимолидаги машҳур тарихий ўлкалардан бири (*Абдусаттор Жуманазар*).

³ С и р ҳ и н д – Деҳли-Кашмир йўлида жойлашган. Сарҳинд ёзилиши дуруст эмас (*Абдусаттор Жуманазар*).

⁴ *Муҳаммад Ҳошим Кишимий*. Насамат ул-қудс мин ҳадонқ ул-унс. ЎзР ФА ШИ. № 635. 240-бет.

⁵ Насамат ул-қудс. 240-бет.

⁶ *Носируддин Ҳанафий*. Тухфат аз-зоирин. ЎзР ФАШИ. №209 (тошбосма). 63-бет.

⁷ *Муҳаммад Тоҳир Хоразмий*. Тазкираи нақшбандия. ЎзР ФАШИ. №7017. 193-^а, 194-^а varaқлар.

орасида баҳс-мунозараларга сабаб бўлади. Шунда Ҳожи Зиёуддин Самарқандий бу зотларнинг Самарқандда учрашиб суҳбатлашгани ва бундан Хожа Хованд Маҳмуднинг хабари йўқлигини Бадруддин Сирҳиндийга сўзлаб бериб, масалага ойдинлик киритади¹. «Бу хослар учрашуви эди, уни кўпчилик билмайди», – дейди у»².

Муаллиф яна ёзади: «Бир неча манбада келтирилишича, мавлоно Ҳисордан Самарқанд сари отланиб, хожа хизматига шошилар эдилар. У киши Самарқанддаги Данасар маҳалласига келиб тушади. Бу ташриф Хожа (Убайдуллоҳ ҳазратлари)га аён бўлади ва у кун айни қизиб, забтига олган пешин маҳали хачирни эгарлаб, Мавлонони кутиб олгани бир неча асҳоби билан йўлга чиқади. Хожа мавлонога етишиб, у кишидан ҳол сўрайдилар. Улар дарахт соясига ўтирадилар ва Аллоҳнинг икки ошиғининг дарвешона суҳбати бошланади. Бу суҳбат ила хожа мавлонога лутф кўрсатиб, у кишини ўз иршод ҳалқасига киритадилар.

Мавлоно Хожа билан бир бор суҳбат қилиб, муродлари ҳосил бўлади ва у зотнинг халифаларидан бири сифатида танилади. Мавлоно Муҳаммад Зоҳид ҳаётлари давомида Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор ҳазратлари билан манбаларда сўзланган Самарқанд яқинидаги мазкур дарахт тагида фақат бир мартагина кўришадилар. Айрим муаллифлар бир неча соат, Бадруддин Сирҳиндий эса ярим кун (ним рўз) гурунг қилишгани ҳақида хабар беради.

Шу суҳбат орқали нақшбандия силсиласида у зотнинг ҳалқасига туташган янги бир бардавом тармоқ пайдо бўлади. Юқорида таъкидлаганимиздек, Маҳдуми Аъзам Аҳмад Косоний: «Хожа Аҳрор Валийнинг иккинчи халифаси Муҳаммад Зоҳид Вахшуворий эди», – деб ёзади³.

Бу суҳбат тафсилотини Муҳаммад Тоҳир Хоразмий ҳам сўзлайди: «Эрса, ложарам ўз вилоятидин азимат этиб, ҳазрат Хожанинг суҳбати пуршарофатларин топмоқчи бўлуб, Самарқанд вилояти тарафига равон бўлди. Чун Самарқандга яқин бўлуб,

¹ Ҳазарот ул-қудс. 193-^а бет.

² Абдусаттор Жуманазар. Вахшувор. [Асос манба: Маҳдуми Аъзам Косоний. Илмия. ЎзР ФА ШИ. № 1441–29. 404-^а варак]. – Т., 2015.

³ Маҳдуми Аъзам Косоний. Илмия, ЎзР ФАШИ. № 1441–29. 404-^а варак.

ҳазрат Хожанинг ул маъни учун келуридин огоҳ айланиб, бир неча ёронлари била Мавлоно Зоҳиднинг истиқболига чиқдилар. Чун йўл асносида бир-бирларига мулоқий бўлдилар. Эrsa, ҳазрат хожа алайхурраҳма мавлоно Зоҳидга ушбу мулоқотида иршод бериб, акмал ва такмил, яъни ўзгани камолга етуштурмак мартабасига еткурди. Чунончи, ҳазрат Хожанинг бир назарида мавлоно Зоҳид муродлариға етушуб, асли ҳақиқийларнинг зумрасидин айланди»¹.

Қадимги муаллифларнинг ёзишларича, акмалликнинг олий мақомларига етишган банданинг назари тушса, ҳатто кўкда учиб бораётган қушда ҳам валоят ҳосил бўлар экан. Ҳабиб Ажамий, Нажмуддин Кубро ва бошқа сўфийлар ҳаётидан бунга кўп мисоллар келтириш мумкин. Бир суҳбат мартабаси Муҳаммад Тоҳир Хоразмий эътиборини ҳам тортади. У ёзади: «Яқуб Чархий алайхурраҳма дебдурким: «Ул толиблариким, Худойи таолонинг дўстларини суҳбатларида ҳамсабақ бўлуб, бир-бирларини инкор қилмас эрсалар ва суҳбатнинг шартларин бажо келтурсалар, ушбу мартабалар тез муяссар бўлғусидур. Чандон риёзатлар била ҳосил бўлмаган тасфияи ботин² ва тазкияи нафс³ шайхи комил ва мукаммалнинг бир назари илтифоти била ҳосил бўлур...»

Абу Юсуф Ҳамадонийнинг каломидурким, айтди: «Худойи таоло била суҳбат қилинлар. Агар Аллоҳ таоло била ҳамсуҳбат бўла олмас эрсангиз, Худойи таоло била суҳбат бўлган одам била суҳбат тутунлар»⁴.

Хожа Али Ромитоний деди: «Бу йўлда мақсадга эришмоқ учун чилла риёзатидан устунроқ бир нарса бор: у Аллоҳ дўстининг назарига тушмоқликдир».

Хожа Аҳроп Валий ва мавлоно Муҳаммад Зоҳиднинг ушбу суҳбати мартабаси кадр кечасининг бошқа тунлар ўртасидаги каби эди⁵.

¹ Тазкираи нақшбандия. 193-^б varaқ.

² Тасфияи ботин – ички олам тозалиги, поклиги.

³ Тазкияи нафс – нафсининг жаҳолат ва васавасадан қутилиши, мўминга айланиши.

⁴ Тазкираи нақшбандия. – 193-^б varaқ.

⁵ Абдусаттор Жуманазар. Вахшувор. [Асос манба: Маҳдуми Аъзам Косоний. Илмия. ЎзР ФА ШИ. № 1441–29. 404-^а varaқ]. – Т., 2015.

Икки азиз зотнинг учрашуви қисқа ва фавқулодда бўлгани

«Рашаҳот»да Муҳаммад Зоҳид Вахшуворий тўғрисида бирорта сўз йўқ. ... Сабабини Бадруддин Сирҳиндийнинг «Ҳазарот ул-қудс» асаридан топдик. Маълум бўлишича, XVII асрда ҳам бу ҳолатга қизиққанлар кўп бўлган экан. Улар буни, аввало, Фахруддин Али Сафийнинг «Рашаҳот»ни Хожа Аҳрор вафотидан (1490) қарийб 20 йил кейин (1510) ёзиб тугатгани ва бу асар барча воқеаларни қамрай олмаслиги билан изоҳлайди. Бироқ асосий сабаб аслида бу азизларнинг учрашуви қисқа ва фавқулодда бўлгани эди. Уларнинг бу суҳбатидан ҳатто Хожа Аҳрор Валийнинг кўпчилик яқинлари ҳам беҳабар қолишган экан. Хожаги Абдубоқи Имканагий асҳобларидан Ҳожи Зиёвуддин Самарқандийнинг бу учрашув тўғрисида Бадруддин Сирҳиндийга сўзлаб берганлари билан танишганимиздан сўнггина мазкур муаммо ечими бутунлай ҳал бўлди¹.

Сўфи Аллоҳёрнинг тариқатдаги силсиласи мавлоно Муҳаммад Зоҳид Вахшуворийга боғланиши

Абдусаттор Жуманазар тадқиқларидан: «Сўфи Аллоҳёрнинг тариқатдаги силсиласи бирорта манбада анъанавий шаклда тўлиқ тафсилоти билан берилмаган. Шу сабабли маълумотларни бориचा йиғиб, қиёсий ўрганиб, натижаларни умумлаштирган ҳолда силсилани тиклашга ҳаракат қилдик. У зотнинг силсиласи мавлоно Муҳаммад Зоҳид Вахшуворийга келиб туташди. Уларнинг икковлари ҳам Вахшувор заминидан ором топган, тариқатда нақшбандия силсиласида эдилар.

Кейинги йилларда нақшбандийларнинг Хожа Аҳрор Валийгача бўлган силсиласи ва ундан давом этган айрим тармоқлари ҳақида кўплаб мақолалар, китоблар нашр қилинди. Мазкур ишимизда улардан ҳам фойдаланган ҳолда, Сўфи Аллоҳёр тармоғига оид манбаларга кўпроқ таяндик. Хожаги Абдубоқи

¹ Бу масала якуни Хожаги Абдубоқи Имканагийга оид кейинги мақолаларда давом этади.

Имканагийннинг шогирди Хожа Муҳаммад Боқибиллоҳ Дехлавий (1563–1603) ушбу силсиланинг ҳалқабонларидандир. У ўз мактубларининг бирида ўзи мансуб бўлган тармоқ улуғлари рўйхатини ёзиб қолдирган.

У мазкур олтин ҳалқаларни қуйидаги тартибда улаб кўрса-тади: «Мавлоно Хожаги алайҳи раҳма силсилада падари бузруквори мавлоно Дарвеш Муҳаммадга, у тоғаси Хожа Муҳаммад Зоҳидга боғланади. У бузруквор Хожа Аҳрор Валийдан, у мавлоно Якуб Чархийдан, у Хожаи Бузрук Баҳовуддин Нақшбанддан¹, у Саййид Амир Кулолдан тарбият кўрган. Аммо Хожаи Бузрукнинг маънавий пири Хожаи Жаҳон Хожа Абдулхалиқ Ғиждувоний эди...»

...Халқабон тузиб қолдирган ушбу мустаҳкам занжир бўйлаб юраверсак, XVII аср охирида унга боғланган Сўфи Аллоҳёрни ҳам кўрамыз².

«Мажмуоти мавлоно Қози Муҳаммад Зоҳид»

Абдусаттор Жуманазарнинг ёзишича, Мавлононинг тариқатдаги фаолияти ва кароматлари «Ал-Ҳадоиқ ул-вардия» асарида батафсил баён қилиниши тўғрисида маълумотлар учраган.

Манбаларда мавлононинг «Силсилат ул-орифин» («Орифлар силсиласи») ва «Масмуати мавлоно қози Муҳаммад Зоҳид» («Мавлоно қози Муҳаммад Зоҳиднинг эшитганлари») номли асарлар ёзгани ҳақидаги хабарлар бор. Мавлоно қаламига мансуб бу асарлар Абу Райҳон Беруний номидаги қўлёзмалар хазинасида йўқ. «Tam ilmi hal Se'adet-i ebediyye» китобида таъкидланишича, бу асар Туркиядаги Сулаймония кутубхонасининг Асад Афанди бўлимида №1715 рақами билан қайд этилиб сақланаётган экан. У Туркияда 1993 йили чоп этилибди³.

Муаллиф фикрича, баъзи муалифлар асарни «Мажмуоти мавлоно Қози Муҳаммад Зоҳид» деган номда зикр қилмоқда.

¹ Якуб Чархий ҳазратлари Саййид Алоуддин Аттордан ҳам тариқат иршодини олган.

² Абдусаттор Жуманазар. Вахшувор. [Асос манба: Махдуми Аъзам Косоний. Илмия. ЎЗР ФА ШИ. № 1441–29. 404-^а varaқ]. – Т., 2015.

³ Tam ilmi hal Se'adet-i ebediyye. – Туркия. 1148-бет.

Вафотлари ва мақомлари

Яна Абдусаттор Жуманазар тадқиқларидан: «Манбалардаги маълумотларга кўра, хижрий 936 (1529–1530) йил вафот этади.

Хуршид Аҳмад мавлононинг вафоти раби ул-аввал ойида рўй берганини, аммо ёши ва вафоти йилини билмаслигини ёзади. Унда Муҳаммад Зоҳид Вахшуворий 1529 йил ноябрь ойида оламдан ўтган бўлиб чиқади.

Айтишларича, у зот ҳафтодтан мақомидаги орифлар жамоаси улуғларидан бўлганлар. Муҳаммад Тоҳир Хоразмий ёзади: «Ҳазрат Махдуми Ҳофиз Басир ал-Воиз айтибдурким¹, чунончи, «Ҳадиси мулх»нинг шарҳида мактуб бўлубдурким, ҳазрат Мавлоно Зоҳид алайҳи раҳма ҳафтодтан раҳматуллоҳ алайҳимнинг жумласидиндур». Ва фақирда «Шарҳи ҳадиси мулх» бор эрди. Ани кўруб ва билиб бу китобга ёздим»². (Ҳафтодтанлар авлиёлар жамоаси бўлиб, Ҳақ таоло дунёнинг туришини уларнинг вудудида қоим қилган.)

Пуранвор марқади Кичик Вахшувор қишлоғида жойлашган³. Қабри бугунги кунда обод қилинган, Сурхондарёнинг муқаддас зиёратгоҳларидан.

Муҳаммад Тоҳир Хоразмий яна дейди: «Ул сабилуллоҳда жадду жаҳд эткувчи наъимаи Аллоҳнинг туғросида ҳамд айғувчи ва бузрук ҳомид, бандаи ошиқ, обид, яъни ҳазрат мавлоно зоҳид эрди»⁴.

Нақшбандия сулукидаги силсилаи шарифлари

Нақшбандия силсиласининг ҳазрат Муҳаммад Бокийбуллоҳ ва Имом Раббоний орқали бутун дунёга тарқалган тармоғи Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор ҳазратларидан кейин Мавлоно Муҳаммад Зоҳид ҳазратларидан давом этади. Муҳаммад Боқирнинг «Мақомоти Шоҳ Нақшбанд» китобида ҳазрат Хожа Баҳоуддин

¹ Ҳофиз Басир Воиз - гузорлик машҳур аллома, XVI асрда Бухорода яшаган. Бир нечта асар таълиф этган.

² Тазкираи нақшбандия. – 194-^а varaқ.

³ *Муҳаммад Шариф (Садри Зиё)*. Асоми кутуб. ЎзР ФА ШИ. № 2460. – 70-^а varaқ; Тухфат аз-зоирин. – 63-бет.

⁴ Тазкираи нақшбандия. – 193-^а varaқ.

пиримиз айтади: «Бизнинг тариқимиз «Урват ул-вусқо»нинг нодир ҳайъатидир, яъни панжани ҳазрат Муҳаммад Мустафо соллаллоҳу алайҳи ва саллам суннатларининг тобелик этагига уриш ҳамда улуғ саҳобаларнинг изларидан юришдир (уларнинг барчаларидан Аллоҳ таоло рози бўлсин). Қуръони карим ифодасига кўра, «Урват ул-вусқо» асло узилиши бўлмайдиган мустаҳкам ҳалқадир. Мавлоно Муҳаммад Зоҳид номлари иштирок этган «Силсилат уз-заҳаб» («Олтин силсила») деган жаҳоншумул улуғлар ҳалқаси ушбудир:

1. Саййиди коинот ҳазрат Муҳаммад Мустафо (соллаллоҳу алайҳи ва саллам).

2. Ҳазрат Абу Бакр Сиддиқ (розийаллоҳу анҳу).

3. Ҳазрат Салмон ал-Форсий (розийаллоҳу анҳу).

4. Ҳазрат Қосим ибн Муҳаммад ибни Абибақринис-Сиддиқ (розийаллоҳу анҳу).

5. Ҳазрат Шайх Жаъфари Содиқ (розийаллоҳу анҳу).

6. Ҳазрат Шайх Боязид ал-Бистомий (қуддиса сирруҳ).

7. Ҳазрат Шайх Абул Ҳасан ал-Хорақоний (қуддиса сирруҳ).

8. Ҳазрат Шайх Абу Али ал-Формадий (қуддиса сирруҳ).

9. Ҳазрат Шайх Юсуф ал-Ҳамадоний (қуддиса сирруҳ).

10. Ҳазрат Хожа Абдулҳолиқ ал-Ғиждувоний (қуддиса сирруҳ).

11. Ҳазрат Хожа Ориф ар-Ревгарий (қуддиса сирруҳ).

12. Ҳазрат Хожа Маҳмуд Анжир ал-Фағнавий (қуддиса сирруҳ).

13. Ҳазрат Хожа Али ар-Ромитаний (қуддиса сирруҳ).

14. Ҳазрат Хожа Муҳаммад Бобо ас-Саммосий (қуддиса сирруҳ).

15. Ҳазрат Хожа Саййид Амир Кулол (қуддиса сирруҳ).

16. Ҳазрат Хожа Шоҳ Баҳоуддин Муҳаммад Накшбанд Бухорий-Увайсий (қуддиса сирруҳ).

17. Ҳазрат Хожа Алоуддин Муҳаммад Аттор (қуддиса сирруҳ).

18. Ҳазрат Мавлоно Яъқуб ал-Чархий Ҳисорий (қуддиса сирруҳ).

19. Ҳазрат Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор (қуддиса сирруҳ).

20. Ҳазрат Шайх Муҳаммад Зоҳид (қуддиса сирруҳ).

21. Ҳазрат Шайх Муҳаммад Дарвеш (қуддиса сирруҳ).

22. Ҳазрат Шайх Хожагий ал-Имкинагий (қуддиса сирруҳ).

23. Ҳазрат Шайх Муҳаммад Бокий (Бокийбиллоҳ) (қуддиса сирруҳ).

24. Ҳазрат Шайх, Имоми Раббоний Мужаддиди Алфи соний Ахмади Форук ас-Сарҳандий (қуддиса сирруҳ).

25. Ҳазрат Шайх (Урват ул-вусқо, Махдум) Муҳаммад Маъсум (қуддиса сиррух).
26. Ҳазрат Шайх Сайфуддин (қуддиса сиррух).
27. Ҳазрата Шайх Саййид Нур Муҳаммад ал-Бадвоний (қуддиса сиррух).
28. Ҳазрат Шайх Шамсуддин Жони Жонон Мазҳар (қуддиса сиррух).
29. Ҳазрат Шайх Абдуллоҳ ад-Дехлавий (қуддиса сиррух).
30. Ҳазрат Шайх Мавлоно Зиёуддин Холид ал-Бағдодий (қуддиса сиррух).
31. Ҳазрат Шайх Аҳмад ибни Сулаймон Холид Ҳасан аш-Шомий (қуддиса сиррух).
32. Ҳазрат Шайх Аҳмад Зиёуддин Мустафо ал-Кумушхонавий (қуддиса сиррух).
33. Ҳазрат Шайх Ҳасан ҳилмий ибн Абдуллоҳ ал-Қостомоний (қуддиса сиррух).
34. Ҳазрат Шайх Исмоил Нажотий ибн Муҳаммад аз-Зағфарон-болий (қуддиса сиррух).
35. Ҳазрат Шайх Умар Зиёуддин аз-Закий ибн Абдуллоҳ ад-Доғистоний (қуддиса сиррух).
36. Ҳазрат Шайх Мустафо Файзи ибни Амруллоҳ Такфурдоғий (қуддиса сиррух).
37. Ҳазрат Шайх Ҳасийб ибни Али ас-Сарозий (қуддиса сиррух).
38. Ҳазрат Шайх Абдулазиз Холид ал-Қозоний (қуддиса сиррух).
39. Ҳазрат Шайх Муҳаммад Зоҳид Қўтқу ибн Иброҳим ал-Бурсавий (қуддиса сиррух).
40. Ҳазрат Шайх, Хожа, Саййид Маҳмуд Асъад Жўшон (рахматуллоҳи алайҳ).
41. Ҳазрат Шайх, Саййид Муҳаррам Нуруддин Жўшон (салламаллоху фид-дуня вал-ахирах).

Халифалари

Муҳаммад Зоҳид Вахшуворий (тахминан 1475–1563) кўплаб валийлар тарбиялаган бўлса-да, улардан Дарвеш Муҳаммад номигина маълум ва машҳурдир. У киши Дарвеш Муҳаммад Имканагийдир. Имкана кишлоғи номи илк бор унинг нисбасида учрайди. Мавлоно авлиёларнинг буюкларидан бўлиб, қол ва ҳол илмини мукаммал эгаллаган¹.

¹ Тарикатда «қол» – зохирий илм ва «ҳол» – ботиний (рухият) илм сифатида тушунилади.

Туғилган жойи, йили манбаларда аниқ кўрсатилмаган. Ҳаёт йўли ва нисбаларига кўра, Чағониён ё Термиз вилоятларидан бирида, тахминан 1475–1480 йилларда таваллуд топган бўлиши мумкин. Нақшбандия тариқати силсиласига оид манбаларда Дарвеш Муҳаммад Шаҳрисабзий, Имканагий нисбалари билан кўпроқ таниқлидирлар¹.

Насаб шажарасида Хожа Маҳмуд исми билан кўрсатилган². Отаси Хожа Офок Калон Термиз саййидларидан ва Мавлоно Яқуб Чархий (вафоти 1447 йил) қизининг куёви эди. Шу тариқа мавлоно Дарвеш Муҳаммад ёшлиги Чағониён, Ҳисори Шодмон, Термиз вилоятларида кечгани маълум бўлади. Шаҳрисабз ва Имканага келгунча яшаган аниқ жойларидан бири Чағониённинг Вахшувор қишлоғидир. Манбаларда баъзан у кишининг номларига тақалган Вахшуворий нисбасини ҳам кўриш мумкин. Бу жойда устози ва тоғаси Муҳаммад Зоҳид Вахшуворийдан тариқат илмини ўрганган.

Дарвешлардан бири ҳикоя қилади: «Ёшлик айёмида ҳамиша зикр ва фикрда бедор эдилар. Бир куни очликдан чорасиз қолиб, осмонга қарадилар. Шу пайт ёнига Хизр алайҳиссалом келди ва: «Агар сабр-қаноат истасанг, Хожа Муҳаммад Зоҳид ҳузурига боргин, хизматига кир, суҳбатини тингла», – деди. Дарҳол у зотнинг ҳузурларига бордилар. У ерда илм ҳосил қилиб, гўзал тарбия олиб, камолга етишди ва иршод³ ижозатини олдилар».

Мавлоно Дарвеш Муҳаммад ҳаётининг асосий қисми Имкана қишлоғида ўтган. Манбаларда мавлоно Дарвеш Муҳаммаднинг ҳаёти ва тариқатдаги муршидлик фаолияти Шаҳрисабз ҳудудида кечгани баён қилинади.

Мавлоно Дарвеш Муҳаммад «ўлик қалблар»ни тирилтириш (Ийсо нафаси) сифатини омонат тарзда Муҳаммад Зоҳид Вахшуворийдан олдилар. Бу омонатни Самарқанд шаҳри четидаги қадимий дарахт тагида унга Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор

¹ Тазкирани нақшбандия. – 194-⁶ варак; Насимат ул-қудс. – 243-бет; Абдурахмон Ҳисорий. Тухфат ул-ансоб. ЎЗР ФАШИ. №1459. – 313-^а ва ^б varaқлар.

² Мавлононинг насаб шажарасига оид маълумотларни «Хилват аҳли» номлики-тобимизнинг 10–35-бетларида батафсил ёритишга уринганмиз.

³ Иршод – йўл-йўрик; муришид – йўл кўрсатувчи.

берган эдилар. Дарвеш Муҳаммад Имканагий бир нечта асар ёзгани ҳақида Муҳаммад Ҳошим Кишимий айтганди¹...

...Бу китоб «Таворик», «Хаворик», «Баворик» деб номланган учта рисоладан иборат бўлиб, унда «Бу асарлар мавлоно Ҳожаги Имканагий Дарвеш ёзганларидандир» деган сатрларни ўкиб қолдим².

Дарвеш Муҳаммад Вахшуворий Шаҳрисабзий хижрий 970 (1562–1563) йил Кеш вилоятининг Имкана қишлоғида ҳаётидан кўз юмади ва Исфароз қабристонига дафн этилади.

Ҳиндистонлик муаллиф Хуршид Аҳмад ибн Шукур Аҳмад мавлононинг вафот йилини кўрсатмайди, фақат: «Муҳаррам ойининг 19 куни эди», – дея хабар беради.

* * *

Садриддин Салим Бухорий номаларидан:

«Ҳожа Аҳрор Муҳаммад Зоҳидга тариқат илмидан сабоқ берадилар. Ҳожа Аҳрор шарофатларидан Муҳаммад Зоҳид улуг даража, мақомга эришган.

Манбаларда таъкидланишича, Муҳаммад Зоҳид ҳазрат Ҳожа Аҳрор билан фақат бир боргина учрашган. Муҳаммад Зоҳид Ҳазрат Ҳожа Аҳрордан иршод хати оладилар ва суфийлик хирқасини киядилар.

«Тухфат аз зойрин»да ёзилишича, улар илк бор учрашган кун Ҳожа Аҳрор суқр ҳолатида (яъни Аллоҳнинг ишқидан маст) бўлиб, аср намози кечика бошлади. У киши ўз ҳолларига келиб, қарасалар кўкдаги қуёш ботаётир. Шунда ҳазрат Ҳожа Аҳрор қуёшга: «Эй қуёш, ботмай тур!» – дедилар. Улар то аср намозини ўқигунларича, қуёш осмонда порлаб турди. Намоздан сўнг қуёш зудлик билан ботиб, оламни қоронғилик чулғади.

Ҳазрат Муҳаммад Зоҳид ўз пири муршидлари Ҳожа Аҳрорнинг қуйидаги ўғитларига бир умр амал этди: «Аллоҳ таолонинг ҳаққини сақлагил, то Ҳақ таоло сени ўз ҳифзу ҳимоятида сақлағай. Ва осонлик ва хурсандлик вақтида ўзингни Аллоҳ тао-

¹ Насимат ул-қудс. – 243-бет.

² Арслонова А. А. Описание рукописей на персидском языке Научной библиотеки им. Н. И. Лобачевского Казанского государственного университета. Выпуск I. – Москва–Казань, 2005. – С. 344, 345.

лога ошно қил, то қаттиқлик ва душворлик чоғида сенга даст-гирлик қилғай ва ҳар вақтеки, бир ҳожагинг тушса, Аллоҳ таоло даргоҳида йиғлагил ва ёримандликни (ёрдамни) Андин ўзгадин тилама ва яқин билгилки, агар ҳама халқ хоҳласаларки, бир ман-фаатеким санга тақдир бўлмабдур, санга еткурамен, десалар, ет-куролмаслар. Ва агар хоҳласаларким бир зарареки пешонангга битилмабдур, санга ёпуштирсалар, ёпуштира олмаслар.

Сўзларнинг яхшироғи зикрдур ва ишларнинг яхшироғи намоздур. Хислатларнинг яхшироғи – ҳилм (юмшоқлик, муло-йимлик, хушфеъллик).

Солик (тариқат йўлига кирган киши)га тўрт нарса керакдур: (биринчи) илмдурки, риёзатга солур, то ани тўғри ва мулойим қилур. Иккинчи, зикрдурки, анга мунис ва ҳамдам булур, то ёлғизликда даҳшат олмас (яъни ёлғизликда кўркмас). Учинчи, парҳезкорликдурки, анинг тўхтотқувчидур, то ҳар ношойиста-га қарамағай. Тўртинчи, яқиндурки, анга маркаб ва суворадур, то ҳамроҳлардин кейин қолмағай.

Дунёнинг роҳати уч нарсадур: Ҳазрат Ҳақ таоло тоати ва Қуръон тиловати ва биродарлар зиёрати.

Дарвеш улдурки, биродарингнинг нарсасига тама қилма-санг. Вақтеки санга бирор нарса келтурсалар, йўқ деб ман қил-масанг. Олганингни емай-ичмай жам қилмасанг (яъни бошқа эҳтиёжмандларга берсанг)».

* * *

Раҳматлик Садриддин Салим Бухорий: «Умид қиламиз-ки, Сурхондарё вилоятидаги Хожа Алоуддин Агтор, Хожа Муҳаммад Зоҳид, шунингдек, Қашқадарё вилоятидаги Хожа Муҳаммад Дарвеш, Хожа Муҳаммад Имкинагий каби улуғ авлиёларнинг ҳам зиёратгоҳлари обод этилажак», – деб ёзган эди. Мана энди унинг орзулари амалга ошмоқда.

СЎФИ АЛЛОҲЁР

(1644–1724)

У зот нақшбандия тариқатининг муршиди комили, зоҳир ва ботин – шариат ва тариқат илмларида нодир аллома, Ҳақ ва халқ суюклиси, даҳо мутафаккир, нодир мутасаввиф, санъаткор шоир, соҳибкаромат, соҳибмақом, соҳибкитоб валийдир. Ҳар жиҳатдан бу осий ва гуноҳкор банданинг таърифидан беҳожат ва юсакдир. Аммо чин муҳаббатимиз боис баъзи ночор сўзларни айтамыз.

* * *

Ҳазрат Шайх Сўфи Аллоҳёрнинг таржимаи ҳоли «Тазкираи Қайюмий», «Мурод ул-орифин» ва «Рисолаи Азиза» китобларида ўхшаш ва хилма-хил тарзда баён қилинган.

Сўфи Аллоҳёр 1644 йилда Каттақўрғон беклиги Минглар (ёки Мингия) кишлоғи Сўфий гузарида (ҳозирги Самарқанд вилояти ҳудуди) таваллуд топган.

Отасининг исми Темурёр, баъзи манбаларда Аллоҳқули деб зикр қилинган. Темурёр ғоят солиҳ ва тақволи киши бўлиб, Самарқанддаги Минглар элининг аъёнларидан, саркарда эди. У ўғли Аллоҳёрни ўн икки ёшидан Бухоро мадрасасига топширади. Баъзи манбаларга кўра, у киши Шайхлар даргоҳида ва Бухородаги Жўйбор шайхлари мадрасасида кўп йиллар таълим олган. Ўз даврининг барча асосий илмларини эгаллаб, араб ва форс тилларини мукаммал ўрганган. Аллоҳёр Бек Абулфайзхон даврида нашъу намо топган дейилади. Бухоро хони Абдулазизхон томонидан аввал Каттақўрғон, сўнг Самарқанд шаҳар бож маҳкамасига амир (раис) этиб тайинланган¹. Айтилишича, бу вақтда йигирма беш ёшларда эди.

Шу мансаб билан элга танилиб, кейин Аллоҳнинг инояти билан, тасаввуф йўлига кириб, улуғ валийлардан бўлиб етишади.

У зот зоҳир илмларини эгаллаган ва расмий хизматларда бўлсалар-да, дарвешона феъл, шоирона кўнгил соҳиби эди. Шунинг учун бир сабаб билан бу лавозимдан тезда истеъфо бериб, ўз даврининг машҳур шайхи Халифа Наврўз Нақшбан-

¹ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 8-жилд. – Т., 2004. 202–203-бетлар.

дий ҳазратларига мурид бўлиб, тариқат талабларини бажариб, шайхлик мартабасига кўтарилган, валийуллоҳ (каромат соҳиби) бўлиб етишган.

Сўнг иршод хизмати билан Ҳисор томонга, ҳозирги Сурхондарё вилоятининг Денов шаҳри тепасидаги Вахшувор тоғига бориб, ўша ерда фаолият кўрсатиб, ҳижрий 1136 [милодий 1724 йил; бошқа маълумотга кўра, ҳижрий 1133 (милодий 1721)] йилда вафот этган.

Халк сўзига қараганда, ҳазрат Шайх Сўфи Аллоҳёр Катта Вахшувор қишлоғига қирқ ёшларида – 1710 йилларда келади. У кишини атоқли Нақшбандий шайхи Мавлоно Муҳаммад Зоҳид кутиб олади. Ўшанда ургутийлар ва муғонийлардан халифалари ҳам эргашиб келган экан. Сўфи Аллоҳёр тўқсон ёшларида шу ерда вафот этади. У кишининг Сиддиқ Муҳаммаддан бошқа авлодлари ҳам тўқсон ёшдан умр кечиришган. Ривоятга кўра, у киши келгунича Катта Вахшуворда одам яшамаган. У ер илонлар макони бўлган. Шу сабабдан бу жой аҳоли ўртасида Вахшимор, яъни Илонлар дараси номи билан танилган экан¹.

Истеъдодли олим Абдусаттор Жуманазар «Вахшувор» китобида қуйидаги таъсирчан хотирасини баён қилади: «Ҳожи бува (муаллифнинг ҳамроҳи) Сўфи Аллоҳёр вафот этганда жасади ювилган жойни кўрсатди. Кўчадан сал баландроқдаги бу жой пастак девор билан ўраб қўйилган. Кўчанинг бошқа томонида, ҳовлининг ичкарасида кекса тут дарахти бор экан. Ҳожи буванинг айтишича, шоирнинг ҳовлиси шу ер бўлган ва тутни унинг ўғли Сиддиқ Муҳаммад эккан. У ҳовлига кирмадик. Сўфи Аллоҳёр яшаган уйни кўрганимда вужудимда ҳаяжон пайдо бўлди»².

Серфайз қабрлари Вахшувор тоғида, катта сой ёқасидадир. Сўфи Оллоёр қабрининг ён-атрофига унинг авлодлари дафн қилинарган. У манзил файзли зиёратгоҳга айлантирилган, маҳсусларда кўплаб хикматли сўзлари ёзиб қўйилган.

¹ Абдусаттор Жуманазар. Вахшувор. – Т., 2015.

² Ўша манба.

Тазкира китобларида бирор авлиё зот ҳақида гап кетганда «Тавбасининг сабаби шуки» деб бир муҳим воқеа баён қилинади. Бу услуб, асосан, буюк мутасаввиф аллома, шайх ва шоир Фаридуддин Аттор ҳазратларидан бошланган. Тарикатга киришнинг биринчи шарти тавба бўлгани учун, тасаввуф йўлига киришининг сабаби «тавбасининг сабаби» деб юритилади.

Тавбаларининг сабаби, Шайх Ҳабибуллоҳ Нақшбандийнинг бир муриди божхона хизмати юзасидан, тасодифан қамчи билан уриб, бошини ёриб қўйганлигидир. Шундан сўнг Шайх Ҳабибуллоҳнинг дуоси билан қалблари юмшаб, ҳукумат хизматларини буткул тарк этиб, тарикатга киради ва қолган умрини илм-маърифат, иршод хизмати билан ўтказади. (Баъзи олимлар Шайх Ҳабибуллоҳ ва Халифа Наврўзни битта шахс деб ҳисоблайди. Баъзи манбаларда бошқа-бошқа шахслар экани ҳам билдирилган.)

У зотнинг Пирга байъат қилиб, тарикатга киргани «Рисолаи Азиза»да яхши баён қилинган. Унда Пирининг ҳасби ҳоли ҳам батафсил ифодаланган. Аммо бу пайтда ҳазрат Аллоҳёр ибтидоий мактабни Самарқандда тугатиб, сўнг ўн беш йиллар Бухоро мадрасасида ўқиб, шариат илмини мукаммал эгаллаган эди.

Жуманазар Абдусаттор тадқиқларига кўра, ҳазрат Сўфи Аллоҳёрнинг тарикатдаги силсиласи ҳазрат Мавлоно Муҳаммад Зоҳид Вахшуворий Нақшбандийга келиб туташади. «Хожаги Абдубоки Имканагийнинг шогирди Хожа Муҳаммад Бокибиллоҳ Дехлавий (1563–1603) ушбу силсиланинг ҳалқабонларидандир. У киши ўз мактубларининг бирида ўзлари мансуб бўлган тармоқ улуғлари рўйхатини ёзиб қолдирганлар... Ҳалқабон тузиб қолдирган ушбу мустаҳкам занжирда XVII аср охирида унга боғланган Сўфи Аллоҳёрни ҳам кўра-миз»¹, – дейди тадқиқ соҳиби.

¹ Абдусаттор Жуманазар. Вахшувор. – Т., 2015.

Сўфи Аллоҳёрнинг Бобораҳим Машраб билан кўришувлари

Уларнинг кўришуви – икки денгиз бирлашуви, икки буюк замондош, икки муршиди комил, икки маънавий дарға, икки аллома, икки ориф, икки ошиқ, икки шоир кўришувидир. Мажмаъ ул-баҳрайн – Куръон ифодаси, ҳазрат Хизр алайҳиссалом билан ҳазрат Мусо алайҳиссалом кўришган манзил. Аллома Қози Байзовий: «Айтиладики, икки денгиз, аслида, Хизр алайҳиссалом билан Мусо алайҳиссаломнинг ўзларидир. Хизр алайҳиссалом – ботин илмлари денгизи, Мусо алайҳиссалом – зоҳир илмлари денгизи», – дейди¹. Кўнё шаҳридаги Мавлоно Жалолуддин Румий билан Шамси Табризий кўришган жой ҳам Икки денгиз бирлашган жой дея ёдгорлик қилиб белгилаб қўйилган. Сўфи Аллоҳёр ва Машраб – бу икки зотнинг ҳар бири зоҳир ва ботин илмлари жамланган денгиз, ҳар бири алоҳида мажмаъ ул-баҳрайндр.

Машраб сатрларида бу зиёратга интилув ишоратлари бор:

Топмасак Сўфий изини Каттакўрғонда юруб,
Қўши Аллоҳёр деб азми Ҳисор истар кўнгул.

Қадим Чағониён ҳудудида, бугунги Сурхондарё вилояти-нинг Вахшувор тоғларида бу икки азизнинг кўришгани ва бир неча бор суҳбатлар қургани бугунги олимлар томонидан эътироф этилган тарихий ҳақиқатдир². Бу икки зотнинг кўришуви фақат туркий-ўзбек адабиёти учун эмас, балки жаҳон адабиёти учун шоёни эътибор бўлган улкан воқеадир.

Сўфи Аллоҳёр масжиди

Сурхондарё вилояти Олтинсой тумани Катта Вахшувор қишлоғидаги Сўфи Аллоҳёр масжиди 1713 йилда қурилган деб айтилади. Умумий тарҳи: хонақоҳ, икки томонлама айвон ҳамда қўшимча хоналардан иборат. Девори синчли паҳсадан, томи тўсинли. Шимоли-шарқий тарзига меҳробсимон равоқлар, тобадониға ганчкори панжаралар ишланган. Хонақоҳдаги меҳроб равоғи анча чуқур, икки томонидаги тўрт

¹ Қози Байзовий,

² *Абдусаттор Жуманазар*. Вахшувор. – Т., 2015. 148-бет.

равокқа бўртма чизиклар қилинган. Бундай безаклар жану-би-ғарбий айвон деворларида ҳам бор. Айвондаги етти устун, хонақоҳдаги олти устун ўйма ва рангли нақшлар билан безатилган. Устун ва дераза панжаралари қайта таъмирланган. 1977 йилда қадимшунос олимлар томонидан ўрганилган¹.

Асарлари

Ҳазрат Сўфи Аллоҳёр туркий-ўзбек, форсий ва арабий тилларда ижод қилган. Ижодининг асосий йўналиши ислом маърифатини кенг халқ орасига ёйиш ва тасаввуфнинг инсоний камолот билан боғлиқ ғояларини тарғиб-ташвиқ қилишдан иборат.

Форс тилидаги асарлари:

1. «Маслак ул-муттақийн» («Тақводорлар маслаги»).
2. «Мурод ул-орифийн» («Орифлар муроди»).
3. «Махзан ул-мутиъийн» («Итоаткорлар хазинаси»).

Туркий-ўзбек тилидаги маснавий асарлари:

1. «Сабот ул-ожизин» («Ожизлар саботи»).
2. «Фавз ун-нажот» («Нажот тантанаси»).

Форсий ва туркийда битилган бошқа шеърлари ҳам мавжуд. «Мевалар мунозараси» номли манзума ҳам у кишига нисбат берилади.

Ҳазрат Сўфи Аллоҳёрнинг шоҳ асари «Маслак ул-муттақийн» бўлиб, 12 минг байт, 135 та катта-кичик бобдан иборат. Ислом фикҳи ва Илоҳий маърифатнинг бадиий талқинига бағишланган бу асар эл орасида шухрат тутганидан сўнг дўсту яқинлари у кишидан туркий тилда ҳам шундай бир китоб ёзишни илтимос қиладилар. Бунга жавобан у киши «Маслак ул-муттақийн»ни бирмунча қисқартириб, ислом ақоиди – эътиқод қоидалари ва тасаввуф одобларини ўзбек тилида назмий услубда дарж этган «Сабот ул-ожизин» асарини ёзади. Ўзбек ҳикмат ва насиҳат адабиётининг етук намунаси бўлмиш ушбу асарда тасаввуф таълимотининг маънавий-ахлоқий масалалари кенг ёритилган. Муаллиф бу асарлари билан туркий тасаввуфий адабиёт ривожига улкан ҳисса қўшган.

¹ Қ а р а н г: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 8-жил. – Т., 2004. 202–203-бетлар.

Асарларида ислом аҳкомлари, тариқат талаблари, инсоний комиллик шартларини бирма-бир таърифлаб беради. Ахлоқий-таълимий аҳамияти жиҳатидан, хусусан, «Маслак ул-муттақийн» ва «Сабот ул-ојизин» асарлари мактаб ва мадрасаларда асосий дарсликлар қаторида ўқитилиб келган. У кишининг диний-тасаввуфий руҳдаги панду ҳикматга йўғрилган асарлари нафақат Туркистон, балки Қашқардан тортиб Этел (Волга), Ёйик (Урал) дарёлари воҳалари, Ҳожитархон (Астрахан), Булғор, Оренбург ва бошқа минтақаларда яшовчи халқлар орасида ҳам кенг тарқалган. Улар кўп нусхаларда кўчирилган. XIX асрнинг охириларига келиб эса Тошкент, Қозон, Боку, Истанбул ва бошқа шаҳарларда тошбосма йўли билан бир неча марта босилиб чиққан.

Сўфи Аллоҳёр асарлари кўплаб хорижий тилларга таржима қилинган, уларга бағишлаб шарҳлар ёзилган, луғатлар тузилиб, у қўллаган тасаввуфий истилоҳ-тимсоллар кенг шарҳланган¹.

У зотнинг шеърий асарлари, ҳақиқатан, улуғ қароматдир. Назмда улардек истеъдод соҳиби кам учрайди. Форсий ва туркий тилда равон ва жўшқин ижод қилган. Айниқса, «Маслак ул-муттақийн» ва «Сабот ул-ојизин» китоблари Ўрта Осиё ва Шарқ оламининг бошқа мамлакатлари мадрасаларида улкан эътибор билан ўқитилган.

* * *

«Рисолаи Азиза» Сўфи Аллоҳёр ҳазратларининг «Сабот ул-ојизин» китобларига ёзилган батафсил шарҳ бўлиб, унинг муаллифи Тождуддин Ёлчиқул ўғлидир. Мухтарам шориҳ бу шарҳни Азиза исмли қизларининг илтимосига биноан ёзганлар. Шу боис асар унга бағишланиб, «Рисолаи Азиза» деб машҳур бўлган. Рисолани Мухтарам олим Ботирбек Ҳасан нашр эттирган. Қуйида мазкур Рисоладан Сўфи Аллоҳёр ҳазратларининг тасаввуфга кириш воқеаси, у зотнинг шайхлари ҳақидаги баённи ҳозирги тилга мувофиқлаштириб, тақдим этамиз.

¹ Қаранг: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 8-жилд. — Т., 2004. 202–203-бетлар.

Қиссаларда андоғ келадики, ҳижрий сананинг бир мингу юзинчи йилида Бухоро халқи тоату ибодатга ялқов бўлиб, бидъат ишларни севиш ҳавасида бўлдилар. Алқисса, булар тўққиз йил ёмон бидъат ишлар ортидан юриб, усули динлари хароб бўлишига яқин қолган эди.

Бухорода, «Растон» деган бозорда бир ўғлон қовун-тарвуз сотиб юрар эди. Ўғлоннинг исми Ҳабибуллоҳ эди. Алқисса, бир кун у ўғлон бундай тафаккур қилади: «Бу йилда фахрли, шарафли Бухоро бундоғ залолат билан тўлди, авлиёлар илми йиқилди. Ё Раб! Не бўлғайки, бу бандангни азиз айлаб, буларга амри маъруф қилгулик микдорда илм берсанг!...» – дейди. Шундай деб, ҳазрат Ҳақ таолога зор-зор йиғлайди. Филжумла, бир чоршанба, куни Ҳазрат Хожа Баҳоуддин Нақшбанд авлиёнинг мазорларига бориб, унда ҳам ҳазрат Ҳақ таолога кўп ёлборди. Бас, уйқу ғалаба қилди. Уйқуга кетди. Тушида Хожа Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратларини кўрди. Бу сифатлиг эдилар: ўрта бўйлик, кўкимтир кўзлик, қизғиш соқоллик.

Айтдиларки: «Эй жигаргўшам Ҳабибуллоҳ! Самарқандга боргил, унда бир молбоқар чўпон бўлади, у менинг муридларимдандир. Ундан таълим олгил. Сўнгра келиб, Бухоро халқини Ҳақ ишга даъват қилгил».

Бас, ўғлон уйқусидан уйғониб, азми Самарқанд қилди. Бир кун Самарқандга етди. Унда бир чўпонни кўрди. Исми Андаржон Сўфи эди. Муридлари кўп эди. Бу ҳам Андаржон ҳазратларига муриди мухлис бўлиб, кўп замон ўша ерда яшаб қолди.

Кунлардан бир кун ҳазрат Шайх Андаржон айтди: «Қайси бирингиз Бухорога бориб, таълим берасизлар? Ул Бухоро халқи йўлдан озиб, унда авлиёлар илми йиқилди». Муридларидан ҳеч бири жавоб бермади. Шунда Шайх ҳазратлари Ҳабибуллоҳга қараб айтди: «Бухорога сен боргил. Уларни мурид айлагил. Мен сенга ижозат бердим!» – деди. Ҳабибуллоҳ у замонда йигирма ёшда эди. Айтди: «Ё ҳазрат Шайх! Бале! Сизнинг сўзингизга эътироз айламоқ қуфр ишдир. Лекин менда ҳол йўқ, менда қол йўқ, менда мол йўқ, менда сол йўқ!.. Қолбуки, бир мажлисда

айтган эдингизки, шайх бўладиган кишига тўрт наrsa керак: аввало — ҳол керак, иккинчи — қол керак, учинчи — сол керак, тўртинчи — мол керак! Буларнинг ҳеч бири менда йўқ...» — деди.

Ҳол бўлмагунча мурид кўндирмоқ бўлмайди; қол бўлмаса, илми зоҳирга — шариат илмига жавоб беришга ярамайди; сол шунинг учун керакки, ёш бўлса, халойиқ истихфоф айлайди, яъни камситади; мол шунинг учун керакки, халойиқдан тама қилишдан тийилиш керак...

Шайх бу сўзни эшитгач, чукур мулоҳазага борди. «Эй ўғлим! Боргил. Йўлда сенга ҳаммаси ҳосил бўлади», — деди.

Шундан сўнг Ҳабибуллоҳ Аллоҳ таолога таваккул қилиб, ҳазрат Шайхни робитага олиб, яъни Шайхга муроқаба қилиб, у зотнинг сиймоларини доим хаёлда сақлаб, кетди. Бухорога етар замонида Аллоҳ таоло уни қирқ ёшли кишининг суврати-га киритди. Илми ладунни кимёни билдирди. Халойиққа ҳеч бир эҳтиёжи қолмади.

Келиб Бухорога кирди. Бир эски дўконга кириб ўтирди. Халойиқ орасида номашруъ ишлар, яъни шариатга ҳилоф ҳаракатларни кўрса, амри маъруф ва наҳйи мункар айлади: уларни яхши ишларга буюриб, ёмон ишлардан қайтариб турди. Тағин шу дўкон ёнидаги ўғлонларга сабоқ берар эди. Бозургон аҳлларининг кўпи унга мурид бўлди. Унинг ҳол илми Бухорода машҳур бўла бошлади.

Бир кун Бухоро хони ўзининг уламоларини ошга чақириб, меҳмон қилиб, аҳодиси Набаввийя, яъни ҳазрат Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг муборак ҳадисларини ўқидилар. Кўп ибратлар олдилар. Уламолардан баъзиси айтди: «Ё подшоҳ! Умрингиз узун бўлсин! Бизнинг Бухорога бир ёлғончи келди. У ўзини Улуғ билиб, муридлар тарбият айлар экан. Сиз бу гал яна бир мажлис тузганингизда уни ҳам чақиринг, бизларни ҳам чақиринг. Бизлар ундан ақоиди динийядан бўлган масалаларни сўраймиз. Агар ашқоли ақоидлардан ҳабар бўлмаса, шахардан қувармиз», — дедилар.

Бас, улар шундай иттифоқ қилдилар. Шоҳ мажлисидан чиқдилар. Кунлардан бир кун шоҳ яна мажлис тузди. Уламоларни чақирди, домла Ҳабибуллоҳни ҳам таклиф қилди. Ҳабибуллоҳ-

нинг бир ҳинди эшаги бор эди. Унга миниб, подшоҳ мажлисига борди. Кирди, олимлар орасига ўтирди. Ҳол-аҳвол сўрашдилар. Сўнгра олимлардан бир-иккитаси айтди: «Эй домла Ҳабибуллоҳ! Аллоҳни қандай танийсан? Ва неча сифат билан биласан?» Филҳол Ҳабибуллоҳ жавоб берди: «Агар Аллоҳнинг бирлиги ва сифатини танимайдиган бўлсанг, айтайин. Агар имтиҳон учун айтар бўлсанг, мунофиқларнинг ўртасида экансан!» – деди. Уламолар жим бўлишиб, «чуну чаро» демадилар.

Шундан сўнг домла Ҳабибуллоҳ: «Мен Қуръони каримдан «Юсуф» сурасини тополмаяпман», деди. Филҳол олимлардан бири: «Мен ҳалигина «Юсуф» сурасидан толибларга сабоқ ўргатдим. Мен топаман», – деди. «Иншоаллоҳ» демади. Қуръонни қўлига олди, саҳифаларни ахтарди, тополмади. Ундан кейин бир олим олди, у ҳам тополмади. Ундан сўнг яна бир олим олди, у ҳам топмади. Яна бир нечтаси олдилар, топмадилар. Булар барчаси ҳайратда қолдилар. Ниҳоят, домла Ҳабибуллоҳ Мусхафи шарифни қўлига олди. «Бисмиллоҳ» деб очди, сураи «Юсуф»ни кўрсатди. Бу ишдан ажабланиб, тонг қолдилар. Шайх Ҳабибуллоҳ у ердан чиқиб, ўз ишига кетди. Бас, подшоҳ қолган уламоларга: «Сизлар бу олимни душман кўрмангизлар. Зероки, сизлар уни билдингизларми?» – деди. Ҳаммалари ҳайрон бўлиб, мажлисдан чиқдилар.

Кунлардан бир кун шох яна мажлис тузиб, олимларни тақлиф қилди. Барчалари келдилар. Шайх Ҳабибуллоҳ ҳам ҳозир эди, ўтирди. Подшоҳнинг таомини хон билан олимлар олдига келтирдилар. Подшоҳ: «Тановул айлангизлар!» – деди. Ҳеч битталари қўл узатишга ботинмади. Бир соат миқдори турдилар. Шох буларни кўриб: «Нима учун таомга қўл чўзмайсизлар? Таом ҳалол!» – деди. Ораларидан Мулло Ниёз Чўқмоқий деган бир жаноб: «Бисмиллоҳ!» – деб таомга қўл чўзди. Унинг ортидан барча олимлар қўл узатдилар. Шайх Ҳабибуллоҳ эса қўл узатмади. Подшоҳ айтди: «Эй домла Ҳабибуллоҳ, не учун қўл чўзмайсиз? Зероки, барча олимлар еяптилар, сиз нечун емайсиз?» – деди. Шайх Ҳабибуллоҳ айтди: «Таомингиз ҳаром ва олимларингиз фосиқлардир. Кечаю кундуз ҳаром еб, уларнинг кўнгилларидан ҳикмат нури зойил бўлган», – деди.

Олимлар жавоб бердилар: «Бизга шариат зоҳирни карамоққа буюрди. Бизлар шоҳнинг таомининг зоҳирида ҳаром нарса кўрмадик. Сен нечун кўрмасдан, бундай деб фатво берасан?» – деб олимлар орасида жангу жадал кўп бўлди. Ҳаттоки Шайх Ҳабибуллоҳ: «Сабр қилингизлар. Чунки, бу шоҳнинг сув олиб, таом пиширадиган қудуғига унинг канизаги товук ўлдириб ташлаган. Уч кундирки, шоҳнинг ҳайбатида кўрқиб, бу гапни айтмайди. Агар тажриба учун шу қудуқдан сув олиб, менинг эшагимга келтирсалар, ичмайди. Агар бошқа қудуқдан келтирсалар, ичиб тўймайди», – деди.

Бас, шундай қилдилар. Ўша қудуқдан сув келтириб, эшакнинг олдига қўйдилар. Эшак пишқириб, ичмас бўлди. Оёғи билан тепиб, сувни тўқди. Бошқа қудуқдан сув келтириб, эшакнинг олдига қўйган эдилар, ичиб тўймади. Ҳазрат Шайх: «Менинг эшагим булардан олимроқ экан», – деди. Барча олимлар ҳайратда қолдилар. Шоҳ ҳазратлари канизакдан: «Қудуққа товук ўлдириб ташладингизми?» – деб сўради. У: «Бале, шундай», – деди. Товукни қудуқдан чиқардилар. Шунда: «Ҳақ авлиё», – деб мурид бўлиб, аввал шоҳ кирди. Ундан сўнг олиму уламолар барчаси кирдилар. Бухорода нақадар бидъат ишлар бор эса, барчаси мунқатиъ бўлди, йўқ қилинди. Бухоро халқининг тун-кун тавфиқлари ортди. Кўп халойиқлар унга мурид бўлдилар. Машҳурлиги элдан элга ёйилди.

* * *

Нозим, яъни назмий китоб соҳиби Шайх Сўфи Аллоҳёр раҳматуллоҳи алайҳ ҳазратлари ҳақида сўз.

Самарқанд элида Минглан деган овул бор эди. У овулнинг жамоати аксари зулмкорлар эди. Ўша овулда Темурёр деган киши бор эди. Ғоят солиҳ ва тақво соҳиби эди. ...Ундан бир ўғил дунёга келди. Отини Аллоҳёр қўйдилар. Ўн икки ёшида уни Бухорога келтириб, мадрасага қўйдилар. Илм ўрганди. Кўп илм-фанлар ҳосил бўлди.

Йигирма беш ёшида Бухоро подшоҳи уни бож маҳкамасига бошлиқ қилди. У қаттиққўллиги билан одамларни ранжитар эди.

Кунлардан бир кун Растон бозоридан Шайх Ҳабибуллоҳнинг бир муриди бозорчилардан бир матоҳ олди. Уни бож маҳкамасига маълум қилмади. Матоҳни олиб кетаётганида Аллоҳёр тўрага рўбарў келди. «Бу матоҳни не учун бож маҳкамасида тамғалатмасдан олиб кетаяпсан?» – деб уни ушлади. Қамчи билан қаттиқ урди. Муриднинг боши ёрилди. Қонлар оқди. Шу ҳолатда Шайх Ҳабибуллоҳнинг хузуралига борди. Аллоҳёр тўранинг қилмишидан у зотга шикоят қилди.

Шайх Ҳабибуллоҳ: «Сабр айла. Мен уни сизлардек қилайин», деб кўлини дуога кўтариб, «Аллоҳёр тўрани булардек ғариб кўнгилли айлагин! Дунёю охират муродини бергил!...» деб дуои хайр қилди.

Валий зотлар кўпинча қарғиш ўрнига хайрли дуо қилар эканлар. Шу сабаб бўлиб, уларга ёмонлик етказган кишилар яхшилик йўлига кириб кетар эканлар. Озор етказган киши ҳақида дуои хайр қилишлик ҳазрат Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва салламдан валийларга меросдир.

Ҳабибуллоҳ шайхнинг оғзидан чиқмасдан бурун Аллоҳ унинг дуосини қабул айлади. Шу соатда Аллоҳёр тўранинг кўнглига ғавғо тушди. Ўзининг ёмон феълларини эслаб йиғлади. Аввал тилини сўзга очиб айтган байтлари будир:

Маним бошимға хуш савдо тушибдур,
Кўнгил бозорина ғавғо тушибдур.
Дедим: «Эй тан, на савдодур, на ишдур?»
Сипоҳона қилич бирлан урушдир, –

деб Шайх ҳазратларига йиғлаб борди. Хонақоҳда тиз чўкиб ўтирди. Айтди: «Ё Шайх! Ижозат бўлурму, мадрасага кириб таълим олсак?» Шайх юмшоқлик билан айтди: «Сизлардек мансабдор тўраларнинг ўрни, мақоми бу ер эмас. Бу ғариблар мақомидур».

Бу сўзни эшитгач, Аллоҳёр зор-зор йиғлади. Бир нақлга кўра, Аллоҳёр айтдиларки: «Тавфиқ Аллоҳдан, иноят Кибриёдан, ҳидоят Зулжалолдандир, ё Шайх!» дедилар. Шайх қарасалар, Аллоҳёрда Ҳақ йўл учун зўр қобилият пайдо бўлибди. Кўринишларида одоб ва ҳурмат барқ уриб турибди.

Шайх бу зотдан Ислом аҳлига улуғ фойдалар етишини кўнгилларидан ўтказиб, баъзи шартларни қўйиб, илм ҳалқаларига қабул қилдилар.

Шундан сўнг Шайх: «Мен сизни муридликка қабул қиламан, аммо икки шарт билан, – деди. – Биринчи будир: сиз, Бухорода қанча уйлар бўлса, барчасида тиланчилик қилиб юрасиз. Иккинчиси – қассобга бориб, менга бир қўйнинг бошини, тўрт оёғини ва тезакли қорнини, яъни калла-почасини бир йўла олиб келасиз», деди. Аллоҳёр қабул қилдилар.

Айтдиларки, бу маҳал Аллоҳёр ҳазратларининг икки қизлари ва бир ўғиллари бор эди. Бир қизларининг исми Омина, иккинчиси Ҳалима эди. Ўғиллари Муҳаммад Содик эди. Булар Аллоҳёр тўранинг тиланчилик қилиб юрганларини кўргач, «Отамиз жинни бўлибди», – дедилар.

Алқисса, Аллоҳёр қассобга бордилар. Шайх айтган нарсаларни олдилар. Бир қўлларига қўйнинг бошини тутдилар, бир қўлларига тўрт туёқни тутдилар. Тезакли қорнини эса бошларига дастор қилиб ўрадилар. Тезаги соқолу бўйинларидан оқар эди. Халқ буни кўриб, ажаб ҳайратда қолдилар. «Аллоҳёр тўра ақлдан озган», дедилар.

Айтдиларки, Аллоҳёр ҳазратлари қассоб тарафидан то Шайхга етгунларича, валояти суғро, яъни дастлабки валийлик мақомига етган эдилар. Баъзилар эса: «Зикр мақомини топдилар», дейдилар.

Алқисса, у зот Шайхнинг хизматларида ўн икки йил қолдилар. Кушувот ва мийқот мақомларига эришдилар.

Тўрт китоб, баъзи нақлда олти китоб тасниф этдилар:

1. «Маслак ул-муттақийн».
2. «Мурод ул-орифин».
3. «Махзан ул-мутиъийн».
4. «Сабот ул-ожизин».
5. «Сирож ул-ожизин».
6. «Нажот ул-толибин».

Бу китобларни тасниф айлаб, халойиқ орасида кароматлари машҳур бўлди. Шайх Ҳабибуллоҳнинг мўътабар халифаларидан бўлдилар.

Айтадиларки, «Сабот ул-ојизин» тўрт китобнинг орасида гўзалроғи ва мушкулроғидир. Чунки у анвойи луғат – хилма-хил сўз бойлиги билан битилгандир.

Бу матн сўнгида шориҳ Тожддин Ёлчикул ўғли, раҳматуллоҳи алайҳ: «Шунинг учун бу ҳақир Тожддин илтимосларни қабул айлаб, аввал Аллоҳ исми билан («Сабот ул-ојизин» китобиға) Шарҳ ибтидо қилди», дейдилар. Ҳақиқатан, мазкур Шарҳ ғоят мўътабардир. Хонадонларда, илм даргоҳларида ўқилмоғи лозим.

Шундай қилиб, Сўфи Аллоҳёр ҳазратларининг нақшбандия тариқатидаги нисбатлари бундай:

1. Ҳазрат Шайх Андаржон Сўфий.
 2. Ҳазрат Шайх Ҳабибуллоҳ.
 3. Ҳазрат Шайх Сўфи Аллоҳёр.
- Ҳаммаларига Аллоҳнинг раҳматлари бўлсин!

* * *

У зотнинг назмий китоблари очиқ кароматдир, дедик. Форсийда битилган «Маслак ул-муттақийн» асарлари 12 минг байтдан иборат бўлиб, унда ақоиддан бошлаб, бутун Ислом фикҳини шеърӣ тилда жўшқин баён қилганлар. Ўз муборак лафзлари билан айтганда, бу фатво ва такво китобидир. Ундан юксак савияли, ўрта ва қуйи савияли китобхонлар ҳам ўз заковатларига яраша баҳралар топадилар. Муаллиф Ҳанафӣ фикҳини асос қилиб олган ҳолда, бошқа мазҳаб ҳукмларини ҳам қиёсий тарзда илова қилиб борганлар.

Фикҳий масалаларни назмда ифодалаш осон эмас, аммо ёдлашга қулай, эсда сақлаш осон ва халқ учун севимли бўлади. Шу боис Ҳазрат Сўфи Аллоҳёр ақоид ва баъзи фикҳий масалаларни, айрим асҳобларининг илтимоси билан, туркийда ҳам баён қилиб, «Сабот ул-ојизин» номли шеърӣ китоб битдилар.

Туркий-ўзбек мумтоз адабиётида исломий фикҳни шеърӣ ифодалаш тажрибаси олдиндан бор, чунончи, Алишер Навоийнинг «Сирож ул-муслимин» ва Захируддин Муҳаммад Бобурнинг «Мубайян» асарлари мазкур мавзудаги мумтоз шеърӣ асарлардир.

Аммо Сўфи Аллоҳёр ҳазратларининг «Маслак ул-муттақийн» ва «Сабот ул-ожизин» асарлари форсий ва туркий-ўзбек адабиётида мислсиз воқеадир. Равонлик, жўшқинлик, санъат жиҳатидан бу асарларнинг тенги йўк. Илмий жиҳатдан эса, шубҳасиз, буюк комусдир. Ичида эгрилик, эътиқодида айниш содир бўлган, эгаллаган илми Ҳақ ризоси билан ўзи ўртасида ҳижоб-тўсиққа айланган мутакаббир кишиларгина бу асарларни писанд қилмаслиги мумкин. Афсус, шундайлар ҳам пайдо бўлган.

Сўфи Аллоҳёр ҳазратлари шайхликда назири йўк зот эдилар. Чунончи, «Маслак»да бундай дейдилар:

Шайх будан на кори осон аст,
Балки, мушқил зи кандани жон аст.
Осмон осие гардад бар сар,
Аз сулуки шуйух осонтар...

Таржимаси:

Шайх бўлмоқ иши ҳеч эмасдур осон,
Балки мушқул, узишдан ҳам жон.
Гар осмон бошингда тегирмон эрур,
Шайхлар сулукидан бу осон эрур...

Рисолат ва иршод мақомининг асл вориси, бу мақом моҳиятини англаган ҳақиқий шайх шундай дейиши мумкин.

* * *

«Сабот ул-ожизин» эса ҳикматлар хазинасидир. Илм маърифат кони бўлиш билан бирга, башар сўз санъатининг олий намунасидир. Ҳазрат Шайх ҳар ишда муҳаббатни устун қўядилар. Инсон ҳаёти иморатининг пойдевори муҳаббатдир. Китобда Шайх ҳазратлари солиқ, яъни сулукка кирган мурид таърифиди:

Кишиким, ошиқи дийдори Ҳақдур,
Муҳаббат аҳли бирлан ҳамсабақдур.

Яъни Ҳақ таоло дийдорининг ҳақиқий ошиғи бўлган киши муҳаббат аҳли билан дарсдош, мактабдош бўлади, десалар, муҳаббатсиз кишидан қочиш баёнини бундай келтирадилар:

Кел, эй толиб, кўзунг ибрат билан оч,
Муҳаббатсиз кишидин куш бўлиб қоч.
Муҳаббат аҳлининг жўёни бўлғил,
Ўшалким учради, қурбони бўлғил.

Ҳамиша муҳаббат аҳлини кидиришни ана шундай буюра-
дилар, чунки агар инсон муҳаббатсиз бўлса, ҳатто ширин фар-
зандингиз бўлса ҳам, ётдир, бегонадир:

Муҳаббатсизки бўлди ҳар қаю зот,
Агар фарзанди шириндур, эрур ёт...

* * *

Энди ушбу санъаткорона ҳикматларга диққат қилайлик.
Аллоҳ маърифати ҳақида бундай дейдилар:

Уёлма маърифатни ўрганурдин,
Танур жойинг бўлур, қолсанг танурдин.

Аллоҳни танишдан қолсанг, танур, яъни тандир, демакки,
дўзах жойинг бўлади.

Бақодир дема айши бебакони,
Яқони тут, ажал тутмай яқони.

Бақоси йўқ ўткинчи ҳаётни бақодир дема, инсонга боқадиган боқий ҳаёт, дема. Ажал ёқангни тутмай туриб, ўзинг ёқангни тут, яъни тавба қилишга улгур... Яна:

Таваккул ганжидин эй юз ўғурғон,
Буюрғонга муҳолифдур бу юрғон.

«Бир ён» сўзини кузатинг:

Агар бўлсун десанг енгил оғирлар,
Чиқиб бир ёна, топ бирён бағирлар...

Яъни агар оғирлар енгил бўлсин десанг, бир ёнга чиқиб, бирён бўлган, муҳаббат ўтида қовурилган бағирларни топил.

Яхши хотиннинг таърифи келтирилган байтда ўн (10), ун, ун – товуш сўзларининг товланишини кўрайлик:

Агар ўн йил уйида бўлмаса ун,
Уни чиқмас уни айтурга бир кун...

Мусҳафга, яъни Қуръони каримга чин кўнгил кўзи билан
караш, нафс кўзига ўқ уриш бундай назмга тизилган:

Ўқур бўлсанг, ўқ ур нафсинг кўзига,
Қара чин кўз билан Мусҳаф юзига...

* * *

Агар оғир жисминг соғ бўлсин десанг, саноч оғзини, яъни
нафс қопининг оғзини сен озроқ оч, кўпроқ парҳез ва тақво
қил деган маъно ушбу байтда бундай келтирилган:

Оғир жисминг агар бўлсин десанг соғ,
Саноч оғзин сан оч, албатта, камроғ...

* * *

Ушбу байтлардаги «тил», «лаб» (лаб тикмоқ), «сўз» (калом
ва оташ маъноларида), «набот» сўзларининг маънода товланиб
келишига диққат қилайлик:

Дема ҳар неки, бўлса бемаъони,
Агар тил заҳрлик бўлса, тил они,
Калиди ганжи маъниким, забондур,
Анга бир нукта кўп бўлса, зиёндур.

Яъни бир нуктали «б» икки нуктали бўлиб, «йо»га айланса,
«забон» «зиён» бўлади.

Қилур қаттиқ тақаллум ўнг ишин чап,
Сўзинг тиклаб, кўнгул бузгунча, тик лаб!

Қаттиқ сўз ўнг ишингни чап қилиб, тескари кеткизади, то
бировнинг кўнглини бузгунча, сўзингни тиклаб, яъни тўғри-
лаб, лабингни тик, жим бўл!

Агар сўз жона пайдо қилмаса сўз,
Ани сўз демагил, эй мажлисафрўз!

Эй суҳбатни тузган киши! Агар сўз жонга ўт солмаса, ун-
дай сўзни сўз дема!

Агар тутсанг улуғларнинг ишини,
Набот эт тил, на бот оғрит кишини!

Агар улуғларнинг ишини тутсанг, тилингни наботдай ширин қил, шошиб, тезда кишининг кўнглини оғритиб қўймагин!

Эшитсанг нафъи йўқ сўз, эй неку зот,
Ани ҳам гўша олма, гўша чиқ бот.

Эй яхши инсон, агар бефойда сўзни эшитсанг, уни гўша, яъни қулоққа олма, тезда бир гўшага – четга чиқиб ол!

Киши санчиқ сўз айтса, сан чиқ ондин,
Ёмондин қоч, ёмондин қоч, ёмондин!..

Куйидаги байтда эса «ҳеч» сўзи «пуч» маъносида қўлланиб, «кеча» сўзи «кечмоқ» сўзи билан қайралган:

Кўнокмиз бир кеча дунёи ҳеча,
На ишлар кечадур биздин бу кеча.

Бундай пурҳикмат сўз санъати ҳазрат Шайхнинг китобларида озмунча эмас!

Мазкур сўзларга «Сабот ул-ожизин»дан бир қанча ҳикмати сўзларни илова қилмоқчи эдим. Қарасам, бутун китобни кўчириб чиқишга тўғри келар экан. Шу боис сўзни қисқа қилиб, асардан санокли парчалар келтириш билан кифояланаман.

«Сабот ул-ожизин»дан парчалар

Толиб улдурки, пири комилни топиб, қўл берса...

Кел, эй толиб, бу дундин юз ўгирсанг,
Тариқи каъбаи мақсуда юрсанг,

Қадам қўйсанг агар бул водийға,
Қўлингни топшир аввал ҳодийға.

Ажаб йўлдур, анинг поёни йўқтур,
Хатарлик ерларининг сони йўқтур.

Талаб қилғон ўшал роҳи адамда,
Ҳалокат чоҳидур ҳар бир қадамда.

Ажаб йўлдур, тамоми меҳнату ранж,
Ва лекин ҳар қаричда бир ниҳон ганж.

Ўшал ганжи ниҳон ётқон заминда,
Муҳайёдур қароқчилар каминда.

Агар бўлмоса йўл бошлағувчи пир,
Солур бўйнинингта шайтон доми тазвир.

Агар бўлмоса бир соҳиб қаромат,
Эмас мумкин, киши етгай саломат.

Қачон ҳар пир билур қутлуғ йўлингни,
Таниб эр яхшисин, топшир қўлингни!

Ўшал пиреки, эрнинг эри бўлғай,
Тарикат бешасининг шери бўлғай.

Таҳаллуф қилмаса ҳеч шаръ ишидин,
Тамалик бўлмаса ҳаргиз кишидин.

Олиб қўлға чароғи илми зоҳир,
Улуми ботинида бўлса моғир.

Фано бўлса тану жондин тўлойдin,
Қутулса мосуводин, лутфи Ҳаййдин.

Қаю эрмиш фано бўлғон нишони?
Тақаббур бўлмаса миқдори дони.

Ўзининг нафсини ул билмаса лок,
Бўлуб қуллуқда, айтса: «Мо абадноқ».

Агарчи бўлмаса фориғ ишидин,
Ўзин кам тутса ҳар мўмин кишидин.

Эшитмоса киши ҳеч «Ман!» дегонин,
Ўзи ҳам билмаса фоний эконин.

Ўзи айтса: «Фано бўлдум!» – Эмасдур,
Фано бўлгон киши ҳаргиз демасдур.

Ўзининг бошини сотса ўзи қул,
Қачон оқил киши бергай анга пул?!

Агар рўй берса ҳам баъзи мукошиф,
Ишонмасдур анга ҳеч марди ориф.

Агар кўргон билан ўздин кетибдур,
«Етибсан» деб анга шайтон етибдур.

Бу кунни туш била туш қилма анжом,
Баён қилмоқ билан қолғонини шом.

Агарким бўлса кўрмакдин махофат,
Етар оқшом-сабо бу тушдин офат.

Ўзин айғон киши албаттадур хом,
Валоят тахтига босқон эмас гом.

Агарчи ҳар кеча кўк бўлса тавфи,
Бурунғидин зиёда бўлса хавфи.

Мабодо ғирраи тушса кўнгулға,
Бу ғирра бошласа офатли йўлға;

Бўлур ҳолатлик эр, албатта, хомуш,
Агар етилса май, ҳеч қилмағай жўш!

Кўтармас ун валоятлик хирадманд,
Садо чиқмас у найдин, боғласа қанд.

Демак, ҳар кимга асрори ҳақойиқ,
Агар топилса ганж, ихфоси лойиқ.

Киши учқон билан сўйи самовот,
Таварруъ қилмайин, бўлмас камолот.

Валий улдур, чиқарса мосувони,
Ҳаводиндур талаб қилмоқ ҳавони.

Набий табъийятидур риштаи хубб,
Вараъ қилмоқ – камолоту тақарруб.

Агар қилдек эрур манҳий, вагар қил,
Вараъ асҳоби айтурлар: ҳазар қил!

Агарчи кўп эрур жуду сужуди,
Кўринмас заррача ориф вужуди.

Агарчи зоҳиру ботин деса дарс,
Сақар олдида турғондек, килур тарс.

Анингдек Ҳодий амрин қўйма зинҳор,
Шаётин шатталар, айрилсанг, эй ёр!

Анингдек Ҳодийға қилсанг итоат,
Саодатдур, саодатдур, саодат!

Гадойи кўчаи даргоҳи бўлсанг,
Умиддур, мулки дилни(нг) шоҳи бўлсанг.

Киши қилса хилофи ҳукми шаръий,
Ани жинни дегил, ё марди саръий.

Агар сув устида юрса ўшал кас,
Дегил: «Чандон бўлур сув устида хас».

Ҳавоға учса гар, монанди жиндур,
Ани ҳодий дема, шайтонидиндур.

Кўран ортуқ эмасдур, кўрмаган кам,
Ким атқо бўлса, индаллоҳи – ақрам!

Керак тобиъға матбуъи муқаммил,
Улуғ тандин бўлур пайдо Улуғ зилл.

Керак кўп толиб ичра бир неку рой,
Ёритмас мунча юлдуз, бўлмаса ой.

Улуғв ҳиммат йигитларга керак пир,
Қамонсиз учмагай, кўп бўлса ҳам тир.

Ўшал жундеки, ҳарб олотин осар,
Агар босар юруса, ёвни босар.

Соғайтур телбани пири забардаст,
Қуюннинг шўришин дарё килур паст.

Тушуб шоҳ илгина, бозий қочур боз,
Бўлур зоғларга бозий, эй сарафроз!

Бу таърифларга содиқ бўлса пиринг,
Ва лекин бўлмаса равшан замиринг.

Эрур нуқсон ўзингдин, кўрма ондин,
Бўлур саъй, албатта, пирим дегондин.

Пиринг фармонидин қилсанг тахаллуф,
Таассуфдур, таассуфдур, таассуф...

Шайхи комил истамакнинг баёни

Кел, эй сўфи, умид этсанг сафодин,
Қарич чикма тариқи мустафодин.

Амал қил иттико қилмай амалга,
Таваккул айлагил Азза ва Жаллга.

Амал қилмай, сафо бўлмас кўнгулда,
Аёғсиз ҳеч киши юрмади йўлда.

Қачон қўлсиз киши бўлғай шиновар?
«Шиноварман» деса, ҳеч қилма бовар.

Солибдур аҳли суннат роҳи ома,
Бу йўлдин чикмағил ўзга мақома.

Дема: «Тутдим фалон бузруг ишини»,
Қўя кўрма Набининг қилмишини.

Ўшал бузругки, соҳиб ҳимматидур,
Расулуллоҳнинг хос умматидур.

Паямбар қилғонидин қилмоғай тош,
Агарчандеки бўлса кўз билан қош.

Шариат ҳукмидин ташқи риёзат,
Эмас тоат, қабоҳатдур, қабоҳат.

Амал қилмоқ учун кирсанг бу йўлда,
Керакдур шамъи илм, албатта, қўлда.

Қоронғида кадам қўйсанг, ёзарсан,
Агар кўз бўлмаса, йўлдан озарсан.

Эрур, чунки, ажойиб пурхатар роҳ,
Қадам қўйсанг, оёғ остидадур чоҳ.

Тузук йўл деб, кадам ўтру солурсан,
Қудукқа тушгонинг билмай қолурсан.

Кўзинг гар бўлмаса, эй ақли хушёр,
Асокашсиз кадам ҳеч қўйма зинҳор.

Агар олим сўзин хўб билса омил,
Ани омий дема, эй марди комил.

Удур жоҳил, билиб муршид ўзини,
Қулоққа олмағай олим сўзини.

Диёнат беҳидур илми ақоид,
Томурсиз шоҳа сув бермак на фойд?!

Бу маҳкам туб шажарнинг шоҳи – аъмол,
Либоси бўлди тақво, меваси – ҳол.

Ажаб аслеки, фаръи – фис-самодур,
Чиқорур ҳодийи илм раҳнамодур.

Бидуни илм агар қўйсанг анга пой,
Тойиб кетсанг, санинг аҳволингга вой.

Иликға домани ҳодийи илм ол,
Чиқиб, шояд, егайсан мевайи ҳол.

Ажабдур ердаги турғон амоға, -
Узотур илкин асмори самоға!

Заифе айтса: «Бе фикҳи зарурий
Муяссардур манга тоат сурури».

Ўқуй билмоса зоҳир лафзи Қуръон,
Нечук тафсирина билгай ул инсон?!

Агар мағзин олибдур марди тоғир,
Нечук қолди кўринмай қишри зоҳир?!

Эрур дин илми чун зардолу, эй дўст,
Мулаззаздур анинг ҳам мағзи, ҳам пўст!

Биродарлар, будур бу кулнинг арзи;
Валий бўлғайми, қилгон тарки фарзи?!

Эрур фикҳи зарурий фарзи айни,
Ямондур турфа нодонлиғни шайни.

Бу тарк узра бўлур тарки фаройиз,
Нечук бўлғай вале тонгла аройиз?!

Агар ул билмаса илми ақоид,
Бўлур ул акбари осома оид.

Анингдек телба касни, эй неку зот,
Валий билма, агар кўрсанг кушufот!

Юмуб кўз, уйкуда кўрган била кас,
Валий билмас ани марди суханрас.

Югурмакдин ўзин билса зиёда,
Дегил: «Отдин тушуб, бўлди пиёда.

Бурунғи ҳолидан қилди таназзул...»
Тушар саркашли кулнинг бўйниға ғул.

На яхши ёр, ўзин билса гуноҳкор,
Бўлур кўрган сари кўркунчи бисёр.

Агарчи бўлса кўп пинҳон сужуди,
Кўрунмас заррача ориф вужуди.

Ризои Ҳақ анинг мақсуди бўлса,
Ҳаёву илму ҳилми жуди бўлса,

Анинг ихлоси қуллук бўлсаву, бас,
Риёдин бўлмаса кўнглида бир хас.

Жамиъи ишларин солса Худоға,
Қўлун топшурса ул ҳодий ризоға!..

Дарвишлик баёни

Кел, эй дарвеш, агар дарвеш атондинг,
Тариқат аҳли, некандиш атондинг,

Агар отинг хилофи бандалиқдур,
Қиёмат кун нечук шармандалиқдур!

Қуруқ от бирла ўтган ҳайф авқот,
Уётлиғ бўлма, мағрури қуруқ от.

Қуруқ юрма, қуруқ дасти ажалда,
Солур ногоҳ гумон этмас маҳалда.

Ўзингдин кетма ихлоси авома,
Суюнма, нома келмай, яхши нома.

Киши рўда кириб, гар юрса рўда,
Қачон восил бўлур дурри шухуда?!

Сивонинг нафй эконин айла исбот,
Таваккул бағрина бот, эй кўнгил, бот!

На бўлғай, кирса қўлға дурри максуд,
Вагарна, сувда юргондин нечук суд?

Кўнгил Ҳақ файзига бўлсун десанг чок,
Ки аввал мартаба ҳалқангни қил пок.

Ема зарра ҳар ом оғушта нондин,
Бўлур чоҳе нажас бир қатра қондин.

Агар ош манҳи бўлса, қўз юмиб ош,
Вагарна тонгла қорнингдин чиқар тош.

Ҳаром оз бўлса ҳам, кўпдур ямони,
Самони бўлса ҳам, билгил самм они.

Битибдур шаръида, эй лобиси далқ,
Фаройиз аъзамидур покийи ҳалқ.

Қаю тоатки, ул марзойи Рабдур,
Яқин бил, қуввати лукма сабабдур.

«Кифоя»и Шабъийда ҳам битилди,
Расулulloҳ сўзидин нақл этилди:

«Ариғсиз лукма бирлан қилса тоат,
Қабул эрмас ўшал қилгон ибодат.

Худонинг манъини нафс истаганда,
Агар бир заррасин тарк этса банда,

Ибодатларки, бўлғай инсу жиндин,
Бу айғон бандалик афзалдур андин!

Агар тарк этса зарра шубҳа, эй ёр,
Деди: юз ҳаждин ортук, эй некукор!»

Рисолаи Абул-Лайс ичра мазкур;
Набийдин қилди нақл ул маъдани нур:

«Либосида ҳар ом оғушта бўлса,
Ўшал оғуштаси бир ришта бўлса,

Ўшал тўн бирла ўтқарган намози
Қабул эрмас», деди ул Фаҳри Розий.

Сиём ийла агарчи ўтса кунлар,
Қиём ийла кечурса барча тунлар,

Риёзат бирла ўткарсанг баҳар кайф,
Ариғ бўлмоса луқманг, меҳнатинг ҳайф!

Маноҳи рангидин ошинг бўёғлиғ,
Бу ёғлиғ ош иладур ҳайф у ёғлиғ!

Фаройиз аъзамин қилғон киши тарк,
Муҳаббат бўйини қайдин қилур дарк!

Отинг чиқди ибодат аҳли халқа,
Игирдинг халқа, шубҳа солма халқа.

Кўнулсин тан десанг, зуҳд айла пеша,
Очилсун ич десанг, пок ич ҳамиша!

Агар оғзингдадур болу уболи,
Дегил: «Улдур ҳамим», эй марди олий!

Агар манҳий эмас бўлса баъидинг,
Бўлур кўп ваъдалиқ ийдинг – ваъидинг!

Агар қилса киши лима валима
Гирифтор ўлмағил ранжи алима!

Таомеки, агар анда хатардур,
Яқин бил, лаҳчаи ўтдин батардур.

Агар бўлса ҳар ом ул луқмаи шум,
Ани неъмат дема, де заҳри заққум!

Надур заққум – эрур таъзиби сахте,
Жаҳим остида ўсган бир дарахте!

Жамиъи заҳр ҳаргиз бўлмас андоғ,
Еганнинг қорни қайнардур қозондоғ!

Илоҳо, кўнглимизни бегумон эт,
Ўшал шармандалиқлардин омон эт!..

Рубоиёт ба тариқи муноҷот

Холиқо, қойилман ўз нуқсонима,
Қўп жафо қилдим ўзимнинг жонима,
Зоти покингдин иноят бўлмаса,
Ҳеч ишончим йўқ амал қилғонима.

* * *

Холиқо, қилдим фаъоли гандани,
Қилмағил расво мани шармандани.
Сан агар раҳмат ниқобин ёпмасанг,
Айби қўп, нуқсони қўпдур бандани.

* * *

Холиқо, тўқтум ибодат тосини,
Сан тузарсан банданинг кам-косини,
Қулларинг булғонса исён лойиға,
Оқизурсан мағфират дарёсини.

* * *

Холиқо, қилдим гуноҳи беҳисоб,
Тонгла Сен кўрсанг, не бергайман жавоб?
Мен очарман журму исён чехрасин,
Сен ёпарсан авфи раҳматдин ҳижоб.

* * *

Холиқо, қилдим гуноҳи беадад,
Жон берар ҳолатда Сен бергил мадад.
Нафси шайтон илгидин қутқормасанг,
Бўлди мушкул ҳолимизға, ё Аҳад!

* * *

Холиқо, ё Аввало, ё Охиро!
Нафси шайтон жонима бўлди бало.
Гарчи Аллоҳёр ўточидур ямон,
Қўймағил душман қўлиға мубтало!

* * *

Холиқо, тутдум фароғат хобини,
Истадим доим жаҳон асбобини.

Гарчи Аллоҳёр эрур ғарқи гуноҳ,
Оч анга ўлганда раҳмат бобини!

* * *

Холиқо, умр айладим фони билан,
Эмди банданг зор жони билан:
Гарчи Аллоҳёр эрур зеру забун,
Жонини ол нури иймони билан!

* * *

Холиқо, пой ишларим бош айлагил,
Хирмани тоат манга чош айлагил.
Мунда тавфиқим чароғин қўлга бер,
Анда иймонимни йўлдош айлагил!

* * *

Холиқо, афв айла ўтган ёшима,
Яхши қулларни ато қил қошима.
Гўр ичида келса икки сўрғучи,
Анда Сан раҳм айла ёлғуз бошима!

* * *

Холиқо, кўнглимда дунёи дуни,
Ман эрурман бандаларнинг озғуни.
Гарчи банданг бунда бўлса рўсиёҳ,
Юзларин оқ айлагил маҳшар куни!

* * *

Холиқо, ҳайф ўтди моҳу солимиз,
Бўлмади нофиъ аёлу молимиз.
Сан ҳисобимизни осон этмасанг,
Рўзи маҳшарда на кечгай ҳолимиз!

* * *

Холиқо, ярлоқа халқи оммани,
Ўртада мендек маъосий хомани.
Ҳашрда ҳар кимга келса бир битик,
Анда бергил ўнг қўлумга номани!

* * *

Холико, кам изладим кўйи амал,
Яхшилардек юрмадим сўйи амал.
Сан карам бирла қиёмат даштида
Айлағил оғир торозуйи амал!

* * *

Холико, дийдамға ашки жори бер,
Кўнглума доим муҳаббат бори бер.
Оби Кавсардин мани сероб этиб,
Ҳам яна кўпрук ўтарда ёри бер!

* * *

Холико, лутф айла жанноти наъим,
Қилмағил ҳар гиз гирифтори жаҳим.
Ман гуноҳлик кул эрурман, Сан – Ғафур,
Ман хатолик бандадурман, Сан – Карим!

* * *

Холико, туз айлагайсан роҳимиз,
Мустажоб этгил дуою оҳимиз.
Тонгла ҳайрон бўлса халқ ўз холиға,
Мустафони қил шафоатхоҳимиз!

* * *

Холико, лутф эт гадойи зоринга,
Бандадурман, розиман ҳар коринга.
Мағфират дарёсига ғарқоб этиб,
Кўзларим шойиста қил дийдоринга!

*Аллоҳ таоло Шайх Сўфи Аллоҳёр ҳазратларига раҳматларини
беадад ёғдириб, бизларни ҳам ул зотларнинг маънавий ғимматлари,
таважжужлари ва шафоатларига мушарраф айласин!*

МАВЛАВИЙ-ЖУНУНИЙ

(1800–1877)

Бу азиз зот Афғонистон мамлакатининг Қандаҳор вилоятида туғилганлар. Бухорои шарифда таълим олганлар. Қадимий Чағониён вилояти – бугунги Сурхондарё вилоятининг Денов шаҳрида муқим яшаб, туркий-ўзбек тилидаги «Завқ ул-муҳиб» асарини шу ерда ёзганлари, оталари Деновда вафот этганлари, бу юрт билан маънавий боғлиқликлари борлиги учун бу азиз зотни қадимий Чағониён азизлари қаторида зикр қилишни лозим топдик.

XIX аср девон адабиётининг мумтоз вакили, Шарқ ирфоний шеърятининг ўлмас санъаткори, илоҳий ишқ куйчиси Мавлавий-Жунунӣ ҳазраталари ижодининг ўрганилиши ва юзага чиқиши туркий-ўзбек ва форс-тожик адабиётида чинакам янгиликдир.

Нодир сўз санъаткори, муршиди комил, улугъ шоир, мутафаккир аллома, ориф ошиқ, Қодирия (ҳазрат Абдулқодир Гийлонӣ) тариқати шайхи Мавлавий-Жунунӣ ҳазратлари хижрий-қамарӣ 1216, милодӣ 1800 йилда Афғонистон мамлакатининг Қандаҳор вилоятида тариқат аҳли саййидларидан бўлмиш зиёли хонадонда дунёга келадилар. У зотнинг шажараларидаги нисбатлари ҳазрат Пайғамбаримиз хонадонларига бориб тақалади.

Шоирнинг асл исмлари Саййид Насимхон Қаландаршоҳ ибн Шоҳ Соҳиб бўлиб, Мавлавий-Жунунӣ деган унвон у зотнинг руҳоният оламидаги мартабаларига ишорадир ва шеърятдаги таҳаллусларидир. Яна баъзи асарларида Нодирӣ таҳаллусини ҳам қўллаганлар.

Шоир болалик чоғларини оталари ҳузурида исломӣ илмлар таҳсили билан ўтказадилар. Кейин Бухорои шарифда кўп йиллар таълим оладилар. Шу даврда маънавий камолотга эришиб, Мавлавий унвонига сазовор бўладилар.

Сўнг оталари билан бирга эски Термиз вилояти, бугунги Сурхондарё вилоятининг Чағониён, ҳозирги Денов шаҳрига кўчиб келиб, шу ерда муқим яшаб қоладилар. Оталари Деновда вафот этади. Шоир туркий-ўзбек тилидаги «Завқ ул-муҳиб»

асарини бугунги Ўзбекистоннинг жанубида – Денов шаҳрида таълиф қилганлар. Шундан кейин шайх ва шоир Ҳисор водийсидаги Роҳатий қишлоғига кўчиб ўтадилар ва умрларининг охиригача ўша ерда қоладилар. Ҳижрий-қамарий 1295, милодий 1877 йилда 77 ёшда дунёдан ўтадилар. У зотнинг файзли макбаралари дил аҳлининг кутлуғ зиёратгоҳига айланган.

Оталари Шоҳ Соҳиб, ўғиллари Саййид Насимхон Қаландаршоҳни соҳиби иршод қилиб камолга етказадилар ва ҳаёт чоғларида ўз ўринларига шайх қилиб тайинлайдилар. Барча муридларни унга топшириб, уни уларга сархайл – етакчи, йўлбошчи қилиб ўтказадилар. Иршод ижозатини бериш шайхнинг ўз ихтиёрида эмаслиги, бунда маъно оламидан рухсат бўлиши зарурлиги тасаввуф таълимотидан маълум, албатта. «Маснавий» давомида Мавлавий-Жунуний бундай дейдилар: «Отам тўксон ёшликларида марҳум бўлдилар, яъни Аллоҳнинг раҳматига бордилар. Умр дарахтлари жаҳон боғидан кесилди. Бул Жунуний отага ўринбосар бўлди, (шайхлик мақомига ўтириб) шак аҳлига яқийн билан, яъни шубҳасиз собит иймонга бошловчи маънавий мартаба билан раҳнамо бўлди».

Шу йўсин, ўтган кўплаб шайхлар ва валий зотлар каби, Мавлавий-Жунуний ҳазратлари ҳам соҳиби ҳол бўлиб, иршод ишларини маърифий шеърят билан боғлаб давом эттирдилар.

У зот муборак ҳаж сафарида бўлганлар, ҳаж асносида Макка, Мадина, Бағдод ва Шом шаҳарларида ўз билим-маърифатларини камолга етказганлари зикр қилинади.

Мавлавий-Жунуний зуллисонайн, яъни икки тилли шоир бўлиб, форс-тожик ва туркий-ўзбек тилларида санъаткорона ижод қилганлар. Асарларининг саноғи ўн бирта бўлиб, бугунги кунгача аниқ еттита асарлари сақланиб қолган.

1. Жунуний. Девон. Ғазалиёт. Бу китобни 25 ёшларида Бухорои шарифда таълиф этганлар. Форсийда битилган.

2. Нодирий. Маснавиёт. Бу асарни 30 ёшларида ўз пири комиллари – Халифа Абул-Ҳасан Панжакентий хизматларида эканларида битганлар ва унда Нодирий тахаллусини қўллаганлар.

3. «Завқ ул-муҳиб». Бу туркий-ўзбек тилида битилган маснавий китоби бўлиб, айтганимиздек, уни Денов шахрида таълиф этганлар.

4. «Мухаммасот». Мухаммаслар тўплами.

5. «Ганж ул-ошиқин» («Ошиқлар хазинаси»). Бу асар назм ва насрда битилган рисола бўлиб, тариқатдаги мақомлар ва сайру сулук таълимига оиддир.

6. «Маъдан ул-ҳол». Форсий шеърлар девони. Девон Техронда хижрий 1376 йилда икки марта нашр этилган. Камина 2002 йилнинг май ойида бир гуруҳ ўзбек олим ва адиблари сафида Эронда бўлиб, Техронда ўтган 15-халқаро китоб кўргазмасидан бу асарни келтиришга муваффақ бўлдим.

7. «Васиятнома». Бу Мавлавий ҳазратларининг сўнгги назмий ва насрий асарлари бўлиб, уни ўз фарзандларига бағишлаб ёзганлар.

«Маъдан ул-ҳол» девонидан танланган шеърлар ва тўрт муножот кирилл ёзувида chop этилган. Китобни шоир дафн этилган Роҳатий қишлоғида яшовчи ихлосли ўқитувчи Ҳожи Теша Солиҳзода табдил этиб, нашрга тайёрлаган.

Бебаҳо мерос қолдирган валий шоирнинг бу асарлари, жумладан, «Завқ ул-муҳиб» китобини ўрганиш ва нашр этиш зиммамиздаги чинакам хайрли ишлардандир.

Мавлавий-Жунуний ҳазратларининг шеърлари, асосан, маърифий-ахлоқий руҳда бўлиб, у зотнинг маъно оламидаги мартабаларидан, ҳол манзаралари, илоҳий ишқ завқи ва қалб кушufотидан дарак беради. Шоир хитоблари инсониятни дунё ва охират ҳалокатидан қутқарувчи ва икки жаҳон саодатига ундовчи ирфоний хитоблардир.

Қуйида «Маъдан ул-ҳол» девонидан бир неча ғазал таржимасини маърифат ва шеърият муҳиблари эътиборига ҳавола этамиз.

МАВЛАВИЙ-ЖУНУНИЙ ШЕЪРИЯТИДАН НАМУНАЛАР¹

Ошиқи содиқдин ишқ шайдо кўнгул айлар талаб...

Эй ҳовуч тупрок, бу ҳолингга таманно на керак?

Устухонтўда ўзингсан, бўйла ғавго на керак?

Бир куни шаҳло кўзингни ул қабр мўрчаси ер,

Оина юзига ҳар лаҳза томошо на керак?

Аслинг ул қатра маний, санга манманлик нечун?

Келганинг пешоб йўлидур, кибру даъво на керак?

Лахта ул жийфа ўзинг, ҳусну жамолинг у сабаб,

Эшигинг туфроғу бўл-у, катта даъво на керак?

Лавҳи дилни ювгил ағёрдин, тутиб Ёр этагин,

Бас, Анинг ишқи вароғига муаммо на керак?

Ошиқи содиқдин ишқ шайдо кўнгул айлар талаб,

Дилни туғёну жаҳонга этма шайдо, на керак?

Бу ўлик кўнглингга бир лаҳза ҳаёт топғил, ахир,

Толиби дил бўлмасанг, азми Масихо на керак?

Зуд бу кун эрта ишин айлаки, фурсат ўтадур,

Эртага қўймоқ бу кунги ишни, эвоҳ, на керак?

Икки зид: фоний ва боқий, чун сингил бўлмас никоҳ,

Гар бақо этсанг талаб, сенга бу дунё на керак?

Билки, Лоҳут оламинда бул Жунуний сайри бор,

Солико, сайрингга ул арши муъалло на керак!..

Ҳар дилки равшан ўлғай, бу нури муҳаббатдур

Ҳар ҳосилеки бордур, зи шўри муҳаббатдур,

Кўнгилни саклағилким, ул Тури муҳаббатдур.

Тунги зикр ила саҳар вақтидаги надомат,

Завқ аҳлига бу вақти зуҳури муҳаббатдур.

Ошиқ келар йиғига, зору зор нола этгай,

Билғилки, вақти файзи ҳузури муҳаббатдур.

¹ Форс тилидан Мирзо Кенжабек таржималари.

Гоҳ наъра тортгайу дил, гоҳ дарди дуд ичинда,
Кўнгилки шуъла ургай, танури муҳаббатдур.
Дўст васли завқи бирла ул барчадин беҳожат,
Ўзидин фони бўлмиш, ғурури муҳаббатдур.
Оинадил инсонлар кўнгилга берур сайқал,
Ҳар дилки равшан ўлғай, бу нури муҳаббатдур.
Ярим бисмил қуш каби гоҳида дил питирлар,
Қалбнинг қиёматида бир сури муҳаббатдур.
Айб ўлса ҳам, гоҳида мастона наъра қилгай,
Маъзур тутғилки они, ул кўри муҳаббатдур.
Жунунда бордур Онинг шўрлиғларининг ишки,
Қолипдадур токи жон, бу шўри муҳаббатдур.

Ҳар ошиқ нола бирла топғуси навойи ишқ

Бўлсин тану вужуду дилу жон фидойи ишқ,
Кўникдим дардга, зинҳор изламам давойи ишқ.
Аҳли дарддин нолаи дилсўз тинглагайман,
Чикар кўнглим доғларидин садойи ишқ.
Кўнгил ишқ оташининг тануридур, шуълалиғ,
Икки кавн зулматида келмасин жудойи ишқ.
Юз Хусравий тож эрур, асириман кулоҳин,
Кулоҳим синдирибман, ки менман гадойи ишқ.
Булбул гул ғунчаси ишқида нола айлар,
Ҳар ошиқ нола бирла топғуси навойи ишқ.
Дўст юзининг оинадори бўлар, бегумон,
Ҳар дилки, топса ваҳдат йўлида сафойи ишқ.
Ҳар хокисор кимса гар қўйса бу доғни дилга,
Бўлғай, Жунун, хашр аро ул зери лавойи¹ ишқ.

Оинадир соҳибдил...

Ошиқ агар кўнглимиз сари бир назар қилур,
Ўқ эрур ўшал нигоҳ, нишони жигар қилур.

¹ Л а в о – байроқ, туг.

Оинадир соҳибдил, ул юзма-юз бўлганда,
 Жоми жаҳоннамодур, мақсадни хабар қилур.
 Ул кимиё сари тез шитоб эт, ҳовуч тупроқ,
 Бир нигоҳда ул ҳовуч тупроғингни зар қилур.
 Тун қиёмат тонгининг жилвасига интизор,
 «Ох» ўқи бирла гардун сийнасин сипар¹ қилур.
 Яқдил бўлиб, якто Зот даргоҳига тутиб юз,
 Икки эшикли фоний саройдин ҳазар қилур.
 Гоҳи Мажнун водийси томон изтироб ила,
 Мушток бўлиб, у дилсўз ноладин сафар қилур.
 Кўнгилга шуъла урган пинҳон оташедур,
 Меҳробни қонли кўз ёш ёмғиридин тар² қилур.
 Бу макондан тез кўнгил этагини йиғиштир,
 Ул авжи ломаконда ҳимматдин макар³ қилур.
 Юсуфсифат, оғолар ранжидин кўнгил пора,
 Маҳзун бўлиб Жунуний фиғони падар қилур.

Азизлар суҳбатидан руҳларга мадад қилинг...

Эй, мўминлар, юзингиз ба сўйи Аҳад қилинг,
 Бу кун кўп фикр хоби тўшайи лаҳад қилинг.
 Эрта ажалнинг ўқи, ахир, етгайдур шитоб,
 Ушбу дам ғаниматдур, фидойи Самад қилинг.
 Шайтон ила нафс руҳнинг мулкини хароб этди,
 Азизлар суҳбатидин руҳларга мадад қилинг!
 Ювғувчи ўлик танни чала ювмасдан аввал
 Аллоҳ зикри сувидин танни пок жасад қилинг.
 Эрта минглаб тутунлар ададдан ортиқ бўлур,
 Бас, ушбу кун бандалиқ фикрин беадад қилинг.
 Бандаларга яхшилик Аллоҳнинг амри бўлмиш,
 Хулқи бад кимсаларга, демам: сўзни бад қилинг.

¹ С и п а р – (форсча) қалқон.

² Т а р қ и л м о қ – ҳўл қилмоқ.

³ М а қ а р – (арабча) қароргоҳ, манзил.

Майл айласа нафс агар маҳрумлигу ғурурга,
Жунун дер; анга шайтон қиссасин санад қилинг!..

Нури ирфон қил муҳаббатни...

Ҳамиша ўрнини, билсанг, дилу жон қил муҳаббатни,
Ва жойин суҳбату файзи азизон қил муҳаббатни.

Кўнгилнинг бир тануридин неча минг хом рўй пишгай,
Шу важ айтгумки, сарфи нури ирфон қил муҳаббатни.

Зикрдин ишқ қозонини чу зокир кўнгли қайнатгай,
Ки, сен ишқ файзидин кўнгилда жўшон қил муҳаббатни.

Тун ортидин етар солиқ кўли васлин этогига,
Саҳар ғаввоси жўши баҳри Ғуфрон қил муҳаббатни.

Кўлингдин келса гар, файздин бу ишқнинг покбози бўл,
Кўнгил юмнидин¹ ҳаргиз покдомон қил муҳаббатни.

Агар тўймас эса шайдо ичибон ишқ жомидин,
Уринмоқ авжи-ла сен мавжи тўфон қил муҳаббатни.

Талаблар кўкати кўнгил заминидин қуритма ҳеч,
Ки, ҳар бир тола киприк-ла сели борон қил муҳаббатни.

Келур ҳар бошга минглаб дард, ўшал кун келмайин, танҳо
Табиби ҳозик ўл ўзга ва дармон қил муҳаббатни.

¹ Юмн – (арабча) яхшилик, баракот, бахтиёрлик.

МИЁН БЎРИТОШ НАҚШБАНДИЙ (ҲОМИЙИДДИН ЗАҲИРУЛЛОҲ ЎҒЛИ) (1918–1999)

Нақшбандия шайхи ва атоқли муршид Муҳаммад Шариф Ҳисорий ҳазратларининг халифаси ўлароқ танилган Миён Бўритош ҳазратларининг асл исми Ҳомийиддин Заҳируллоҳ ўғлидир. 1918 йилда Сурхондарё вилоятининг собиқ Сариосиё, ҳозирги Узун туманидаги Файзоба қишлоғида туғилганлар. Ёшлиқдан Домла Қурбонбобо, Домла Нурбобо, Абдурахмон Эшонхон каби шариат ва тариқат раҳнамоларининг хизматида юриб, таълим-тарбия оладилар. Насаб шажаралари ота томондан нақшбандия-муҷаддиия тариқати пешвоси Имоми Раббоний – Муҷаддиди алфи соний Аҳмади Форук ас-Сарҳиндий орқали ҳазрати Умар ибн Хаттобга (розияллоху анху) боғланади. Иршод хатлари, яъни нақшбандия тариқати ижозалари XX асрнинг атоқли шайхларидан бўлмиш Муҳаммад Шариф Ҳисорий ҳазратларидандир. Шайх Дўстмуҳаммад Турсун Шўрчагий, Тошболта Чоризода Термизий каби таниқли зотлар у кишининг тариқатдаги шоғирд ва халифалари ҳисобланади¹.

Файзоба қишлоғидаги жомеъ-масжидга Миён Ҳомийиддин Ҳожи номи берилган.

Миён Бўритош Нақшбандий ҳазратлари 1999 йилда Сурхондарё вилоятининг Узун туманида вафот этганлар. Жаноза намозларини шоғирдлари Мулла Тошболта Чоризода ўқиганлар. Қабрлари Денов шаҳридаги шарафли мазорлик ҳисобланмиш Ҳожа Алоуддин Аттор қабристонидадир.

У зот ҳақларида Омонуллоҳ Бўриевнинг «Темурийлар даврида маънавий мероси тарихидан» (2009), Ҳайдархон Йўлдошхўжаевнинг «Ўзбекистон уламолари» (2015) китобларида маълумотлар бор.

¹ Маълумотларни жамлашда Ҳайдархон Йўлдошхўжаев ва Иродахон Қаюмованинг «Ўзбекистон уламолари» (Тошкент, «Мовароуннахр», 2015, 361-бет), Омонуллоҳ Бўриев, «Темурийлар даври маънавий мероси тарихидан», (Тошкент, «Фан», 2015) китобларидан истифода этилди.

ҲАЗРАТ ШАЙХ АҲМАДЖОН МАХДУМ ҲАНАФИЙ-НАҚШБАНДИЙ

(1939–1993)

Қадимги Термиз ва Чағониён худудларида кўп валий зотлар ўтганлар, у ерларда кўп зиёратгоҳлар мавжуд. Ҳозирча, энг кейинги валийлардан, мен фақир кўзим билан кўрган азизлардан бирлари ҳазрат Шайх Аҳмаджон Махдум раҳматуллоҳи алайҳни зикр қилишни ният этдим. Аллоҳ насиб этса, бошқа улуғлар зикрига ҳам мушарраф бўлармиз...

Ҳазрат Ҳожи Аҳмаджон Махдум Ҳанафий-Нақшбандий (раҳматуллоҳи алайҳ) XX асрнинг беназир аллома ва шайхларидан эдилар. Тўлиқ исм-насаблари – Аҳмаджон Махдум ибн Домулло Шохмурод ибн Домулло Розик ибн Муҳаммад Сиддиқ ибн Домулло Ашур. Ул зот 1939 йилда Сурхондарё вилояти Сариосиё туманидаги тоғли Зархона қишлоғида таваллуд топдилар.

* * *

Ул зот Ҳазрат Расулуллоҳ соллалоҳу алайҳи ва салламнинг муборақ хулқлари билан хулқланган, ҳидлари билан ҳидланган, дардлари билан дардланган асл муршиди комил эдилар. Фикҳ, тақво, амал бобида нодир эдилар. Қалблари ишқли, кўзлари ёшли, сўзлари ҳикматли, ўзлари ибратли, ҳалим ва салим, севимли зот эдилар. Дунё ишидан кўра охират ишига моҳир эдилар.

Устозлари фозил ва олий зотлар: Шайхул-акбар – ҳазрат Муҳаммад Шариф Ҳисорий-Нақшбандий, ҳазрат Қози Абдуррашид домла, «Баён ул-Фурқон фи таржиматил-Қуръон» номли тафсир муаллифи, ҳазрат Шайх Муҳаммад Шариф Мавлавий Ҳиндистоний-Қўқандий каби нодир сиймолардир.

Ҳазрат Шайх Теша Бобо Ҳазрат Махдум ҳақларида: «У зотга илмдан Худо берган!» дер эдилар.

Уларни мен осий ва ноқобил банда илк бор 1993 йил, 17-август, жумъа куни, Бухорода — Қасри Орифонда, ҳазрат Хожа Баҳоуддин Нақшбанд таваллудларининг 675 йиллигига бағишланган анжуман кунларида кўрганман. Кўзлари теран ва маъноли, юзлари нурли, ғоят кўркам ва шижоатли зот эдилар.

Илк устоз — шайх, муршид падари бузруквор

Бошланғич таълимни, сарфу наҳв ва фикҳ илмини оталаридан олдилар. Оталари Бухорои шариф мадрасасида етишган улкан олим, такволи ва парҳезкор зот бўлиб, муршид эдилар. Аммо қўл олмасдилар. Ҳазрат «Таржиман ҳол»да ёзадилар: «Падари бузрукворим менинг бошимга салла қўйиб, жамоат намозига олиб борар, кичик ёшимдан менга қалб билан зикр қилишни ўргатар ва ҳар кимдан мен учун дуои хайр олар эдилар».

Оталарининг боғдорчилик ва деҳқончилик касблари бўлиб, боғлар барпо этар эдилар. Бу касб кейин Аҳмадҷон Махдумга ва у зотнинг фарзандларига ҳам ўтди.

Оталари 86 ёшда охират оламига ўтдилар. Аллоҳ раҳмат айласин.

Аҳмадҷон Махдум Марказий Осиёнинг энг улуғ алломаларидан таълим олдилар. Бу устози киромларнинг ҳар бирлари бу диёрларда жорий бўлган Ҳанафий фикҳи, яъни ҳазрат Имом Аъзам мазҳабининг жонфидо ҳомийлари эдилар.

Ҳазрат Шайх Муҳаммад Шариф Ҳисорий раҳматуллоҳи алайҳ. Нақшбандия тариқати пири комили бўлмиш ул Шайхул-акбар ҳузурларида Аҳмадҷон Махдум расмий илмларни таълим олиб, у ерда азизлар назарига тушдилар. Ул зот — муршид, бағоят улуғ, хуштакаллум, машҳур, соҳибкаромат, соҳибдуо зот эдилар. Кўп инсонлар у кишининг даргоҳларида шариат ва тариқат илмларидан баҳраманд бўлганлар. Махдум «Таржиман ҳол»да ҳақсорлик ила айтадилар: «Ул зотнинг ҳалқайи шарифларида кўзимни юмиб ўлтирар эдим ва бул бибизоатнинг кўз олдимда бир шиша мусаффо асал пайдо бўлар эди».

Ҳазрат Қорий Маҳмуд раҳматуллоҳи алайҳ. Кейин Муҳаммад Шариф Ҳисорийнинг ижозаглари билан қо-

рийлар қорийси, фақиҳлар фақиҳи Қорий Маҳмуд ҳузурларига бордилар. Ул зоти бобаракот Аҳмаджон Маҳдумга «Тажвид» ва Қуръони каримни ўргатдилар, «Кофия» ва «Ақоид» матни-ни ёдлатдилар, «Шарҳи Мулло (Жомий)» ва бошқа илмлардан таълим бердилар. Ул зот улуғ бир шахс, қорийи мураттаб, хуш-хулқ, хуштабиат ва тавозуъли аллома эдилар.

Ҳазрат Муфтий Бобо Муҳаммад раҳматуллоҳи алайҳ. Ундан сўнг Қорий домла ижозатлари билан, Бухоройи шариф мадрасасида таълим олган ва Сариосиё туманига муф-тий этиб тайинланган Бобо Муҳаммад ҳазратларидан фароиз, яъни мерос тақсимо-ти илмини ўргандилар. «Ул зотнинг фароиз илмида маҳоратлари баланд эди ва қайси масалани айтсалар, шу масала китобдан топиладди», деб ёзадилар Аҳмаджон Маҳдум.

Ҳазрат Қози Абдуррашид Фарғоний раҳма-туллоҳи алайҳ. Сўнг Қозидомулло деб машхур бўлган ҳазрат Қози Абдуррашид ҳузурларига бордилар. Ул зот ўз за-монларида диннинг устуни бўлиб, ҳузурларидан кўп комил олимлар етишиб чиққанлар.

Қози Абдуррашид ҳазратларидан «Ақоиди Насафий шар-ҳи»дан бошлаб, кейин «Ҳидояйи шариф», «Тавзеҳ», «Қози Бай-зовий», «Мулложалол Даввоний», «Шарҳи Талхис», «Саҳиҳи Бухорий» ва бошқа дарс китобларини таълим олдилар. «У зот-нинг дарс таълимларидан кўп баҳраманд бўлиб, футухот ва фуюзот топдик», деб ёзадилар ҳазрат Маҳдум.

Бир куни бир хатиб вафот этган бир шахснинг меросини тақсим қилишдан ожиз қолганини арз этиб, рўйхат қоғозини Қози домланинг олдиларига қўяди. Ҳазрат устоз: «Эртага биз иккаламиз фалон жойга тақлиф қилинганмиз. Мерос тақсимо-тини тайёрлаб, олиб борамиз, ўша жойдан оласиз», дейдилар. Маҳдум ёзадилар: «Камина ул қоғозга қараб, ворислар ва ме-рос нарсалар мажмуъини билиб олдим. Хужрага бориб, дарҳол ишлаб, қоғозга ёзиб, келтириб ҳазрат устоднинг олдиларига қўйдим. Устоз муборак қўлларига олиб, тааммул билан назар қилиб, «Алҳамдулиллоҳ, алҳамдулиллоҳ, бир толиби илм «Фа-роиз» илмидан шу қадар баҳраманд бўлибди!», дедилар. Ва келган олимлар ва меҳмонлар ҳузурида бир қанча вақт бунди

тавсиф қилардилар. Бу иш ҳазрат Устознинг дуоларини олишимга сабаб бўлди».

Қози ҳазратлари толиби илмларни китоб ва қоғозу қалам мулозаматига тарғиб қилардилар.

Нихоят, ҳазрат Қози Абдуррашид домла Аҳмаджон Махдумнинг бошларига амома қўйиб, дуо берадилар. Ўзлари 95 ёшда охират оламига ўтадилар.

Ҳазрат Муҳаммад Шариф Мавлавий-Ҳиндистоний раҳматуллоҳи алайҳ. Асли Қўқон шаҳридан бўлган бу зот «Ҳазрат Мавлавий», «Ҳожи Қорий», «Ҳожи Ҳиндистоний», «Ҳожи Домулло» деган номлар билан машхур эдилар. Ҳазрат Махдум кейин бу муборак зот ҳузурларида таълим олдилар.

Мавлавий ҳазратлари Қози Мирмуҳаммад Ғавс ибн Мирмуҳаммад Аълам ибн Мирмуҳаммад Азиздек сай-йидзода бир аломага шогирд эдилар. Мирмуҳаммад Ғавс эса «Умдату-р-риъоя» номли машхур фикҳ китоби ва бошқа таснифлар муалифи бўлмиш ҳазрат Мавлоно Абдулҳай Ликҳнавийнинг шогирди эдилар. Мавлавий ҳазратлари ўз юртлари – Қўқон шаҳрида Куръони каримни ёд олиб, ибгидой таълимни эгаллаганларидан кейин Бухоро шаҳрида илм таҳсилида давом этдилар. Сўнг Афғонистон ва Ҳиндистон мадрасаларида илмни камолига етказдилар. Шу боис «Домла Ҳиндистоний» деб машхур бўлдилар.

Ҳазрат Аҳмаджон Махдум «Таржимаи ҳол»да ул зотга оид муҳим бир воқеани баён этадиларки, бу ҳол ҳазрат Мавлавий ва ўзларининг маънавий мартабаларига далилдир.

«Ҳазрат Қози Домулло (Қози Абдуррашид) охиратга рихлат қилганларидан кейин ул зотнинг ўғиллари Фазлул-Ҳақнинг ижозатлари билан илм таҳсили учун Ҳазрат Мавлавий ҳузурларига бордим. Мени қаршилаб, ниятимни сўрадилар. Мен: «Саҳиҳи Бухорий»дан таълим олмоқ умидида келдим», дедим. «Фалон вақт келинг», деб марҳамат қилдилар. Белгиланган вақтда бордим, яна: «Фалон пайт келасиз», деб бошқа вақтни буюрдилар. Шу йўсин бориш-келиш бир неча марта такрорланди. Кўп хазин бўлдим. Иттифоқо, «Саҳиҳи Бухорий» соҳиби ҳазрат Имом Бухорийнинг муаттар макбараларини зиёрат қилиш фикри кўн-

гимга тушди. Бир неча дўстлар билан Самарқандга бориб, мунаввар мақбараларини зиёрат қилдик. Жумъа намозидан кейин минбар яқинида тўрт ракъат «охири пешин» фарзини ва икки ракъат вақт суннاتини адо қилдим. Шундан сўнг бироз пинакка кетибман. Ногаҳон ҳазрат бузругвор (Имом Бухорий) мунаввар марқадиари томонидан ниҳоятда нуроний бир ҳайъат билан пайдо бўлдилар. Муборак қўлларида нишолдога ўхшаш бағоят оппоқ неъмат билан тўла бир чиройли коса бор эди, уни келтириб ушбу аҳкарул-варога (халқнинг энг ҳақири бўлмиш менга) бердилар. Алҳамду лиллоҳи Роббил-оламин, ҳамда-ш-шокирийн. Аллоҳумма, шоядки бул туш раҳмоний ва ҳаққоний бўлса.

Зиёратни адо этиб бўлгач, қайтиб, ҳазрат устоз ҳузурларига бордим. Эшикдан киришим билан, ўринларидан туриб, кучок очиб, том бир илтифот билан мени оғушларига олдилар. Энди фикр қилсам, ул зот авлиёуллоҳ эканлар... Ул куни чоршанба эди. «Саҳиҳи Бухорий»дан дарс ибтидо қилдик...»

«Шундай қилиб, Маҳдум ҳазратлари ул зотдан яна «Тафсири мадорик», «Манору-л-анвор», «Шарҳи талхис», «Даввоний» ва бошқа дарс китоблари ҳамда адабиётдан «Бедил» ва «Мақомоти Замахшарий» каби китобларни таълим олдилар...

Мавлавий ҳазратлари 99 ёшда охиратга сафар қилдилар. Қабрлари ҳазрат мавлоно Яъқуб Чархий мақбаралари живоридадир. Ул зот ҳазрат Маҳдумга китоб ва рисола таснифлари учун ижозат бериб, «Тафсири Кошшоф»дан таълим қилиб, дуо бердилар.

Ҳазрат Шайх Маҳдум Бобои Андокий раҳматуллоҳи алайҳ. Бу зот Самарқанд вилоятининг Андоқ қасабасидан бўлиб, шайх ва муршиди комил эдилар. Исмлари Абдурраҳмонжон, лақаблари Маҳдум бобо, насабда саййидзодадирлар. Ҳазрат Аҳмаджон Маҳдум илми зоҳир таълими асносида ул зоти бобарокотнинг ҳузурларига борадилар. Ул зот Маҳдумдан қўли олиб, тавба бериб, тариқатни талқин қилиб, «Энди (тариқатда) ғайрат қиласиз!» деб дуо ва ижозат берадилар.

Ҳазрат Шайх Эшон Абдурраҳмонжон раҳматуллоҳи алайҳ. Бу зот саййидлардан бўлиб, Нақшбандия шайхи ва муршиди комил эдилар..

Ҳазрат шайх Махдум бобо вафотларидан кейин Аҳмаджон Махдум ул зотнинг ҳузурида ҳам тариқат таълимини олдилар. Ҳазрат Эшон бағоят муктадо ва соҳибкаромат эдилар. Ҳазрати Мавлавий-Ҳиндистонийнинг мазкур шайхга кучли эҳтиром ва муҳаббатлари бор эди. Ул зот вафотларидан олдин Аҳмаджон Махдумни бир неча муридлари билан бирга тарбият учун ҳазрат шайх Асадуллоҳга ҳавола қиладилар.

Ҳазрат Шайх Асадуллоҳ раҳматуллоҳи алайҳ. Саййидлардан бўлган бу зот «Эшони шайх» номи билан машҳур эдилар. Шайх ғоят пурфазилат ва соҳибкаромат, хушхулқ ва тавозуъли шахс эдилар. Ҳазрат Махдум ул зотдан ҳам тариқат таълимини олдилар.

Бир қанча улуғлар, жумладан, Мавлавий Ҳикматуллоҳ Одилободий ҳам ҳозир бўлган файзли, муаттар ва мунаввар бир анжуманда Шайх Асадуллоҳ Аҳмаджон Махдумга илтифот кўрсатиб, Махдумнинг саллаларига иршод хатини қистирдилар, ўзлари ҳам, мажлис аҳли ҳам муборақ этиб, табриклядилар.

Ҳазрат Шайх Аҳмад Зулфиқор Накшбандий салламаллоҳу фид-дунйа ва ьукбо. Ўзбекистон мустақилликка эришгач, жаҳондаги накшбандия тариқати арбобларининг ташрифларига йўл очилди. Айниқса, Шоҳ Баҳоуддин Накшбанд ҳазратлари таваллудининг 675 йиллигига бағишланган анжуман қувончли, оламшумул дийдорларга васила бўлди.

Аҳмаджон Махдум ҳазрат Шайх Аҳмад Зулфиқор Покистоний билан илк кўришганларида қалблари равшан тортиб, кўп хурсанд бўлдилар. Мулоқотдан кейин бир киши Махдумнинг ҳолларини ул зотга баён этмоқчи бўлган эди, ҳазрат Шайх:

— Ло ҳожат. «Сиймоҳум фий вужуҳиҳим мин асари-с-сужуд», — деб лутф қилдилар. Яъни: «Баёнга ҳожат йўқ. Зеро, Қуръони каримда Аллоҳ таоло: «Уларнинг юзларида саждалар асаридан нишонлари бордир», деб марҳамат қилган. («Фатҳ» сураси, 29-оятдан), — дедилар.

Шайх Аҳмад Зулфиқор Покистоний Сурхондарё вилояти Сариосиё туманидаги «Ҳазрат Мавлавий» жомеъ-масжидига ташриф буюрадилар. Жуда кўп одам йиғилган бўлиб, ҳар ким баҳоли қудрат эҳсон қилишга интилар эди. Шунда шайх:

– Огоҳ бўлингизларким, биз сизнинг диёрингизга дунё тўн-
ламок учун келмадик, балки воқеада (тушда) Ҳазрат Расули
Акрам соллалоҳу алайҳи ва саллам бизга ишорат қилган омон-
натни бу зоти бобаракотга топширгани келдик, – деб Аҳмаджон
Махдумнинг кўлларини тутиб, тавба қилдириб, тариқатни баён
қилдилар. Сўнг муборак саллаларини Махдумнинг бошлари-
га қўйдилар. Яна силсилаи шарифни ҳам топширдилар. Унда
41-рақамда Аҳмаджон Махдум Нақшбандийнинг муборак
исмлари ёзилган эди. Кейин ушбу форсий байтни ўқидилар:

Ман ту шудам, ту ман шуди,
ман тан шудам, ту жон шуди,
То кас нагуяд баъд аз ин:
ман дигарам, ту дигари.

Яъни:

Мен сен бўлдим, сен мен бўлдинг,
мен тан бўлдим, сен жон бўлдинг,
Кимса айтмас бундан кейин:
сен бошқаю мен бошқа, деб.

Шундан сўнг бу икки улуғ зот 1996 йили муборак ҳаж мав-
сумида Мадинаи мунавварада Ҳазрат Набий соллалоҳу алайҳи
ва саллам масжидларида кўришдилар. 1998 йилда эса Бухорои
шарифда такрор дийдорлашув насиб этди.

1999 йил 2 август, сешанба куни Тошкент шаҳрида вафот
этдилар. Мадраса муаммолари ҳамда ўзлари қайта ёзиб тугал-
лаган «Рисолаи сужуди саҳв» китобини суйган дўстлари давра-
сида ўқиб ўтказиш, уни таржима ва нашр қилиш нияти билан,
Аллоҳ йўлида, Тошкентга келган эдилар.

1 август, душанба куни, пешин вақтида мен у зотнинг зиё-
ратларига бордим. Кейин, ишдан сўнг, соат 6 дан ўтиб, яна
меҳмонхоналарига етиб бордим. Кечқурун маъноларга бой,
ғоят файзли суҳбат бўлди. «Рисола»ни бир биродаримизга
ўқитдилар, асли ва таржимасини тинглаб, тасдиқлаб, шарҳлаб
турдилар. Ўқиб бўлингач, дафъатан Ҳожи Сайфиддин Сайфул-
лоҳ домладан дуо талаб қилдилар. Доим у зотнинг ҳузурида
дуо қилишдан тортиниб турадиган домла бу гал дарҳол кўлла-

рини дуога очиб, «Шу рисола сиздан қиёматгача садақан жория бўлсин!» деб дуо қилдилар. Ҳазрат Махдумнинг кўзларидан тирқираб ёш чиқиб кетди. Йиғладилар. Ўзлари ҳам асарни зоди охират – охират озиғи, деб атаган эдилар.

* * *

Муҳтарам зотлардан бири Халил Нажотий Нақшбандий ҳазратларини тушларида кўрибди. Айтдики: «Бир душманам мени милтиқда отмоқчи бўлиб турган экан. Шу маҳал ҳазрат Пирнинг оёқларини кучоқлаб ўпибман-да: «Мана энди отсанг от, ўлдирсанг ўлдир!» дебман. Шу кўйи уйғониб кетдим», – дейди. Шунда Аҳмадҷон Махдум: «Сизларга ҳазрат Шайхларингиздан, ҳазратларидан ҳиммат бениҳоят катта!» – дедилар. Бундай сирларни илғари ҳеч айтмасдилар, шу кеча айтдилар. Ҳақиқатан, Аллоҳнинг изни, Шайхнинг ҳиммати билан, мурид бало-офатлардан сақланар экан...

* * *

Ошиқлар султони – Увайс Қараний қуддиса сирруху ҳазратлари ҳақларида сўз кетди. Охиратда ул зот Аллоҳ ошиқларининг раиси бўлиб тирилар эканлар. Шунда Аҳмадҷон Махдум: «Баъзи кимсалар: шайхни кўрмасдан туриб, ғойибона қўл бериб бўлмайди, деб юрган эмиш. Бу ботил гап. Ахир, ҳазрат Увайс Қараний ҳазрат Расули акрам соллаллоҳу алайҳи ва салламини қачон кўрибдилар? У зотнинг байъат ва тарбиятлари кўрмасдан туриб бўлган-ку!» – дедилар.

Тарикат аҳли учун шайхга кўрмасдан интисоб қилишнинг далил-ҳужжати ҳазрат Увайс Қараний эканлар...

* * *

Шу кеча яна: «Авлиёуллоҳнинг руҳи танасидан шундай чиқиб кетадики, ҳеч ким билмай қолади», деганлар.

Ҳазрат меҳмонхонада Ҳожи Иқроруддин Бобо билан ёнма-ён тик уриб, бизлар билан хайрлашаётган эдилар. Намознинг сифати ҳақида сўз борди. Ҳазрат: «Мана шу ўқиётган намозим энг охирги намозим, деб фикр қилмоқ лозим», дедилар.

Шунда намоз ҳақиқий бўлиши англашилади. Шу заҳоти Ҳазрат икки кўлларини кенг ёзиб, «Ахир, эртага бормизми-йўкмизми, Аллоҳ билади-да», дедилар. Шу кеча файдан яшнаб, янада чиройли бўлиб кетган эдилар. Ҳақиқатан, эртаси дунёни тарк этдилар.

* * *

Ҳожи Иқроруддин Бобо нақл қиладилар: «Ҳазрат Аҳмаджон Махдум кечаси туриб, таҳажжуд намозини ўқидилар. Кейин ўтириб, аврод – зикр вазифаларини бажардилар. Қуръон ўқидилар. Сўнг туриб, бомдодга янги таҳорат олдилар. Одатда, келиб жойнамозга ўтирар эдилар. Бу гал суннатни ҳам ўқимай, орқарокдаги кўрпачада ўтирдилар. Хаёл у кишини банд қилган эди. Тонг тобора оқара бошлади. Мен адаб билан секин шивирлаб: «Ҳазрат, бомдодни ўқийлик», дедим. Ҳазрат хайратланиб: «Ҳали бомдодни ўқимадикми?» дедилар. Суннатини ўқидилар, мен такбири икомат айтдим. Уч киши жамоат бўлди: фарзини у зотга эргашиб ўқидик. Кейин ўтириб, ишроқ вақтигача Қуръон ўқидилар. Туриб, ишроқ намозини ўқидилар. Яна Қуръон ўқимоқчи бўлдилар. Бзовта бўла бошладилар. Жикқа терга ботдилар. Терларини артдим, кийимларини алмаштирдим. Яна терга ботдилар. Шу ўтирган кўйи бир тебрандилар... Қарасам, ҳеч нарса йўқ... Омонатни топширибдилар».

Ҳазрат Махдумнинг зиммаларида нафл намози ҳам қолмабди. Ўзлари айтар эканлар: «Киши шундай ўлсаки, бўйнида бирер вақт намоз қолиб кетмаса...» Яна: «Кўп қариб кетиш ҳам яхшимас, одам бировга муҳтож бўлмай ўлса, яхши...» дер эканлар...

Ишроқ вақтида мен уйда эди. Ҳожи Иқроруддин Бобо қаттиқ ҳаяжонланган ҳолда кўнғироқ қилдилар. Етиб борсам, Ҳазрат Махдум меҳмонхона ўртасига ётқизиб қўйилган эканлар. Устиларидаги чойшабни очиб, юзларини, соқолларини силадим, пешоналаридан ўпдим...

* * *

Ҳазрат Махдум юксак абдол мартабасида эдилар. Таъзия кунлари ул зотнинг фарзандлари домла Муҳаммадий айтдилар:

«Отамизнинг бир ўқитувчи дўстлари бор эди. Иккимизга мутуйба қилиб, у кишини менга, мени у кишига танқид қилдилар. Шу услубда, беозор, ёқимли қилиб, баъзи нуксонларимизни билдирдилар. Шунда бир тушларини айтдилар. Тушларида ҳазрат Пирлари Аҳмад Зулфиқор Нақшбандийни кўрибдилар. Ҳалқада ўтирган эканлар. «Мен абдол эканман», дедилар. Мен ҳалқада эмас эканман. Отамиз Пирларига мени ишорат қилиб: «Ё Ҳазрат Шайх, менинг шу ўғлимни ҳам ҳалқага олсак, майлими?» дебдилар. Пирлари: «Ҳа, олинг», дебдилар...»

Демак, вафотларидан бир неча кун олдин абдол рутбасида бўлганлар. Абдол бўлажак кутб демакдир. Аммо баъзи валийлар вафотларидан бир кун, икки кун, ҳатто бир соат олдин кутб мартабасини топиб, кейин дунёдан ўтар эканлар... Ҳар ҳолатда ҳам, нақадар юксак мартаба соҳиби бўлганлар!..

* * *

Ҳазрат Муҳаммадий яна айтдилар: «Бир куни сиз таржима қилган «Аҳли суннат вал-жамоат» китобидан баъзи жойларини ҳазрат отамизга ўқиб бердим. Отамиз таъсирланиб, тасдиқладилар. Шунда ҳазрат Пирларингиз Хожа Маҳмуд Асъад Жўшон ҳақларида сўрадим. «Буларнинг Пирлари қандай?» дедим. Отамиз қўлларини муштга тугиб, таъкид билан: «У зотнинг мартабалари беҳад баланд!» — дедилар...

Домла Фаҳруддин айтадилар: «Қачон Хожа Маҳмуд Асъад Жўшон ҳазратлари ҳақида гап кетса, отамиз қўлларини муштга тугиб, алоҳида урғу билан: «У зот ғоят кучли!» дер эдилар».

Маҳдум ҳазратлари Хожа Маҳмуд Асъад Жўшон ҳазратларининг муридларини нурли муҳаббат билан севар, уларга эҳтиром кўрсатар, «Хатми Хожагон»лардан Улуғ файзлар топар эдилар... Аммо шундай ҳилмлари билан, сохта шайхларга мурасасиз эдилар.

* * *

Вафотларидан олдин ўзлари илм олган муборак жойларни, ўз ҳужраларини бориб кўрдилар. Қўлларидаги омонат ёки ори-

ятларни ўз эгаларига қайтардилар. Домла Обидин айтадилар: «Отамиз, таъзия кунларида эркак-аёллар аралашиб кетмасин, деб менга бозордан чилвир келтиришни буюрдилар. Мен ранжиб, икки бозор чилвир келтирмадим. Кейин қаттиқ койидилар, мажбур бўлиб келтирдим. Ичкари ҳовлидан то меҳмонхоналаригача чилвирни тортиб, боғлаб кўрдилар. Чилвир етди. Сўнг икки ҳовли ўртасида парда-тўсиқ бўлишидан хотиржам бўлдилар. Бизларнинг эса кўнглимиз бузилди».

* * *

Бир кун бир маҳаллий мансабдор ҳакида сўзлаб: «Шайтон пок инсонларни унинг кўзига ёмон кўрсатиб қўйган», дедилар. Мен осий: «Шайтонда шундай ҳуқуқ бўлар экан-да», деб таажжубландим. Ҳақиқатан, Қуръонда бор экан. Аллоҳнинг изни билан, шайтонда баъзи ҳуқуқлар бўлар эканки, покиза, иймонли, ибодатли инсонларни баъзи зотларга хунук қилиб кўрсатар экан...

* * *

Сурхондарёда 5 муттақий, валий зот кетма-кет вафот этдилар: 1. Ҳазрат Қорахон Шайх, Денов туманидан, исмлари Мейликул эди. 125 ёшда оламдан ўтдилар. 2. Ҳазрат Аҳмаджон Махдум, Сариосиёдан, Пайғамбар ёшида ўтдилар. 3. Ҳазрат Миён Бўритош Шайх, Жаркўрғондан. Ҳазрат Муҳаммад Шариф Ҳисорий-Нақшбандийдан иршодлар кўрган эдилар. 4. Ҳазрат Нусратуллоҳ Эшон, Денов туманидан. Ёш йигит маҳалларида кароматлари зоҳир бўлган. Улуғ такво ва зуҳд соҳиби эдилар. 5. Ҳазрат Саййид Нуъмон Ҳожи бобо... Вафотларидан кейин, Сурхондарёда бало кўзгалди: Киштут тоғларидаги фитна чикди...

* * *

Камина туғилиб ўсган Меҳнат қишлоғидан кимни жанозага хабар қилсак, кўпи ҳазрат Махдумнинг вафотларини тушда кўрганларини айтар эди. Мен ҳам олдинроқ аниқ 2 бор зилзила кўзголиб, дунё бузилаётганини кўргандим. Муҳаққақ, ҳадиси шариф борким: «Олимларнинг ўлгани оламнинг ўлганидир!...»

У кишининг муборақ жасадлари ўзлари туғилган манзил – Зоғхона тоғига, оталари ёнига дафн этилди. Бир неча кеча тоғда қолган Ҳожи Иқроруддин Бобо айтадилар: «Ўзим кўрдим, халқ ҳам кузатди: у зотнинг қабрларидан бир неча тун осмонга нур таралиб турди. Қабр атрофидаги дарахтларнинг барглари аниқ-тиниқ тиллодек ялтирарди...»

Иншоаллох, у зот ҳақларидаги хотиралари тўлиқроқ ёзилар... Шундай зотларни кўришни бизга насиб этган Раббимизга беадад ҳамду санолар бўлсин!..

Ҳадиси шарифдаги «ат-тахлик» сўзининг маъноси

Ҳазрат Аҳмаджон Махдум Ҳанафий-Нақшбандий билан Бухорода – Қасри Орифонда илк бор кўришганимиздан кейин камина имкон топдим дегунча ул зотни зиёрат қилиб турайдиган бўлдим.

Бир гал ҳузурларига келганимда ҳазрат Имом Бухорий раҳматуллоҳ алайҳ ҳадисларининг ўзбекча таржимаси ҳақда гап кетди. 90-йиллар бошида ҳазрат Имом Бухорий китобларининг ўзбекча таржимаси илк марта нашр бўла бошлаган, камина мазкур шарафли китобга муҳаррир эдим. 1992 йили Қомуслар бош таҳририятида «Ал-Жомий ас-саҳиҳ»нинг (2- ва 3-китобидан олдин) 4-китоби нашр бўлган эди.

Меҳмонхонада ўғиллари Муҳаммадий домла ва бошқа олиму қорилар ҳозир эди. Ҳазрат китобдаги бир ҳадис ғалат таржима бўлганини айтдилар ва Муҳаммадий домлага китобни ҳамда ҳазрат Алийул-Қорий (раҳматуллоҳи алайҳ) шарҳини келтиришни буюрдилар, сўнг ўқитдилар. Таржимада «ат-тахлик» сўзи «сочларини тақир олдириб ва кирдириб» деб ўгирилибди. Ҳолбуки, маъноси бошқа экан.

«Фожир ва мунофиқларнинг кироати, уларнинг овоз ва тиловлари бўғизларидан нарига ўтмайди» деган бобдаги мазкур ҳадис таржимаси: Абу Саъид ал-Худрий (розийаллоху анху) ривоят қиладилар: «Расулulloҳ соллаллоху алайҳи ва саллам

бундай дедилар: «Машрик томонда Куръонни бўғзидан нари ўтказмай (яъни тил учиди, юракдан эмас) ўқийдиган бир қавм пайдо бўлгай. Улар камондан отилган ўқ янглиғ тез диндан чикқайлар. Кейин қиёматга қадар ҳам динга қайтмагайлар», дедилар. «Уларнинг қандай белгилари бор?» – дейишди. Жаноб Расулуллоҳ: «Улар сочларини тақир олдириб (ёки қирдириб) юргайлар», – дедилар (512-бет).

Бу ҳадис таржимаси «Саҳиҳи Бухорий»нинг кейинги икки жилдлик китобида ҳам 7562-рақамда қарийб айнан келтирилган. Арабий матндаги: «Қийла: «Мо сиймахум?» «Уларнинг қиёфалари қандай» – дейилди. Қола: «Сиймоҳуму-т-тахлийку»; «ав қола-т-тасбийду». Айтдиларки: Уларнинг қиёфалари (яъни аломатлари) «тахлийк»дир. Ёки: «тасбийд»дир» дедилар». Бу сўзлар маъноси ҳазрат Алийул-Қорий шарҳида бундай келган экан:

سيماهم اى علامتهم التحليق
اى علامتهم تنظيف اظاهر و تجريده على وجه المبالغة ادالة
على كثافة باطنهم و تعليقه بحب المال و الجاه

(Сиймоҳум) ай ʔаломатухуму-т-тахлийк. Ай ʔаломатухум: танзийфуз-зоҳири ва тажрийдуху ʔало важҳил-муболағати-д-даллати ʔало касофати ботиниҳим ва таʔлийкиҳи би ҳубби-л-моли ва-л-жоҳ.

«Уларнинг қиёфалари» аломати – тахлийқдир; яъни ҳаддан ортиқ зоҳирларига оро бериб юрадиларки, бу ботинларининг касофатига далолат қилади. Ва уларга таʔаллуқли белгилар: молни ва жоҳни – мансаб-мартабаларда юришни севадилар.

Шу учта аломат ат-тахлиқ экан. Ат-тахлиқ сочни тақир қирдириб юриш эмас экан. Гап шундаки, бизнинг диёрларимизда мусулмонлар, хусусан, уламолар сочларини олдириб юришлари одобдир. Юқоридаги ғалат таржима билан анъанавий гўзал маданиятга тош отилган экан. Сочни олдириб юришнинг хужжати эса Имом Термизий ва Имом Абу Довуд китобларида мавжуд экан.

Кейинчалик «Сунани Термизий»ни таржима қилганда камина бу шарҳнинг нақадар теранлигини англадим ва буни қувватловчи

далиллар топдим. Чунончи, Термизийдан далил 106-ҳадис: Ҳазрат Абу Ҳурайра (розийаллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди: «Набий соллаллоҳу алайҳи ва саллам айтдилар: «Ҳар битта соч толаси остида жунублик бор. Сочни ювингизлар ва териларингизни тозалангизлар!»».

Термизий айтадилар: «Бу бобда ҳазрат Али ва Анас (розийаллоҳу анҳумо)дан ҳадис ривоят қилинган».

Шарҳ. Ушбу ҳадиснинг бошқа бир ривояти бундай: Расулulloҳ соллаллоҳу ва саллам: «Ким жунубликдан бир тук ўрнини ювмай қолдирса, дўзахда ундоқ қилинади, бундоқ қилинади», дедилар. Ҳазрат Али (розийаллоҳу анҳу): «Шунинг учун бошимни (сочимни) ўзимга душман тутдим», деб уч марта айтдилар. У зот сочларини кирдириб юрар эдилар», дейилган.

Мазкур ҳадислар аҳли суннат вал-жамоат, хусусан, Имоми Аъзам мазҳабидагилар учун соч олдириб юришга далил қилиб олинган.

Ҳазрат Аҳмаджон Махдумнинг бир ҳадис, бир жумла, бир сўз таржимасига бунчалик катта эътибор берганлари ҳикмати-ни, айрим ҳадислар таржимасини асло шарҳсиз халққа тақдим этиш мумкинмаслигини шундан кейин англадим.

Бир ҳарф хусусида беназир мактуб

Муҳтарам Муҳаммадий домла Ҳазрат Махдум вафотларидан 5 йил ўтиб, 2004 йилда мумтоз бир мактуб нусхасини менга тақдим этган эдилар.

بسم الله الرحمن الرحيم

Ҳазрат Қиблагоҳ (Аҳмаджон Махдум Ҳанафий-Нақшбандий)нинг «Рисолаи сужуди саҳв» асари 1-нашрининг ноширига ёзган мактубиким, ул ношир Ҳазратнинг қўлёзмасидаги «қунут» قنوت сўзини тои тўлоний (ت) билан ёзганларини хато деб ҳисоблаб, бир мактуб воситасида муносабат билдирган, ҳатто китобнинг илк наشري учун бу сўзни нотўғри тузатиб, итқи ط билан قنوط деб ёзган эди ва китоб ана шу хато билан чоп этилган

эди. Бу мактуб қўлига етганидан кейин у ҳақиқатни англаб, ўз ногўғри ислоҳини тузатди. Мактуб будир:

بسم الله الرحمن الرحيم

«Рисолаи сужуди саҳв»даги 33-масала ҳақида

... قال الله تعالى: ومن يفتت منكن الله ورسوله

Аллоҳ таоло айтади: «Сизлардан кимки Аллоҳга ва Унинг Расулига итоат этса...» («Аҳзоб» сураси, 31-оят).

لا تقنطوا من رحمة الله

(Яна айтади:) «Аллоҳнинг раҳматидан умид узманглар!» («Зумар» сураси, 53-оят)

سَاءَ لِمَن أَنَسَ ابْنُ مَالِكٍ عَنِ الْقِتَوَاتِ فَقَالَ قَدْ كَانَ
لِقِتَوَاتٍ قُلْتُ قَبْلَ الرُّكُوعِ أَوْ بَعْدَهُ قَالَ بَعْدَهُ
(صحيح البخاري كتاب الصلوة صفحة ٧٢)

Ҳазрат Анас ибн Молик (розийаллоҳу анҳу)дан кунут ҳақида сўрадим, шунда айтдики: «Албатта, кунут қитот эди». «Рукуъдан олдинми ёки кейинми?» – дедим. «Кейин», – деди.

Бас, 33-масъала ва унинг шарҳидан то китобнинг охиригача қайси ўриндаки (итқи билан) قنوط ёзилган бўлса, уни тои тўлоний (ت) билан қитот ёзиш шартдир! Зеро, ҳазрат Пайғамбар алайҳиссалоту ва саллам замонларидан то шу вақтгача ҳеч бир ақл эгаси қитот ни қитот ёзган эмас ва ўқиган эмас. Чунки бу ҳазрат Зайд ибн Собитнинг расми-одатидирким, ул зот ҳазрат Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг амийни – ишончли кишиси ва ваҳйнинг котиби эди. Бас, ҳеч кимса учун ул зотнинг китобатига муҳолафат қилиш жоиз эмасдур, зеро ул киши ҳеч бирор нарсани Онҳазрат алайҳиссаломнинг илми ва амридан ташқари ёзган эмаслар, магар Онҳазрат соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг имлолари билан ёзганлар.

Бизнинг ҳеч бир қавлимиз, феълимиз, ҳаракот ва саканотимиз Расул алайҳиссалом ва ул зотнинг саҳобаларига хилоф бўлишини ёки қуруни собиқага – олдинги маърифатли асрларга хилоф бўлишини биз истамаймиз. Зеро кимки олдинги

маърифатли асрларга хилоф қилса ёки таъна қилса, бас, унинг ўзи матъун ва матруд – таъна қилингувчи ва рад этилгувчидир, наъувзи биллоҳ.

Билмоқ лозимки, قنوت замматайн (икки замма) билан ёзилади ва у итоат этиш, бўйсунуш, фармонбардорлик, хоксорлик ва дуо ўқиш маъносидадир, (витр намозидаги) машхур дуонинг номидир. Замматайн билан ёзиладиган قنوط эса ноумидлик ва ноумид бўлиш маъносидадир.

Наҳотки, мусулмон киши намозда ноумидлик ва ноумид бўлиш дуосини ўқиса! Инно лиллоҳи ва инно илайҳи рожиъуун (Ҳаммамиз Аллоҳникимиз ва яна Унга қайтгувчимиз).

Ҳоҷиси Муҳаммадий Махдум Шохмуродзода кўчирмалари.

2004 йил, 20-апрель.

Баски, ҳазрат Аҳмаджон Махдум раҳматуллоҳи алайҳи бир ҳарф эътиқодий масала чиқариб, бир ҳарф иймон эътиқодга боғлиқ эканлигини мазкур мактубда баён этдилар.

Дунё ҳеч қайси замонда Аллоҳнинг дўстларидан холи эмас. Аллоҳ таоло ўтган азизларимизни раҳмат айласин. Ҳаётимиз ва эсамиятимизни азиз зотлардан жудо қилмасин. Юртимизни абадий тинч қилиб, халқимизга маънавий ва моддий фаровонликни бардавом насиб айласин!

Тўққизинчи боб

ТЕРМИЗ МАНЗУМАСИ

Бу бобда мусаннифнинг Термиз ва Сурхон воҳаси билан боғлиқ турли йилларда ёзган шеърлари жамланди.

ТЕРМИЗ МАНЗУМАСИ

Она Ўзбекистон

Юртга мақтов эмас, муҳаббат керак,
Яна ўз сўзимга қайтдим, гумон йўқ:
«Ўзбек кўп бутун ер юзида, аммо
Оламда бошқа ҳеч Ўзбекистон йўқ!»

Азизлар исмига ватандир нисбат,
Елгай юрт номида суворий бўлиб:
Бежизми, Исмоил ўғли Муҳаммад
Жаҳонга танилди Бухорий бўлиб!

Жаҳолат нажотга бўлолмас гаров,
Гарчи дунё иши бўлур нисбатан.
Ватанни юксакка кўтарса биров,
Бировни юксакка кўтаргай Ватан!

Маҳшар талошида иймондан бўлак
Нима бор жонингга киргувчи ора?
Термизий бермаса маънодан дарак,
Термизни танирди қайси бечора?

Пайғамбар боғида туш кўриб озод,
Факих деб аталди, бўлди юртга зеб:
Дунёни ғафлатдан уйғотган бу зот
Аталди Абуллайс Самарқандий деб!

Адолат сувидан гуркирар ҳаёт,
Бўлмас муҳаббатсиз шижоат, азм.
Ошиқ Хоразмийлар қоқмаса қанот,
Қайга ҳам учарди ўтроқ Хоразм!

Ёзувсиз харита қитъаларидек
Юракка ёзилур Бистомий, Шомий,
Туғилиш ва ўлим нуқталаридек
Мавлоно аталмиш Балхӣй ва Румий!

Азиз Ўзбекистон! Сени ким севмас,
Азизлар бешиги, эй шонли юрак!
Эл бахти сен билан бўлса чамбарчас,
Сенинг ҳам эл билан бахтинг муштарак!

Йўлинг пок, сафаринг беҳатар бўлсин
Абадият сари талшин, елиб уч!
Ким асл Ватандан беҳабар бўлса,
Умри пуч, сўзи пуч, ғоялари пуч!

Қайтсанг, яхшиликка қайтгил, эй дунё!
Мен ҳам ўз сўзимга қайтдим, гумон йўқ:
Ўзбек кўп бутун ер юзида, аммо
Оламда бошқа ҳеч Ўзбекистон йўқ!

Термиз манзумаси

Дунёда борми ҳеч қалъа – безавол?
Тарих биздан кулар: «Бу нечук савол? –

Инсон қўли билан неки бунёддир,
Охир-оқибатда бир кун барбоддир.

Ҳатто метин девор – садди Искандар
Яъжуж-Маъжуж сабаб бузилгай бадар.

Замонлар, замонлар ютиб сасини,
Тинглар вайроналар қаҳқаҳасини!...»

Жайхун соҳилида қадимий Термиз,
Биз, албат, шаънига қасида дермиз.

Гарчи теграсида кўрғонлар вайрон,
Гарчи ер остида садоланур жон;

Гарчи сукунатни айлаб хуш одат,
Маъно тилин сўйлар Султони Содот;

Башар ибтидоси ўтган тик тепа –
Осмонга ўсмаган Болаликтепа,

Тарих этагидан тинмай торткилаб,
Дунёдан ўз ҳақин айлағай талаб;

Гарчи одамзодга айтолмас арзин
Бағри титкиланган кўҳна Далварзин...

Пайғамбар ороли ўз ҳадди билан,
Жибиллий хилқати, фитрати билан,

Инсон юрагига қилгай маломат,
Чунки, юрак – вайрон, Орол – саломат!

Гарчи қирғоқдаги қадимий ғорлар
Унсиз оғзин очиб, ҳаётни чорлар;

Гарчи қадим ёмби – шатранж доналар
Тарихни уйғотар, ўтиб саналар;

Гарчи қадим Бақтр холин сўради
Зараут сойдаги хоним суврати;

Гарчи ҳаммасидан қолмиш хароба,
Хотирот – улуғ кўч, тарих – ароба...

Аммо Термизийлар шавкати боис
Термизни безавол атамоқ жоиз.

Ҳар сопол, ҳар ёзув, қайтариб изга,
Кечмиш дунёлардан сўзлайди бизга.

Термизийлар боис Термизни суйдим,
Шундан абадият исларин туйдим!

Термизийлар ҳақда не хушбўй асрор
Маъно Атторларин дўконида бор!

«Нафаҳот» унлари ҳар жойимдадир,
Муҳаббат насими «Насоим»дадир!

Термиз сиғмаса ҳам қучоғимизга,
Хуш ислари сиғар димоғимизга.

Бир ён – шаҳри Насаф, бир томони – Кеш,
Балху Самарқанду Бухорога эш;

Бағдодга қариндош, Мадинага ёр,
Куфаю Кўнёда дилдошлари бор!..

Маъно кўрғонида ўралган шаҳар
Мангу безаволдир, мангу беҳатар!

Маъно сувин ичган қутлуғ бандаргоҳ
Мангу безаволдир, безавол даргоҳ!

Шаҳар бедарвоза бўлмас, дарвоза –
Бордур Термизда ҳам тилсим-андоза:

Термизнинг эшиги илму ҳикматдир,
Қулфи – қалб, калити пок муҳаббатдир!

Нурли дарвозаси бўлган ҳар макон
Мангу безаволдир, безавол кўрғон!

Йигит Баҳоуддин изларкан сулук,
Етди Термизийдан бир ҳиммат, буюк.

Нақшбандга етган Ҳаким руҳидир –
Соҳиб тасарруфнинг таважжуҳидир!

Тариқат Шоҳига етказган камол,
Ул юрт безаволдир, мангу безавол!

Муҳаққиқ Термизий – Саййиди Сирдон,
Сирга, ҳақиқатга, маърифатга кон!

Султон ул-уламо айлаб илтифот,
Кўркам тарбиятлар топибдир ул зот.

Сўнг Румга азм этмиш, дил бериб динга,
Иршодлар кўргузмиш Жалолуддинга:

Қолу ҳолин бериб муридларга зор,
Шаҳри Қайсарийда топибдир қарор!

Мавлоно ҳикмати – маъно булоғи,
Орифлар ишқидир, Сирдон сабоғи!

Дунёга нур ва ишқ таратган маъво
Безавол дунёдир, безавол дунё!

Ҳазрат Абу Ийсо буюк шон топиб,
Аллоҳ Расулининг изларин ўпиб,

Ҳадиси шарифлар жам этиб дилшод,
Дунё халқларини айламиш иршод!

Пайғамбар сўзини сақлаган ватан
Мангу безаволдир, безавол маскан!

Кўпдир Термизийлар, ҳар бири – минг сир!
Бари – соҳиби сўз, соҳиби тафсир!

Бари соҳиб камол, соҳиб каромат,
Менинг таърифимдан буткул беҳожат!

Ҳақ сўзли даҳолар етишган диёр
Мангу безаволдир, безавол ҳисор!..

Албат, одамзотга қилмиши аён,
Фурсат салтанатин ўз иши аён:

Даврлар, замонлар, асрлар ўтар,
Қалъалар, кўрғонлар, қасрлар ўтар,

Жаҳонга Ҳақ нурин таратган диёр
То рўзи қиёмат яшар барқарор!

Маъно сувин ичган қутлуғ бандаргоҳ
Безавол даргоҳдир, безавол даргоҳ!

Мангу Ҳақ каломин сақлаган ватан
Безавол маскандир, безавол маскан!..

2001 йил, июль.

Сурхон боғларида

Сирожиддин Саййидга

Сурхон боғларида гул тўқди ўрик,
Баҳорга чулғанди бизнинг жанублар.
Кунлар шамолида гуллар баргидек
Учиб келаётир хушбўй мактублар...

Гарчи кўм-кўк баҳор яшнаб теграмда,
Яшил дарахтларда умрим шовуллар,
Намли из қолдирар менинг чехрамда
Сурхон боғларида тўкилган гуллар.

Нега Ойхол момо сотибди боғин
Кечиб неча йиллик заҳматларидан?
Демак, умидини узибди охир
Урушдан қайтмаган фарзандларидан.

Исмат Германиянинг ҳар бир бурчидан
Уйга хат ёзармиш «Соғми, деб, отам?
Негадир, отамни соғиндим жуда,
Соғиндим отамнинг тракторин ҳам».

Онаси сир сақлаб кўнгил қатида,
Хатларни юзига босиб йиғлайди;
У қотил трактор ҳалокатида
Отасиз қолганин ўғил билмайди.

Ёлғизлик ҳукмида чол Эгамберди
Ўлганда қолмай деб таъна тагида,
Яқинда ўзининг «еттисин» берди,
«Қирқи»ни ўтказди тириклигида.

Сурхон боғларида ўрик гул тўкди,
Гуллардек тўкилган умрлар қайда?
Мен сени ўйлайман, умрим дарахти,
Сени тутиб турган томирлар қайда?!

Умрим, сен ниятинг шафақларида
Талпинган оловранг ўй-тахайюлсан.
Умрим, сен қисматнинг дарахтларидан
Тошкент боғларига тўкилган гулсан.

Умрим, лаҳзаларинг турнадек учди,
Ўшал турналаринг қолдими тирик?
Сурхон боғларини мовийлик кучди,
Сурхон боғларида гул тўкди ўрик.

Термиз дарахтлари

Термиз – аجدодларга қадимий ватан,
Еллари қалбимга берур фараҳлар.
Лекин ҳаёлимни тортар дафъатан
Ҳиёл бир томонга оғган дарахтлар.

Аён, эркаликдан бу боғлар холи,
Чунки касби бўлмиш кураш ва сабот:
Ниҳоллик чоғидан афғон шамоли –
Аччиқ қумлар билан сийламиш ҳаёт!

Ҳар шажар китобин еллар варақлар –
Яширин сир қолмас бирор япроқда:
Довуллар қўйнидан урён дарахтлар
Менинг юрагимга қараб келмоқда.

Тириклик ҳамиша талошли бўлур,
Ҳар кўчат бошида бўлғуси на ҳол? –
Ҳаёт жабҳасида бардошли бўлур
Силтовлар ичида ўсгувчи ниҳол.

Игналари билан игна барглилар
Шамолдан ўзига тикибдир ридо:
Яшил салтанатин сақлашга улар
Рақибдан ҳимоя топибдир ҳатто!

Термиз – аجدодларга қадимий ватан,
Тафти ҳам қалбимдан оташ сўроқлар.
Лекин ҳаёлимни чулғар дафъатан
Шамолда силтаниб ўсган дарахтлар.

Шамоллар боғланиб, тинганда қуюн
Боғларни кузатдим: нечоғ бахтиёр!
Елларда – мозийлар саломи тайин,
Елларда ёмғирлар хушхабари бор!

Ҳар юрак шажардан топурақ фараҳлар,
Ҳар дилни яшиллик яшнатарақ тағин.
Лекин силтовларда ўсган дарахтлар
Кўнглимга яқиндир, кўнглимга яқин!..

Султони Содот

Мангу лабларини юммас соҳиллар,
Жайхун калом бўлсин, Султони Содот.
Келдик саодатга ташна кўнгиллар,
Биздан салом бўлсин, Султони Содот.

Тарих тазкираси, Термиз келбати,
Саййидлар даҳмаси, шохлар марқади,
Инсон ким бўлса ҳам, ердир иззати –
Иззат-икром бўлсин, Султони Содот!

Темурий султонлар кўргузиб эъзоз,
Мақбара қурмишлар, муҳаббат – асос.
Янги наслларга бу ҳурмат, ихлос
Ибрати том бўлсин, Султони Содот.

Кўнглим маъно топар харобалардан,
Офтоб иси келар офтобалардан.
Сиздан салом келгай саҳобалардан,
Салом мудом бўлсин, Султони Содот!

Бўлурақ ҳар даврда ўзгача итоб,
Ўзга сўз, ўзга ғул, ўзгача шитоб.
Ўлик кўнгилларга қабрдан хитоб –
«Йўхйил изом»¹ бўлсин, Султони Содот!

Ҳар туннинг тонги бор, ҳар куннинг шоми,
Тузоқдан узоқдир қушлар илҳами.

¹ «Ёсин» сураси, 78-оятдан.

Қалбин Ҳаққа берган поклар мақоми –
Юксак мақом бўлсин, Султони Содот.

Дунёда на шон, на дунё талашдим,
Талашсам, нур ила маъно талашдим.
Буқун болалардек бобо талашдим --
Менинг бобом бўлсин Султони Содот!

Юртимда нубувват изи турганда,
Набий зурёдларин ўзи турганда,
Раббимнинг муқаддас Сўзи турганда,
Сўзлар тамом бўлсин, Султони Содот!

Султонни кўп кўрди дунё ниҳоят,
Барида юз низом, юз хил риоят,
Ҳикмат шу: то абад адлу ҳидоят
Олий низом бўлсин, Султони Содот!..

Дарё билан мулоқот

Қирғоғингда ётар сирли мазорат,
Пайғамбар ороли – қалбга ишорат,
Сувингда бир қарра олсам таҳорат,
Дилимдан кетар тош, Жайхуним менинг!

Сирдошсан не юртлар, не-не элларга,
Агар омон борсанг олис йилларга,
Мендан салом етказ синик дилларга,
Дилимдан бир талош – Жайхуним менинг!

Бордир мавжларингда салом ва видо,
Ҳикматлар таратиб йиллар бесадо,
Сени кузатади Термизий бобо,
Ҳакимларга дилдош Жайхуним менинг!

Аллоҳ сирлар қўймиш дарё лабига –
Сен сирдош бўлгансан Шамъун набийга!

Етсанг ҳам асрлар – сирлар тубига,
Сирларин этмас фош Жайхуним менинг.

Тақир ер кўксига гул таққувчисан,
Кўрдинг не зотларни, жим боққувчисан,
Мен ҳам тингувчиман, сен оққувчисан,
Мавжлари доим ёш Жайхуним менинг.

Дарёнинг икболи доим нақд эмас,
Инсон мақоми ҳам мудом тахт эмас,
Узоқ яшамок ҳам, балки, бахт эмас,
Улуғ сабру бардош – Жайхуним менинг!

Зул-Кифл набийни қучиб, ўргилган,
Қизилқум оралаб, олға интилган,
Оролга етмасдан қўли қирқилган,
Сайхунга тақдирдош Жайхуним менинг.

Аввал дарёларни кўнга илмасдим,
Дарёлиғ ҳикматин, афсус, билмасдим,
Дарёдай дўст топсам, сенга келмасдим,
Сиримни этма фош, Жайхуним менинг!

Бир ошиқ дарвешман, дардимни уққин,
Тўлқинингга бекор боқмадим, боққин,
Азим дарё бўлсанг, қалбимда оққин,
Асрларга йўлдош Жайхуним менинг!..

2001 йил, август.

Она ризоси

Ҳали бола эди Термизий ҳазрат,
Уч ўртоқ аҳдлашиб, қилдилар суҳбат:
«Билим олмоқ учун учовлон бирга
Сафар қилгайдурмиз шаҳри кабирга!..»
Лекин яқинлашгач сафар мулдати,
Ўтлон онасининг чиқди ҳасрати:
«Болам, мен ёлғизман, мискин, сўровчи,
Барча ишларимга сенсан қаровчи.

Онасининг жони бўлган ўғлоним,
Мени кимга ташлаб кетурсан, жоним?!»
Бу сўздан дард тушди ўғлон жонига,
Баски, фидо бўлди онажонига.
Барча хизматларда адаб сақларди,
Баъзан қабристонга бориб, йиғларди:
«Шерикларим кетди излаб ҳидоят,
Улуғ олим бўлиб қайтар, ниҳоят!
Мен қолдим бу ерда жоҳил ва абгор...»
Ўғлон шундай дея йиғларди зор-зор.
Ногоҳ пайдо бўлди бир нуроний Пир,
Унга Хизр илми қилинмиш тақдир!
«Йиғлама, эй ўғлон, бергумдир сабоқ,
Дўстларингдан кўра бўлгунг улуғроқ!..»
Ёш ўғлон йўқ жойдан бўлди аллома,
Энди аҳли замон келгай салома.
Кўриб илму урфон, одоб, келбатни,
«Қайдан топдинг, дерлар, бундай давлатни!»
Дейди шукронага тўлдириб вақтни,
«Онам ризосидан топдим бу бахтни!..»

Оҳ, азиз оналар!.. Она ризоси,
Дунёда шунчалик бўлса маъноси,
Она рози бўлса, охир-оқибат,
Нечоғ гўзал бўлгай яна Охират!..

2001 йил, июль.

Термиз йўлларида
(«Ватан минтақаси» достонидан)

Деразам ёнидан уйлар айланиб
Ўтаркан, кўксимга ҳаво тўлмоқда.
Кенгликлар қўйнида сузиб, шайланиб,
Поезд бораётир –

Термиз келмоқда.

Далалар айланиб дарчам ёнидан
Ўтаркан, юракда недир бўлмоқда.
Югуриб-югуриб жисму жонимда,
Поезд бораётир —
Термиз келмоқда.

Макбара бошида Термизий руҳи
Нидолар қилмоқда, нидо қилмоқда.
Йўллар тарихини хижжалаб ўқиб
Поезд бораётир —
Термиз келмоқда.

Зараутсойимнинг деворларида
Сувратлар тирилиб, йиғлаб, кулмоқда.
Шеробод даштлари ҳаворларида
Поезд бораётир —
Термиз келмоқда.

Болаликтепамда буюк Ватаннинг
Болалиги билан қуёш кулмоқда.
Чиллак ўйнамоқда Қуёш ва Тарих...
Поезд бораётир —
Термиз келмоқда.

Хув кўҳна шаҳримнинг сардобалари
Тобора чўкмоқда, нураб сўлмоқда;
Лол оғзин очмоқда Бақтр ғорлари!
Поезд бораётир —
Термиз келмоқда.

Далварзинтепамда тарихдан гувоҳ
Шатранж доналари титраб қолмоқда.
Кушон давлатидан чиқиб неча шоҳ...
Поезд бораётир —
Термиз келмоқда.

Қадим туғи баланд эрлар юртида
Ерлар чопилмоқда, нон ёпилмоқда,
Сурувлар кезмоқда қирлар кафтида,
Поезд бораётир –
Термиз келмоқда.

Пайғамбар ороли хилватларида
Суяклар сочилиб, эт ейилмоқда.
Тиканли симларнинг қабатларидан
Поезд бораётир –
Термиз келмоқда.

Бир аёл келажак қўйлақчаларин
Ўвлининг дорига бир-бир илмоқда –
Намойиш қилмоқда байроқчаларин!
Поезд бораётир –
Термиз келмоқда.

Термиз

(«Ватан минтақаси» достонидан)

Мен уни билмасдим...
Фасллар билан
Насллар дастидан кўриб минг хатар,
Юзма-юз турган не асрлар билан
Мен билан юзма-юз турган бу шаҳар.

Шу ерда туғилиб, шунда уйғониб,
Кезмадим воҳанинг адирларида.
Мен илк бор танидим Сурхондарёни
Рўзи Чориевнинг тасвирларида.

Кўрганим – Бандихон пахтазорлари,
Мактаб – уй. Жазира. Узун сойлари.

Шуларни шеър қилиш мумкинлигини
Менга маълум қилган – Теша Сайдали.

Ҳаёт абадий, деб Шукур Холмирза
Қадим Бактриядан сўйлади манга.
Шу йўсин, муҳаббат қўйдим мен, тоза,
Ватан остидаги буюк Ватанга.

Ҳозир ҳам ўзим зап жаҳонгаштаман,
Қўрганим – ўзбекнинг икки-уч шаҳри.
Шулар орасида Термизга томон
Тушиб қолган экан қуёшнинг меҳри.

Мен уни билмасдим.
Бу камтарин кент
Яшарди аскарлар урҳоси билан.
Уй-жой, бола-чақа ғалвасию
Кенг
Дунёнинг мўътабар ғавғоси билан.

У, етмиш саккизнинг савр оyi ҳам
Оғриқлар ҳис қилиб жонгинасида,
Яшарди гўё жим, гўё хотиржам
Шундоқ Инқилобнинг ёнгинасида.

Бу ажиб манзилга, тўзиб ҳар ҳафта,
Афғон шамолининг ҳавоси келур.
Унинг боғларига Бойсун тарафдан
Шоберди бахшининг овози келур.

Термиз Тешасидан айрилди бир кез,
То хануз дўстларнинг далдалари бор.
Лекин бу маъвога олайтирма қўз –
Шаҳарнинг ғаройиб Болталари бор!¹

¹ Шоирлар марҳум Теша Сайдалиев, Болта Ёриев, Болтажон Содиковлар назарда тутилган.

Тарих тўзонлари ичра улокиб,
Мамлакат куёшин кўтариб бошга,
Келажак кунларга музаффар бокиб
Турган зотлари бор бу юртнинг бошқа.

Шоир, носирлари – ўзин овутган
Ёвкур халойиқнинг чин завқларидир;
Аср елларига кўксини тутган
Жанубнинг кўп қаттиқ дарахтларидир.

Юзма-юз турибмиз
Мен билан Термиз.
Дилда Амударё суви гунпургай.
Мен кимман?..
У ҳали ўзбекнинг тенгсиз
Шоирлари билан бетма-бет тургай!

Бу сўзим на мақтов, на қасидадир.
То кемам етгунча бандаргоҳ қадар,
Қалбим дарёсининг ўртасидадир
Дарё ёқасида турган бу шаҳар!

Хонгул

*Термизлик ёзувчи Менгзиё Са-
фаровнинг айвони деворига Хонгул
аталмиш Бухоро бугусининг калла
суяги осиб қўйилган. «Пайгамбар
оролидан топдим, бўрилар гажиб
кетган экан», – деди у киши.*

Хонгулим, жон гулим, қани кўзларинг?!
Қани лабларингу эрка иягинг?..
Ваҳмали, аянчли, о, азизларим,
Кўрдим гўзалликнинг калла суягин.

У мўъжаз ўрмоннинг этакларида
Кўрган не кўзларни этган эди лол.
Энди эса бурун катакларида
Овчи чумолилар изғир бемалол.

Ракқоса эди у тирик чогида,
Шамоллар – муғанний, дарахтлар – ғижжак.
Чақмоқ шохларининг оралиғида
Энди ин кўйибди чевар ўргимчак.

Хонгулим, жон гулим, жонингта жондош
Дарахтлар оралаб учганинг недир?
Сайёдлар дастидан қочиб, ўрмондош
Бўрилар қўлига тушганинг недир?

Бироз пешонангда тук қолибди, о,
Сен гўё тириксан, елдай елурсан.
Тонгни шохларингда кўтариб гўё
Тунларнинг қаъридан чиқиб келурсан!

Пайғамбар ороли – менинг юрагим,
Бўрилар еб кетар оҳуларимни!
Бағримга санчилар баъзан суяги
Ўлган кийикларнинг – туйғуларимнинг.

Хонгулим, жон гулим, аҳволим ёмон,
Қаршимда чинқирар кўзлар косаси.
Сени ғажиб кетди бўрилар, аммо,
Аммо топиб келди инсон боласи.

У калла суякдан қон юкин артди,
Айвон деворига осди уриниб,
Токи тирикликнинг ваҳшийликлари
Одамзод кўзига турсин кўриниб!

Тасаввуримдаги Болаликтепа

Қасрим менинг, о, Болаликтепам менинг,
Ой-куёшга яқин турган қапам менинг!
Ажаб, инсон сенингдек соф тепа кўрган,
Боши узра тинч, зангори қапа кўрган.

Ҳаммопишу чиллак ўйнаб омон-омон,
Бола бўлиб кулган сенда яхши-ёмон.
Одам сенда кезиб, кўнгли кўшиқ бўлган,
Ошиқ териб, ошиқ ўйнаб, ошиқ бўлган.

О, Болаликтепам менинг – ўйим менинг,
Ўсдим, аммо етмас сенга бўйим менинг.
Билмагансан, тепалигим, завол надир,
Билмагансан, уруш надир, қамал надир.

Сен тўлгансан бир осуда нафасларга,
Сен истехком бўлмагансан нокасларга!
Сенда инсон бахтиқаро бўлган эмас,
Ҳеч эрк сўраб мотамсаро бўлган эмас:

Бўлган эмас юракларнинг олалиги –
Сенда ўтган Одамзоднинг болалиги!..

КИТОБ ХОТИМАСИ

Ушбу «Термиз тазкираси» рукнидаги «Буюк Термизийлар» китоби кўп йиллик илмий изланишлар натижасидир. Китобнинг биринчи нашридан, яъни 2001 йилдан бери 16 йил вақт ўтди. Асар кўплаб янги маълумот ва маноқиблар билан тўлдирилди. Лекин китобда ҳаётлари зикр қилинган шахсларнинг ҳаммалари ҳам қадимдаги Термизий ва Чағонийлардан иборат эмас. Бу таснифда XIX ва XX аср олим, шоир ва шайхларидан баъзиларини ҳам зикр қилдик. Чунки, даврлар ўзгармоқда, авлодлар янгиланмоқда. Шунинг учун ўз замонасининг азизлари ҳисобланган мўътабар зотларнинг номлари тарих саҳифасидан ўчиб кетмаслигини умид қилиб, муборак хислатларини эслаб ўтишни лозим топдик. Муҳтарам китобхон бу эзгу мақсадимизни тўғри тушунади, деб умид қиламиз. Аслида, кейинги давр уламо ва фузалоси ҳақида алоҳида китоб тасниф этиш мақсадга мувофиқдир. Бу хайрли ишни янги асрнинг диёнатли, маърифатли ва истеъдодли мусаннифларидан кутиб қоламиз.

Асарда саҳву хатолар ўтган бўлса, муҳтарам китобхонлар афв қалами ила ислоҳ айлаб, ушбу фақир ва ҳақир муаллиф ҳақида дуойи хайрда бўладилар, деб умид қиламиз. Энг муҳими, бу ожизона хизматимизни Раббимиз Аллоҳ таоло риё ва уждан саклаган ҳолда даргоҳида қабул айласин.

Муаллиф.

МУАЛЛИФ ҲАҚИДА

Шоир, таржимон, журналист, исломий китоблар мусаннифи Мирзо Кенжабек (Кенжабоев Мирза Тўйчиевич) 1956 йилда Сурхондарё вилояти, Сариосиё (ҳозирги Узун) туманида туғилган. Ўрта мактабдан сўнг 1974–1979 йилларда Тошкент давлат университети (ҳозирги ЎзМУ)нинг журналистика факультетида, 1999–2001 йилларда Имом Бухорий номидаги Ислом институтида таълим олган. 1982 йилдан Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси аъзоси.

Шеърӣ китоблари

- «Мактубларим», 1982.
- «Қуёшга қараган уй», 1983.
- «Муножот», 1986.
- «Шарқ тили», 1988.
- «Баҳорим еллари». Лирика. 1999.

Тарихий-маърифий китоблари

«Термиз тазкираси», «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2001.

«Дунёнинг муршиди»: Ҳазрати Хожа Убайдуллоҳ Аҳрорнинг «Рисолаи Волидийя» асари Заҳириддин Муҳаммад Бобур қаламига мансуб назмий таржимасининг қисқа шарҳи; «Фан» нашриёти, 2004.

«Буюк Термизийлар», «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2017.

Фикҳий китоблари

«Эътикоф», «Мовароуннаҳр», 2005.

«Қабристон зиёрати одоби», «Мовароуннаҳр», 2005.

«Мубайян ва насрий баёни» (Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳазиналари). «Sharq» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти, 2014.

«Анворул-маносик», Ҳаж фатволари мажмуаси, Мусаннифлар жамоаси билан бирга Ёркинжон Қори Фозилов таржимасида нашрга тайёрланган. «Sharq» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти, 2014.

«Энг гўзал саловотлар», «Sharq» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти, 1-нашри 2015; 2-нашри 2017.

(Муаллиф фикҳий асарларини, асосан, Мирзо Аҳмад Хушназар таҳаллуси билан нашр этади. Хушназар бобо – муаллифнинг бобо-калони, Кенжабой бобонинг оталаридир.)

Жаҳон адабиётидан қилган таржималари

А. С. Пушкин, «Евгений Онегин», шеърӣй роман, Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1988.

Ғариiddин Аттор, «Тазкират ул-авлиё», «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 1997.

Махтумқули, Сайланма. Шеърлар. Туркман тилидан таржима. «Адолат» нашриёти, 2004.

Жеймс Олдриж, «Ғаройиб мўғул оти», (Англия). Қисса. Рус тилидан Ризоқул Усанов билан бирга таржима қилинган, «Tafakkur» нашриёти, 2012.

Сирождидин Усмон Ўший, «Омолий», Манзума. Араб тилидан таржима, «Мовароуннаҳр», 1999.

Зайнуddин Восифий, «Тошкент таърифида маснавий» достон; форс тилидан таржима.

Бошқа шеърӣй таржималари: *форс тилидан* – Ҳофиз Шерозӣй, Саъдий Шерозӣй, Носир Хусрав Дехлавӣй, Мавлавӣй Жунунӣй ғазаллари, *турк тилидан* – Юнус Эмро шеърлари; *рус тилидан* – И. В. Гётте (Олмония); Николас Гильен (Куба); Геворг Эмин (Арманистон); Ўлжас Сулаймон (Қозоғистон) шеърлари. Бу асарлар турли китоблар ва республика журналларида нашр этилган.

Таржима қилган илмӣй-маърифӣй ва ҳадис китоблари

Абу Ийсо Муҳаммад ат-Термизӣй, «Сунани Термизӣй» («Ал-жомӣй ас-саҳиҳ»), Ҳадислар тўплами таржимаси, араб тилидан, 1-жилд, 1999, 2012, 2013, 2017; 2-жилд 2017.

Абу Ийсо Муҳаммад ат-Термизӣй, «Шамоили Муҳаммадий», 1-нашри 2015, 2-нашри 2017.

Муҳаммад Зоҳид Қўтқу ибн Иброҳим ал-Бурсавий, «Аҳли суннат вал-жамоат ақоиди» (Соғлом исломий ақида), 1998, 2001, 2004. Бу китоб юртимиздаги кўплаб мусулмонларнинг, айниқса, ёшларнинг турли эгри оқимлардан ҳазар қилиб, тўғри йўлда юришида ўта муҳим касб этган асарлардандир. Бу китоб ҳақида кўплаб мақолалар ва «Тафаккур шуълалари» номли китоб ҳам ёзилган.

Шайх Мавлоно Аҳмад Зиёуддин Кумушхонавий, «Жомий ул-мутун», Мотуридия этиқод таълими ҳақида матн ва шарҳдан иборат китоб. 2000.

Маҳмуд Асъад Жўшон, «Ҳақиқий севги». Маърифий-тасаввуфий китоб, 1999.

Маҳмуд Асъад Жўшон, «Тасаввуф ва гўзаллик», 2004.

Қутбиддин Изний, «Муршиди мутааххилийн», (Ёш келин-куёвларга маслаҳатнома), 2002;

Ҳожи Аҳмадҷон Маҳдум Ҳанафий-Накшбандий, «Рисолаи сужуди сахв», 2004.

Авроди шариф. Ояти карималар ва ҳадиси шарифларда келган дуолар. 1-нашри 2013, 2-нашри 2015, 3-нашри 2017.

Муҳим публицистик асарлари

«Дилдошлик» (1987), **«Тил эрки – эл эрки»** (1988), Ўзбек тилининг мустамлака давридаги хароб аҳволи ва уни давлат тилига айлантириш зарурияти ҳақида («Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси).

«Ҳар кунинг бўлсин наврўз» – Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси пленумида Наврўз байрамининг тақиқланишига қарши ва Компартия идеология котибига қарши сўзланган нутқ асосида ёзилган мақола. Унда Наврўз байрамининг диний эмас, миллий байрам эканлиги ва уни қайта тиклаш зарурияти баён қилинган (Собиқ «Ёш ленинчи», ҳозирги «Туркистон» газетаси).

«Инсон қалби билан ҳазиллашманг...» – Абдулла Орипов билан суҳбат. Адабий ва ижтимоий муаммолар ҳақида («Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси).

«Шоир ва шеър дунёси» – Эркин Воҳидов билан суҳбат. Адабий, ижтимоий-ахлоқий масалалар ҳақида («Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси).

«Юрагимда оёқ изи бор» – Мустамлака даврида Ўзбекистондаги ижтимоий тенгсизликларни тугатиш, экологик фожасаларни бартараф этиш, соғлом ижтимоий ҳаётни жорий этиш масалалари ҳақида (Собиқ «Ёш ленинчи», ҳозирги «Туркистон» газетаси).

«Халқ номидан ёлғон сўзламанг» – Бўстонликда қурилмоқчи бўлган экологик ва ҳаётий жиҳатдан зарарли завод ва уни тўхтатиш зарурияти ҳақида (Собиқ «Ёш ленинчи», ҳозирги «Туркистон» газетаси).

«Икки дарё оралиғида» – иқтисод фанлари доктори, профессор Нурислом Тўхлиев билан суҳбат, Ўзбекистондаги иқтисодий тенгсизликларни бартараф этиш зарурияти ҳақида («Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси).

«Хилма-хиллик тенгсизлик эмас» – мактаб дарсликларида Қуръони карим ҳақида айтилган бўҳтонлар ва уларни бартараф этиш зарурияти ҳақида («Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси).

«Тижорат тарихи» – янги даврда қадимий-тарихий тажриба ва анъаналардан фойдаланиш зарурияти ҳақида («Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси).

«Фитна санъати» – қонли Фарғона воқеалари, меҳкет турклари билан ўзбеклар орасидаги иттифоқ Шўро давлати томонидан махсус уюштирилгани, Россиянинг қишлоқ хўжалигини тиклаш ва ривожлантириш учун меҳнаткаш меҳкет туркларини Ўзбекистондан кўчириб кетиш жараёнлари ҳақида рад қилиб бўлмас далиллар. Бу асар ўта машҳур бўлганидан баъзи чет тилларига «Фитна санъати ёки нарда орақаси» номи билан таржима қилинган. Жумладан, Туркиянинг «TOS yayinlari» нашриётида чоп этилган. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» кутубхонаси руқнида чоп этилган икки жилдлик асар ҳам «Фитна санъати» деб номланган («Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси).

«Фақат тежалмаса эди ҳақиқат» – Мустақиллик даврида Ўзбекистондаги иқтисодий ноҳақликлар, халқнинг оғир ижтимоий аҳволи, инсон ҳуқуқларининг поймол этилиши ва бу муаммоларни бартараф этиш зарурияти ҳақида («Ҳаёт ва иқтисод» журнали).

«Бош қонун муаммолари» – Мустақил Ўзбекистон Конституцияси қандай бўлиши керак? У Ўзбекистон халқларининг, жумладан, юртининг эгаси бўлган ўзбек халқининг барча ижтимоий ҳуқуқ

ва тенгликларини таъминлаши зарурлиги ва жаҳон Бош қонунлари билан тенг мақомда бўлиши муҳимлиги ҳақида («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», «Туркистон» газеталари).

«Шукрона туйғуси омонми?» – Мустақиллик давридаги ахлоқий ва ижтимоий муаммолар уларни бартараф этиш чоралари ҳақида («Хуррият» газетаси).

Адабий-ижтимоий мақолалари

«Навоий девонининг фазилатлари» – («Жаҳон адабиёти» журна-ли).

«Навоий назмида ҳадис ва ҳикмат» – («Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси).

«Жон ва жонон сирлари» – Навоий ижодида жон ва жонон исто-лоҳларининг баёни («Тафаккур» журна-ли).

«Қудрат ва санъат соҳибига илтижо» – Навоий ижодида Қуръ-он оятларининг маънолари («Имом ал-Бухорий сабоқлари» журна-ли).

«Ҳақ айласа адолат» – Навоий ижодида Қуръон оятларининг маънолари («Ибратли ҳикоятлар ва хислатли ҳикматлар» китобидан, 2016).

«Маъно оламидан олинган ғазал» – Навоий ижодида ирфоний мавзулар, оят ва ҳадисларнинг маънолари («Ибратли ҳикоятлар ва хислатли ҳикматлар» китобидан, 2016).

«Асл ватан қайғуси» (Хожа Аҳмад Яссавий ҳикматлари) – («Та-факкур» журна-ли).

«Ошиқи содиқ Фузулий» – («Жаҳон адабиёти» журна-ли).

«Махтумқули – валий шоир» – («Жаҳон адабиёти» журна-ли).

«Китоб олами – шахслар олами» – А. С. Пушкиннинг «Евге-ний Онегин» шеърӣ романи, Сергей Есенин сайланмалари, Габри-эль Гарсиа Маркеснинг «Ошкора қотиллик киссаси», «Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Мубайян» асари, Эркин Воҳидовнинг «Сўз латофати» китоби ҳақида мулоҳазалар («Тафаккур» журна-ли, 2015, 1-сон).

МУНДАРИЖА

Термизнинг безавол қалъалари.....	3
<i>Биринчи боб</i>	
Ҳазрат Пайғамбар Зул-Кифл алайҳиссалом	
Ҳазрат Пайғамбар Зул-Кифл алайҳиссалом	14
<i>Иккинчи боб</i>	
Жаҳоннинг азизи, авлиёлар ҳаками – ҳазрат Муҳаммад ибн Али Ҳаким ат-Термизий	
Авлиёлар ҳаками – ҳазрат Муҳаммад ибн Али ал-Ҳаким ат-Термизий.....	27
<i>Учинчи боб</i>	
Дунёнинг имоми, улуғ муҳаддис – ҳазрат Абу Ийсо Муҳаммад ат-Термизий	
Дунёнинг имоми, улуғ муҳаддис – Абу Ийсо Муҳаммад ат-Термизий.....	114
<i>Тўртинчи боб</i>	
Азизи жаҳон Термизийлар	
Ҳазрат Абу Бакр Варроқ Термизий	182
Ҳазрат Саййиди Сирдон – Бурҳонуддин Муҳаққиқ Термизий.....	204
Ҳазрат Муҳаммад ибн Ҳомид Термизий қаддасаллоҳу руҳаҳул азиз	221
Ҳазрат Абул-Музаффар Термизий.....	226
Ҳазрат Абу Зарр Термизий.....	228
Ҳазрат Юсуф Хайёт Термизий.....	229
<i>Бешинчи боб</i>	
Уламо ва фузало Термизийлар	
Али ибн Ҳасан ибн Башир ибн Ҳорун Термизий	231
Султони Содот (Султон Саодат) – Ҳасан ал-Амир (Амир Саййид Али Акбар) Термизий.....	232
Ҳожа Исҳоқи Валий – Хаймадор	235
Довуд ибн Муҳаммад ибн Али ал-Ҳаким ат-Термизий.....	240
Гулсумаи Даврона – Бинти Муҳаммад ибн Али ал-Ҳаким ат-Термизий	241
Самон Аншур ибн Саййид Шарофуддин ибн Ҳамза Ҳофиз ат-Термизий (Кокилдор ота)	241
Абу Али Ҳайсам ибн Шайх Шарофуддин Ҳамзаи Ҳофиз ат-Термизий	242
Саййид Ҳомид Олим ат-Термизий	242
Саййид Жамолуддин Термизий	243

Саййид Камолуддин Термизий	245
Саййид Кулфуддин Термизий	247
Саййид Иброҳим Термизий.....	247
Саййид Абдулқодир Термизий.....	248
Саййид Носиф ат-Термизий.....	248
Хожа Самандар Муҳаммад Бако Термизий	250
Абу Бакр ас-Сағоний.....	262
Аҳмад ибн Муҳаммад ас-Сағоний ат-Термизий-Устурлобий	264
Абу Ҳомид ас-Сағоний	267
Рухайда бинти Варрок	267
Абу Жаъфар ал-Хозин Муҳаммад ибн Ҳусайн ас-Сағоний ал-Хуросоний	270
Абул-Қосим Али ибн Муҳаммад ал-Искофий.....	273
Аш-Шайх Абу Али Ҳусайн ибн Аҳмад ас-Салломий ал-Байҳақий.....	276
Разиуддин Абул-Фазл ал-Ҳасан ибн Муҳаммад ибн ал-Ҳасан ал-Чағоний.....	279
Аҳмад ибн Абу Саъид Ваққос Термизий	280
Баҳовуддин Муҳаммад Иброҳим ибн Муҳаммад Термизий	281
Мавлоно Хожа Яъқуб Чархий.....	282
Мир Саййид Али Термизий	283
Камолуддин Мир Ҳусайн Термизий.....	285
Мир Муҳаммад Маъсум Термизий.....	285
Дўстмуҳаммад Мунший Термизий.....	286
Ҳидоят Али Термизий	286
Муҳаммад ибн Мўъмин ат-Термизий	286
Мирза Салимбек ибн Муҳаммад Раҳим Термизий	287
Қосим Бойсунӣ.....	288
Бобои Домулло – Шайх Ниёз Аҳмад Хуфарӣ	289
Эшони Судур	291
Шайх Ҳайдаркул Нақшбандӣ	297

Олтинчи боб

«Сунани Термизий» китобида зикр қилинган муҳаддис Термизийлар

Биринчи қисм. «Сунани Термизий» китобида

номлари зикр қилинган Термизийлар	301
Солиҳ ибн Абдуллоҳ ат-Термизий	302
Аҳмад ибн Ҳасан ибн Жунайдиб ат-Термизий	305
Ҳолид ибн Зиёд ал-Аздӣ Абу Абдурахмон ат-Термизий	309
Солиҳ ибн Муҳаммад ат-Термизий	309
Мактум ибн Аббос Абул-Фазл ат-Термизий.....	311
Абу Исмоил Муҳаммад Термизий	313
Жоруд ибн Муъоз ас-Суламӣ ат-Термизий.....	314
<i>Иккинчи қисм. Саҳл ибн Магтавӣ ат-Термизий</i>	<i>324</i>
Абу Муҳаммад Солиҳ ибн Муҳаммад ибн Румайҳ ат-Термизий.....	326

Абу Муҳаммад Солиҳ ибн Матт ат-Термизий	327
Абул-Ҳасан Али ибн Исҳоқ ибн Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Райҳон ат-Термизий	327

Еттинчи боб

Шоир ва адиб Термизийлар ҳамда Чағонийлар

Адиб Собир Термизий	330
Мунжик Термизий	342
Мавлоно Кудсий Термизий	351
Қатрон ибн Мансур Термизий	353
Абдуллоҳ Термизий	355
Муҳаммад Солиҳ Термизий	355
Абу Абдуллоҳ Муҳаммад Фозил Саййид ат-Термизий	356
Хонзода Али Термизий	357
Абул-Ҳасан Али ал-Лахҳом ал-Ҳарроний	357
Абу Муҳаммад Ҳасан ал-Матроний	359
Жавҳарий Заргар Термизий	361
Жамолуддин Абу Бакр Хол ат-Термизий	362
Мир Муҳаммад Тақи Термизий	362
Тоҳир ибн Фазл Чағоний Макканий	364
Абул-Музаффар Аҳмад Чағоний	367
Бурқабий Чағоний	368
Таҳорий	368
Маъруфий	370
Абул-Ҳусайн Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Муродий Бухорий	371
Дақиқий	373
Бадъий Балхий	375
Фаррухий	376
Масеҳо Бойсуний	379
Сўфий Ҳисорий-Хондизагий	380
Муҳаммад Юсуф Маъюсий Хондизагий	383

Саккизинчи боб

Қадимий Чағонийён азишлари

Ҳазрат Хожа Алоуддин Аттор	391
Ҳазрат Хожа Ҳасан Аттор	426
Мавлоно Муҳаммад Зоҳид	432
Сўфи Аллоҳёр	447
Мавлавий-Жунуний	476
Миён Бўритош Нақшбандий	483
Ҳазрат Шайх Аҳмадҷон Махдум Ҳанафий-Нақшбандий	484

Тўққизинчи боб

Термиз манзумаси

Термиз манзумаси	501
Китоб хотимаси	519
Муаллиф ҳақида	520

Адабий-илмий оммабон нашр

Мирзо Кенжабек

Термиз тазкираси

БУЮК ТЕРМИЗИЙЛАР

«Ўзбекистон миллий энциклопедияси»
Давлат илмий нашриёти
Тошкент–2017

Мухаррирлар *Жаҳонгир Қўнишев, Мансур Жумаев*
Бадий муҳаррир *Асқар Ёқубжонов*
Саҳифаловчи *Акбар Қўнишев*
Мусахҳихлар *Лола Фаттоева, Лайло Ҳасанова*
Муқова муаллифи *Уйғун Солиҳов*

Нашриёт лицензияси АІ № 160, 14.08.2009 й.

Босишга рухсат этилди 20.09.2017. Бичими 60 × 90 ¹/₁₆.
Офсет қоғозига босилди. «Times New Roman» гарнитураси.
Шартли босма табағи 33,0. Нашр ҳисоб-табағи 29,75.
Адади 10 000 нусха. Буюртма № 17-666.

«Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти
100011, Тошкент шаҳри, Навоий кўчаси, 30-уй.

«O‘zbekiston» НМИУ босмахонасида чоп этилди.
100011, Тошкент шаҳри, Навоий кўчаси, 30-уй.

ТЕРМИЗ
ТАЗКИРАСИ

БУЮК ТЕРМИЗИЙЛАР

ISBN 978-9943-07-471-2

9 789943 074712